

ТЕМЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

UDK 1+3

2
—
2020

ISSN 0353-7919

ТЕМЕ 2/2020

Издаје

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

Редакција

СУЗАНА ЂУКИЋ

Универзитет у Нишу

ЈОРДАНА МАРКОВИЋ

Универзитет у Нишу

СЛОБОДАН МИЛУТИНОВИЋ

Универзитет у Нишу

ЗВЕЗДАН САВИЋ

Универзитет у Нишу

МИЛАДИН КОСТИЋ

Државни универзитет у Новом Пазару

ГОРАН ОБРАДОВИЋ

Универзитет у Нишу

ЗОРИЦА МАРКОВИЋ

Универзитет у Нишу

ИГОР МЛАДЕНОВИЋ

Универзитет у Нишу

СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ

Универзитет у Нишу

ДРАГАНА СТАНОЈЕВИЋ

Универзитет у Нишу

ДАРКО ДИМОВСКИ

Универзитет у Нишу

СРЂАН МИЛАШИНОВИЋ

Криминалистичко-полицијски универзитет,
Београд

Међународна редакција

ФРЕД ДЕРВИН

Универзитет у Хелсинкију,

Република Финска

АГНЕСИЈА КАЦИБА

Универзитет у Сегедину, Мађарска

ХРИСТО БОНЏОЛОВ

Универзитет „Св. св. Кирило и Методије”,

Велико Трново, Република Бугарска

ОКТАВИЈА НЕДЕЛКУ

Универзитет у Букурешту, Румунија

ЈАСМИНА СТАРЦ

Факултет за бизнис и менаџмент,

Ново Место, Република Словенија

Главни и одговорни уредник

СУЗАНА ЂУКИЋ

Помоћник уредника

ЈОРДАНА МАРКОВИЋ

Секретар редакције

ТАТЈАНА ТРАЈКОВИЋ

Ликовна опрема

ДРАГАН МОМЧИЛОВИЋ

Технички секретар редакције

ОЛГИЦА ДАВИДОВИЋ

Компјутерска обрада

МИЛЕ Ж. РАЊЕЛОВИЋ

МИЛОШ БАБИЋ

Лектура текстова за српски језик

АЛЕКСАНДРА ЈАНИЋ

Лектура текстова за енглески језик

ЈОВАНА ЖИВКОВИЋ

Часопис излази тромесечно

Тираж: 150 примерака

Часопис је доступан преко Index Copernicus,

„Онлајн библиотеке централне и источне Европе”

(СЕЕОЛ), EBSCO базе и Српског цитатног индекса

Реферисан у DOAJ

Published by

UNIVERSITY OF NIŠ

Editorial board

SUZANA ĐUKIĆ

University of Niš

JORDANA MARKOVIĆ

University of Niš

SLOBODAN MILUTINović

University of Niš

ZVEZDAN SAVIĆ

University of Niš

MILADIN KOSTIĆ

State University of Novi Pazar

GORAN OBRADOVIĆ

University of Niš

ZORICA MARKOVIĆ

University of Niš

IGOR MLADENOVIĆ

University of Niš

SUZANA MARKOVIĆ KRSTIĆ

University of Niš

DRAGANA STANOJEVIĆ

University of Niš

DARKO DIMOVSKI

University of Niš

SRĐAN MILAŠINOVIĆ

University of Criminal Investigation
and Police Studies, Belgrade

International Editorial Board

FRED DERVIN

University of Helsinki,

Department of Teacher Education, Finland

ÁGNES KACZIBA

University of Szeged, Hungary

HRISTO BONDŽOLOV

St Cyril and St Methodius University

of Veliko Tarnovo, Bulgaria

OCTAVIA NEDELĀU

University of Bucharest, Romania

JASMINA STARC

Faculty of Business and Management,

Novo Mesto, Slovenia

Editor-in-Chief

SUZANA ĐUKIĆ

Associate Editor

JORDANA MARKOVIĆ

Editorial secretary

TATJANA TRAJKOVIĆ

Cover design

DRAGAN MOMČILOVIĆ

Secretary

OLGICA DAVIDOVIĆ

Computer support

MILE Ž. RAŃELOVIĆ

MILOŠ BABIĆ

Serbian text proofreading

ALEKSANDRA JANIĆ

English text proofreading

JOVANA ŽIVKOVIĆ

Адреса редакције

Универзитетски трг 2, 18000 Ниш

Тел. (018) 257-095

Штампа „UNIGRAF-X-COPY”, Ниш

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3

ТЕМЕ : часопис за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Сузана Ђукић. - Год. 13,
бр. 1/2 (1990)- . - Ниш : Универзитет у Нишу,
1990- (Ниш : Unigraf-х-сору). - 24 cm

Тромесечно. - Је наставак: Marksističke teme
(Niš) = ISSN 0351-1685
ISSN 0353-7919 = Teme (Niš)
COBISS.SR-ID 559631

**Публиковање часописа ТЕМЕ суфинансира
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.**

ТЕМЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ТЕМЕ, г. XLIV, бр. 2, април–јун 2020, стр. 301–660

UDK: 1+3

ISSN 0353-7919

С А Д Р Ж А Ј С О Н Т Е Н Т С

ОБРАЗОВАЊЕ И ЈЕЗИК EDUCATION AND LANGUAGE

Зоран Станковић

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЈА НАСТАВЕ
ПРИМЕНОМ ОБРАЗОВНОГ СОФТВЕРА - МЕТОДИЧКА РЕАЛИЗАЦИЈА 301

Zoran Stanković

INDIVIDUALIZATION MODELS OF TEACHING USING EDUCATIONAL
SOFTWARE – METHODOLOGICAL REALIZATION 301

Нина Лазаревић

ИНТЕРКУЛТУРНИ ПОГЛЕД НА СВЕТ: ИНТЕРКУЛТУРНА
КОМУНИКАТИВНА КОМПЕТЕНЦИЈА БУДУЋИХ НАСТАВНИКА
ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА 319

Nina Lazarević

INTERCULTURAL STATE OF MIND:
INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PRE-SERVICE
ENGLISH LANGUAGE TEACHER 319

Наташа Радусин-Бардић

ЈЕЗИЧКА НОРМА И ОДНОС ПРЕМА ЈЕЗИЧКОЈ ВАРИЈАЦИЈИ У НАСТАВИ
ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА: ПРИМЕР УПОТРЕБЕ ДИРЕКТНОГ
ПАРЦИЈАЛНОГ ПИТАЊА СА УПИТНИМ ПРИЛОЗИМА 339

Nataša Radusin-Bardić

LINGUISTIC NORMS AND THE RELATIONSHIP TOWARDS LINGUISTIC
VARIATION IN TEACHING FRENCH AS A FOREIGN LANGUAGE:
EXAMPLES OF THE USE OF DIRECT PARTIAL QUESTIONS WITH
INTERROGATIVE ADVERBS 339

Татјана Глушац, Весна Пилиповић, Мира Милић

КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ УЧЕНИКА ТРЕЋЕГ РАЗРЕДА СРЕДЊИХ ШКОЛА
КАО КОМПОНЕНТА ЊИХОВЕ ФУНКЦИОНАЛНЕ ПИСМЕНОСТИ 355

Tatjana Glušac, Vesna Pilipović, Mira Milić

CRITICAL THINKING SKILLS OF THIRD GRADE SECONDARY SCHOOL
STUDENTS AS A COMPONENT OF THEIR FUNCTIONAL LITERACY 355

КУЛТУРА И СПОРТ CULTURE AND SPORT

Јелена Петковић КАРАКТЕРИСТИКЕ КУЛТУРНЕ ПОТРОШЊЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДА НИША.....	383
Jelena Petković THE CHARACTERISTICS OF CULTURAL CONSUMPTION OF THE POPULATION OF THE CITY OF NIŠ	383
Игор Ђурић, Далиборка Поповић, Александра Анђелковић СОЦИОДЕМОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КАО ПРЕДИКТОРИ ИНТЕРКУЛТУРАЛНЕ ОСЕТЉИВОСТИ СТУДЕНАТА	403
Igor Đurić, Daliborka Popović, Aleksandra Anđelković SOCIODEMOGRAPHIC DETERMINANTS AS PREDICTORS OF INTERCULTURAL SENSITIVITY OF STUDENTS.....	403
Ивана Бојић, Зоран Валдевит, Марина Величковић УЗРОЦИ И ПРЕВЕНЦИЈА ПОВРЕДА У РУКОМЕТУ	423
Ivana Bojić, Zoran Valdevit, Marina Veličković THE CAUSES AND PREVENTION OF INJURIES IN HANDBALL.....	423

ЕКОНОМИЈА ECONOMICS

Дејана Златановић, Јелена Николић, Златко Неделко СИСТЕМСКИ ПРИЛАЗ УНАПРЕЂЕЊУ ИНОВАТИВНОСТИ У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ	441
Dejana Zlatanović, Jelena Nikolić, Zlatko Nedelko A SYSTEMIC APPROACH TO IMPROVING INNOVATIVENESS IN HIGHER EDUCATION.....	441
Александра Анђелковић, Горан Миловановић ДИЛЕМА UPSTREAM ЛАНЦА СНАБДЕВАЊА – ЈЕДАН ИЛИ ВИШЕ ИЗВОРА СНАБДЕВАЊА	461
Aleksandra Anđelković, Goran Milovanović UPSTREAM SUPPLY CHAIN DILEMMA – SINGLE OR MULTIPLE SOURCING.....	461
Марија Лакићевић, Марија Костић, Снежана Милићевић МЕТОД ВРЕДНОВАЊА И ОЦЕЊИВАЊА ТУРИСТИЧКОГ ДОГАЂАЈА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА ФЕСТИВАЛА ЗАБАВНЕ МУЗИКЕ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ.....	475
Marija Lakićević, Marija Kostić, Snežana Milićević THE METHOD FOR EVALUATING AND ASSESSING TOURISM EVENTS: THE CASE STUDY OF POP MUSIC FESTIVAL IN VRNJAČKA BANJA.....	475
Ивана Ерић, Звездан Ђурић, Оливера Ђурић МОДЕРАТОРСКИ УТИЦАЈ ВЛАСНИШТВА НА ОДНОС ИЗМЕЂУ ЕТИЧКЕ КЛИМЕ И НЕЕТИЧКОГ ПОНАШАЊА ПРЕДУЗЕЋА	487
Ivana Erić, Zvezdan Đurić, Olivera Đurić MODERATING INFLUENCE OF OWNERSHIP ON THE RELATIONSHIP BETWEEN ETHICAL CLIMATE AND UNETHICAL BEHAVIOR OF ENTERPRISES.....	487

Сања Влаовић Беговић, Љиљана Бонић, Слободанка Јовин ПОРЕЂЕЊЕ МОДЕЛА ЗА ПРЕДВИЂАЊЕ СТЕЧАЈА НА УЗОРКУ СРПСКИХ ПРЕДУЗЕЋА	503
Sanja Vlaović Begović, Ljiljana Bonić, Slobodanka Jovin A COMPARISON OF THE BANKRUPTCY PREDICTION MODELS ON A SAMPLE OF SERBIAN COMPANIES	503
Владимир Михајловић, Гордана Марјановић САВРЕМЕНИ КОНЦЕПТИ ФИЛИПСОВЕ КРИВЕ И СТАБИЛИЗАЦИОНА МАКРОЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА	519
Vladimir Mihajlović, Gordana Marjanović CONTEMPORARY CONCEPTS OF THE PHILLIPS CURVE AND MACROECONOMIC STABILIZATION POLICY	519
Јелена Петровић МОДИФИКОВАЊЕ ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКИХ МЕТОДА У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА КВАЛИТЕТА УСЛУГА	533
Jelena Petrović MODIFIED MULTI-CRITERIA METHODS FOR IMPROVING SERVICE QUALITY	533
Наташа Станишић, Слободан Черовић МОДЕЛ КОМПЕТЕНЦИЈА И ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКО ОДЛУЧИВАЊЕ У ТУРИЗМУ И ХОТЕЛИЈЕРСТВУ СРБИЈЕ	549
Nataša Stanišić, Slobodan Čerović COMPETENCY MODEL AND MULTI-CRITERIA DECISION MAKING IN TOURISM AND HOTEL INDUSTRY IN SERBIA	549
Живорад Глигоријевић, Енес Ћоровић, Александар Манасијевић РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ У ИНДУСТРИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ТОКОМ ПРВЕ ДЕЦЕНИЈЕ 21. ВЕКА	565
Živorad Gligorijević, Enes Čorović, Aleksandar Manasijević DEVELOPMENT PROCESSES IN THE INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF SERBIA DURING THE FIRST DECADE OF THE 21 ST CENTURY	565

ПРАВО И ПОЛИТИКА

LAW AND POLITICS

Ана Батрићевић, Јелена Желесков Ћорић, <u>Бобан Петровић</u> , Бранислава Кнежић ИЗ УГЛА ПРЕСТУПНИКА: ПИЛОТ-СТУДИЈА О ИСКУСТВУ НАДЗОРА У КРИВИЧНОПРАВНОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ	587
Ana Batrićević, Jelena Želeskov Đorić, <u>Boban Petrović</u> , Branislava Knežić THROUGH OFFENDERS' EYES: A PILOT STUDY ON EXPERIENCING SUPERVISION IN SERBIAN CRIMINAL JUSTICE SYSTEM	587
Иван Илић, Саша Кнежевић ДА ЛИ ЧЛАН 2 ЕВРОПСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ О ЉУДСКИМ ПРАВИМА ПРЕДСТАВЉА АПСОЛУТНУ ЗАБРАНУ СМРТНЕ КАЗНЕ? – УТИЦАЈ НОВИЈЕ ПРАКСЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА	607
Ivan Ilić, Saša Knežević DOES ARTICLE 2 OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS PRESCRIBE AN ABSOLUTE PROHIBITION OF THE DEATH PENALTY? THE IMPACT OF RECENT PRACTICE OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS	607
Анђелија Тасић ПРАВО НА ПРИСТУП СУДУ – РОДНА ПЕРСПЕКТИВА	621
Andelija Tasić ACCESS TO JUSTICE – THE GENDER PERSPECTIVE	621

Александра Радовановић	
ЕВАЗИВНОСТ У ПОСЛАНИЧКИМ ПИТАЊИМА СКУПШТИНЕ СРБИЈЕ	637
Aleksandra Radovanović	
EVASION IN SERBIAN PARLIAMENTARY QUESTIONS.....	637

**ПРИКАЗ
REVIEW**

Милан Ђорђевић	
ПРОЖИМАЊА КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ И НАРАТИВА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: РАЗМАТРАЊЕ ПОЗИЦИЈЕ СРБИЈЕ	657
Milan Đorđević	
THE INTERPLAY BETWEEN CULTURAL DIPLOMACY AND THE GLOBALIZATION NARRATIVE: THE CASE OF SERBIA	657

ОБРАЗОВАЊЕ И ЈЕЗИК
EDUCATION AND LANGUAGE

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЈА НАСТАВЕ ПРИМЕНОМ ОБРАЗОВНОГ СОФТВЕРА – МЕТОДИЧКА РЕАЛИЗАЦИЈА

Зоран Станковић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, Србија

zoran.stankovic@filfak.ni.ac.rs

Апстракт

Овај рад израђен је са тежњом осмишљавања савременог приступа наставном процесу, са циљем унапређивања и осавремењивања постојеће теорије и праксе, те је у функцији нужне реформе целокупног школства.

Уопштено посматрано, рад је посвећен методичкој концепцији новог предложеног модела наставног рада, насталог у оквиру модификације и методичке адаптације некадашњег Мајеровог (Meuer-Willner, G.) кибернетичког модела учења у индивидуализованој настави. На основу научних дидактичких сазнања, конструисан је иновативни методички модел – мултимедијска наставна стратегија, заснована на интеграцији индивидуализацијских модела у образовни софтвер. Такође, у раду су представљени неки кључни сегменти, импликације, као и методички поступак припреме и реализације поменуте мултимедијске стратегије.

Кључне речи: методика, индивидуализација наставе, дидактика медија, компјутерска настава, образовни софтвер.

INDIVIDUALIZATION MODELS OF TEACHING USING EDUCATIONAL SOFTWARE – METHODOLOGICAL REALIZATION

Abstract

This paper was developed with the motivation to design a contemporary approach to the teaching process, as well as to improve and modernize the existing theories and practices, and it is in the function of the necessary reforms of the entire educational system.

Generally speaking, the paper is devoted to the methodical concept of the newly proposed model of teaching, which was created within the modification and methodical adaptation of the G. Mayer's former cybernetic model of learning in individualized teaching. Based on the scientific didactic knowledge, an innovative methodological model was constructed – a multimedia teaching strategy, based on the integration of individualization models in educational software. In this paper, certain key segments and

implications are presented, as well as the methodical procedure for the preparation and realization of the multimedia strategy that was mentioned.

Key words: methodology, individualisation of teaching, media didactics, computer teaching, educational software.

УВОД

Сведоци смо појаве да наш васпитнообразовни систем трпи огромне унутрашње потребе у сукобу традиције и нових идеја, као и да је неопходно изналажење најбољих решења за постојеће проблеме који су резултат убрзаног развита науке и технике, нагомилавања и умножавања информација. Због тога се оправдано намећу питања: *Како пренети све те нагомилане чињенице ученицима?*; *У ком обиму су они способни да га асимилирају и искористе у свакодневном животу?* Мишљења смо да су, на основу теоријских достигнућа педагогије, дидактике, психологије, управо методика наставе и савремена образовна технологија области које могу понудити прагматична решења за постојеће и новонастале проблеме.

ТЕОРИЈСКО ПОЛАЗИШТЕ

Интелигентни софтверски системи, у најширем смислу речи, могу се грубо дефинисати и као рачунарски програми који користе знање да би решили одређени проблем, да би помогли кориснику у доношењу адекватних одлука, омогућили људима да уче или да сами прихватају нова знања. Према томе, основни појмови релевантни за теоријску опсервацију и истраживање су знање, решавање проблема и учење.

Следеће кључно питање које се намеће је: *Зашто баш индивидуализација?* У том смислу, Ђукић (Ђукић, 1995, стр. 89) истиче да:

„...из теоријских основа система програмиране, и наставе уз помоћ компјутера, проблемске наставе и наставе путем открића, произилазе битне промене у значењу појма наставне методе. Наставне стратегије, низови инструкција, алгоритамски описи и прописи сагледавају се као модели диференцираног структурирања методичких елемената који су раније били садржани у традиционалним наставним методама и/или у општој методици васпитног рада, што се у пракси изражава кроз психолошко и дидактичко засновано и сврсисходно утемељење индивидуализације васпитно-образовног процеса у целини”.

Како истиче Капур (Капур, 2011), одговарајући одабир метода и дидактичких медија користи се за постизање постављених циљева и зависи од анализе четири константе: *интенционалност, теме (садржај), методе и уређаји*. На основу ових константи, наставник мо-

ра да зна шта жели да постигне и како, тако да прелази на област одлучивања. Методика и њени модели морају пратити иновације и морају се прилагођавати свакој од њих. Циљ сваког модела је највиши могући квалитет знања ученика. Модели интеракција помоћу рачунара у којима се огледају одговарајући педагошко-психолошки и дидактичко-методички захтеви (или логика тих захтева) називају се *рачунарске наставне стратегије*.

Досадашњи ниво научних сазнања недвосмислено указује на чињеницу да је актуелна организација наставног процеса, са доминирајућим фронталним начином рада, просто неодржива, па је зато нужно редефинисање метода, средстава и облика рада. О томе сведоче и многобројни радови релевантних домаћих и страних аутора (Ђорђевић, 2009; Ђukić, 2003; Gschöpf, 2009; Paradies et al., 2012). Такође, и на пољу савремене образовне технологије скоро да није било значајнијих педагошких аутора који у својим радовима нису указивали на значај, потребу и нужност осавремењивања наставног процеса и увођења дидактичких иновација (Mandić, 2003; Novković Cvetković & Stanojević, 2018; Vilotijević, 2008; Vlahović, 2001; 2004), мултимедија (Blažič & Rončević, 2009), образовних софтвера¹ (Nadrljanski i Nadrljanski, 2008), наставних стратегија (Alomyan & Au, 2004; Marzano et al., 2006; Matijević, 2002, Stanković & Dimić, 2016) итд.

Индивидуализација, ослоњена на савремену образовну технологију, представља један од модела решења изласка из постојеће кризе образовног система. Она изискује индивидуалне контакте, уважавајући све сегменте индивидуалних разлика, јер у њеној примени не постоје готови шаблони и рецепти, будући да је сваки ученик индивидуа за себе. Примењује се онда када је рад прилагођен појединцу или када се примењује облик рада који је прилагођен да одговара потребама, жељама и начину мишљења појединаца који у њему учествују (Stanković, 2005).

С друге стране, нужно је редефинисање и наставних садржаја, имајући у виду њихову актуелност, али и концепцију постојећих уџбеника (прилагођену „просечном” ученику), без обзира на очигледне индивидуалне разлике међу ученицима. То говори да су и даље слабо присутна настојања која ће ићи у прилог учениковом оса-

---

¹ Појам *образовног рачунарског софтвера (ОРС)* означава интелектуалну технологију, која обухвата рачунарске програме, који се могу користити у наставном процесу, програме који помажу и усмеравају на индивидуално учење. Такође, ОРС „обухвата и програмске језике, софтверске алате, одређену организацију наставе и учења, и садржи различите наставне програме намењене ученицима различитих узраста, базираних на логици и педагогији” (Nadrljanski i Nadrljanski, 2008, str. 169).

мостаљивању и властитом оспособљавању за процес активног стицања и примене знања.

Може се рећи да ниједан начин и модел примене образовне технологије није савршен за преношење сваког садржаја, за остваривање свих циљева, а ни за све узрасте ученика, њихове различите способности, као и начине учења. Посебно важна питања приликом употребе мултимедија и интернета за учење и поучавање јесу питања критеријума за избор дидактичког модела, као и дидактичких стратегија које су уграђене у мултимедиј. Дакле, суштина мултимедијалности је интерактивност као главно обележје медија. Када се то пренесе на поље наставне ситуације, онда можемо рећи да примена мултимедија у настави представља емитовање, тј. приказ педагошких – образовних – наставних садржаја путем међусобно повезаних интерактивних медија, те омогућава различите методе и облике учења.

Методичка концепција индивидуализације наставе применом ОРС-а

У овом делу рада представљена је методичка концепција израде и употребе образовног софтвера у наставном процесу. Образовни софтвер „Човек – део природе” осмишљен је и израђен помоћу апликативног програма *WBTEexpress*, који спада у категорију тзв. тест-генератор програма, намењених првенствено за израду електронских (e-learning) тестова знања. Међутим, с обзиром на то да садржи веома богату палету готових алата за креирање страница, употребљен је за израду комплетног образовног рачунарског софтвера (у даљем тексту: ОРС). Није реч о готовом образовном софтверу, већ само о програму који својим техничким перформансама омогућава релативно лако креирање страница, у које наставник може самостално да уврсти наставне садржаје (са тестовима знања), и то не ограничавајући се само на елементарни уџбеник, већ на вишеструко већи број извора и информација везаних за проучавану наставну материју. У зависности од методичке стручности и креативности наставника, могуће је програмирати компјутерско учење у функцији индивидуализације по различитим варијантама – методичким моделима наставе (егземпларне, програмиране, модалитетима диференциране, проблемске, наставе путем открића), што је искоришћено за израду ОРС-а за потребе дидактичког експеримента (по моделима програмиране и проблемске наставе).

Софтвер је у функцији индивидуализованог учења, али ваља напоменути и то да се ради о делимичној индивидуализацији, јер подразумева стицање знања и решавање задатака посредством којих сви ученици у разреду треба да добију истоветно (или приближно истоветно) знање у погледу садржаја, али га свако стиче самостално и према својим индивидуализованим особеностима. Такође, покрива и сегменте у домену индивидуализованог темпа и стила учења, као и

оцењивања. Поред значајно добрих резултата у овом експерименту, који су остварени применом програмираног и проблемског модела наставе путем ОРС-а (Stanković & Blažič, 2015), постоји могућност интеграције и модела диференциране наставе, нпр. наставе на више нивоа сложености (Stanković, 2005), на основу које наставник може извршити још прецизнију класификацију ученика. На тај начин се знатно могу проширити могућности и степен индивидуализације у настави, односно може се трасирати пут ка потпуној индивидуализацији применом компјутерске наставе и учења.

Као што се и у свакодневном животу обавља нека сложена делатност по унапред утврђеном плану рада, свакако треба направити и организацију израде и примене ОРС-а у наставном процесу. На основу сопствених, као и прописаних планова и поступака (prema Mužić, 1987), рад треба поделити у три међусобно повезане и условљене фазе, и то:

- *Педагошко (дидактичко-методичко) програмирање* – избор садржаја, одређивање циљева и задатака, те програмирање материјала;
- *Информатичко програмирање* – осмишљавање и израда ОРС-а (операционализација (полу)програмираног материјала);
- *Вредновање и евентуална ревизија програма* – примена израђеног ОРС-а у наставном процесу.

Као што и сама програмирана настава има своју процедуру и кораке, тако и аутор треба да одреди (изгради) сопствени алгоритам рада, јер ће му то пружити могућност да увек има увид у минули и тренутни рад, као и припрему за наредне кораке. Алгоритам рада подразумева неколико етапа: *одабир предмета; избор наставне теме и наставних јединица; одређивање циљева и задатака; прикупљање материјала* (наставне грађе); *програмирање прикупљеног материјала; компјутерско програмирање* (израда ОРС-а); *примена ОРС-а у настави* (стављање у функцију индивидуализације); *утврђивање ефеката израђеног софтвера и модела наставног рада* (кроз електронско оцењивање ученичких постигнућа).

Основни циљ је осмишљавање и израда програма на чијем темељу ће се у наредној фази израдити програм за рачунар. Полазећи од предвиђених садржаја и претпоставки о ученицима, најпре се одређују циљ и задаци који се желе остварити програмом (морају се дефинисати конкретно и оперативно). У тесној вези са њиховим дефинисањем је и израда критеријумских инструмената који морају бити у функцији мерења степена њихове реализације.

Наредни корак је детаљна анализа садржаја којима ученици треба да овладају, а онда и дефинисање метода и облика рада путем којих ће се то и остварити у пракси. У овом случају, примењена је индивидуализација путем програмираног модела наставе применом

образовног софтвера у IV разреду основне школе, у оквиру наставног предмета Природа и друштво. Овај избор зависи од специфичности наставне грађе, узраста и особина ученика којима је програм намењен, као и од могућности самих рачунара (хардверске и софтверске компоненте) помоћу којих ће се изводити настава.

Оно што сматрамо да треба посебно истаћи јесте чињеница да ОРС представља велику базу (банку) података. Ово својство може се искористити да, поред онога што је утврђено наставним програмом и уџбеником, надогради обиљем додатног материјала у оквиру изабране теме (текстовима и скенираним сликама из разних енциклопедија, адекватним аудио и видео записима са постојећих софтвера, интернета итд.). У томе се огледа једна од највећих и најпозитивнијих предности над класичним уџбеником и дидактичким материјалима. Наравно, с друге стране, ту огромну количину информација је немогуће, неоправдано и контрапродуктивно у комплекту „изнети” пред ученика. Управо зато карактеристике програмиране наставе и учења омогућавају детаљну разградњу, а ОРС и рачунар (као машина за учење) помажу да се једним организованим, систематичним (од једноставног ка сложенијем) и управљачким процесом (алгоритмом) успешно остваре постављени циљеви и задаци наставе.

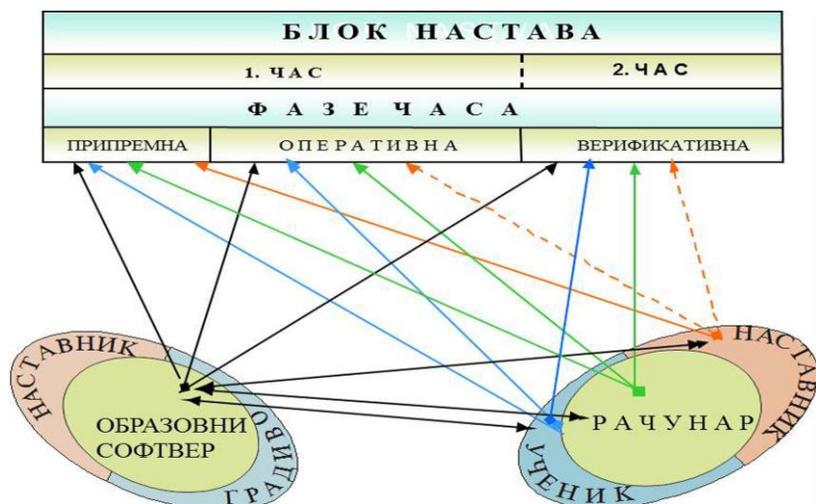
С обзиром на то да педагошка и психолошка наука указују на то да се до напретка и успеха у наставном процесу може доћи корелацијом и интеграцијом научних (теоријских и практичних) достигнућа, у том духу је и осмишљен предложени модел наставног рада. Иако у себи садржи елементе најрелевантнијих психолошких теорија учења (бихевиоризам, асоцијативно учење, конструктивизам, етапно формирање умних радњи, формирање научних појмова, подстицање „зоне наредног развитка” итд.), овај модел је првенствено заснован на достигнућима кибернетичке дидактике, дидактике (мулти)медија, информатике и могао би се дефинисати као *модел индивидуализације кибернетичког смера*. Према Педагошком лексикону (*Pedagoški leksikon*, 1996, стр. 228), „*кибернетички модел наставе* се заснива на кибернетици као науци о законитостима регулисања и контроле тока информација, што је значајно за изграђивање савремене наставне, односно образовне технологије, посебно у егзактнијем регулисању и остваривању информативног задатка наставе”.

Овако конципирана индивидуализација наставе (применом ОРС-а) представља *методички модел*², који уместо преноса готових

² **Модел** – узор, прототип, предлогак; у најширем значењу модел је приказ који одражава или на неки начин одсликава и илуструје структуру односа за које се зна или претпоставља да постоје у стварности; у ужем значењу јављају се две основне варијанте модела: модели који више или мање поједностављено копирају или имитирају стварност, користе се у ситуацијама у којима је важно

знања нуди (мултимедијалним приступом) неопходан фонд информација, које омогућавају да се до осталих долази организованим и управљивим процесом, самосталним радом и мисаоном активизацијом ученика. То је стратегија која потискује репродукцију у корист креативности јер је досадашњи систем извођења наставе одиграо своју улогу, исцрпео све могућности и као такав није више одржив, не може ефикасно функционисати. Међутим, ни најсавременија технолошка достигнућа не могу ефикасно одговорити на захтеве савременог образовања уколико нису заснована на модерној педагошкој и психолошкој науци.

Сам ток реализације индивидуализацијских модела наставе применом ОРС-а схематски је представљен на следећи начин:

Слика 1. Структурна схема спровођења индивидуализације наставе применом ОРС-а

Дата схема представља методичку модификацију и адаптацију некадашњег Г. Мајеровог (Meyer-Willner, 1979) кибернетичког модела учења у индивидуализованој настави. Горњи (табеларни) део схеме односи се на организацију и структуру наставног часа, где је уочљиво спровођење овог модела у „блок-настави”. Ова препорука заснована је на два упоришта:

приказати структурно-функционална својства садржаја на који се односе, и хипотетски модели, који сажето приказују концептуалну структуру неке хипотезе или читаве теорије и илуструју логику тумачења и објашњавања појава на које се односе. Различите врсте модела користе се као средство у настави, учењу и васпитању (угледање на узор, идеал) (*Pedagoški leksikon*, 1996, str. 295).

- *Прво (теоријско) упориште* засновано је на сугестијама П. Мандића (Mandić, 1988, стр. 125), који у свом раду (у разма-трањима чинилаца за унапређивање образовне технологије, подизања квалитета наставе и смелијег увођења иновација) истиче да: „увођењем програмиране наставе, проблемске наставе, кабинетске наставе, наставе која се изводи на принципу блок[-]часова, самонаставе, наставе која се изводи по пројект-методи и наставе у којој се претежно учи решавањем проблема и откривањем, динамизирају се токови и исходи поучавања, брже превазилазе ограничености разредно-часовног система, проширује се и богата педагошка функција школе, задовољавају потребе, интересовања младих и одраслих и даје шанса за свестран развој и испољавање личности”;
- За *друго (методичко-практично) упориште* послужили су први огледни (пробни) часови одржани у циљу иницијалног тестирања ученичких предзнања и израђеног ОРС-а. Спроведени су прво у циљу овладавања руковањем рачунаром и програмом помоћу кога ће се стицати знања (јер се ученици први пут сусрећу са овим начином рада) и, друго, због превазилажења очекиваног „таласа почетне еуфорије” од стране ученика, што би свакако реметило час и што би однело доста времена на часу обраде. На овим часовима уочена је могућност реализације овог модела у оквирима 45-минутног часа и да је извесно да ће учинак бити повећан и задовољавајући. Међутим, у тежњи остваривања већег нивоа учинка и флексибилности у раду и времену које треба понудити ученицима (посебно онима који су „испотпросечни” или „спорији”), реална је била претпоставка да „блок-настава” управо може пружити тражену флексибилност и услове што већег степена индивидуализације.

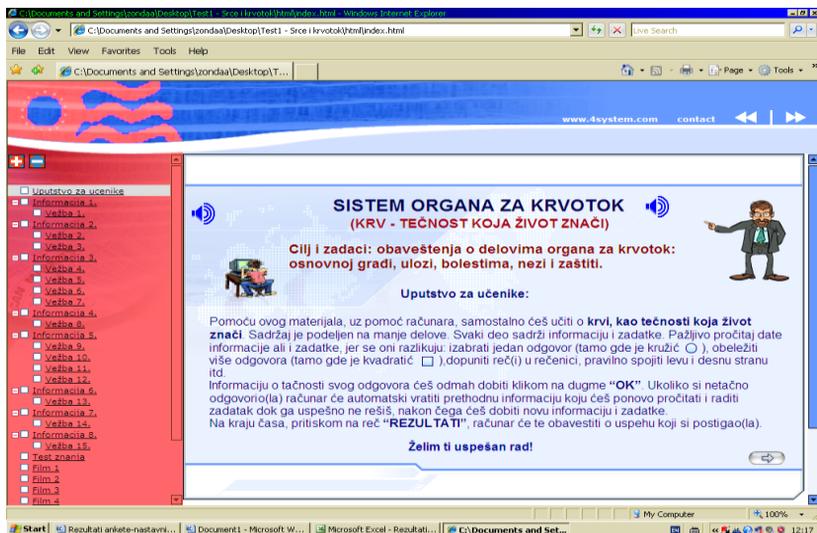
Претходно изнета искуства имплицирају да у оквиру првог часа треба спровести припремну (инструкцијску) и оперативну (радну) фазу у оквиру потпуне индивидуализације рада. У оквирима другог часа, границе не треба да буду ригидне (испрекидане линије на Слици 1 означавају флексибилну карактеристику и оквирну временску оријентацију уласка у верификативну фазу, која је резервисана за проверу и вредновање усвојених знања, те чији ће почетак сваки ученик самостално одредити).

У доњем делу схеме представљена је софтверска и хардверска компонента, као и њихов интеракцијски однос, укључујући и актере наставног процеса. Може се уочити да ОРС остварује двостуку улогу: садржи у себи наставно градиво, а затим и комуницира са учеником, усмерава његов рад, вреднује га и даје му повратне информаци-

je, чиме преузима и другу наставничку функцију. Такође, очигледно је да је непрекидно присутан у свим фазама часа, а и у директној је интеракцијској вези како са рачунаром (који је такође непрестано заступљен и има улогу машине за учење) тако и са самим актерима – првенствено са ученицима, али и са наставником, који је и његов аутор. Позиција ученика је такође у свим фазама заступљена и *субјекатска*, док је *наставник* активан само у припремној фази, док даје инструкције и објашњења (пуна линија), а касније преузима искључиво *посредничку, по потреби интервентну улогу* (испрекидане линије), што испуњава захтеве тражене реформе наставног процеса.

Пример из праксе – програмирани модел наставе применом ОРС-а

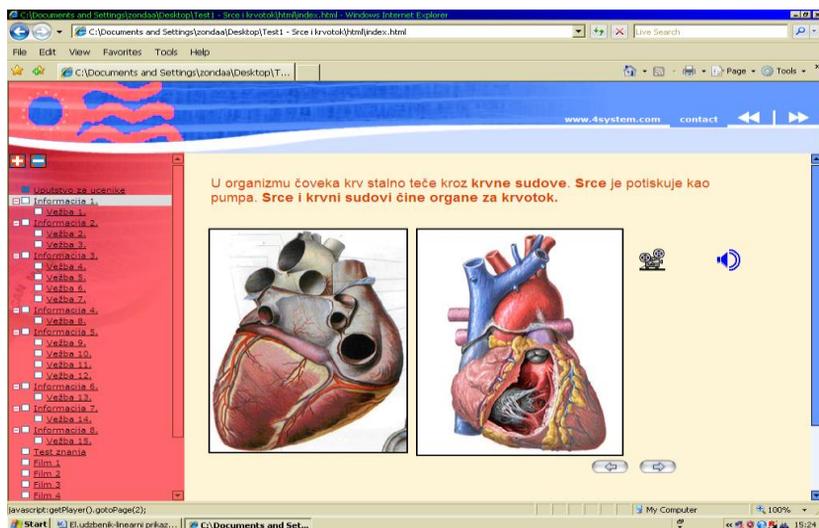
Припремна фаза часа подразумева активно учешће свих ученика у настави и резервисана је за наставниково краће уводно излагање (једини део фронталног рада), у коме даје упутства и савете ученицима првенствено о новом начину учења и рада (Слика 2). Та упутства не морају бити превише детаљна јер су прецизно наведена у самом софтверу, који у даљем току преузима и наставникову улогу и помоћу осмишљеног алгорита и интерактивног односа са учеником управља процесом наставе и учења. Ово наставниково обраћање је неопходно када се ученици први пут сретну са новим начином рада, јер када већ овладају предвиђеним методичким поступком на следећим часовима, тада уводно излагање треба усмерити на одређене специфичности наставне грађе коју треба обрадити и усвојити.

Слика 2. Део из ОРС-а са циљем, задацима и упутствима за рад

Наредни корак је упућивање ученика на активирање програма и пажљиво проучавање даљих упутстава за рад, која презентује израђени софтвер. Ученицима су детаљно изложени: назив наставне јединице, предвиђени циљ и задаци, као и детаљније упутство за рад у програму (са назначеним варијантама давања одговора на питања која им буду постављена). Такође, у овом пријатном радном окружењу дате су повремено и разне анимације (тзв. ГИФ-ови, преузети са интернета: звучник који емитује звучне таласе, учитељ који прстом скреће пажњу на важан текст, ученик који марљиво ради за рачунаром итд.), који само додатно стварају опуштенију атмосферу за рад. Наравно, и ту треба повести рачуна, јер превише честа и вишеструка употреба анимација може додатно скретати пажњу ученика са наставног градива. Звучна анимација је готово свуда заступљена, јер означава да се комплетан садржај може помоћу слушалица чути и усвајати на матерњем језику. Ова могућност и функција образовног софтвера је од посебне важности у спровођењу учења код ученика оштећеног вида (Grbović & Vučinić, 2018).

Након детаљног проучавања упутстава од стране ученика, прелази се на *оперативну фазу* рада помоћу „водича-навигатора” активирањем стрелица, које су такође присутне на свакој страници програма (најчешће су у дну екрана), чиме отпочиње процес учења наставног градива (Слика 3).

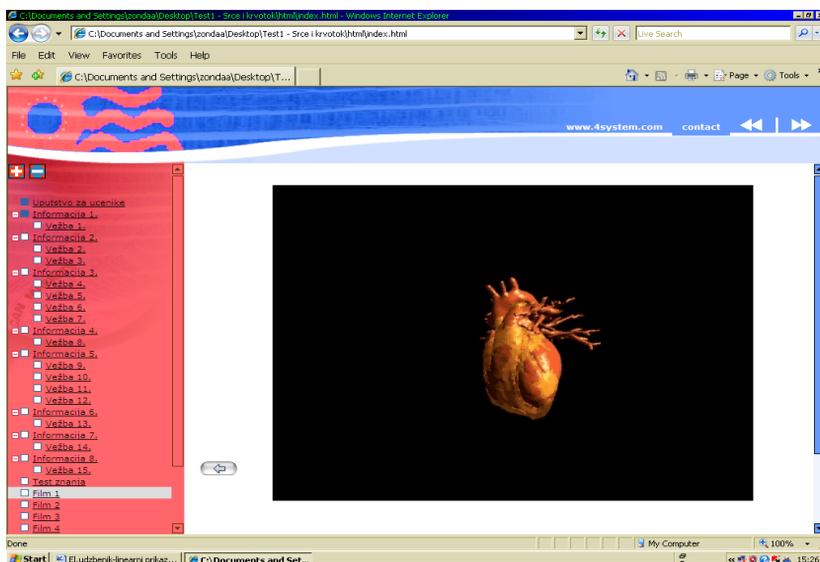

Слика 3. Део из ОРС-а – прва информација

Прва информација је веома кратка, што је и препоручљиво у програмираној настави. Ово је веома важан детаљ са мотивационог

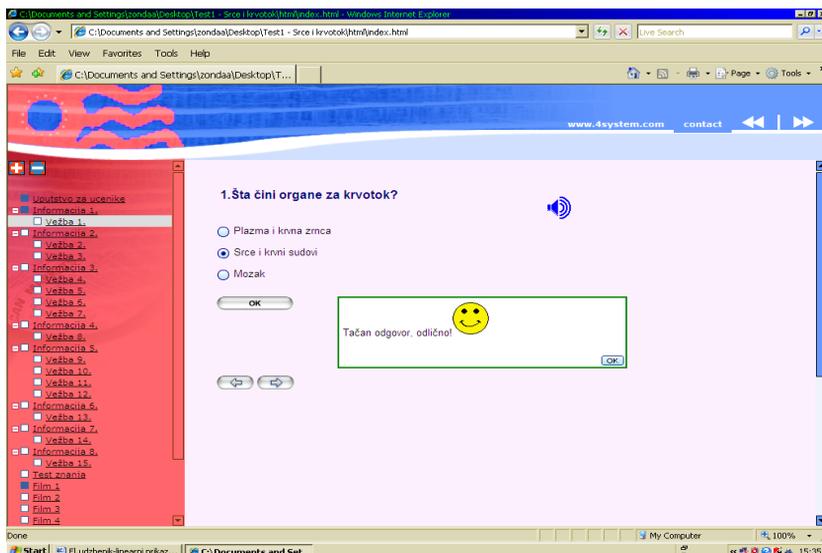
становишта јер се претпоставља да оваквом информацијом сви ученици могу с лакоћом овладати (условно речено „слабији”, „бољи”, „даровити”, „спорији”, „бржи”...). У супротном, уколико би поједине категорије ученика отпочетка наишле на непремостиву препреку, то би довело до тренутног пада мотивације и губитка воље за овим начином рада.

Пожељно је да ове краће информације буду поткрепљене и одговарајућом сликом или чак и видео-записом, који се покреће активирањем анимације преко малог пројектора (што означава присутност видео-записа, који мора увек бити у функцији дате информације). У овом случају, активирањем пројектора покреће се видео-запис од двадесетак секунди, који тродимензионалним ротирајућим приказом пружа могућност ученику да реално и до детаља осмотри са свих страна изглед људског срца (Слика 4).

Слика 4. Део из ОРС-а – тродимензионални ротирајући видео приказ човековог срца

Након одгледаног видео-записа, ученик се помоћу навигатора враћа на почетну информацију, коју је пожељно да још једном пажљиво прочита, а онда активирањем десне стрелице прелази на предвиђену прву вежбу (Слика 5).

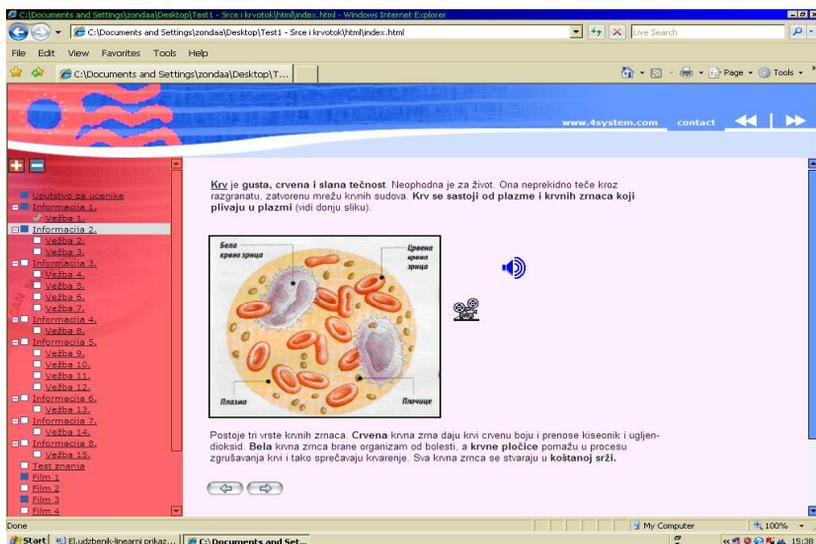
Слика 5. Део из OPC-а – прва вежба

Приказана вежба представља мерни инструмент којим се региструје усвојеност дате информације. Већ су у упутству назначене варијанте одговора. У овом случају, ради се о најлакшем нивоу препознавања и просте репродукције (посматрано са аспекта наставе са више нивоа сложености), што је у складу и са обимом и „тежином” саме информације. Ученик означава (обележава) опцију коју сматра исправном, што може одмах проверити притиском на тастер „OK”, након чега ће му истовремено бити пружена повратна информација о тачности његовог одговора.

Повратна информација заснована је на захтевима и принципима програмиране наставе, те је у складу са тим и извршено програмирање самог софтвера: Уколико је одговор исправан, појавиће се додатни прозорчић у коме се то текстуално саопштава, а паралелно са тим може се чути и аудио-запис, који може бити у складу са текстом, али и у другим варијантама: „Браво!”, „Одлично!”, „Само настави тако!”. Поједини аудио-записи снимљени су деčјим гласом тако да ученик има понекад и утисак да у ствари разговара са својим вршњаком, а не са рачунаром. Искуства су показала да и ове „ситнице” у интерактивној комуникацији значајно доприносе и повећању мотивације и осећају ученика да се игра на рачунару као и код куће, иако крајње озбиљно обрађује и савладава наставно градиво. Помоћу слушалица избегава се свака могућност ометања рада суседног ученика, као и осталих ученика.

Уколико је одговор погрешан, софтвер је програмиран, као што и сâм модел захтева, да ученика одмах врати на поновно проучавање

информације, односно рачунар поново приказује информацију која није коректно усвојена (Слика 3). Код исправног одговора ученику ће бити, поред информације о успешности, омогућено да активира десну стрелицу и пређе на наредну информацију (Слика 6). Тиме софтвер омогућава испуњавање основног захтева програмиране наставе да се учи поступно, корак по корак, чланак по чланак и да се не може прећи на нови чланак уколико претходни није успешно усвојен.

Слика 6. Део из ОРС-а – информација 2.

У низу предности које образовни софтвер има (као и програм у коме је израђен), посебно је значајна та што даје тачан преглед и непрестан увид у направљени алгоритам. То се може уочити на сликама, на левој страни приказаног екрана у црвеном пољу. У овом случају очигледно је да је наставно градиво због обимности рашчлањено на осам информација, у оквиру којих је предвиђено да до потпуног овладавања ученик прође кроз 15 кратко конципираних наменских вежби. Следеће што се може приметити је да одређени број информација садржи и већи број вежби, што је директно условљено самим обимом конкретне информације. На пример, приказана информација бр. 2 обимнија је у односу на претходну, због чега је и потребно „проћи” кроз две вежбе да би се битни елементи грађе усвојили.

Наредни битан сегмент је да приказана схема алгоритма даје сталну евиденцију колико се одмакло у раду, као и колики је пут преостао до завршетка рада. Бела поља (коцкице) означавају делове који су преостали да се обраде (нису „посећивани”), док оне који су успешно савладани програм региструје плавом бојом. Простор изме-

ђу суседних информација који је предвиђен за вежбе такође се евидентира зеленим „чек-одредницама”. На овај начин ученик, а и сâм наставник у току обиласка – добијају у сваком тренутку увид у степен и динамику рада. По овом обрасцу се усваја комплетна предвиђена наставна грађа све до момента док и последња информација и вежба не буду успешно усвојене. У случају усвајања информације из већег броја покушаја, стајаће чекиран црвени „X” (крстић), што наставнику омогућава да региструје оне делове градива који сваком ученику представљају могућу тешкоћу и да их у неком каснијем тренутку (приликом утврђивања или систематизације) поново провери.

Још једна предност ОРС-а јесте да због своје богате базе података може успешно представити и информације које нису предвиђене класичним уџбеником. Уколико су оне у вези са обрађиваном тематиком и наставник процени да су примерене узрасту ученика са којима се ради, може их укључити у наставну грађу. У зависности од обима прописаног градива, може уврстити и много већи број додатних информација (имајући у виду да је за обраду наставне теме обично предвиђен већи број часова), што директно упућује на закључак да ОРС и те како може имати позитивни утицај на повећање квантитета и квалитета знања ученика, што у крајњој мери директно утиче на поспешивање акцелерације и интелектуални развој ученика.

Након успешног спровођења и последње предвиђене вежбе, прелази се на *верификативну фазу* рада, која се спроводи *електронском евалуацијом*. Као што се на приказаној схеми (Слика 1) може видети, почетак ове фазе је флексибилан, јер сваки ученик у њу улази у зависности од својих могућности и темпа рада, а оквирно је предвиђен у термину почетка другог часа „блок-наставе”.

ЗАКЉУЧАК

Савремена образовна технологија може бити инструмент промена. Онда када просветни радници прихвате и отворе своје погледе ка потенцијалима образовне технологије, изаћи ће из неправилног, застарелог круга предавање–учење–предавање. Брз темпо промена на пољу ИКТ, различитост и ширина доступног знања – приморавају едукаторе да наставе са учењем и да буду у складу са временом, што има позитиван утицај како на ученике тако и на њих саме. Постоје оправдани разлози за то јер нам је информациона технологија све неопходнија за учење.

Образовни софтвери на експлицитан начин представљају разне стратегије и технике подучавања које дефинише аутор и омогућавају њихову контролисану примену у циљу ефикаснијег усвајања садржаја које ученик треба да научи кроз коришћење система. Таквим приступом се омогућава савладавање градива према појединачним особина-

ма ученика, тј. сваки ученик може на начин прилагођен себи да са-влада и усвоји предвиђено знање (тзв. персонализација учења).

Представљени модел – мултимедијска стратегија – само је једно од могућих методичких решења која су емпиријски проверени у пракси (Stanković, 2005; Stanković & Blažič, 2015). Намера је да, поред упознавања педагошке јавности, утичемо и на разбијање потенцијалних предрасуда да су образовни софтвери производ исључиво тзв. програмерских кадрова. Напротив, за израду коректног дидактичког софтвера довољна су елементарна информатичка и дидактичка знања, као и методичке вештине и креативност, што у крајњој мери представља основни ниво компетенција које мора поседовати савремени наставник. Када се на то дода и могућност тимског рада (удруживање наставника), добила би се разредна и/или предметна софтверска покривеност наставних садржаја, што надаље имплицира и реалну могућност примене на свим нивоима образовања. Тиме се стичу услови да се и наш школски систем придружи светском тренду напуштања појединачних методских приступа, те увођењу савремених наставних стратегија, као нужног предуслова за бржу и успешнију модернизацију и реформу нашег наставног процеса.

ЛИТЕРАТУРА

- Alomyan, H. & Au, W. (2004). Exploration of Instructional Strategies and Individual Difference within the Context of Web-based Learning. *International Education Journal*, Vol 4, No 4, 86–91.
- Blažič, M. & Rončević, A. (2009). Ovre pri uporabi multimedijev v učnem procesu. [Obstacles in use of multimedia in the learning process.] *Didactica Slovenica*, Vol. 24, No. 2, 153–169.
- Dorđević, J. (2009). Individualizacija i inoviranje nastave i učenja u školi 21. veka. [Individualization and innovation of teaching and learning in the school of 21st century.] *Pedagoška stvarnost*, God. 55, Br. 7–8, 673–685.
- Đukić, M. (1995). *Didaktički činioci individualizovane nastave*. [Didactic factors of individualized teaching.] Novi Sad: Odsek za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Đukić, M. (2003). *Didaktičke inovacije kao izazov i izbor*. [Didactic innovation as a challenge and choice.] Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Grbović, A. & Vučinić, V. (2018). Information Technology and Assistive Devices in Education of Visually Impaired Students. *TEME - Journal for Social Sciences*. Vol. 42, No.2. 377-390. DOI: 10.22190/TEME1802377G
- Gschöpf, S. (2009). *Individualisieren im Unterricht – Erfahrungen und Wissen*. Villach: Universität Klagenfurt
- Kapur, A. (2011). *Transforming Schools – Empowering Children*. New Delhi, Thousand Oaks, London: SAGE Publication.
- Mandić, D. (2003). *Didaktičko-informatičke inovacije u obrazovanju*. [Didactic-informatics innovations in education.] Beograd: Mediagraf.
- Mandić, P. (1988). *Obrazovna tehnologija u funkciji svestranog razvoja ličnosti*. [Educational technology in the function of versatile personality development.] *Naša škola*, God. 39, Br. 3–4, 117–127.

- Marzano, R. J. et al. (2006). *Nastavne strategije*. [Teaching strategies.] Zagreb: Educa.
- Matijević, M. (2002). Hypermedia Educational Technology and Teaching Strategies. In P. Barker & S. Rebelsky (Eds.), *ED-MEDIA. AACE* (pp. 1230–1241). Norfolk: Association for the Advancement of Computing in Education.
- Meyer-Willner, G. (1979). *Differenzieren und individualisieren*. Bad Heilbrunn/Obb: Klinkhardt.
- Mužić, V. (1987). *Kompjutor u suvremenoj nastavi*. [Computer in Modern Teaching]. Zagreb: Školska knjiga.
- Nadrljanski, Đ. i Nadrljanski, M. (2008). *Digitalni mediji – obrazovni softver*. [Digital media - educational software.] Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru.
- Novković Cvetković, B. & Stanojević, D. (2018). Integrating Digital Tehnologies into Teaching Process. *TEME - Journal for Social Sciences*. Vol.42, No.4. 1219-1233. DOI: 10.22190/TEME1804219N
- Paradies, L., Wester, F. & Greving, J. (2012). *Individualisieren im Unterricht – Elforgerich Kompetenzen vermitteln*. Berlin: Cornelsen Verlag Scriptor GmbH & Co.
- Pedagoški leksikon* [Pedagogical lexicon] (1996). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stanković, Z. & Dimić, N. (2016). The Influence of Multimedia on the Creation of Teaching Strategies. *TEME - Journal for Social Sciences*. Vol.40, No.1. 319-333.
- Stanković, Z. & Blažič, M. (2015). Didactical model of instruction based on the application of educational software. *Didactica Slovenica*. Vol. 30, No. 1, 21-45.
- Stanković, Z. (2005). *Primena nastave na više nivoa složenosti multimedijalnim pristupom*. [Application of teaching at multiple levels of complexity with multimedia approach.] Niš: Filozofski fakultet u Nišu, Prosveta.
- Vilotijević, M. (2008). *Inovacije u nastavi*. [Innovations in teaching] Vranje: Učiteljski fakultet.
- Vlahović, B. (2004). Nove strategije za školu u doba multimedija [New strategies formultimedia school]. M. Blažič (ur.), *Mediji v izobraževanju*, 42-47. Novo Mesto: Visokošolsko središče.
- Vlahović, B. (2001). *Putevi inovacija u obrazovanju*. [The pathways of innovation in education] Beograd: Stručna knjiga: Eduka.

INDIVIDUALIZATION MODELS OF TEACHING USING EDUCATIONAL SOFTWARE – METHODOLOGICAL REALIZATION

Zoran Stanković

University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

Summary

In the second half of the 20th century, there was a real expansion of theoretical analyses, recommendations and requirements for intensifying the modernization of the teaching process. What persisted as the focus of innovation were the individualization of teaching and learning with their modalities, and with the coming of the IT era, there was also the use of modern educational technology achievements.

This paper, which falls into the field of didactic-methodical innovations, was developed with the tendency of designing a new approach and model of teaching, with the aim of improving and modernizing the existing theory and practice.

The main intention and goal of this paper is to point out to a wider pedagogical public, through positive methodological experiences and examples from the classroom practice, one of the valid methodical solutions for overcoming certain weaknesses of traditional teaching. This is a modern methodical model – a teaching strategy that is reflected in the integration of the teaching models into the educational computer software, and the possibilities of its implementation into the teaching practice.

Basically, the paper presents an innovative methodical model, in which some of the key determinants are incorporated, and they are particularly insisted on in the process of implementing the necessary reforms of the educational process. These are, above all, contemporary teaching systems, put into the function of individualisation of teaching, as well as educational software and its application through appropriate teaching strategies, which are the integral segments of contemporary educational technology and media didactics.

INTERCULTURAL STATE OF MIND: INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PRE-SERVICE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS^a

Nina Lazarević

University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

nina.lazarevic@filfak.ni.ac.rs

Abstract

Teachers of English as a foreign language (EFL) are among the instructors responsible for the development of intercultural communicative competence (ICC) in learners. Preparing students to interact in a global, multilingual and multicultural world is not an easy task, as ICC is a complex concept and teachers need both training and instruction to firstly develop it themselves and then apply it in their teaching. The paper explores whether pre-service EFL teachers show an awareness of ICC elements, and whether their ICC and intercultural sensitivity can be seen in their coursework. The qualitative research into final essays of 30 students who attended an elective course Intercultural Communicative Competence, at the University of Niš, from three cohorts (from 2014 to 2017) aims at answering the following questions: what topics the students chose for their final project, what attitudes they showed, whether they knew and used the ICC-related terminology after a semester-long course. Results have shown that the students tended to use topics they feel comfortable with, such as stereotypes; showed a good grasp on the terminology especially in relation to culture models; and showed positive attitudes towards ICC issues, however, mostly remaining in Bennett's Minimization stage.

Key words: pre-service English language teachers' education, Intercultural communicative competence, intercultural sensitivity.

---

^a The paper is the result of research conducted within project no. 178002 *Languages and cultures across time and space* funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

ИНТЕРКУЛТУРНИ ПОГЛЕД НА СВЕТ: ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАТИВНА КОМПЕТЕНЦИЈА БУДУЋИХ НАСТАВНИКА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Апстракт

Наставници енглеског као страног језика једни су од одговорних наставника за развијање интеркултурне комуникативне компетенције код ученика. Задатак припремања ученика за интеракцију у глобалном, мултијезичком и мултикултурном свету није лак јер је интеркултурна комуникативна компетенција сложена и наставници морају да имају и знања и вештине како би прво код себе развили ову компетенцију и како би је касније применили у настави. У раду се истражује да ли студенти Англистике, будући наставници енглеског језика, имају свест о интеркултурним елементима и да ли се њихова интеркултурна сензитивност може видети у раду на курсу Интеркултурна комуникативна компетенција. Квалитативно истраживање урађено на завршним семинарским радовима 30 студената три генерације који су похађали изборни курс Интеркултурна комуникативна компетенција на Универзитету у Нишу од 2014. до 2017. академске године – одговара на следећа питања: које теме студенти бирају за завшне пројекте, које ставове показују, да ли знају и користе терминологију везану за интеркултурну компетенцију након завршеног једносеместралног курса. Резултати показују да студенти бирају теме које су им већ познате, као што су стереотипи, користе и знају терминологију која је првенствено везана за моделе културе и да имају позитивне ставове према интеркултурним питањима, иако се на основу одговора могу сместити у фазу минимизације, по Бенетовом моделу.

Кључне речи: иницијално образовање наставника, енглески као страни језик, интеркултурна комуникативна компетенција, интеркултурна сензитивност.

INTRODUCTION

It seems that “teachers of English [...] constitute the natural avant-garde among those developing intercultural competence in Europe” (Strugielska & Piątkowska, 2016). There has always been a recognition that there is a relationship between culture and language and that a language classroom is instrumental for culture learning. Culture has been one among key principles in many methods and approaches to language teaching. Still, the development of intercultural communicative competence (ICC) is a strenuous task, especially in a monolingual and monocultural environment, and it does not come easy for language teachers.

With a mismatch between the laws on education, standards of achievement for elementary and high-school students and outcomes of English language teacher education, ICC development for pre-service teachers requires more research and attention. While there has been research into how teachers include intercultural (IC) elements in their teaching (Deardorff, 2006; Feng, Byram, & Fleming, 2009), there is still

a lot of room to strengthen the IC curriculum, teaching practice and professional development.

INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE

Intercultural communicative competence has been defined and redefined over the last three decades, for different purposes and different fields (more in Spitzberg & Chagnon, 2009). The differences in interpretation and the scope stem from the primary interests of particular fields – for those where language and communication are primary (Byram, 1997; Martin & Nakayama, 1997) **communicative** competence is an important factor in ICC. On the other hand, where adaptation, development, cultural perceptions and orientations take precedent (Bennett, 2013; Gudykunst & Kim, 1992; Paige, 2003), intercultural competence is defined.

For the language learning context, we believe the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR, 2001), following Byram's 5-part model, provides a comprehensive definition: that ICC includes intercultural awareness, practical skills and know-how, intercultural skills and know-how, intercultural attitudes and beliefs, and the ability to learn (p. 103-106). More recent considerations of intercultural (and pluricultural) competence state that it is

the ability to experience otherness and cultural diversity, to analyse that experience and to derive benefit from it [...] to understand otherness, establish cognitive and affective links between past and new experiences of otherness, mediate between members of two (or more) social groups and their cultures, and question the assumptions of one's own cultural group and environment (Beacco et al., 2016, p. 10).

Many definitions (Byram, 1997; Chen & Starosta, 1996; Deardorff, 2006; Lustig & Koester, 2012; Seelye, 1997) point out that ICC is a combination of three domains: attitudes, behaviours and knowledge that jointly provide the basis for successful intercultural encounters. In addition to the three domains, researchers stress the appropriateness of communication for the context and participants – as “the appropriate and effective management of interaction between people who, to some degree or another, represent different or divergent affective, cognitive, and behavioural orientations to the world” (Spitzberg & Chagnon, 2009, p. 7) will be more successful.

Byram (1997) shows that the cognitive domain is necessary for the successful development of ICC, but not as the only element. Knowing about cultures helps learners position themselves in relation to their own and other cultures, as these three domains, cognitive, affective, and behavioural, reinforce each other in intercultural learning. Learners should be motivated to learn and interact, be open and confident enough to try to “decentre” (Byram,

Gribkova, & Starkey, 2002, p. 12) and see IC encounters from a different perspective – that of ‘the other’. Critical cultural awareness is the central skill for ICC (Byram, 2012) where learners can show their understanding and critical stance toward practices and products from both domestic and foreign cultures. ICC precludes motivation to communicate (Byram et al., 2002), to engage in demanding intercultural encounters, and, at the same time the awareness that one’s own operational framework need not be the ‘right’ one, nor the only one (Trompenaars & Hampden-Turner, 1998; Hofstede, 1991). Therefore, IC education should provide learners with the raised critical awareness and developed critical thinking, so that they can challenge cultural stereotypes and prejudice and mediate in situations of cultural conflict (Grefersen-Hermans, 2017), providing “a foundation for being a global citizen” (Barrett et al., 2014, p. 21).

IC competent learners will empathise with people of different cultural affiliation, in addition to being curious about and open to other cultures. Their knowledge will help them understand the influence of their own language and will be the basis for communicative awareness of the fact that other peoples’ languages may express shared ideas in a unique way or express unique ideas difficult to access through one’s own language(s) (Barrett et al., 2014). Finally, skills should incorporate practices and behaviours that are based on previous two domains – learners will empathise, be flexible and have linguistic, sociolinguistic and discourse skills appropriate to the setting (Barrett et al., 2014).

For language teachers in particular, who prepare learners for a global, interconnected world, these skills and IC sensitivity will be crucial as language teachers have been recognised as important socializing agents (Sercu, 2005). They are the ones who will, based on students’ interests, develop empathy and practice deep analysis as opposed to the tourist-like view of culture (Byram et al., 1994). Teachers are important in this process on two levels – as models and as sources of information, even though teachers sometimes refrain from including IC aspects to their language teaching, referring to the lack of personal IC experience with a particular culture. However, the very act of “passing from one language to another necessarily involves passing from one culture to another” (North & Piccardo, 2016, p. 13) and future language teachers should be therefore equipped with both knowledge and attitudes to help students navigate ICC situations (Byram et al., 1994).

Not even study-abroad programs, as the most immediate way of including the intercultural component into teacher education, without the direct training and instruction of IC factors, lead to the development of positive attitudes and an increased IC sensitivity (Cots et al., 2016). Still, positive results of study abroad programmes have been reported (Saricoban & Oz, 2014; Ward & Ward, 2003), in terms of personal growth, changed or broadened world view and increased professional competence.

Research has shown that mere knowledge about cultures does not add to one's intercultural competence (Bennett, 2004), as this usually includes only surface culture (Hall, 1976). Interculturally sensitive individuals are more person-centred and take different cultural perspectives in their communication; their increased sensitivity is a basis for increased intercultural competence and they understand the deeper level of culture – core values and beliefs (Hall, 1976). Teachers who are thus equipped will be more sensitive to differences in their own classrooms, but should also be able to guide their own students to ethnorelative worldviews.

Finally, ICC is also important within what is commonly considered to be a single national culture, as is the case with the Serbian culture. Intercultural communication need not exclusively mean communication between different nationalities or ethnicities which is important for the context of our pre-service teachers. They need to recognise different identities that learners bring into the classroom, as well as their cultural differences (Singer, 1998) – be they social, gender, learner style, etc. In a society where many of these identity markers are beginning to be recognised and where ethnocentrism might seem on the rise (Stupar, 2018), ICC is a crucial competence for successful interpersonal relationships.

ICC in Language Teacher Education in Serbia

With a steady shift in required competencies in language learners, the requirements of language teachers should also be reconsidered. As we can follow a move from linguistic competence to communicative and then intercultural communicative competence (Larsen-Freeman, 2000), we should expect the teacher education to mirror the trend and give at least some emphasis to ICC in the curriculum. However, the English language programmes at Serbian universities train students to become mainly traditional philologists, as all programs have courses that can be grouped into three fields: linguistics, cultural studies, and literature.

Courses with the ICC content have been included in the Bachelor level of studies, either as elective courses or as a module of applied linguistics courses, while only at the Faculty of Philology, University of Belgrade, are there master level ICC courses. While the study programs state that students will be equipped with all the necessary knowledge and skills required by the profession of an English language teacher, developing ICC is never stated as one of the outcomes. If ICC is not part of the program it becomes difficult for teachers to include such a complex concept later on in their teaching (Byram, 1997). Consequently, if pressed to do so, teachers might tend to discuss only the topics they already know, which would mainly lead to the exploration of the cognitive domain (facts on different cultures, literature: mostly high culture elements), leaving skills and IC sensitivity under-represented and underdeveloped, which has been pointed out as insufficient for developing ICC (Bennett, 2004), as this usually includes only surface culture (Hall, 1976).

However, if learners are expected to understand other cultures and their own, and to show openness and understanding, providing them with cultural knowledge only might not help them become more intercultural sensitive. Teachers would need IC training to prepare them to “teach their learners to deal with the complexities of intercultural communication” (Willems, 2002, p. 7).

LEGAL FRAMEWORK

In difference to the curricula of the tertiary-level language teacher education, in the past three years a set of laws and standards has been passed for primary and secondary-level education that to some extent includes ICC as the objective for language learning. The Law on the System of Education (2017) states the importance of intercultural competence, and includes mainly general guidelines that require learners’ openness. The overall aims in the national curriculum for FL on the elementary level state that learners should develop a positive attitude both towards other languages and cultures and one’s own language and cultural heritage, appreciate differences, and be open in communication. The Standards of achievement for elementary education for foreign languages (2017) solely deal with knowledge about other cultures, placing a rather heavy focus on the cognitive domain of ICC. However, the Standards of achievement for secondary education for foreign languages (2015) do not include any standards related to ICC. Further, in the Standards of competencies for the teacher profession and professional development (2011), ICC is not stated, but teachers are expected to understand the social context of education, contribute to multicultural and inclusive education, respect universal values and urge learners to internalise them, and to understand social and cultural learner differences. Finally, in the Strategy for Education Development in Serbia 2020 (2012), ICC is not mentioned as such but can be recognised in the achievement standards as knowledge about other cultures. Although there are many recommendations about inclusive education and global human rights and values, these are not linked directly to ICC. In Ogay and Edelmann’s words (2016, p. 389), these documents seem to demonstrate “a lack of common understanding of what ‘taking culture seriously’ [...] means in the field of education”. ICC is never defined clearly in any of the laws but it is understood as a positive feeling and openness to others.

With ICC stated in the legal requirements for language learners (Law on the System of Education, Standards of achievement), there are inconsistencies with teacher requirements in this respect, and even more so with pre-service teacher education on ICC. The laws for all the levels of education, curricula for teacher education and programs for professional development do not incorporate the understanding of the importance of the ICC concept which has been accepted for over two decades in the

educational systems (Deardorff, 2009; Risager, 2006) with its insistence on the development of cognitive, affective and behavioural domains.

PREVIOUS RESEARCH

When it comes to FL teaching, there is considerable research into education and beliefs and attitudes of in-service pre-service teachers (Beacco & Byram, 2003; Deardorff, 2006; Deardorff & Arasaranment, 2016; Fantini, 2000; Feng, Byram, & Fleming, 2009; Willems, 2002; Young & Sachdev, 2011), as it has been recognised that the IC component has not been sufficiently prominent in their teaching.

However, compared to nursing, business and social work, a relatively small number of studies focus on pre-service English language teachers. This research has shown that students need to receive focused instruction on ICC or they will only be aware of surface culture, without gaining a full understanding of ICC (Olaya & Gomez, 2013). Instruction helps students develop skills of interpreting and contextualizing cultural practices through an awareness raising approach (Holguín, 2013).

An ICC project in which high school students from different cultures (France and England) explored a similar topic and then exchanged the material with their counterparts, while reflecting on particular words and their usage (Morgan, 2001), showed several important findings. Firstly, students had freedom to choose the material and prepare it, making it truly authentic for the situation. Secondly, students had to decide on particular key words which were then used for analysis and showed how different contexts condition the usage of language. The important part of the research was the reflection on material creation, where “students can become aware of a deeper level of significance of things within in their own culture, and in this way prepare themselves for understanding another culture” (Morgan, 2001, p.18).

Another research was done with pre-service teachers, who were asked to do word associations and explore evaluative adjectives (Williams, 2001), with the aim of raising “awareness of relative perceptions and evaluations from the perspectives of different cultures” (p.118). The research explored the evaluative phrases (terminology and loaded expressions) used to describe behaviour in a culture or cultures, with the results showing that students were aware of the dynamic nature of cultural values and the influence of different practices on behaviour. The main focus of the study was on awareness-raising so that future teachers became explorers of both language and culture; therefore, Williams stressed the importance of reflection and reflective teacher education.

In the Serbian context, recently there have been several studies that looked into ICC in general education, without a specific focus on FL teachers (Domović et al., 2013; Petrović & Jokić, 2016). The present

study can be seen as a follow-up study to Paunović (2011) who explored cultural topics, culture components, and attitudes towards diversity in the written work of students. The results showed that overt attitudes in student work were positive toward intercultural communication, with a negative stand towards discrimination and stereotyping.

RESEARCH BACKGROUND

The English language department at the University of Niš offers courses in linguistics, literature and cultural studies. Consequently, students should be familiar with the culture facts that would make up the cognitive domain of ICC. In the elective ICC course, the students get acquainted with the most important theoretical models (Bennett, 1993; Hall, 1966; Hofstede, 1991; Trompenaars & Hampden-Turner, 1997) of ICC and with IC communication and different factors that influence it. As English language majors, the students explore how language devices carry socio-culturally loaded meanings. The outcome of the course should be the students' developed practical skills for studying how culture is expressed in language, understanding how culture influences communication in authentic situations, developed IC communication skills and a socio-linguistic perspective of culture. The students should develop empathy, ethnorelativism, and positive attitudes towards different cultures. As their final projects, the students write essays on topics that are linked to and based on the syllabus, but could go further than that. The students are encouraged to apply the culture models to current events, other cultures, films, TV series, book, or to explore other aspects of ICC: stereotypes, ethnocentrism vs. ethnorelativism, use of culture in language teaching, etc. By giving students a free choice on topics, it is hoped that they would be able to show their raised awareness of ICC issues and to independently analyse them.

In the discussed study, the researcher was at the same time the instructor of student work and the coder, which could be seen as a limitation to the study. However, this is the common circumstance in classroom-related qualitative research, which needs to be counter-balanced by well-defined methodological measures. In this study, the measures to prevent any possible bias included the preset codes extracted from the theory and the attitudes contained to loaded words.

RESEARCH METHODS

Aims. From the widely accepted understanding of the concept of ICC (Byram, 1997), it follows that future language teachers should show their understanding of ICC concepts, as well as promote and acknowledge positive attitudes towards other culture, and finally, be able to perform analysis of ICC topics so that they become more competent instructors, as "intercultural

competence may not be acquired spontaneously by individuals [...] however, intercultural competence can be enhanced through a range of intercultural experiences, for which teachers are responsible” (Barrett et al., 2014, p.25). Therefore, the study aimed at answering the following questions: what topics the students choose for their final project, whether they know and use the terminology, what language they use to show their attitudes, and finally, using Byram’s and CEFR understanding of ICC, if they show their ICC after a semester-long ICC course – awareness of their own bias, generalisations, and whether they were able to apply higher order cognitive skills in discussing the topics.

Participants. During four years 107 3rd-year students took the course. For the purposes of this study we will look into the work of 30 students who took the exam in the first available exam term. At the time of taking the course, the students were 19 to 20 years old, with 1/6 of them being male. However, for the analysis, gender differences were not further explored.

Variables. As variables for the research, the keywords were chosen on the basis of several criteria. Firstly, those terms that are important for the application of a culture model were included, for example: ascribed status, power distance, collectivism, etc. Then, the topic analysed during the course (stereotypes, inequality, prejudice, subculture, social class, gender roles, socializing agents, ethnocentrism, etc.) were recognised as keywords. Also, *understanding*, *respect* and *tolerance* were also seen as important, as it has been noticed that the students tend to minimize the differences between cultures (Bennett, 2004), mistaking it for true IC sensitivity. Next, the usage of loaded words was seen as telling of the students’ IC sensitivity (the usage of the Gypsy instead of the Roma would be considered an instance of this). Finally, phrases where different adverbs were used as intensifiers (definitely, completely, totally) were seen as loaded and analysed in the context in which they were used and included in the study if the instances were related to ICC. All these are seen as a function of the awareness-raising process that is the main objective of the course. Consequently, emergent codes, in addition to the pre-set ones, were important and taken into consideration, as they could provide the insight into the thinking process and importance that the students place on the ICC elements, since “[a]pproaching fieldwork without being constrained by predetermined categories of analysis contributes to the depth, openness, and detail of qualitative inquiry” (Patton, 2002: 14).

Instruments. As the main research objective was to show the students’ understanding and the analysis of ICC topics, it was important to systematically find the common topics and opinions that show that understanding. In order to perform the content text analysis, the computer-assisted qualitative data analysis software, *Atlas.ti*, was used.

Procedures. As the aim of the research was to establish whether students use the appropriate terminology and show empathy and raised awareness, the methodology used was qualitative. The content analysis (Patton, 2002) was performed on the final essays to identify core consistencies in topics, terminology, and attitudes. The methodology used included the text analysis with *Atlas.ti* program through which the key terms, or initial codes, were found. In addition to the pre-set codes used as sensitizing concepts (Patton, 2002) to orient the data, it was expected to have a certain number of the emergent codes in order to “stay open to the data” (Patton, 2002, p. 454), thus narrowing down the patterns that were the most frequent. In order to see the usage of key terms in the corpus the frequency analysis was performed on the codes, on the whole of the corpus, with the indication when the frequency was only within one individual essay. The frequency of the usage of key terms was important, but as the aim of the qualitative research was to explore the topics the students found relevant enough to be used, the frequency itself was not the sole key factor for the analysis. The frequency of the key terms across essays –as the usage might be conditioned by the topic itself or the writing style of the student, was seen as a possible signal of the relative importance the students gave to particular topics and terms.

Corpus. The corpus for the research consists of 30 student final essays, with the total of 67,854 words. The essays, as the product of usual coursework, were not an assigned task for students, and therefore used as a text for the content analysis. Topics of these essays were not limited in any way, students could freely decide on the topic, issues, and cultural models to analyse as long as these were based on the material covered in the course.

RESULTS AND DISCUSSION

Topics

The qualitative content analysis of the essay corpus showed that the students chose topics where they showed their knowledge about cultures and culture models, mostly Hofstede’s model, showing positive, affirmative attitudes to the importance of intercultural understanding, while mostly staying away from controversial topics, with essays dealing with only two minority groupings, for example.

Out of the full number of students, seven stated ‘stereotypes’ or ‘prejudice’, while four students used ‘discrimination’ in their essay titles. The stereotypes analysed were national, ethnic, religious and social group stereotypes (gender and class), as well as different national stereotypes as represented in TV series (*‘Allo, ‘Allo, Mind Your Language*). The students explored the stereotypes that the Serbian people might hold towards the British and American, but also stereotypes that are present in Serbia. The

issues of discrimination were about Native Americans, Germans post WWI, the LGBTQ community, and the representation of different characters in Harry Potter.

Seven students decided to apply one of the culture models analysed in the course, Hofstede's model, to compare cultures – either in films or real life situation. For example, Greek and American culture through the film *My Big Fat Greek Wedding*, or a variety of cultures in the film *Babel* and in the novel *The Kite Runner*. With Korean culture being quite present through pop culture: music, films, and manga, some students compared it with Serbian culture or analysed it through the model. One student compared Syrian and Serbian culture prompted by the migrant crisis that was escalating at the time. Finally, one student decided to use the model to explore Serbian culture on its own. Even though the model is more suited to the business setting, the dimensions that it offers are clearly defined, and the students can show their understanding of different values in different cultures rather easily.

Three students applied Bennett's model of intercultural sensitivity: one to the Serbian people's experience of living abroad, in Ireland, one on Serbs' general outlook towards in- groups and out-groups, and one as a way of helping people raise awareness about others. Bennett's model is different from others, and especially from Hofstede's, in the fact that it does not explain cultures, but a potential growth of intercultural sensitivity in individuals through heightened awareness. It, therefore, asks for a more detailed analysis which might be the reason why students opted for it less.

The remaining seven essays could not be put into previous categories based on their titles alone, however, they explored the topics of prejudice and discrimination, as in the essays on the Roma community, Black Lives Matter movement, and homophobia in Serbia, all 'hot topics' in the media at the time. One student dealt with re-conceptualisation of culture, to include more subcultures, while one tried to explain the fascination with the American dream and its potential benefits in different settings. One student decided to interview Americans on their own culture, while one essay dealt with the Serbian culture exclusively, in terms of migration within Serbia and the south-north divide.

Although the mere absence of particular topics need not suggest the students were unaware of them, it still shows that they might still be at the level of the comparison of different cultures rather than the level of critical cultural competence. Given that they do not have an extensive experience with different cultures, the students might not have felt comfortable enough to 'grapple' with problematic issues of social inequality, subcultures, linguistic varieties and the like. There was an apparent lack of topics that explored the representation of minorities, social problems, gender roles and expectations, or other identity-related issues in our culture.

Keywords

The analysis of pre-set keywords showed that the students competently used the terminology that was needed to explain and analyse issues through the application of the particular culture models. The students showed their knowledge of particular dimensions and successfully compared them across cultures: they defined the dimensions correctly, and were able to use appropriate illustration to show how dimensions are differently manifested in different cultures. These keywords related directly to the culture models (for example, 'power distance' appeared 33 times in nine essays, 'uncertainty avoidance' was in eight essays 39 times) show high frequency in the sample as expected, and the deep analysis shows these were appropriately used. For example, the students explored what gave Korean culture a rather high power distance index, or how high uncertainty avoidance index of Greek culture was seen in its cinematic representation. Similarly, different phases that describe one's ethnocentrism were correctly recognised in the experience of the people the students interviewed, though the keyword was only used in three essays. We concluded that the students mastered the knowledge domain of ICC, especially for the application of culture models. On the other hand, the students did not use some of the key terminology for topics outside of the models. Therefore, while appropriately understanding and analysing culture models, the students did not use these concepts for the analysis of other topics.

The analysis of loaded adverbs showed that the students tended not to use them almost at all. Therefore, *totally* (used once) and *definitely* (used twice) were used for intensifying one's surprise and assurance of the fact and not in the context of IC sensitivity or competence. Additionally, other possible loaded words (*troublesome*, *disheartening*, *horrifying*, *hopefully*, *to fuel*) were used only on several occasion (once or twice), and to show the state of the affairs or as a part of a phrase (add fuel to the flame). In the whole sample these do not represent a significant element to be further analysed.

The students used *empathy* ten times in six essays, in two separate contexts. The first one was in relation to Bennett's model of IC sensitivity (Bennett, 2004) – where empathy is a sign of acceptance and integration, in the essays on an intercultural sensitivity development of a Serb in Ireland and ethnocentrism in Serbia. The second context was the instances where the students saw empathy as one of the ways in which to establish IC understanding, in the essays on the American dream, gender stereotyping in Hollywood, homophobia and culture as seen by Americans. While empathy is one of the key objectives for ICC (Byram, 1997), the students did not discuss problems of immigrants or other stereotyping situations in terms of empathising with those who are in out-groups (Giles & Giles, 2013).

Human rights was one of the keywords explored but it turned out that it did not appear in more than two essays, both on the LGBTQ

communities, one in Serbia and the other as a minority community of the US athletes, where the rights of the minority were seen and explained as the basic human right, a right to equality. While other topics might not have vouched for the usage of this particular phrase, it seems that the students did not link gender inequality, migrant abuse or even the race unrest to the universal human rights on which much of ICC relies.

When it comes to the terminology on the topic of stereotypes, the students did not use any of the possible explanations for their emergence. For example, only one student used *scape-goating* to explain why negative feelings were prevalent in Germany prior to World War II. In only one other essay did a student use the term *transfer of attitudes* from one generation to the next. Similarly, only in one instance did the essay contain a reference to positive stereotypes. The stereotypes were correctly recognized in different material that the students explored, but they did not deal with the sources, and mainly focused on their existence and consequences, while stressing the importance of fighting against them and refraining from using them as a measure of one's characters.

More can be deduced from the absence of particular terminology than from the one the students used. Firstly, even though they never explicitly stated national cultures, these were the frameworks within which the students analysed elements of culture. Therefore, while they understand the terminology, their context and the scope in which they use it is somewhat limited. The students managed not to go into the effects of globalization on particular minorities, subcultures or national cultures even, with this term being mentioned only four times.

Discrimination, another keyword, appeared in 11 essays 56 times. Interestingly, even when discussing the topics such as the position of women in the Hollywood industry, or the Roma people in our society, the students rarely used the terms *discrimination* – five times in the former and only once in the latter example. Essays on racial discrimination and LGBTQ community had a bit higher usage of *discrimination*, as well as the ones on racial problems and pre-war Germany. Still, the qualitative analysis showed that students did think in terms of potential negative feelings and attitudes when they discussed different cultures, culture dimension and stereotypes, as they insisted on 'understand[ing] different cultures and social classes', as well as believing that 'by being exposed to a different culture [...] we become truly aware and stop believing in stereotypes.'

The results show that the students continued choosing the topics that were seen as the most frequent by Paunović (2011) – stereotypes, discrimination, and culture models. There has been a decline in the topics that deal with regional dialects, culture shock, and globalisation. Similarly, the analysis of the current local (or global) social issues was not included in the final essays of the students.

Finally, it seemed that it was still difficult for the students to use a wider range of ICC terminology and to analyse one problem from several perspectives. This was especially noticeable when there was not a particular culture model which could determine particular terminology for students to use.

Attitudes and Critical Competence

While awareness-raising has been one of the main aims for the ICC course, it was surprising to see that many essays that explored or compared cultures and analysed stereotypes did not comment on raised awareness – not even of the characters in the films. ‘To raise awareness’ was used throughout the essay on the position of the Roma people in Serbia and two more times, in concluding paragraphs where the students stated that in general, people should raise their awareness about stereotypes and other cultures, giving it 20 occurrences in the sample.

The analysis of how the students approached their topics was done by close reading for keywords and for what might be recognised as a description offered by Byram (1997) – openness towards novelty, willingness to explore, ability to decentre from one’s usual perspective (Byram et al., 2002) and show overall critical stance. The analysis showed that all students had a strong positive stance towards the importance of ICC for better understanding among different cultures.

Nine students explicitly and as many implicitly expressed attitudes that Bennett (1993) categorised as characterising the stage of “minimization” in intercultural sensitivity development. This is a stage of ethnocentrism where the emphasis is on the similarity and the commonality of basic values, with the tendency to explain them in ethnocentric terms. Individuals expect others to be like them since essentially everyone is the same. The students expressed this attitude in several instances, where they claimed “physical universalism”: ‘we are all equal no matter the race’, ‘we are all human and we all face problems in our lives, no matter the color or how rich or poor we are’, or ‘One should treat others as he or she wants to be treated’. There were also instances where the students claimed “transcendent universalism”, or the assumed applicability of certain religious, economic or political concepts, seen, for example, in these statements: ‘Serbia and Syria have enough common cultural ground when it comes to respecting tradition, family, loyalty and honor, thus making it quite easy to respect the same values of other people’. The implicit minimization views could be seen in the comments that it is only important to respect others, and to be open to overcome misunderstandings and potential conflicts. While these statements do represent an ethnocentric standpoint (Bennett, 1993), they at the same time show that with more additional work, the students can move to more ethnorelative stages.

The students recognised that changes in perception of others were needed, and here they stated that ‘you need to think for yourself’, ‘do not rely on generalisations’ over the call for the raised awareness and more tolerance, to pointing out that socializing agents such as the media, family, friends, and school are responsible for the perception of different groups. These results are in keeping with Holguín (2013), Paunović (2011), Morgan (2001), and Williams (2001) as they showed that the structured instruction equipped students with the terminology with which to interpret cultural practices. This is an important outcome, since as future teachers the students would potentially be more sensitive to the topics they themselves explored and to which they showed overwhelmingly positive attitudes, which can be seen in the comments such as: ‘[t]he main point is that cultural differences should be a positive thing’, ‘it is important to perceive cultural differences, and then to understand them if we want to become culturally competent’, ‘[h]opefully younger generations will be more ethnorelative and will have less prejudices than we do now’.

What was still missing from the essays was more confidence on the students’ part to use terminology and have a multidimensional analysis of culture encounters, incidents, and issues. This would have shown that the students had both cognitive and affective competencies to grapple deeper culture. Still, as this was an introductory elective course, the results the students showed were satisfactory.

CONCLUSION

The students proved quite capable of recognising the suitable topics for exploration and were able to analyse them using appropriate terminology, as all the culture models were appropriately used, and culture elements were correctly termed. Looking at their projects in the light of their future profession, we can conclude that they have gained enough knowledge.

Therefore, we can report that the application of theoretical models to describe different cultures was appropriate. However, when it comes to further exploration of underlying attitudes and deep culture elements (for example, moving from just recognizing hospitality in one culture to discussing ethical bearings, attitudes of belonging and accepting), the present study showed that at times the students could not bring their analysis to a complete resolution, and would resort to general attitudes of understanding. Bearing in mind the current socio-economic context in Southern Serbia and the students’ personal accounts, it would be safe to assume that most our students possess little first-hand experience with other cultures, apart from the second-hand knowledge obtained through the media, and the social issues they encounter in their immediate social context. Finally, intercultural topics can be taxing – both in terms of emotional engagement and the overall critical awareness of a number of factors that play out in a culture.

Therefore, it might be expected that the students will shy away from those topics and more happily explore the already familiar ones (Paunović, 2011).

Being a one-time analysis of a particular group of students and the sample of their coursework, the study has its limitations. It was done in one location, therefore, the results cannot be generalised for the whole population of pre-service English language teachers: in different social contexts across Serbia the results might show certain differences.

Finally, as it has been pointed out by different authors (Paunović, 2011; Sercu, 2005), as well as by policy makers through laws and standards, and, as advised by CEFR, future language teachers will have to be interculturally competent and will also have to be trained to teach ICC. It is only through focus and structured instruction that ICC will be fully appreciated and competently incorporated into the teaching practice. Through this and similar courses students should experience culture teaching and be better prepared to include not only cognition, but also feelings and attitudes in language teaching.

There are various implications for further research on pre-service teacher ICC development. Different methodology might provide more data on how students conceptualise of ICC elements, in think-aloud protocols or interviews about their coursework, for example. The analysis of different assignments during the course might show the development of *saviors* (Byram, 1997) while working on material design with students could show what elements they see important enough to be included in language teaching and how they would work on affective and behaviour domain development.

REFERENCES

- Barrett, M., M. Byram, I. Lázár, P. Mompoin-Gaillard, & S. Philippou (2014). *Developing Intercultural Competence through Education*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Available at <https://rm.coe.int/developing-intercultural-enfr/16808ce258>
- Beacco, J-C., & Byram, M. (2003). *Guide for the development of language education policies in Europe. From linguistic diversity to plurilingual education*. Strasbourg: Council of Europe.
- Beacco, J., Byram, M., Cavalli, M., Coste, D., Cuenat, M.E., Goullier, F. & Panthier, J. (Eds.) (2016). *Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education*. Strasbourg: Council of Europe.
- Bennett, M. J. (1993). Towards Ethnorelativism: A Development Model of Intercultural Sensitivity. In R. M. Paige (Ed.), *Education for the Intercultural Experience* (pp. 21–71). Yarmouth: Intercultural Press.
- Bennett, M. J. (2004). Becoming interculturally competent. In J.S. Wurzel (Ed.), *Toward multiculturalism: A reader in multicultural education* (2nd ed.) (pp. 62-77). Newton, MA: Intercultural Resource Corporation.
- Bennett, M. J. (2013). *Basic Concepts of Intercultural Communication: Paradigms, Principles, and Practices*. Boston/London: Intercultural press.

- Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clavedon: Multilingual Matters.
- Byram, M. (2012). Language awareness and (critical) cultural awareness – relationships, comparisons and contrasts, *Language Awareness*, 21(1-2): 5-13, DOI:10.1080/09658416.2011.639887
- Byram, M., Morgan, C., and colleagues (1994). *Teaching-and-Learning Language-and-Culture*. Clavedon: Multilingual Matters.
- Byram, M., Gribkova, B., & Starkey, H. (2002). *Developing the intercultural dimension in language teaching: A practical introduction for teachers*. Strasbourg: Council of Europe. Retrieved from <http://lrc.cornell.edu/director/intercultural.pdf>.
- Chen, G., & Starosta, W. J. (1996). Intercultural Communication Competence: A Synthesis, *Annals of the International Communication Association*, 19(1), 353-383. DOI: 10.1080/23808985.1996.11678935.
- Cots, J. M., Aguilar, M., Mas-Alcolea, S., & Llanes, À. (2016). Studying the impact of academic mobility on intercultural competence: a mixed-methods perspective. *The Language Learning Journal* 44(3), 304-322.
- Common European Framework of Reference for Languages* (2001). Strasbourg: Council of Europe.
- Deardorff, D. K. (2006). Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10 (3): 241–266.
- Deardorff, D. K. (Ed.) (2009). *The SAGE Handbook of Intercultural Competence*. Los Angeles: Sage.
- Deardorff, D. K., & Arasaratnam-Smith, L.A. (Eds.) (2016). *Intercultural Competence in Higher Education: International Approaches, Assessment and Application*. London/ New York: Routledge.
- Domović, V., Gehrman, S., Helmchen, J., Krüger-Potratz, M., & Petravić, A. (Eds.) (2013). *Europsko obrazovanje učitelja i nastavnika: na putu prema novom obrazovnom cilju: izvještaji iz Zapadne i Jugoistočne Evrope* [European Education of Teachers: Towards a New Educational Goal: Reports from Western and Southeastern Europe]. Zagreb: Školska knjiga [prijevod s njemačkog Snježana Rodek, Ana Petravić].
- Fantini, A. E. (2000). A Central Concern: Developing Intercultural Competence. *SIT Occasional Paper Series, Issue No. 1*, 25-42.
- Feng, A., Byram, M., & Fleming, M. (Eds.) (2009). *Becoming Interculturally Competent Through Training and Education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Giles, H., & Giles, J. (2013). Ingroups and outgroups. In A. Kyrilo (Ed.) *Inter/cultural communication. Representation and Construction of Culture* (pp. 141-162). Los Angeles: SAGE.
- Grefersen-Hermans, J. (2017). Intercultural competence development in higher education. In D. K. Deardorff, & L.A. Arasaratnam-Smith (Eds.), *Intercultural Competence in Higher Education: International Approaches, Assessment and Application*. (pp. 67-82). London/ New York: Routledge.
- Gudykunst, W. B., & Kim, Y. Y. (1992). *Communicating with strangers: An Approach to intercultural communication*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Hall, E. T. (1966). *The Silent Language*. New York City: Anchor Books Edition.
- Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. New York City: Anchor Books Edition.
- Hofstede, G. J. (1991/2005). *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (2nd ed.). London: Mc Graw-Hill.
- Holguín, B. R. (2013). Towards the Development of Intercultural Competence Skills: A Pedagogical Experience with Pre-Service Teachers. *HOW, A Colombian Journal for Teachers of English*, 20, 206-225.

- Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and Principles in Language Teaching*. New York: OUP.
- Law on the System of Education [Zakon o osnovama obrazovanja i vaspitanja]. (2017). Službeni glasnik RS, br. 88/2017. Retrieved from http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html
- Lustig, M. W., & Koester, J. (2012). *Intercultural Competence: Interpersonal communication Across Cultures*. Pearson Education.
- Martin, J. N., & Nakayama, T. K. (1997). *Intercultural communication in contexts*. Mountain View, CA: Mayfield.
- Morgan, C. (2001). The International Partnership Project. In Byram, M., A. Nichols, D. Stevens (Eds.), *Developing intercultural competence in practice*. (pp. 11-28). Clevedon: Multilingual Matters.
- North, B., & Piccardo, E. (2016). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment - Developing Illustrative Descriptors of Aspects of Mediation for the CEFR*. Council of Europe. Retrieved from www.coe.int/lang-cefr
- Ogay, T., & Edelmann, D. (2016). 'Taking culture seriously': implications for intercultural education and training. *European Journal of Teacher Education*, 39(3), 388-400. <http://dx.doi.org/10.1080/02619768.2016.1157160>.
- Olaya, A., & Gómez Rodríguez, L. F. (2013). Exploring EFL Pre-Service Teachers' Experience with Cultural Content and Intercultural Communicative Competence at Three Colombian Universities. *Profile Issues in Teachers' Professional Development*, 15(2), 49-67. Retrieved from http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1657-07902013000200004&lng=en&tlng=pt.
- Paige, R. M. (2003). The Intercultural Development Inventory: A critical review of the research literature. In proceedings of 2002 SIETAR Japan Conference. (pp. 53-61). SIETAR JAPAN.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative evaluation and research methods* (3rd ed.). Newbury Park, CA: Sage Publishing.
- Paunović, T. (2011). Intercultural communicative competence – beyond queen, queuing, and crumpets. In Vasić, V. (Ed.), *Jezik u upotrebi / Language in use. Primenjena lingvistika u čast Ranku Bugarskom / Applied linguistics in honour of Ranko Bugarski*, (pp 231-252). Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu i Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, D., & Jokić, S. T. (Eds.) (2016). *Interkulturalno obrazovanje u Srbiji – Regulativni okvir, stanje i mogućnosti za razvoj [Intercultural Education in Serbia - Regulatory Framework, Status and Opportunities for Development]*. Beograd: Centar za obrazovne politike.
- Risager, K. (2006). *Language and Culture: Global Flows and Local Complexity*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Saricoban, A., & Oz, H. (2014). Research into Pre-service English Teachers' Intercultural Communicative Competence (ICC) in Turkish Context. *Anthropologist*, 18(2), 523-531.
- Seelye, H. N. (1997). Cultural Goals for Achieving Intercultural Communicative Competence. In A.E. Fantini (Ed.), *New Ways in Teaching Culture. TESOL Series II* (pp. 22-27). Illinois: Pantagraph Printing.
- Sercu, L. (2005). Foreign language teachers and the implementation of intercultural education: a comparative investigation of the professional self-concepts and teaching practices of Belgian teachers of English, French and German. *European Journal of Teacher Education*, (28)1, 87-105.

- Singer, M. R. (1998). Culture: A perceptual approach. In M. Bennett (Ed.), *Basic concepts of intercultural communication: Selected readings*. (pp. 97–109). Yarmouth, ME: Intercultural Press.
- Spitzberg, B.H., & Changnon, G. (2009). Conceptualizing intercultural competence. In: D.K. Deardorff (Ed.), *The SAGE Handbook of Intercultural Competence*. (pp. 2-52). Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Strugielska, A., & Piątkowska, K. (2016). Developing intercultural competence of teachers of English as a foreign language through an international project. *Intercultural Education*, DOI: 10.1080/14675986.2016.1245381.
- Standards of achievement for elementary education for foreign languages [Opšti standardi postignuća za kraj osnovnog obrazovanja za strani jezik]. (2017). Službeni glasnik RS, br. 72/09, 52/11, 55/13, 35/15 – autentično tumačenje, 68/15 i 62/16 – YC. Retrieved from <http://www.e-glasnik.rs/SIGlasnikPortal/reg/viewAct/e26f2fd7-5cba-41be-a7ea-5a3425fe8b19>.
- Standards of achievement for secondary education for general subjects – foreign language [Opšti standardi postignuća za kraj opšteg srednjeg i srednjeg stručnog obrazovanja i vaspitanja u delu opšteobrazovnih predmeta – strani jezik] (2015). Beograd: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. Retrieved from https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/opsti_standardi/Strani%20jezik.pdf.
- Standards of competencies for the teacher profession and professional development [Standardi kompetencija za profesiju nastavnika i njihovog profesionalnog razvoja] (2011). Beograd: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja]. Retrieved from http://www.cep.edu.rs/sites/default/files/Standardi_kompetencija_za_profesiju_nastavnika.pdf.
- Strategy for Education Development in Serbia 2020 [Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine] (2012). Službeni glasnik RS, br. 107/2012. Retrieved from <http://erasmusplus.rs/wp-content/uploads/2015/03/Strategy-for-Education-Development-in-Serbia-2020.pdf>.
- Stupar, D. (28 Feb, 2018). Jednojezična Srbija [Monolingual Serbia] Retrieved from <http://voice.org.rs/jednojezicna-srbija-nacionalne-manjine-mogu-da-se-slikaju/>
- Trompenaars, F., & Hampden-Turner, C. (1998). *Riding the Waves of Culture*. London: Nicholas Brealey Publishing Ltd.
- Ward, M. J., & Ward, C. J. (2003). Promoting cross-cultural competence in preservice teachers through second language use. *Education*, 123(3), 532–536.
- Willems, G. M. (2002). *Language teacher education policy. Promoting linguistic diversity and intercultural communication*. Strasbourg: Council of Europe.
- Williams, M. (2001). 'It Must Be Cultural Because I Don't Do It': Cultural Awareness in Initial TESOL Teacher Education. In Byram, M., A. Nichols, D. Stevens (Eds.), *Developing intercultural competence in practice*. (pp. 111-129). Clevedon: Multilingual Matters.
- Young, T. J., & Sachdev, I. (2011). Intercultural communicative competence: exploring English language teachers' beliefs and practices. *Language Awareness*, 20(2), 81–98. DOI: 10.1080/09658416.2010.540328.

ИНТЕРКУЛТУРНИ ПОГЛЕД НА СВЕТ: ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАТИВНА КОМПЕТЕНЦИЈА БУДУЋИХ НАСТАВНИКА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Нина Лазаревић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, Србија

Резиме

Универзитети све више препознају важност образовања интеркултурно компетентних студента и стога су предмети са интеркултурним садржајем уведени у студијске програме без обзира на образовне профиле. Што се тиче будућих наставника страних језика, од њих се очекује да имају и комуникативну, али и културну и интеркултурну, компетенцију јер су истраживања показала да је само лингвистичка компетенција недовољна за развијање интеркултурне компетенције и сензитивности. Потребно је образовати и обучити будуће наставнике да развијају сопствену интеркултурну компетенцију како би је применили у настави. Уз то, нови циљеви за усвајање језика претпостављају и интеркултурно компетентне ученике, као што се наводи у старом и прерађеном „Европском оквиру за учење језика”, али и у „Закону о основама образовања и васпитања”, као и у стандардима постигнућа за основне и средње школе за стране језике. Стога, и образовање наставника мора да прати ове захтеве и да се развија у корак са њима, те је важно испитати да ли су будући наставници спремни за испуњавање интеркултурних циљева наставе страних језика. У овом раду испитује се које су теме за завршне радове бирали студенти енглеског језика на курсу Интеркултурна комуникативна компетенција, да ли су показали да владају терминологијом, да ли показују вештине критичког размишљања и да ли имају интеркултурну сензитивност. Студија случаја рађена је у периоду од 2014. до 2017. академске године са 30 студената. Анализа унапред задатих кодова дала је увид у ставове студената и показала да они бирају теме које су им познате, добро владају терминологијом када користе одређене моделе културе, али и да и даље имају више етноцентричне него етнорелативне ставове, иако јасно показују да је интеркултурна компетенција битна за наставу језика.

ЈЕЗИЧКА НОРМА И ОДНОС ПРЕМА ЈЕЗИЧКОЈ ВАРИЈАЦИЈИ У НАСТАВИ ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА: ПРИМЕР УПОТРЕБЕ ДИРЕКТНОГ ПАРЦИЈАЛНОГ ПИТАЊА СА УПИТНИМ ПРИЛОЗИМА^а

Наташа Радусин-Бардић

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад, Србија
radusin.bardic@gmail.com

Апстракт

У савременој настави француског као страног језика приметни су различити ставови у погледу дефинисања језичке варијације, у зависности од тога да ли се посматра из угла традиционално схваћеног узорног језичког нивоа *le bon usage*, са становишта пропозиција „основног француског језика”, на којима се темељи АВГС методологија, или са појавом комуникативног приступа у настави страних језика, из перспективе умерено конзервативног и флексибилног односа према конзервативној језичкој норми. Како бисмо на конкретном примеру проучили како се језичка варијација третира у настави француског као страног језика, наше истраживање засновали смо на анализи употребе различитих облика за исказивање директног парцијалног питања уз упитне прилоге *où*, *quand*, *comment* и *pourquoi* у седам одабраних метода које су објављене од средине прошлог века до данас. Резултати квалитативне и квантитативне анализе наведених упитних облика у одабраним методама показују значајне осцилације у погледу заступљености упитних облика изведених помоћу инверзије и оних у којима је, противно конзервативној језичкој норми, а у складу са општим тенденцијама у француском говорном језику, задржан ред речи својствен изјавној реченици. Добијени резултати указују на изражену потребу за конзистентнијим прагматичким дефинисањем језичке варијације у савременој настави француског као страног језика.

Кључне речи: француски као страни језик, језичка норма, језичка варијација, парцијално питање, упитни прилози.

---

^а Овај чланак представља резултат рада на пројекту *Језици и културе у времену и простору* (број 178002), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

LINGUISTIC NORMS AND THE RELATIONSHIP TOWARDS LINGUISTIC VARIATION IN TEACHING FRENCH AS A FOREIGN LANGUAGE: EXAMPLES OF THE USE OF DIRECT PARTIAL QUESTIONS WITH INTERROGATIVE ADVERBS

Abstract

Different attitudes towards the definition of linguistic variations are noticeable in contemporary teaching of French as a foreign language. The difference depends on whether it is viewed from the perspective of traditionally understood exemplary linguistic levels *le bon usage*, from the standpoint of propositions – the “basic French language” the SGAV methodology is based on; or with the emergence of a communicative approach in foreign language teaching from the perspective of a moderately conservative and flexible attitude towards conservative linguistic norms. In order to study how linguistic variations in the teaching of French as a foreign language are treated, our research was based on an analysis of the use of different forms for expressing a direct partial question with interrogative adverbs *où*, *quand*, *comment* and *pourquoi* in seven selected methods published from the middle of the last century until the present day. The results of the qualitative and quantitative analyses of the abovementioned interrogative forms in the selected methods, illustrate significant oscillations in terms of the representation of interrogative forms derived from inversion and those which, contrary to the conservative linguistic norm and in accordance with the general tendencies in the French spoken language, preserve the word order characteristic of a statement. The obtained results indicate an expressed need for a more consistent pragmatic definition of linguistic variation in the contemporary teaching of French as a foreign language.

Key words: French as a foreign language, linguistic norm, linguistic variation, partial question, interrogative adverbs.

УВОД

У методици наставе француског као страног језика једно од најчешће постављаних питања гласи: *Quel français enseigner?* („Који француски језик треба да буде заступљен у настави?“) (Bibeau & Germain, 1983; Boyer & Rivera, 1979; Boyer, Butzbach-Rivera & Pendants, 1990; Coste, 1969). Одговор на ово питање предмет је вечито актуелне полемике свих учесника у организацији наставе француског као страног језика, а зависи од усвојеног односа према језичкој норми и језичкој варијацији у складу са примењеним педагошко-дидактичким начелима.

Предмет нашег рада јесте анализа језичке варијације на примеру употребе различитих облика за исказивање директног парцијалног питања уз упитне прилоге *où*, *quand*, *comment* и *pourquoi* у методама за учење француског као страног језика објављеним од средине прошлог века до данас. Наиме, управо синтаксичке структуре за исказивање интерогативног модалитета у француском језику, а посебно за исказивање парцијалног питања уз упитне прилоге *où*,

quand, comment и *pourquoi* – показују висок степен варијације будући да изворни говорници паралелно користе више облика различитих стилских вредности за исказивање истог упитног значења. Тако, на пример, питање: „Како се зовеш?” може бити постављено на француском језику на најмање четири начина:

а) Помоћу просте инверзије иза упитног прилога у иницијалној позицији (*Comment t'appelles-tu?*);

б) Уз очуван канонски ред речи (субјекат + предикат + објекат) посредством упитног израза *est-ce que* иза упитног прилога у иницијалној позицији (*Comment est-ce que tu t'appelles?*);

в) Уз очуван канонски ред речи, коме следи упитни прилог у финалној позицији (*Tu t'appelles comment?*);

г) Уз непосредно очуван канонски ред речи иза упитног прилога у иницијалној позицији (*Comment tu t'appelles?*).

Напоменимо и то да, када би у функцији субјекта била именица или именска група (нпр. „Како се зове твој брат?”), језичка норма захтевала би употребу просте инверзије где именица или цела именска група стоји иза глагола (*Comment s'appelle ton frère?*) или сложене инверзије где се субјекат употребљен после упитног прилога понавља, иза глагола у личном глаголском облику, у одговарајућем облику личне ненаглашене заменице 3. лица једнине или множине: *Comment ton frère s'appelle-t-il?*

Изостављањем инверзије и успостављањем канонског реда речи у формулацији упитних исказа долази до удаљавања од конзервативне језичке норме, које је нарочито очигледно у формулисању упитног облика под г), које је директно супротстављено стандарднојезичком упитном облику под а). Међутим, као што су то показале бројне анализе корпуса француског разговорног језика, управо су упитни облици под в) и г) и, у мањој мери, под б) најзаступљенији у свакодневном, односно неформалном, говору упркос томе што мање или више одступају од традиционално схваћеног узорног језичког нивоа *le bon usage* (Coveney, 2002, стр. 111; Valdman, 1982, стр. 225).

Пре него што прикажемо методологију и резултате нашег истраживања, као и његове могуће педагошке импликације, желели бисмо укратко да представимо како се проблематика дефинисања језичке норме и односа према језичкој варијацији третира у доминантним методолошким правцима који су обележили савремену наставу француског језика.

ЈЕЗИЧКА НОРМА И ОДНОС ПРЕМА ЈЕЗИЧКОЈ ВАРИЈАЦИЈИ У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Чувени методичари наставе француског као страног језика Анри Боаје (Henri Boyer) и Мишел Ривера (Michèle Rivera), увиђају-

ћи значај језичке варијације, залагали су се за уважавање језичке хетерогености и износили су став према којем је немогуће слепо се потчињавати само једној норми писаног или чак говорног француског језика, па макар она и носила назив *le «bon» usage* („правилна” употреба) (Boyer et al., 1979, стр. 30). Међутим, када је реч о настави француског као страног језика, нарочито на почетном нивоу, неопходно је говорити о селекцији, приоритетима и фазама учења. Према њиховом схватању, у раној етапи учења не треба подстицати учење паралелних језичких облика који преносе исто референтно значење, него треба тежити ка овладавању основама француског језика које омогућавају несметану комуникацију. Овакав став износио је и Данијел Кост (Daniel Coste) истичући нужност увођења ригорозне квалитативне селекције, која мора бити хомогена, нарочито на почетку учења (Coste, 1969, стр. 16). Учење треба да буде засновано на неутралном говорном и писаном језику који не одликује ни претерана фамилијарност, ни скученост уштогљеног језика, већ то треба да буде „уобичајени језик” који изворни говорници свакодневно употребљавају (фр. *la langue usuelle*) (*Ibid.*).

У наведеним ставовима видимо утицај принципа које су истicali аутори „основног француског језика” (фр. *le français fondamental*) крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлог века: Како би се осигурало ефикасно усвајање неког језика, неопходно је издвојити основне елементе који ће сачињавати темељ сваке касније етапе учења (Gougenheim, Michéa, Rivenc & Sauvageot, 1964, стр. 11). Израда речника и граматике „основног француског језика”, који чине окосницу АВГС (аудио-визуелне глобално-структуралне) методологије, представља значајну прекретницу у настави француског као страног језика, која је пре тога била исувише дуго заснована на „педагошком емпиризму и потчињавању писаном, најчешће књижевном, језику” (Boyer et al., 1979, стр. 35). Међутим, иако је значај овог пројекта несумњив, он није испунио сва очекивања, о чему сведоче бројне дидактичке полемике по питању норме и варијације у настави француског као страног језика, које су остале актуелне и до дана данашњег. Према речима А. Боајеа и М. Ривере, аутори наведеног пројекта желели су да издвоје немаркирану језичку грађу у погледу друштвено-културне варијације како би она послужила за израду уџбеничког материјала, али приликом њене строге педагошке примене, подређене прогресији, апстрахована језичка грађа уткана је у стерилне дијалоге који су изгубили свежину живе речи, те се отуда јавља све већа тежња ка аутентичним изворима или макар онима у којима би успешнија адаптација верније дочаравала разноврсност говорних ситуација (*Ibid.*, стр. 39). Ако на почетку не треба обесхрабрити учење исувише наглим излагањем аутентичној језичкој варијацији, није пожељна ни сувише дуга употреба вештачких дијалога скованих по

узору на „основни француски језик” (*Ibid.*, стр. 50–51), који не пружају довољан увид у реалне облике комуникације са којима ће се ђаци врло вероватно суочити по изласку из учионице, у вербалној интеракцији са изворним говорницима. Наиме, иако се сви у великој мери служе „основним француским језиком”, нико не говори на „основном француском језику” (Galisson, 1980, стр. 24).

Шездесетих и седамдесетих година прошлог века јављају се захтеви за осавремењивањем и проширењем лексичког фонда „основног француског језика”, али и за организовањем наставе француског као страног језика у зависности од реалних потреба и циљева учења који нису једнаки за све. Комуникативни приступ у учењу страних језика развија се из тежње да се задовољи све израженији захтев савременог друштва за што бржим постизањем функционалне комуникативне компетенције на страном језику. За разлику од структуралистичког приступа, који је тежио ка усвајању општепримљивих, стилски немаркираних модела реченица, са продором теорије говорних чинова и комуникативног приступа у учењу страних језика, у први план долази језичка варијација где „иста илокуциона вредност поприма различита обличја у зависности од конкретних услова реализације говорног чина” (Boyer et al., 1990, стр. 46).

Општи циљ учења страних језика према АВГС методологији и комуникативном приступу исти је утолико што се у оба случаја тежи ка успостављању комуникације, али се пут до остваривања тог циља на различите начине поставља: микролингвистички у АВГС методологији и макролингвистички у комуникативном приступу (Galisson, 1980, стр. 37). Наиме, док се у АВГС методологији инсистира, пре свега, на усвајању лингвистичке компетенције циљног језика, у комуникативном приступу тежи се ка стицању шире схваћене комуникативне компетенције, у оквиру које лингвистичка компетенција чини само једну компоненту, а она је употпуњена бројним другим, не мање важним, ванјезичким елементима, релевантним за успостављање успешне комуникације на циљном језику (социолингвистички, психолошки, прагматички, културолошки и други елементи) (*Ibid.*, стр. 13–14).

У комуникативном приступу је ученик (фр. *apprenant*) у средишту наставног процеса, уважавају се разлике у индивидуалној мотивацији и потреби за учењем страних језика. У зависности од циља учења страног језика, организује се наставна грађа, чија селекција није формалног, него функционалног типа. Према томе, за разлику од АВГС методологије, у којој је селекција наставне грађе била једнака за све, унапред омеђена лексичким репертоаром и граматичким пропозицијама „основног француског језика”, у комуникативном приступу отвара се пут ка језичкој варијацији, која добија значајну улогу у стицању комуникативне компетенције.

У последње непуне две деценије, методiku наставе француског као страног језика одликује, у великој мери, примена препорука из „Заједничког европског референтног оквира за језике: учење, настава, оцењивање” (ЗЕРОЈ), који је заснован на принципу „акционе педагогије” (фр. *pédagogie actionnelle*) или „педагогије задатка” (фр. *pédagogie par la tâche*). Како би се испунио одређени циљ и извршио „задатак” (фр. *tâche*) у датом контексту, друштвени актери стратешки бирају и служе се различитим компетенцијама којима располажу. Међу њима, они употребљавају „компетенцију вербалне комуникације” (фр. *compétence à communiquer langagièrement*), која се састоји из три компоненте: лингвистичке, социолингвистичке и прагматичке (CECR, 2000, стр. 15). Стављање у исту равн „лингвистичке” са „социолингвистичком” и „прагматичком” компонентом указује, између осталог, и на значајно место које се даје језичкој варијацији у ЗЕРОЈ-у. Истиче се да је одавно познато да језик варира у зависности од контекста, те да, у том смислу, „језик није неутрално изражајно средство мисли као што то може бити, на пример, математика” (*Ibid.*, стр. 41). Наиме, „потреба и жеља за комуникацијом настају из одређене ситуације, те форма, као и садржај комуникације, одговарају тој ситуацији” (*Ibid.*).

Према ЗЕРОЈ-у, у почетним фазама учења (А1, А2, Б1), примерним се сматра „неутрални” језички регистар јер ће се „вероватно на том регистру изворни говорници обраћати странцима и непознатима, а то је и регистар који они очекују од њих” (*Ibid.*, стр. 94). Наиме, упознавање са формалнијим и неформалнијим видовима изражавања стиче се с временом, нарочито кроз фазу рецепције. Такође се напомиње да је потребно опрезно се служити формалнијим и неформалнијим регистрима јер њихова недолична употреба може изазвати неспоразуме или чак подсмех. Тек од нивоа Б2, „социолингвистичка корекција” (фр. *correction sociolinguistique*) омогућава изражавање „у формалном или неформалном регистру у зависности од ситуације и особа које су укључене у комуникацију”, као и одржавање комуникације са изворним говорницима на тај начин да они не прилагођавају свој начин изражавања странцима, већ да задржавају исти облик обраћања својствен вербалној интеракцији међу изворним говорницима (*Ibid.*, стр. 95).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

За потребе нашег истраживања језичке варијације на примеру употребе различитих облика за исказивање директног парцијалног питања уз упитне прилоге *où*, *quand*, *comment* и *pourquoi*, одабрали смо седам почетничких метода за учење француског као страног језика, које су настале под утицајем доминантних методолошких праваца у настави страних језика од средине прошлог века до данас:

1) Традиционална граматичка метода заснована на језичкој норми *le bon usage: Cours de langue et de civilisation françaises: à l'usage des étrangers, I (1er et 2e degrés)* (Mauger, Lamaison & Hameau, 1953) – ова метода својевремено популарно је звана *Le Mauger Bleu* по главном аутору и боји корица уџбеника, те ћемо тај назив и ми користити у наставку рада.

2) Аудио-визуелне методе које одражавају норму „основног француског језика”:

а) АВГС метода: *Француски: аудио-визуелна метода. Курс француског језика* (Gauvenet, Guberina, Neveu, Rivenc & Vettier, 1971);

б) Метода која комбинује принципе аудио-оралне и АВГС методологије: *Le Français et la vie, I* (Mauger Bruézière, Mercier & Geffroy, 1971).

3) Методе у којима је заступљен комуникативан приступ учењу француског као страног језика и, у новије време, утицај акционе педагогије, у којима се однос према језичкој норми и језичкој варијацији може дефинисати двојачко:

а) Језичка норма је умерено конзервативна и језичка варијација је у мањој мери присутна: *Le nouveau sans frontières, I* (Dominique, Girardet, Verdelhan & Verdelhan, 1988) и *Écho, A1* (Girardet, Pécheur & Gibbe, 2008);

б) Језичка норма је флексибилна и језичка варијација је у већој мери присутна: *Tempo, I* (Bérard, Canier & Lavenne, 1996) и *Escalaes, I* (Blanc, Cartier & Lederlin, 2002).

Док су у прве две скупине уврштене оне методе код којих је однос према језичкој норми и језичкој варијацији унапред задат (заснован на прескриптивном језичком нивоу *le bon usage* или на пропозицијама „основног француског језика”), у трећој скупини обједињене су оне методе код којих долази до мањег или већег удаљавања од традиционално схваћеног узорног језичког нивоа.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У свим наведеним методама анализирано је укупно 621 директно парцијално питање уз упитне прилоге *où, quand, comment* и *pourquoi* (у обзир су узети само упитни облици употребљени уз глагол у личном глаголском облику). У наставку нашег рада, за сваку методу укратко ћемо представити како њени аутори дефинишу принципе на којима је заснована и евентуално одређују однос према језичкој норми и језичкој варијацији, након чега ћемо изнети квалитативне и квантитативне податке о анализираним упитним облицима.

Традиционална граматичка метода: „le bon usage”

Метода *Le Mauger Bleu* (Mauger et al., 1953) била је веома заступљена у настави француског као страног језика током педесетих и почетком шездесетих година прошлог века. Ова метода је „традиционална граматичка” због тога што је њен садржај организован тако да следи прогресију граматичких целина из традиционалних граматика француског језика намењених изворним говорницима. Када је реч о томе на „којем француском језику” је метода заснована, у предговору Марка Бланпена (Marc Blancpain), генералног секретара Француске алијансе, јасно се истиче да није у питању „осредњи француски језик”, односно „поједностављени”, „осиромашени језик”, него је представљен француски језик који пружа приступ „једној од најбогатијих цивилизација на свету”, омогућава, пре свега, „богаћење и неговање духа изучавањем знаменитих књижевних дела” (Mauger et al., 1953, стр. VI). Према томе, будући да је заснована на књижевном језику, не чуди нас то да се у овој методи анализирана директна парцијална питања исказују искључиво у инверзији, док остали упитни облици уопште нису заступљени. Од укупно 102 анализирана питања, забележена су 93 питања (91%) у простој инверзији (нпр. *Où entre-t-il?*, *Quand se lève-t-il?*, *Comment fait-il sa toilette?*, *Pourquoi a-t-il écrit?*) и 9 питања (9%) у сложеној инверзији (нпр. *Où M. Vincent sera-t-il correspondant de son journal?*, *Quand les Vincent auront-ils leurs passeports?*, *Comment la lettre partira-t-elle?*, *Pourquoi Hélène est-elle triste?*).

Аудио-визуелне методе: норма „основног француског језика”

У складу са принципима АВГС методологије, у предговору методе *Француски: аудио-визуелна метода. Курс француског језика* (Gauvenet et al., 1971) инсистира се на језику као вербалном изразу стварности и на његовој неодвојивости од ситуације, која се дочарава посредством комплементарних аудио-визуелних средстава. Језички механизми, изложени у конкретним ситуацијама, представљени су у светлу функционалне граматике. Инсистира се на приоритету говорног над писаним видом испољавања језика. Одабир језичке грађе заступљене у настави врши се на основу формалних и функционалних вредности, те се прави поређење са типкама на тастатури писаће машине, на којој „има типки којима се стално служимо и чији прилаз треба бити лаган и брз, док друге којима се мање служимо могу бити удаљеније од прстију” (*Ibid.*). У наведеној методи забележена су укупно 34 анализирана директна парцијална питања и сви упитни облици изведени су помоћу прости инверзије (нпр. *Où allez-vous?*, *D'où venez-vous?*, *Quand viens-tu me voir?*, *Pourquoi allez-vous à la gare?*). Међутим, треба напоменути да се упитни прилози често

употребљавају и самостално, нарочито *pourquoi*, те се тако ипак избегава честа употреба инверзије (нпр. *Vous vous levez très tôt. Pourquoi? – Parce que je travaille à 8 heures.*).

Помоћу аудио-визуелне методе *Le Français et la vie, 1* (Mauger et al., 1971) настоји се пренети „користан и леп језик”, који ни у ком случају неће бити „сажет или осиромашен”, него „правилан и узоран”, чије ће усвајање тећи у складу са одређеном прогресијом (*Ibid.*, стр. IV). На основу анализе упитних облика, може се извести закључак да су у наведеној методи у потпуности поштоване пропозиције које су дате у граматици „основног француског језика”, према којима се у настави француског као страног језика препоручују упитни облици у којима је употребљена проста инверзија или је очуван канонски ред речи посредством упитног израза *est-ce que*. Наиме, од 50 анализираних директних парцијалних питања, 39 (78%) њих исказано је помоћу прости инверзије (нпр. *Où voulez-vous aller, Monsieur?, Quand l'avez-vous trouvé?, Comment faites-vous?, Pourquoi êtes-vous fatigué?*), а 10 (20%) помоћу упитног израза *est-ce que* (нпр. *Où est-ce qu'il s'en va?, Quand est-ce qu'il arrivera?, Pourquoi est-ce qu'il faut partir?*). Према пропозицијама „основног француског језика” толерише се и облик директног парцијалног питања у коме је упитни прилог *comment* употребљен у иницијалној позицији, те је овај облик у наведеној методи забележен једанпут (2%), и то у следећем примеру: *Alors, mon vieux, comment ça va, après votre terrible accident?*.

Комуникативне методе

Умерено конзервативна језичка норма. У методи *Le nouveau sans frontières, 1* (Dominique et al., 1988) тежи се томе да се посредством дијалога и докумената пружи „жива и аутентична представа језика”, уз строго одређену лексичку и граматичку прогресију. У наведеној методи забележено је укупно 77 директних парцијалних питања уз упитне прилоге *où, quand, comment* и *pourquoi*, а међу њима има 58 упитних облика (75%) који су изведени помоћу прости инверзије (нпр. *Où préférez-vous habiter?, Quand est-il parti?, Comment vas-tu?, Pourquoi fait-elle ce gâteau?*) и 8 (10%) који су изведени помоћу сложене инверзије (нпр. *Depuis quand Nicolas connaît-il Roland Brunot?, Depuis quand Agnès Darot a-t-elle commencé son enquête?, Pourquoi Agnès Darot interroge-t-elle Rémi Dupuis?, Pourquoi M. Dupuis est-il allé dans les Pyrénées?*). У мањој мери забележени су упитни облици у којима је очуван канонски ред речи уз упитни прилог у иницијалној позицији, и то 3 облика (5%) са упитним изразом *est-ce que* (*Où est-ce que je peux acheter des disques d'Édith Piaf?, Où est-ce que vous êtes allé(e)?, Quand vous étiez enfant, où est-ce que vous habitiez?*) и 8 облика (10%) без њега (нпр. *Comment vous vous appelez?, Pourquoi vous n'avez pas donné votre adresse?, Pourquoi tu*

ne vas pas travailler?), а није забележен ниједан облик у коме би упитни прилог био у финалној позицији.

Метода *Écho, A1* (Girardet et al., 2008) настала је на темељима „акционог” приступа учењу страног језика (фр. *une approche «actionnelle»*). У складу са препорукама ЗЕРОЈ-а, ученик се посматра као будући друштвени актер који учи да испуњава одређене задатке у франкофоној средини служећи се разним вештинама (фр. *savoir-faire, savoir-être, savoir-apprendre*), и то кроз интеракцију, као основни вид подстицаја учења. Тежи се томе да комуникација у настави што више одражава реалне говорне ситуације и аутентичан начин изражавања изворних говорника. У наведеној методи забележено је укупно 88 директних парцијалних питања уз упитне прилоге *où, quand, comment* и *pourquoi*, међу којима предњаче они облици који су изведени помоћу просте инверзије (33 облика, 37,5%, нпр. *Où vont-ils?, Quand êtes-vous libres?, Comment mangez-vous?, Pourquoi sors-tu?*) и сложене инверзије (12 облика, 13,64%, нпр. *Quand et pourquoi cet article a-t-il été écrit?, Comment ce problème va-t-il être réglé?, Pourquoi la mer est-elle salée?*). За разлику од претходно анализираних комуникативне методе, у методи *Écho, A1* (Girardet et al., 2008) у значајној мери су заступљени и упитни облици у којима је очуван канонски ред речи, уз упитни прилог употребљен у иницијалној позицији (21 облик, 23,86%, нпр. *Où vous habitez?, D'où vous venez?, Depuis quand tu habites à Paris?, Comment on prononce?, Alors, pourquoi ils ont fait ça?*) или у финалној позицији (18 облика, 20,45%, нпр. *Tu habites où?, Elle est née quand?, Vous vous appelez comment?*). Најмање је заступљен упитни облик изведен помоћу упитног израза *est-ce que* (4 облика, 4,55%, нпр. *Où est-ce que tu habites?, Quand est-ce qu'elle est née?, Pourquoi est-ce que tu arrives à 10h?*).

Флексибилна језичка норма. У методи *Tempo, 1* (Bérard et al., 1996) основни циљ који се настоји постићи у настави јесте оспособљавање ученика за комуникацију на француском језику у што разноврснијим говорним ситуацијама. Из тог разлога, лекције нису засноване на централним дијалозима помоћу којих би се уводило градиво које би се обрађивало у лекцији, него на низу разноврсних кратких докумената, аутентичних или осмишљених у педагошке сврхе, посредством којих се настоји што верније дочарати комуникација међу изворним говорницима и значај језичке варијације. Истиче се да је важно да ученици, већ од почетка учења, буду изложени различитим језичким регистрима, те да постепено уче како да своје изражавање прилагоде конкретној ситуацији (у ту сврху, саветује се и поређење са језичким регистрима у матерњем језику). Том основном циљу подређене су и граматичке, лексичке и фонетске вежбе. У првим лекцијама, нагласак се ставља на говорни језик, а у каснијим лекцијама често се врши поређење између говорног и писаног јези-

ка. У наведеној методи забележено је 140 директних парцијалних питања, међу којима предњачи облик у коме је очуван канонски ред речи уз употребљен упитни прилог у финалној позицији (79 облика, 56,43%, нпр. *Vous habitez où?, Il est né quand?, Tu es allé à Paris comment?, Tu t'appelles comment?*). Готово у истој мери заступљени су облици у којима је употребљена проста инверзија (27 облика, 19,29%, нпр. *Où va-t-il?, Quand part-il?, Comment allez-vous, Madame Lecomte?, Comment vous appelez-vous?*) или је очуван канонски ред речи посредством упитног израза *est-ce que* (24 облика, 17,14%, нпр. *Où est-ce que vous habitez?, Quand est-ce que tu es arrivée en France?, Comment est-ce que vous vous appelez?*). У најмањој мери су забележени они облици у којима је очуван канонски ред речи уз употребљен упитни прилог у иницијалној позицији (10 облика, 7,14%, нпр. *Où tu habites?, Et toi, comment tu t'appelles?, Pourquoi tu me demandes ça?, Pourquoi tu n'es pas venue au cours de yoga, hier soir?*). Занимљиво је приметити да се на почетку учења, приликом систематизације градива које се односи на формирање упитних облика, не нуде упитни облици изведени помоћу инверзије. Наиме, усвојен је став према којем је потребно, од самог почетка учења, сензибилизovati ученике на различите начине постављања истог питања, али пошто инверзија захтева извесне синтаксичке промене и везује се пре за писани него за говорни језик, усвајање тих облика одлаже се за касније лекције.

Метода *Escapes, 1* (Blanc et al., 2002) инспирисана је, у великој мери, препорукама које су изнете у ЗЕРОЈ-у. У њој се јасно прави разлика између оног градива које треба да буде обухваћено вежбама усменог и писменог разумевања од градива за које се очекује да га ученик активно употребљава у вежбама усменог изражавања и изражавања у писаној форми. Аутори објашњавају да је „спектар онога што треба да разумемо нужно шири од онога што треба да знамо да искажемо” (*Ibid.*, стр. 3). Овакво разграничавање омогућило им је да, кроз аутентичне документе, у вежбама разумевања понуде увид у језичку варијацију којом се одликује савремени француски језик. Они напомињу да је у методи представљен „аутентичан језик, у који спадају различити језички регистри, а не само стандардни француски језик” (*Ibid.*, стр. 3). Од 130 забележених директних парцијалних питања, као и у претходно анализираној методи, већина је изведена уз очуван канонски ред речи, коме следи упитни прилог у финалној позицији (63 облика, 48,46%, нпр. *Il va où?, Les vacances d'été, c'est quand?, Pour aller à Barbizon, on fait comment?, Vous vous appelez comment?*). За разлику од претходно анализираних метода, у овој методи се и облик у коме је задржан канонски ред речи уз упитни прилог у иницијалној позицији (нпр. *Où tu vas?, Comment tu vas?, Comment vous vous appelez?, Pourquoi vous me demandez ça, m'sieur?*,

Pourquoi tu ne parles pas à Antoine?) јавља чешће (32 облика, 24,62%) од облика изведеног помоћу просте инверзије (28 облика, 21,54%, нпр. *Où allaient-ils?*, *Oui, quand voulez-vous venir?*, *Comment dit-on grand-mère, en français?*, *Comment vous appelez-vous?*, *Mais pourquoi voulez-vous aller à Barbizon?*). Најмање су заступљени облици у којима је очуван канонски ред речи посредством упитног израза *est-ce que* (7 облика, 5,38%, нпр. *Où est-ce que c'est?*, *Quand est-ce que tu prends tes vacances?*, *Comment est-ce que vous vous appelez?*, *Mais pourquoi est-ce que tu veux aller au Québec?*).

ДИСКУСИЈА И ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Уколико упоредимо резултате нашег истраживања језичке варијације на примеру директног парцијалног питања уз упитне прилоге *où*, *quand*, *comment* и *pourquoi* у одабраним методама за почетни ниво учења француског као страног језика, долазимо до закључка да све анализирани методе показују заједничку карактеристику у погледу слабе заступљености упитног облика изведеног помоћу сложене инверзије. Међутим, добијени резултати који се односе на употребу просте инверзије знатно се разликују, те показују раскорак од апсолутне или доминантне заступљености овог облика у односу на остале упитне облике до његове потиснутости у други план, иза стандардних упитних облика, којима се одликује разговорни француски језик. Наиме, у комуникативним методама, са придавањем веће пажње усменом виду испољавања језика над писаним, приметна је тенденција ка успостављању канонског реда речи у формулисању директног парцијалног питања уз упитне прилоге, што чини једну од основних карактеристика француског разговорног језика. Међутим, неусаглашен је начин на који се третирају поједини упитни облици који задржавају исти ред речи као у изјавној реченици: у методи *Le nouveau sans frontières, 1* (Dominique et al., 1988) даје се предност оним облицима у којима је упитни прилог употребљен непосредно у иницијалној позицији, а занемарује се његова употреба у финалној позицији, у методи *Tempo, 1* (Bérard et al., 1996) доминантан је упитни облик у којем се упитни прилог налази у финалној позицији, а маргинализован је облик у коме се упитни прилог налази непосредно у иницијалној позицији, у методи *Écho, A1* (Girardet et al., 2008) ова два облика приближно се подједнако користе, након облика изведеног помоћу просте инверзије, док су у методи *Escapes, 1* (Blanc et al., 2002) ова два упитна облика доминантна над свим осталим упитним облицима. Када је реч о упитном облику у коме је канонски ред речи очуван посредством упитног израза *est-ce que*, он се ни не спомиње у методама *Le Mauger Bleu* (Mauger et al., 1953) и *Француски: аудио-визуелна метода. Курс француског језика* (Gauvenet

et al., 1971), док се у методама *Le nouveau sans frontières, 1* (Dominique et al., 1988), *Escapes, 1* (Blanc et al., 2002) и *Écho, A1* (Girardet et al., 2008) налази на последњем месту, а у методи *Tempo, 1* (Bérard et al., 1996) на претпоследњем месту. Једини изузетак чини метода *Le Français et la vie, 1* (Mauger et al., 1971), у којој је наведени облик, у складу са пропозицијама граматике „основног француског језика”, у значајној мери заступљен (20%).

Отежавајућу околност у изучавању језичке варијације у француском језику, па тако и језичких варијетета за исказивање упитног значења, представља чињеница да у лингвистичкој литератури која се бави како француским као страним тако и француским као матерњим језиком – не постоји доследан начин описа језичке варијације, те је она често заснована на квантитативно и квалитативно неусаглашеним критеријумима. У савременој настави француског као страног језика, лишени конзистентног објашњења о стилској вредности појединих језичких варијетета и њиховој употреби у методичкој пракси, наставници су често доведени у незгодан положај да сами решавају деликатно питање третирања језичке варијације. Наиме, са продором комуникативног приступа у наставу страних језика, управо због тога што језичка норма више није заснована на крутим прескриптивним начелима (као у случају *le bon usage* или, у извесној мери, „основног француског језика”), долази до извесних недоследности у њеном тумачењу, те ту можемо разликовати умерено конзервативан и флексибилан однос према језичкој норми. Како би се, у контексту наставе француског као страног језика, лакше савладали изазови које језичка варијација намеће, поједини дидактичари бирају компромисно решење и заузимају толерантнији однос према језичкој варијацији на нивоу рецепције, али имају рестриктиван однос према језичкој варијацији на нивоу продукције. Овакав став у складу је са препорукама изнетим у ЗЕРОЈ-у (СЕСР, 2000, стр. 94), али није решено парадоксално питање како ученицима објаснити да не треба да следе модел усменог изражавања изворних говорника будући да је он често погрешан јер одступа од принципа језичке норме, која је заснована на писаном језику!

ЗАКЉУЧАК

Бавећи се језичком варијацијом у контексту наставе француског као страног језика, Жак Пол (Jacques Pohl) закључује да се свако ко предаје француски језик среће са „озбиљним и деликатним проблемом” који представља чињеница да постоје случајеви када одлично говорити француски језик заправо значи „говорити га помало и лоше” (Durán & McCool, 2003, стр. 296). Ово тврђење могло би се применити и на учење структурних одлика директног парцијалног

питања уз упитне прилоге *où, quand, comment* и *pourquoi* будући да савремене анализе француског језика показују да изворни говорници у свакодневном говору паралелно употребљавају стандарне и супстандардне облике за исказивање упитног значења, којима придају различите стилске одлике и који би, према томе, морали наћи своје место и у настави француског као страног језика. Указивање на значај језичке варијације, већ од ране фазе учења страног језика, у складу је са савременим методолошким тенденцијама, али примена ових начела у настави и доследан опис језичке варијације представљају посебан изазов за дидактичаре француског као страног језика, што се може закључити на основу резултата нашег истраживања употребе синтаксичких варијетета за исказивање директног парцијалног питања уз упитне прилоге *où, quand, comment* и *pourquoi*. Будући да формална и стилска неусаглашеност упитних облика у контексту наставе француског као страног језика може да доведе до несигурности у исказивању упитног значења и, самим тим, да изазове застој у развоју комуникативних способности изражавања, постоји изражена потреба ка њиховом подробнијем изучавању и доследнијем прагматичком дефинисању у складу са резултатима проучавања језичке варијације урађеним на опширним корпусима савременог француског говорног језика.

ИЗВОРИ

- Bérard, É., Canier, Y. & Lavenne, C. (1996). *Tempo, 1*. [Tempo, 1]. Paris: Didier, Hatier.
- Blanc, J., Cartier, J.-M. & Lederlin, P. (2002). *Escales, 1*. [Stopovers, 1]. Paris: CLE International.
- Dominique, P., Girardet, J., Verdelhan, M. & Verdelhan, M. (1988). *Le nouveau sans frontières, 1*. [New Edition of Without Borders, 1]. Paris: Clé International.
- Gauvenet, H., Guberina, P., Neveu, P., Rivenc, P. & Vettier, R. (1971). *Francuski: audiovizuelna metoda. Kurs francuskog jezika*. [French: Audiovisual Teaching Method. French Language Course]. Zagreb: Jugoton-Didier tečajevi živih jezika po audiovizuelnoj metodi; Pariz: Didier.
- Girardet, J., Pécheur, J. & Gibbe, C. (2008). *Écho, A1*. [Echo, A1]. Paris: Clé International.
- Mauger, G., Lamaison, J. & Hameau, M.-A. (1953). *Cours de langue et de civilisation françaises: à l'usage des étrangers, I (1er et 2e degrés)*. [French Language and Civilization Courses: for Non-Native Speakers, I (First and Second Degrees)]. Paris: Hachette.
- Mauger, G., Bruézière, M., Mercier, S. & Geffroy, R. (1971). *Le Français et la vie, 1*. [French and Life, 1]. Paris: Hachette.

ЛИТЕРАТУРА

- Bibeau, G. & Germain, C. (1983). La norme dans l'enseignement de la langue seconde. [Norm in Second Language Teaching]. In: É. Bédard & J. Maurais (Eds.). *La norme linguistique* (pp. 511-540). Québec: Conseil de la langue française, Gouvernement du Québec; Paris: Le Robert. Retrieved April 23, 2018 from the

- World Wide Web http://www.cslf.gouv.qc.ca/bibliotheque-virtuelle/publication-html/?tx_igccpplus_pi4%5bfile%5d=publications/pubf101/f101p5a.html#xix
- Boyer, H. & Rivera, M. (1979). *Introduction à la didactique du français langue étrangère*. [Introduction to Teaching French as a Foreign Language]. Paris: CLE International.
- Boyer, H., Butzbach-Rivera, M. & Pendaux, M. (1990). *Nouvelle introduction à la didactique du français langue étrangère*. [New Introduction to Teaching French as a Foreign Language]. Paris: CLE International.
- CECR – *Cadre européen commun de référence pour les langues: apprendre, enseigner, évaluer*. [Common European Framework of Reference for Languages]. (2000). Strasbourg: Conseil de l'Europe, Division des Politiques Linguistiques. Retrieved April 23, 2018 from the World Wide Web http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_0P.pdf
- Coste, D. (1969). Quel français enseigner ? [Which French to Teach?]. *Le français dans le monde*, 65, Numéro spécial: *Guide pédagogique pour le professeur de français*, 12-18.
- Coveney, A. (2002). *Variability in Spoken French. A Sociolinguistic Study of Interrogation and Negation*. Bristol, Portland: Elm Bank.
- Galisson, R. (1980). *D'hier à aujourd'hui: la didactique générale des langues étrangères. Du structuralisme au fonctionnalisme*. [From Yesterday until Today: General Approach to Foreign Language Teaching. From Structuralism to Functionalism]. Paris: CLE International.
- Durán, R. & McCool, G. (2003). If This Is French, Then What Did I Learn In School? *The French Review*, 77/2, 288-299.
- Gougenheim, G., Michéa, R., Rivenc, P. & Sauvageot, A. (1964). *L'élaboration du français fondamental (1er degré). Étude sur l'établissement d'un vocabulaire et d'une grammaire de base*. [Elaboration of the Fundamental French (First Degree). Study on the Basic Vocabulary and Grammar Selection]. Paris: Didier.
- Valdman, A. (1982). Français standard et français populaire: sociolectes ou fictions? [Standard French and Colloquial French: Sociolects or Fictions?]. *The French Review*, 56/2, 218-227.

LINGUISTIC NORMS AND A RELATIONSHIP TOWARDS LINGUISTIC VARIATION IN TEACHING FRENCH AS A FOREIGN LANGUAGE: EXAMPLES OF THE USE OF DIRECT PARTIAL QUESTION WITH INTERROGATIVE ADVERBS

Nataša Radusin-Bardić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

Summary

The syntax structures for expressing interrogative modality in French and, in particular, for expressing the direct partial question with interrogative adverbs "où", "quand", "comment" and "pourquoi", show a high degree of variation. Namely, native speakers use several forms, in parallel, to express the same interrogative meaning but

with different stylistic values: on the one hand, forms with the free or complex inversion following an interrogative adverb in the initial position are used for literary, especially written language while, forms which preserve the word from the original statement (subject + predicate + object) are associated with spoken language. The latter category includes those partial questions in which the canonical word order is preserved by using the interrogative expression "est-ce que" after the interrogative adverb in the initial position, but also those in which the interrogative adverb in initial position is used directly, as well as questions in which the interrogative adverb is used in final position. Although linguistic norms prescribe the obligatory use of inversions after interrogative adverbs in the initial position, the analysis of contemporary French spoken language shows that native speakers mostly use those interrogative forms, whereas in informal speech there is omission, and especially with a directly used interrogative adverb in the initial or final position.

The subject of our paper is the analysis of the use of various forms for expressing a direct partial question with interrogative adverb "où", "quand", "comment" and "pourquoi" in methods for learning French as a foreign language published from the middle of the last century and up to the present. We wanted to see how linguistic variations and deviations from the linguistic norms in spoken language were treated by the dominant methodological directions that marked the modern teaching of the French language by analyzing the representation of these interrogative adverbs in representative methods for teaching French as a foreign language during the mentioned period. For the purposes of our research, we selected seven initial methods for teaching French as a foreign language: one traditional grammatical method based on the language code of the French literary language ("le bon usage"); two audio-visual methods based on the norms of the "basic French language"; two communicative methods in which the linguistic norm is moderately conservative; as well as two communicative methods in which linguistic norms are flexible.

Our results show that all analyzed methods have a common characteristic in terms of the poor representation of the interrogative form derived from a complex inversion. However, when it comes to the use of simple inversion, the results differ significantly and show a disruption in the absolute or dominant representation of this form in relation to the other interrogative forms, until it has been pushed down, renouncing its position to substandard interrogative forms characterized by the French spoken language. The inconsistencies are particularly noticeable in the communicative methods precisely because linguistic norms are no longer predetermined and based on rigid prescriptive principles, but rather take a moderately conservative or flexible stance towards linguistic norms. In contemporary teaching of French as a foreign language, teachers are often deprived of a consistent explanation of the stylistic value of certain linguistic varieties for expressing the interrogative meaning and its use in methodical practice, and so there is a strong need for a more detailed study and a more consistent pragmatic definition based on an analysis of the corpus of the contemporary French spoken language.

CRITICAL THINKING SKILLS OF THIRD GRADE SECONDARY SCHOOL STUDENTS AS A COMPONENT OF THEIR FUNCTIONAL LITERACY^a

Tatjana Glušac^{1*}, Vesna Pilipović¹, Mira Milić²

¹Union University in Belgrade, Faculty of Law and Business Studies
Lazar Vrkatić, Serbia

²University of Novi Sad, Faculty of Sport and Physical Education, Novi Sad,
Serbia

* *tatjana.glusac@gmail.com*

Abstract

The modern education perspective views functional literacy, along with critical thinking as its component, as an essential academic skill without which an individual's desired academic, personal, and professional success cannot be attained. The aim of this paper is to present part of the results obtained through investigating the cognitive reasoning skills of third grade secondary school students (N=703) in Novi Sad, Serbia, through investigating their functional literacy in the Serbian language. Those students are about either to enter the job market or pursue their further education and will need both functional literacy and critical thinking skills to a large extent. A questionnaire comprised of 20 questions was constructed to assess the students' prose and document literacy. The gathered data were analyzed using SPSS 15 and the findings indicate that the level of the respondents' functional literacy is at a disquieting level and that all of them, irrespective of the type of school they attend, can perform lower-order cognitive processes much more successfully than higher-order ones.

Key words: functional literacy, cognitive reasoning, third-grade secondary school students, document literacy, prose literacy

---

^a The paper is based on a research project that was financed by the Provincial Secretariat for Science and Technological Development in 2014/2015. The name of the funded project was "Development of Functional Literacy" (No. 114-451-1279/2014-01).

КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ УЧЕНИКА ТРЕЋЕГ РАЗРЕДА СРЕДЊИХ ШКОЛА КАО КОМПОНЕНТА ЊИХОВЕ ФУНКЦИОНАЛНЕ ПИСМЕНОСТИ

Апстракт

Савремено образовање сврстава функционалну писменост, заједно са критичким мишљењем као њеним саставним елементом, у кључне академске вештине без којих појединац не може остварити жељени академски, лични и професионални успех. Циљ овог рада је да се прикаже део резултата који се тичу когнитивних способности ученика трећих разреда средњих школа у Новом Саду ($N = 703$), добијених истраживањем њихове функционалне писмености на српском језику. Ови ученици ће ускоро или ући на тржиште рада или ће наставити своје образовање, па ће им у великој мери бити потребни и функционална писменост и критичко мишљење. За потребе истраживања сачињен је упитник од 20 питања, којима су испитивана прозна и документацијска писменост ученика. Прикупљени подаци анализирани су помоћу пакета СПСС 15, а указују на чињеницу да је ниво функционалне писмености испитаника забрињавајући и да сви они, без обзира на врсту школу коју похађају, успешније извршавају когнитивне радње нижег нивоа у односе на оне вишег нивоа.

Кључне речи: функционална писменост, когнитивне способности, ученици трећег разреда средње школе, документацијска писменост, прозна писменост

1. INTRODUCTION

Until the computer became easily accessible to many, the primary goal of education had been the transmission of knowledge from the educator to the student. The very moment information became available to a large number of people at the click of a mouse, the role of the school changed drastically. The school ceased to be the provider of knowledge, but grew into the enabler of students to manipulate inexhaustible pools of information. This has invoked a change in the term *literacy*, which no longer presupposes only one's ability to read and write, even though this is still a privilege in many struggling economies, but the ability to manipulate information and apply it, commonly referred to as functional literacy.

The contemporary education perspective views functional literacy (FL), along with critical thinking (CT) as its component (Pilipović and Glušac, 2017, p. 327; Information Literacy Group, 2018, p. 3), as an essential academic skill without which an individual's desired academic, personal, and professional success cannot be attained. Many countries have made both FL and CT educational priorities, but some of them have overlooked the need to ensure adequate methods for teaching them. The aim of this paper, thus, is to show the results of a research study examining CT skills as part of the FL of third-grade secondary school students in Novi Sad. The goal of the research was to discover whether these students already possess the much needed skills of CT and FL, or if ways to help them hone these skills must still be

devised so that they can achieve even better academic results and adequately respond to the needs of the contemporary world once they complete their secondary school education.

2. THEORETICAL BACKGROUND

Two relatively complex terms — functional literacy and critical thinking — will be presented in the following sections as they are the cornerstones of this paper.

2.1. *Functional Literacy: Concept and Types*

Before the 1950s literacy related to one's ability to read and write and denoted skills that were reserved for a privileged number of people. From the 1950s on, the term comprised reading, writing, listening, and speaking and pertained to a greater number of people. Today, literacy is no longer understood as a capability possessed by a certain number of individuals, but is recognized as a basic human right (and has been since the establishment in 1948 of the Universal Declaration of Human Rights), giving every individual the right to be equipped, at the very least, with the skills necessary to both receive and send a message.

UNESCO was the first to emphasize the importance of literacy and among the first to define it. Its first definition included only the skills of reading and writing (UNESCO, 1978, p. 3) and this denoted one's elementary literacy. Over time, it became obvious that elementary literacy was no longer sufficient for one's successful living; hence, it began to be viewed as a cluster of different skills or literacies necessary for an individual's development. UNESCO (2005, p. 154) then proposed the following definition of FL:

“A person is functionally literate who can engage in all those activities in which literacy is required for effective functioning of his group and community and also for enabling him to use reading, writing and calculation for his own and the community's development.”

Similarly, OECD (2000, p. x) defines FL as the ability to understand information for personal, business, and social purposes, emphasizing one's ability to employ this information. As areas of human activity have expanded dramatically from the second half of the previous century, terms such as ‘visual literacy’, ‘media literacy’, ‘scientific literacy’, and ‘information literacy’ have made their way into some scholars' and countries' definitions, signaling new areas in which people need be literate.

Numerous definitions of FL vary in the way they define the skills that literacy is composed of, which is probably the result of the different economic, political, social, and other conditions of the countries that

produced these definitions (OECD, 2000, p. 153-159). Despite such inconsistencies, all the contemporary definitions have one important thing in common — they emphasize the person's ability to apply the knowledge and skills that literacy is made of; for this reason, modern-day literacy is most commonly referred to as functional literacy and is based on one's ability to think critically (Pilipović and Glušac, 2017, p. 327). FL has become so important to an individual's life that it no longer presents a personal or an institutional goal, but a national priority of many countries and is thus usually defined, and its implementation regulated, in a document known as a national strategy (Glušac, Pilipović and Popović 2015, p. 42).

Since it has been made an educational priority worldwide, there is a growing need for FL to be assessed, for which reason its component parts must be singled out. Towards this purpose, OECD (2000, p. x) proposed assessing document, prose, and quantitative literacies for people aged 16 and over as these are the basic skills required for leading a successful personal and professional life today. These literacies are believed to be developed gradually throughout a person's life and they heavily influence one's health, social participation, employment prospects, political engagement, cultural and environmental awareness, and the like. The level of an individual's literacy directly impacts all spheres of his/her life and thus reflects on the entire society in which the person lives.

Document literacy (DL) is defined as “the knowledge and skills required to locate and use information contained in various formats, including job applications, payroll forms, transportation schedules, maps, tables and charts” (OECD, 2000, p. x). This literacy enables an individual to take care of his/her health, perform various transactional activities, travel (Cohen and Snowden, 2008, p. 9), and understand and manipulate information that is presented not only in a textual form, but also in the form of tables, graphs, maps, etc.

Prose literacy (PL) relates to “the knowledge and skills needed to understand and use information from texts including editorials, news stories, brochures and instruction manuals” (OECD, 2000, p. x). In other words, this literacy denotes a person's ability to process a longer piece of text, understanding not only its surface meaning, but also its less obvious messages.

According to OECD (2000, p. x), quantitative literacy (which was not part of the research this paper is based on) comprises the following:

“The knowledge and skills required to apply arithmetic operations, either alone or sequentially, to numbers embedded in printed materials, such as balancing a checkbook, figuring out a tip, completing an order form or determining the amount of interest on a loan from an advertisement.”

2.2. Critical Thinking as a Component Part of Functional Literacy

Cognitive reasoning underpins all activities we perform on a daily basis for both personal and professional reasons. In their investigation of different types of literacies, a number of authors (e.g. Avgerinou and Ericson, 2002; Feuerstein, 1999; Johnson, 2007; Kong, 2014; Vieira and Tenreiro-Vieira, 2016; Ward, 2006), without exception, have addressed the issue of critical thinking as an inextricable component of literacy. Along the same lines, whenever one reads any kind of text, searches for information, or manipulates it in a certain way as part of our document or prose literacy, it is inherently the case that one applies different cognitive reasoning processes.

Cognitive reasoning encompasses more and less complex actions which are graded and known as Bloom's Taxonomy of the Cognitive Domain (Bloom et al., 1956). The Taxonomy comprises six successive stages: knowledge, comprehension, application, analysis, synthesis, and evaluation. Each level involves different cognitive activities and is usually described by a list of action verbs suggesting actions a student can perform at each level. Also, each level is cumulative in nature, thus involving all the preceding levels (Bloom et al., 1956, p. 18). For instance, knowledge represents one's ability to recall, recognize, name, state, list, label, etc. Comprehension is represented through the student's ability to translate, comprehend, interpret, summarize information, and the like. At the level of application, one can select, transfer, use, and compute or apply data to solve a problem or do a task. The analysis level requires a person to, among other actions, distinguish, classify, relate, analyze, categorize, and compare assumptions and evidence. Synthesis relates to one's capability to integrate and combine ideas into a new product, and is thus usually described by verbs such as create, design, hypothesize, invent, develop, etc. The highest level of cognitive processing is evaluation, which presupposes assessing, appraising, and critiquing information. The first three cognitive processes are typically referred to as lower-order thinking skills, whereas the remaining three are labeled higher-order thinking skills, signifying critical thinking.

Based on probably the most comprehensive definition of CT provided by Glaser (1941), CT pertains to one's ability to understand and manipulate information of varying difficulty presented in different ways through performing a number of cognitive activities. Still, there are numerous definitions of CT, each viewing it from a slightly different perspective, yet they all have several premises in common: (1) CT relates to a number of cognitive processes an individual performs when processing information, (2) it requires a number of intellectual and personal traits (humility, inquisitiveness, fair-mindedness, perseverance, tolerance, etc.), (3) it can be learned and improved, and (4) it is paramount for thriving in today's world.

Pursuant to their definitions given in Section 2.1, document and prose literacy relate to understanding, analyzing and manipulating information presented in textual and other forms (graph, table, chart, etc.). Therefore, the

level of one's DL is evident through the ability to understand and manipulate information presented in some other form, rather than textual, which may include charts, graphs, tables, maps etc. In its description of the five levels of this type of literacy, OECD (2000, p. 97-99) states that to solve tasks in this field, one needs to exhibit cognitive capabilities to match information, make inferences, apply information, synthesize, analyze, compare, contrast and the like. On the other hand, OECD (2000, p. 94-97) lists the following cognitive activities underpinning PL: literal or synonymous matching, inference (low- or high-level), locating information, integration of information, comparison, and contrast. The difficulty of these operations is influenced by certain text characteristics such as type, length, density, content and the use of structural and organizational aids (OECD, 2000, p. 94), the way questions are formulated, and the number of operations required for successful completion of a given task. Clearly, performing any of the operations mentioned involves performing a number of other, closely related, operations.

The mastery of DL and PL calls for the ability to perform a number of cognitive activities that constitute one's thinking capacity, for which reason it is seen as an inextricable component part of FL. By improving their students' literacies, teachers facilitate their confidence and ability to audaciously manipulate the information they have at hand.

3. RESEARCH

The aim of this research was to assess the functional literacy (document and prose) of third-grade students attending all secondary schools in Novi Sad through assessing their cognitive reasoning skills. As the last PISA results for Serbia were rather alarming (Pavlović-Babić and Baucał, 2013), the researchers' aim was to determine whether the level of students' FL has reached a satisfactory level at the age of 16, particularly as some students (those attending three-year programs in vocational schools) would be in the last year of schooling and would soon be entering the job market. Moreover, those attending 4-year programs would likely soon be applying for admission to universities and would need a range of academic skills contained in both prose and document literacy.

3.1. Research Method

The research was conducted in March and April 2015. Each class of surveyed students was given 45 minutes to complete the questionnaire and did so during one of their regular classes.

A total of 703 third-year secondary school students from all sixteen secondary schools in Novi Sad were surveyed. For the purposes of this paper, the schools are divided into three groups: high schools (290 students), vocational schools (350 students), and art schools (63 students). Some students of vocational schools attended three-year programs, while

others attended four-year programs. All the students from high and art schools were enrolled in four-year programs.

The researchers constructed a questionnaire comprising 20 questions, ten testing DL and ten PL (Savković, 2015, p. 145-153). As the aim of the research was to assess the students' functional literacy in the Serbian language, all the questions were in Serbian. As the researchers are faculty of the Department of English, it seemed reasonable to test only language-related types of functional literacy and not quantitative. The survey was anonymous. The measuring instrument was pilot tested to ensure satisfactory characteristics.

The questions were of varying difficulty (OECD, 2000, p. 94-99) and required respondents to perform a number of more or less complex cognitive activities. The tasks were designed carefully in that they tackled topics of immediate interest to the respondents (taking the bus, traveling by plane, entering university, applying for a scholarship, reading a newspaper article, reading an excerpt from a home reading, etc.). First, the respondents were asked to read a short passage or to look at numerical data and provide an answer to the question that followed by circling one out of five provided answers. Each question had only one correct answer, three answers were distractors, and the fifth was 'I don't know' and was aimed at signaling the lack of the student's skills to perform the task.

The gathered data were analyzed using SPSS 15 and for the purposes of this paper they will be presented as correct and incorrect answers for each question for each of the three types of schools. Moreover, a short description of each of the questions will be provided in the tables containing the findings, whereas the original questionnaire is given in the Appendix.

For each of the 20 questions the authors singled out all cognitive activities the students needed to perform in order to answer a particular question. By doing so, the researchers attempted to assign each question a corresponding level of the Taxonomy and determine its level of CT pursuant to the definitions of the levels of difficulty proposed by OECD (2000, p. 95-99).

As the time to conduct the research was short and limited (45 minutes for each class), the survey could only contain closed questions, which ruled out the possibility to include questions at the last two levels of CT — synthesis and evaluation — since they require production on the part of the student and must be in the form of open-ended questions.

3.2. Results

3.2.1. Document literacy. Out of the ten questions examining DL, 4 questions were at the understanding level of the Taxonomy (Qs 5, 10, 11 and 17), 2 were at the applying level (Qs 2 and 19), and 4 were at the analyzing level (Qs 4, 7, 8 and 14). The findings presented in Table 1 clearly indicate that the students perform differently when doing tasks at the same level of the Taxonomy. More precisely, high school students were

fully successful in doing tasks at the level of understanding, except for task 11. Art school students did well in tasks 5, 11 and 17, while those enrolled in vocational schools found it difficult to perform tasks at this level, as the only question to which they gave more positive than negative answers was question 17.

Table 1. Results in document literacy

Number and type of question	Level	Type of school	Correct	Incorrect
2 choosing an appropriate bus from a bus schedule	apply	High Schools	165	125
		Vocational Schools	136	214
		Art Schools	42	21
		Total	343	360
4 understanding criteria for applying for a scholarship	analyze	High Schools	126	164
		Vocational Schools	126	224
		Art Schools	24	39
		Total	276	427
5 understanding criteria for applying for a scholarship	understand	High Schools	208	82
		Vocational Schools	169	181
		Art Schools	34	29
		Total	411	292
7 understanding statistical data presented in a table	analyze	High Schools	87	203
		Vocational Schools	76	274
		Art Schools	14	49
		Total	177	526
8 understanding statistical data presented in a table	understand	High Schools	188	102
		Vocational Schools	172	178
		Art Schools	35	28
		Total	395	308
10 understanding criteria for admission to a faculty	understand	High Schools	164	126
		Vocational Schools	152	198
		Art Schools	26	37
		Total	342	361
11 understanding criteria for admission to a faculty	understand	High Schools	144	146
		Vocational Schools	129	221
		Art Schools	19	44
		Total	292	411
14 understanding instructions for taking a medicine	analyze	High Schools	71	219
		Vocational Schools	74	276
		Art Schools	14	49
		Total	159	544
17 selecting a flight according to the given criterion	understand	High Schools	246	44
		Vocational Schools	260	90
		Art Schools	42	21
		Total	548	155
19 understanding information necessary to fill in a form	apply	High Schools	107	183
		Vocational Schools	88	262
		Art Schools	12	51
		Total	207	496

High school and art school students showed equal capability in doing certain tasks at the application level, as both had more correct than incorrect answers to question 2. However, all students showed an inability to perform the skill of application in question 19.

The level of analyzing was assessed through 4 questions and all types of respondents had more incorrect than correct answers in three tasks — 4, 7 and 14. High school and art school students scored more correct than incorrect answers only for question 8.

The results pertaining to the level of understanding show that different students exhibit differing capabilities when doing tasks at this level. Namely, question 5 required students to perform the simple cognitive activity of locating an explicitly given piece of information in a longer text and it is evident that high and art school students indeed could. However, when they were required to infer, as the information was not explicitly offered (Q 11), all types of respondents gave more incorrect than correct answers. Furthermore, interpreting meaning seems to be problematic for students attending vocational and art schools, as question 10 required locating information and interpreting the meaning of a punctuation mark (slash) in order to demonstrate understanding. Questions 10 and 11 were related to a text dealing with necessary documents for enrolling in a university. On the other hand, when students were asked to choose an obvious answer by comparing small pools of numerically given data (Q 17), all types of students were capable of performing the task. The data were related to the times of flights to a particular destination.

At the level of applying, only high and art school students performed satisfactorily with respect to question 2, which required them to choose an appropriate bus while taking into account several factors. On the other hand, all types of respondents had more incorrect than correct answers in question 19, in which their previously acquired knowledge needed to be used in order to complete the task — completing a form for obtaining parents' consent.

In performing the tasks related to analyzing, all types of respondents scored low on tasks 4 and 14, which required inferring through considering several pieces of information contained in different parts of a longer text related to documents needed for applying for a scholarship and taking medicine, respectively. Also, they scored low on question 7 in which they needed to consider a large number of numerically presented data concerning statistics. Contrastingly, high and art school students scored well on question 8 in which they needed to process a smaller amount of numerically presented information.

3.2.2. Prose literacy. As for PL, out of the ten questions aimed at its assessment, 1 question evaluated knowledge (16), 6 questions were at the understanding level (1, 3, 6, 12, 13 and 20), and 3 questions were aimed at assessing analyzing (9, 15 and 18). All types of respondents performed well

in answering question 16, requiring students to do a number of cognitive actions qualified as ‘knowledge’. Questions examining the students’ ability to understand a prose text revealed that all schools’ students were equally unsuccessful in understanding the text in questions 3, 12 and 13. On the other

Table 2. Results in prose literacy

Number and type of question	Level	Type of school	Correct	Incorrect
1 making a conclusion based on the information from a research article	understand	High Schools	245	45
		Vocational Schools	229	121
		Art Schools	50	13
		Total	524	179
3 choosing a synonym for a word from a text on neoliberalism	understand	High Schools	81	209
		Vocational Schools	52	298
		Art Schools	10	53
		Total	143	560
6 understanding the point of a newspaper article on culture	understand	High Schools	212	78
		Vocational Schools	214	136
		Art Schools	44	19
		Total	470	233
9 understanding the attitude of one character towards the other in a literary text	analyze	High Schools	112	178
		Vocational Schools	136	214
		Art Schools	32	31
		Total	280	423
12 understanding a research article explaining the visibility of colors on a TV screen	understand	High Schools	52	238
		Vocational Schools	47	303
		Art Schools	8	55
		Total	107	596
13 understanding a metaphor in a newspaper article on hyper-information	understand	High Schools	27	263
		Vocational Schools	40	310
		Art Schools	14	49
		Total	81	622
15 understanding the point of a literary text	analyze	High Schools	37	253
		Vocational Schools	28	322
		Art Schools	9	54
		Total	74	629
16 understanding individual information in a literary text	knowledge	High Schools	239	51
		Vocational Schools	230	120
		Art Schools	52	11
		Total	521	182
18 understanding similarities between two concepts in a scientific article	analyze	High Schools	205	85
		Vocational Schools	166	184
		Art Schools	23	40
		Total	394	309
20 understanding a metaphor in a political article	understand	High Schools	238	52
		Vocational Schools	227	123
		Art Schools	41	22
		Total	506	197

hand, all types of students did equally well in tasks 1, 6 and 20. The students' ability to analyze a prose text was assessed in questions 9, 15 and 18 and all types of respondents had more incorrect than correct answers in the first two questions, whereas only high school students were successful pertaining to question 18.

All types of students performed well on the first-level question (knowledge). They were asked to locate an explicitly stated piece of information in a two-sentence excerpt from a novel (Q 16).

At the level of understanding, the students performed well in answering questions requiring them to locate an explicitly given piece of information (Q 1), compare and relate similar pieces of information (Q 6), and infer the meaning of a widely used proverb (Q 20). The first of these three questions was related to a short paragraph dealing with health, the second was related to culture, while question 20 was a short paragraph from a daily newspaper featuring politics. However, at the same level, all types scored low when asked to make an inference on the basis of a one-sentence newspaper article on the neoliberal order (Q 3), compare and contrast different pieces of information in a slightly longer passage dealing with sports-related science (Q 12), or infer the meaning of a saying (Q 13).

At the fourth level of the Taxonomy (analyzing), the students did not respond satisfactorily to questions asking them to discriminate, estimate, and compare information in a longer excerpt from a novel (Q 9) or to prioritize and focus in a short excerpt from another novel (Q 15). In contrast, only high school students had more correct than incorrect answers related to question 18, in which they were required to connect information in order to make a conclusion regarding a longer passage involving biology.

3.3. Discussion

Generally speaking, the respondents' level of DL is higher than their PL (3,150 and 3,100 correct answers, respectively), high school students being most successful, followed by art, and then vocational school students. This finding corroborates those of Krnjajić, Stepanović and Pavlović Babić (2011, p. 278) showing that the type of school, in addition to one's school grades and parents' level of education, impacts one's reading literacy. However, a careful analysis of the findings obtained through our research yields somewhat different insights.

The findings related to DL reveal that all types of students have problems with understanding different layers of a text as they all scored low on question 11, which required the making of a deduction based on information provided in a three-paragraph document. While high and art school students did show the ability to locate a piece of information in a longer text (Q 5), all types of respondents lack the skill of integrating information scattered in a text in order to make an inference (Qs 4 and 14). In other words, high and art school students could process longer

texts, but only for those tasks requiring the location of information. When it comes to performing more complex cognitive activities requiring manipulation of data, all types of students were incapable of processing longer texts. The same applies to numerically presented data. When asked to choose an answer by comparing just a few pieces of numeric data, they all performed well. However, when required to compare and contrast a somewhat larger pool of numeric data (Q 8), only high and art school students could manage. When asked to process a large pool of numeric data (Q 7), all types of students proved incapable.

Even though the researchers tried to select topics that would be of immediate interest to the respondents, the type of the material on which DL questions were based did not significantly impact the students' performance. Namely, vocational school students appeared to be unaccustomed to traveling by bus (Q 2), while all students seemed to be familiar with traveling by plane (Q 17). Moreover, students could not understand instructions for taking medicine (Q 14), whereas only high and art school students displayed the ability to respond adequately to an application for a scholarship or to read statistics. Only high school students demonstrated an understanding of the criteria to be met when applying to a university.

When considering their cognitive reasoning capabilities, all students are more or less successful in understanding textual or numeric data (high school students being most successful, followed by art, and then vocational students). The low-order cognitive activity of application seems to be problematic for most students, as in answering questions 2 and 19 more negative than positive responses were recorded. The higher-order thinking skill of analysis was tested in three tasks (Qs 4, 7 and 14) and the results indicate all students having problems in solving tasks at this level of complexity.

The findings pertaining to PL indicate that students have problems with processing longer prose texts. Namely, when asked to read a short passage (1-3 sentences), all types of students could locate an obvious answer (Qs 1, 6 and 16). However, when required to understand the underlying message of a short text (Qs 3, 13 and 15), they proved incapable. Only in question 20, which required reading a two-sentence paragraph from a newspaper article on politics, were students able to infer the meaning of a widely used proverb. When they were asked to read a longer passage (Qs 9 and 12), the students could not provide the correct answer, even in order to demonstrate understanding (Q 12). Only high school students scored well on question 18 pertaining to reading a longer passage on biology.

Regarding the type of text, the students seemed well accustomed to reading newspapers, as all types scored high on questions 1, 6 and 20, covering topics such as health, history, and politics. However, they appeared least familiar with reading science-related texts, as all types scored low on question 12, dealing with sports-related science. Only high

school students scored well on the science text dealing with biology (Q 18). The lack of students' ability to comprehend texts in the domain of science is rather alarming since a research study conducted among Serbian university students in all fields of study showed that they do read texts from their chosen fields of study to a large extent (Perčić and Vukadinović, 2019, p. 425), most probably as a requirement. When it comes to reading literature, all students could understand surface meaning (Q 16), but not the underlying layers of a text or implied meanings (Qs 9 and 15).

With regard to their cognitive reasoning skills, all types of students seem to possess the first-level skills (knowledge) and the ability to understand surface meaning (Qs 1 and 6). When it comes to understanding other layers of a text (Qs 3, 12 and 13), they appear to lack adequate skills. Moreover, the students' ability to analyze a prose text needs to be honed, as in all but one question (Q 18) requiring this higher-order cognitive reasoning skill the students scored far more negative than positive answers.

4. CONCLUSION

The gathered findings indicate that the cognitive reasoning skills of third-grade secondary school students are worrying. While most students seem capable of performing the lower-order thinking skills of remembering and understanding, the majority of them have problems when processing information at the levels of application and analysis. Moreover, the research revealed that the students struggle with processing a larger number of either textual or numeric data, as well with understanding underlying messages and implied meanings. Furthermore, most respondents can understand short passages from newspapers, but they struggle with understanding science-related texts and literature. All this implies that our students do not possess adequate CT skills necessary for either entering the business world after their secondary school education or for pursuing college education. As the level of one's literacy strongly impacts different domains of an individual's life, these findings suggest that the respondents' future is not very promising unless they are immediately supported in developing the skills they need for life.

The formation of reading habits begins very early in one's life. The parents' attitude to books and reading is thus an essential component in forming the reading habit (Stojanović and Purić, 2014), while its further development depends on the view of the importance of reading each school designates. It is the teachers' attitude to information and its different sources, as well as their skill in using those sources as a teaching tool, that stimulates the thirst for knowledge in their students. In their contemplation on the role of text in language and literature teaching, Cvetanović, Stojanović and Mišić (2017, p. 645) emphasize that reading different genres of texts contributes to the development and improvement of students' reading habits, knowledge, and autonomous learning. According

to the same authors (2017, p. 648), reading a text should not presuppose students' ability to regurgitate it; they need to be taught and motivated to read it, think over it, and make decisions/inferences regarding it - only then will they finally be able to apply the newly acquired information in novel situations. Only in such a way are students' cognitive capacities stimulated and their knowledge transformed from the merely reproductive to the functional. The same recommendations regarding the use of texts in language education put forward by Cvetanović, Stojanović and Mišić (2017) can apply to all school subjects: students should be given practice in reading domain-specific texts and understanding other ways in which information is presented (graphs, tables, diagrams, etc.) through meaningful activities that do not require from them learning information by heart, but searching for it, understanding it, manipulating it, and, finally, putting it into use. Teachers of all school subjects, not language teachers alone, have a crucial role in developing the reading literacy of their students. Besides literacy, those teachers also contribute to developing students' domain-specific critical thinking skills (Pešić, 2007, p. 41) through helping them master the subject-specific materials.

A number of studies conducted in Serbia with the aim of examining teaching practices regarding CT have mostly reported teachers' positive attitude towards the teaching of CT and good teaching practices. For example, Mirkov and Stokanić (2015) discovered that primary school teachers of different subjects do engage students in discussions, problem analysis, asking questions, problem solving, etc., all of which promote their CT. However, younger teachers were found to have a more positive view of innovative formats of work (e.g., projects and research), but they do not use them in practice (Mirkov and Stokanić 2015, p. 36). Also, Glušac and Pilipović (2016) found out that primary and secondary English language teachers make use of Socratic questioning, the technique used for investigating the nature and rationale of thinking. However, the results of a study conducted by Mirkov and Gutvajn (2014) indicated that Serbian eighth-graders were dissatisfied with the number of opportunities for developing their CT skills. Along the same lines, Glušac, Pilipović and Marčičev (2019) discovered that English language teachers in Serbia did not seem to possess adequate skills for assessing their students' progress in the acquisition of domain-specific CT skills, which is an important prerequisite for successful teaching and learning.

It goes without saying that besides parents and teachers, the school as an institution has a vital role in promoting both the literacy and critical thinking of its students. While it is still an unresolved issue whether the crucial component of literacy — critical thinking — is best taught and learned as a separate school subject or a domain-specific skill (Pešić, 2007), one thing is indisputable: critical thinking should also be developed through a myriad of extra-curricular activities (Pešić, 2007, p. 40) in school as they

require the synthesis and application of the acquired knowledge. Moreover, many authors (e.g., Krnjajić, Stepanović and Pavlović Babić, 2011) have accentuated the quality of the school library as an important precursor of students' reading literacy. Also, the application of versatile work formats, appropriate teaching techniques, and quality assessment tools necessitate good quality professional development opportunities for teachers. Without a doubt, the creation of a positive and encouraging climate in schools in which the teaching staff, the school administration, as well as the education policy makers share the same goal — good quality education that is aligned with the needs of the contemporary society — is also a must.

REFERENCES

- Avgerinou, M., & Ericson, J. (2002). A review of the concept of visual literacy. *British Journal of Educational Technology*, 28(4), 280-291. doi.org/10.1111/1467-8535.00035.
- Bloom, B., Englehart, M. Furst, E., Hill, W., & Krathwohl, D. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain*. New York, Toronto: Longmans, Green.
- Cohen, D., & Snowden, J. (2008). The relations between document familiarity, frequency, and prevalence, and document literacy performance among adult readers. *Reading Research Quarterly*, 43(1), 9-26. doi: 10.1598/RRQ.43.1.2.
- Cvetanović, Z., Stojanović, B., & Mišić, D. (2017). Vrste tekstova u razrednoj nastavi jezika i književnosti [Types of texts in class teaching of language and literature]. *Teme*, XLI/3, 639–652. doi: 10.22190/TEME1703639C.
- Feuerstein, M. (1999). Media literacy in support of critical thinking. *Journal of Educational Media*, 24(1), 43-54. doi: 10.1080/1358165990240104.
- Glaser, E. (1941). *An Experiment in the Development of Critical Thinking*. New York: Teacher's College, Columbia University.
- Glušac, T., Pilipović, V., & Popović, D. (2015). Stepen dokumentacijske pismenosti učenika trećeg razreda srednjih škola: praktične i pedagoške implikacije [The level of third-grade secondary school students' document literacy: Practical and pedagogical implications]. In N. Savković (Ed.), *Prozna i dokumentacijska pismenost učenika III razreda novosadskih srednjih škola – mapiranje problema [Prose and Documentation Literacy of Third-Grade Secondary School Students in Novi Sad – Mapping Problems]* (39–58). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije Dr Lazar Vrkić.
- Glušac, T., & Pilipović, V. (2016). Developing critical thinking in teaching EFL through asking questions. In B. Vujin and M. Radin-Sabadoš (Eds.), *English Studies Today: Words and Visions. Selected papers from "The Third International Conference English Language and Anglophone Literatures Today (ELALT 3)"* (401-415). Novi Sad: Faculty of Philosophy.
- Glušac, T., Pilipović, V., & Marčičev, N. (2019). Analysis of English language test tasks for seventh- and eighth-graders in Serbia according to Bloom's Taxonomy. *Nastava i vaspitanje*, 68(1), 35-50. doi:10.5937/nasvas1901035G.
- Information Literacy Group. (2018). *CILIP Definition of Information Literacy 2018*. London: The Library and Information Association.

- Johnson, G. M. (2007). Functional internet literacy: Required cognitive skills with implications for instruction. *E-Learning*, 4(4), 433-441. doi: 10.2304/elea.2007.4.4.433.
- Kong, S. C. (2014). Developing information literacy and critical thinking skills through domain knowledge learning in digital classrooms: An experience of practicing flipped classroom strategy. *Computers & Education*, 78, 160-173. doi:10.1016/j.compedu.2014.05.009.
- Krnjajić, Z., Stepanović, I. & Pavlović Babić, D. (2011). Čitalačke navike srednjoškolaca u Srbiji [Reading habits of high school students in Serbia]. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 43(2), 266–282. doi: 10.2298/ZIPI1102266K.
- Mirkov, S., & Gutvajn, N. (2014). How students perceive teachers' activities aimed at stimulating critical thinking. *Nastava i vaspitanje*, 63(4), 621–636.
- Mirkov, S., & Stokanić, D. (2015). Podsticanje kritičkog mišljenja kod učenika [Inciting critical thinking of students: Teachers' attitudes and activities]. *Inovacije u nastavi*, XXVIII, 2015/1, 25–41.
- OECD. (2000). *Literacy in the Information Age. Final Report of the International Adult Literacy Survey*. Paris: OECD.
- Pavlović-Babić, D., & Baucal, A. (2013). *Podrži me, inspiriši me. Pisa 2012 u Srbiji: prvi rezultati [Support Me, Inspire Me. PISA 2012 in Serbia: First Results]*. Beograd: Institut za psihologiju, PISA Srbija.
- Perčić, K., & Vukadinović, L. (2019). Čitalačke navike studenata u Srbiji [Reading habits amongst university students in the Republic of Serbia]. *Teme*, XLIII/2, 413–435. doi: 10.22190/TEME181107026P.
- Pešić, J. (2007). Uloga znanja u kritičkom mišljenju [The role of knowledge in critical thinking]. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39(1), 32–47. doi: 10.2298/ZIPI0701032P
- Pilipović, V., & Glušac, T. (2017). Čitalačka pismenost učenika srednjih škola — savremeni zahtevi i dostignuća (Primer trećeg razreda novosadskih srednjih škola) [Reading literacy of secondary school students — Current requirements and achievements (Example of the third grade of secondary schools in Novi Sad)]. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 162, 2/2017, 317-332. doi.org/10.2298/ZMSDN1762317P.
- Savković, N. (Ed.) (2015). *Prozna i dokumentacijska pismenost učenika III razreda novosadskih srednjih škola – mapiranje problema [Prose and Documentation Literacy of Third-Grade Secondary School Students in Novi Sad – Mapping Problems]*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije Dr Lazar Vrkatić.
- Stojanović, B., & Purić, D. (2014). Ljubav prema knjizi i čitanju – imperativ budućih vaspitača i učitelja [Love for books and reading - an imperative for future kindergarten educators and teachers]. *Savremene tendencije u nastavnim i vannastavnim aktivnostima na učiteljskim (pedagoškim) fakultetima (tematski zbornik)*. Vranje: Učiteljski fakultet Vranje, 505-519.
- UNESCO (2005). *Literacy for Life. Education for All*. Paris: UNESCO.
- UNESCO (1978). *Towards a Methodology for Projecting Rates of Literacy and Educational Attainment. Current Surveys and Research in Statistics*. Paris: UNESCO.
- Vieira, R. M., Tenreiro-Vieira, C. (2016). Fostering scientific literacy and critical thinking in elementary science education. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 14(4), 659-680. doi: 10.1007/s10763-014-9605-2.
- Ward, D. (2006). Re-visioning information literacy for lifelong meaning. *The Journal of Academic Librarianship*, 32(4), 396-402. doi: 10.1016/j.acalib.2006.03.006.

КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ УЧЕНИКА ТРЕЋЕГ РАЗРЕДА СРЕДЊИХ ШКОЛА КАО КОМПОНЕНТА ЊИХОВЕ ФУНКЦИОНАЛНЕ ПИСМЕНОСТИ

Татјана Глушац¹, Весна Пилиповић¹, Мира Мирнџ²

¹Факултет за правне и пословне студије Лазар Вркатаћ, Београд, Србија

²Универзитет у Новом Саду, Факултет спорта и физичког васпитања, Нови Сад,
Србија

Резиме

Циљ рада је да се утврди које когнитивне способности поседују ученици трећег разреда новосадских средњих школа путем процене њихове функционалне писмености. Тачније, циљ рада је да се испита да ли поменути ученици поседују способност критичког мишљења као компоненте функционалне писмености. Рад се заснива на истраживању које је превасходно испитивало нивое когнитивних способности, са примарним акцентом на више когнитивне способности, према Блумовој таксономији за когнитивни домен, кроз испитивање функционалне писмености наведених ученика.

У савременом образовању функционална писменост, заједно са својим саставним елементом – критичким мишљењем – представља суштинску академску вештину, без које је немогуће остварити било какав академски, лични или професионални циљ. Функционална писменост подразумева способност разумевања и употребе информација у различите личне, пословне или друштвене сврхе, а укључује документацијску, прозну и математичку писменост.

Да би особа имала користи од информација, она мора обавити низ једноставнијих или сложенијих когнитивних радњи с њима у вези, познатих као радње вишег и нижег реда. Ове прве обухватају активности попут памћења, разумевања и примене, док друга група укључује анализу, синтезу и евалуацију. Подела когнитивних радњи на поменутих шест нивоа позната је као Блумова таксономија за когнитивни домен и представља основу функционалне писмености, тј. обраде информација приказаних у текстуалном или неком другом облику (нпр. графикон, табела и слично).

Истраживање на којем се темељи овај рад обухватило је 703 ученика свих средњих школа у Новом Саду и за његове потребе осмишљен је упитник од 20 питања, од којих се помоћу 10 испитивала документацијска, а помоћу 10 прозна писменост. Истраживање је спроведено у периоду март–април 2015. године у оквиру пројекта „Развој функционалне писмености”, финансираног од стране Покрајинског секретаријата за науку и технолошки развој. За потребе овог рада, свако питање из упитника рашчлањено је на појединачне когнитивне радње које испитаник мора предузети како би дошао до одговора на постављено питање, а ти појединачни кораци упоређени су са глаголима којима су представљени нивои критичког мишљења по Блуму и др. (1956) како би се закључило на ком нивоу сложености је свако од питања. Додатно се свако питање упоређивало са описима пет нивоа сложености когнитивних радњи које ОЕЦД (2000) користи у својим истраживањима функционалне писмености.

Уопштено говорећи, документацијска писменост ученика новосадских средњих школа боља је у односу на прозну писменост, при чему најбоље резултате остварују ученици гимназија, потом средњих уметничких школа и, на крају, средњих стручних школа. Међутим, детаљнија анализа указује на недовољно развије-

ну способност критичког мишљења свих средњошколаца, без обзира на тип школе коју похађају. Осим тога, резултати показују и да ученици свих школа могу наићи на проблеме при решавању задатака који захтевају когнитивне радње нижег нивоа (разумевања и примене), те да су узрочници таквих потешкоћа дужина или врста текста. Такође, резултати потврђују и неспособност средњошколаца да изврше сложеније мисаоне радње са већим бројем текстуално или нумерички приказаних података. Од укупно шест задатака којима је испитивана способност примене когнитивних радњи вишег нивоа, ученици свих школа су само на једно питање дали тек нешто већи број тачних одговора у односу на број нетачних. Примећено је и да средњошколци најлакше читају новинске чланке на одређене теме, а најслабије разумеју научне и књижевне текстове.

С обзиром на изнету тврдњу да ниво функционалне писмености и критичког мишљења у великој мери утичу на квалитет живота појединца, па и друштва у целини, резултати нашег истраживања нису охрабрујући и не обећавају блиставу будућност наших средњошколаца уколико се решењу проблема не приступи систематично и одмах.

APPENDIX

UPITNIK

Poštovani, molimo Vas da popunite Upitnik koji je anoniman, a rezultati istraživanja će se koristiti isključivo u naučnoistraživačke svrhe. Pred Vama se nalazi 20 pitanja na 9 strana, koja se odnose na razumevanje teksta. Molimo Vas da pažljivo pročitate svako pitanje i odgovorite iskreno i objektivno. Zaokružite jedan od ponuđenih odgovora, koji smatrate da je tačan. Za popunjavanje Upitnika imate na raspolaganju 35 minuta.

Unapred hvala na saradnji!

Naziv škole: _____

Razred: _____

Pol: (m)   (ž)

Uspех ostvaren u prethodnoj školskoj godini: _____

Stepen obrazovanja majke:

1. osnovna škola
2. srednja škola
3. viša i visoka
4. magistratura
5. doktorat

Stepen obrazovanja oca:

1. osnovna škola
2. srednja škola
3. viša i visoka
4. magistratura
5. doktorat

Tekst, koji je primer za 1. pitanje

„Mnogi ljudi veruju da se dovoljno kreću. Istraživanja pokazuju da tek svaki drugi stanovnik Srbije svakodnevno pešači 30 minuta, i to prilikom odlaska do posla i povratka sa posla.”

1. Iz navedenog odlomka može se zaključiti:

- Stanovnici Srbije svakodnevno pešače 30 minuta;
- Stanovnici Srbije se dovoljno kreću;
- Stanovnici Srbije se nedovoljno kreću;
- Nijedan od ponuđenih odgovora;
- Ne znam.

Red vožnje, koji je primer za 2. pitanje

Linija 62: SR. KARLOVCI DUDARA	
Smer A: Polasci za SR. KARLOVCI DUDARA:	Smer B: Polasci iz SR. KARLOVCI DUDARA:
08 ⁵⁰	08 ¹⁰
10 ^{10 50}	09 ³⁰
11 ⁵⁰	10 ⁵⁰
12 ^{15Đ 40}	11 ³⁰
13 ²⁰	12 ^{35 55Đ}
14 ^{05 15 40}	13 ²⁰
15 ^{15 30 45}	14 ^{05 45}
16 ³⁵	15 ^{00 30}
17 ^{30 55}	16 ^{00 10 30}
18 ²⁵	17 ²⁰
19 ¹⁵	18 ^{10 40}
	19 ^{05 35Đ 55}
Đ = NE SAOBRAĆA ZA VREME ĐAČKOG RASPUSTA	

2. Vožnja autobusom od Sremskih Karlovaca do Novog Sada traje 30 minuta. Ako 14. jula 2015. treba da stignete na stanicu u Novom Sadu da biste predali jedan paket tačno u 13.30 i želite što manje da čekate na stanici, izabraćete:

- Autobus koji kreće u 12.35;
- Autobus koji kreće u 12.55;
- Autobus koji kreće u 12.40;
- Autobus koji kreće u 12.15;
- Ne znam.

Tekst koji je primer za 3. pitanje

„U neoliberalnom poretku, koji najizdašnije nagrađuje samoživost i pohlepu, religija nudi ne samo prekopotreban moralni kompas nego i adekvatnu zamenu za red koji policija ne želi ili nije u stanju da održava i pravdu koje odavno nema u korumpiranim sudovima.”

3. Pojam religija u navedenom odlomku se odnosi na:

- a) Policiju;
- b) Neoliberalni poredak;
- c) Red i pravdu;
- d) Nijedan od ponuđenih odgovora;
- e) Ne znam.

Tekst koji je primer za 4. i 5. pitanje

IV KRITERIJUMI ZA UTVRĐIVANJE REDOSLEDA KANDIDATA ZA DOBIJANJE UČENIČKIH KREDITA

Redosled kandidata za dodelu učeničkog kredita utvrđuje se na osnovu uspeha ostvarenog u prethodnom školovanju, i to:

1) opšteg uspeha u VIII razredu osnovne škole – za učenike I razreda srednje škole, odnosno opšteg uspeha iz prethodno završenih razreda srednje škole – za učenike ostalih razreda srednje škole;

2) upisanog razreda srednje škole;

3) zaključenog ugovora o budućem zaposlenju s deficitarnim zanimanjem.

Uspeh ostvaren u prethodnom školovanju iskazuje se brojem bodova, i to:

1) opšti uspeh u VIII razredu osnovne škole – iskazuje se brojem bodova u visini opšteg uspeha u VIII razredu osnovne škole (od 2,00 boda do 5,00 bodova);

2) opšti uspeh iz prethodno završenog razreda srednje škole – iskazuje se brojem bodova u visini opšteg uspeha iz prethodno završenih razreda srednje škole (od 2,00 do 5,00 bodova);

3) broj bodova za razred srednje škole u koji je učenik upisan iznosi:

– za I razred – 0,40 bodova,

– za II razred – 0,50 bodova,

– za III razred – 0,60 bodova.

4) zaključeni ugovor o budućem zaposlenju s deficitarnim zanimanjem – 1,00 bod.

Kandidati se rangiraju prema ukupnom broju bodova ostvarenim po svim osnovama koje se vrednuju za dobijanje učeničkog kredita.

Rangiranje se vrši na osnovu dostavljene dokumentacije.

4. Prilikom dodeljivanja učeničkih kredita, imajući u vidu kriterijume koji su iskazani u tekstu, odličan učenik sa najvišim mogućim prosekom koji upisuje treći razred srednje škole i nema ugovor o budućem zaposlenju, imaće:

- a) 15,60 poena;
- b) 16,60 poena;
- c) 10,60 poena;
- d) 15 poena;
- e) Ne znam.

5. Prilikom dodeljivanja učeničkih kredita za učenike koji upisuju prvi razred srednje škole koji nemaju zaključen ugovor o budućem zaposlenju, buduće se:

- a) Uspeh ostvaren u poslednja četiri razreda osnovne škole;
- b) Opšti uspeh u VIII razredu osnovne škole;
- c) Ukupan uspeh iz svih razreda prethodno završene osnovne škole;
- d) Uspeh tokom upisanog prvog razreda srednje škole;
- e) Ne znam.

Tekst koji je primer za 6. pitanje

„Međutim, ako se pozorište, kao mesto stalne aktivnosti, bori samo za svoj puki opstanak, onda stoji u mestu, atrofira, gubi snagu na nominalno, a ne suštinsko održanje. Nema mogućnosti ni za pravi radni zamah, ni za umetnički rezultat. Drugim rečima, pozorište umire uspravno, ali neumitno.”

6. Glavna tema u navedenom odlomku je:

- Odumiranje pozorišta;
- Radna atmosfera u pozorištu;
- Aktivnost u pozorištu;
- Nijedan od ponuđenih odgovora;
- Ne znam.

Statistički podaci, koji su primeri za 7. i 8. pitanje

	Popis 2011.		Popis 2002.		Porast/ pad		Popis 2011.		Popis 2002.		Porast/ pad
	ukupno	%	ukupno	%			ukupno	%	ukupno	%	
R. Srbija	7188862	100	7498001	100	-311139	Muslimani	22301	0,31	19503	0,26	2798
Srbi	5988150	83,32	6212838	82,86	-224688	Nemci	4064	0,06	3901	0,05	163
Albanci	5809	0,08	61647	0,82	-55838	Romi	147604	2,05	108193	1,44	39411
Aškalije	997	0,01	584	0,01	413	Rumuni	29332	0,41	34576	0,46	-5244
Bošnjaci	145278	2,02	136087	1,81	9191	Rusi	3247	0,05	2588	0,03	659
Bugari	18543	0,26	20497	0,27	-1954	Rusini	14246	0,20	15905	0,21	-1659
Bunjevci	16706	0,23	20012	0,27	-3306	Slovaci	52750	0,73	59021	0,79	-6271
Vlasi	35330	0,49	40054	0,53	-4724	Slovenci	4033	0,06	5104	0,07	-1071
Goranci	7767	0,11	4581	0,06	3186	Turci	647	0,01	522	0,01	125
Grci	725	0,01	572	0,01	153	Ukrajinci	4903	0,07	5354	0,07	-451
Egipćani	1834	0,03	814	0,01	1020	Hrvati	57900	0,81	70602	0,94	-12702
Jevreji	787	0,01	1158	0,02	-371	Cincari	243	0,00	293	0,00	-50
Jermeni	222	0,00	-	-	-	Crnogorci	38527	0,54	69049	0,92	-30522
Jugosloveni	23303	0,32	80721	1,08	-57418	Česi	1824	0,03	2211	0,03	-387
Mađari	253899	3,53	293299	3,91	-39400	Šokci	607	0,01	717	0,01	-110
Makedonci	22755	0,32	25847	0,34	-3092	Šopi	142	0,00	-	-	-

Maternji jezik	2002		2011		Indeks promene 2011/2002
	broj	%	broj	%	
Ukupno	7 498 001	100	7 186 862	100	95,9
Srpski	6 620 699	88,30	6 330 919	88,09	95,6
Bosanski	134 749	1,80	138 871	1,93	103,1
Mađarski	286 508	3,82	243 146	3,38	84,9
Romski	82 242	1,10	100 668	1,40	122,4
Ostalo	373 803	4,98	373 258	5,20	99,85

7. Prema podacima popisa iz 2002. i 2011. godine koji su priloženi, može se zaključiti da je:

- Do najvećeg porasta broja stanovnika došlo kod one grupe ispitanika koji se izjašnjavaju kao Srbi;
- Do najvećeg porasta broja stanovnika došlo kod one grupe ispitanika koji se izjašnjavaju kao Bošnjaci;
- Do znatnog porasta broja stanovnika došlo kod one grupe ispitanika koji se izjašnjavaju kao Egipćani;
- Do zanemarljivog porasta broja stanovnika došlo kod one grupe ispitanika koji se izjašnjavaju kao Cincari;
- Ne znam.

8. Iz priloženih podataka, može se, takođe, zaključiti da 2011. godine:

- Najmanji broj ispitanika navodi mađarski jezik kao maternji u odnosu na ukupan broj stanovnika koji su se izjasnili kao Mađari;
- Najmanji broj ispitanika navodi srpski jezik kao maternji u odnosu na ukupan broj stanovnika koji su se izjasnili kao Srbi;
- Najmanji broj ispitanika navodi romski jezik kao maternji u odnosu na ukupan broj stanovnika koji su se izjasnili kao Romi;
- Najmanji broj ispitanika navodi bosanski jezik u odnosu na ukupan broj stanovnika koji su se izjasnili kao Bošnjaci;
- Ne znam.

Tekst koji je primer za 9. pitanje

„Čuo sam lak uzdah, a onda mi srce stade, prestade da bije od jednog ushićenog i užasnog krika, od krika neopisivog trijumfa i neizrecivog bola. „Znala sam to – bila sam ubedena!” ...Ona je znala. Bila je ubedena. Čuo sam je kako plače; pokrila je lice rukama. Činilo mi se da će se kuća srušiti pre nego što meni pođe za rukom da pobegnem, da će mi se nebo sručiti na glavu... Ali ništa se ne dogodi. Nebesa ne padaju na takve tričarije.”

9. Kakav je odnos pripovedača prema ženskoj osobi?

- Sažaljeva je;
- Divi joj se;
- Ironičan je;
- Nijedan od ponuđenih odgovora;
- Ne znam.

Tekst koji je primer za 10. i 11. pitanje

Dokumenta potrebna za prijavljivanje na Konkurs:
<ul style="list-style-type: none"> – Prijavni list (dobija se na Fakultetu / odeljenju Fakulteta na dan konkurisanja); – Svedočanstva sva četiri razreda (foto-kopija/original); – Diploma o stečenom srednjem obrazovanju (foto-kopija/original); – Izvod iz matične knjige rođenih bez obzira na datum izdavanja (foto-kopija/original); – Dokaz o uplati troškova za organizovanje prijemnog ispita. <p><i>Foto-kopije ne moraju biti overene, ako se podnesu originalna dokumenta na uvid.</i></p>
<p><i>Kandidat ima pravo da se prijavi na najviše tri studijska programa, pri čemu je dužan da polaže prijemne ispite za sve odabrane studijske programe (ako su prijemni ispiti različiti, tada kandidat plaća cenu svakog prijemnog ispita). Ako se polaže matematika sa testom sklonosti za upis više oblasti, polaže se matematika i za svaku oblast test sklonosti (test sklonosti se plaća 50% za svaku proveru).</i></p> <p><i>Na prijavnom listu kandidat se opredeljuje za osnovnu želju (1) i navodi spisak ostalih želja po prioritetu (2, 3). Prijavni list se predaje na šalteru Studentske službe Fakulteta / odeljenju Fakulteta gde je naznačena osnovna želja kandidata, na dan prijave, odnosno u amfiteatrima Fakulteta, ako bude tako određeno.</i></p>

10. Nakon pročitano obaveštenja u vezi sa prijemnim ispitom na fakultetu, može se zaključiti da:

- a) Kandidat mora da podnese i foto-kopiju i original svedočanstava i diplome srednje škole;
- b) Kandidat može da podnese ili foto-kopiju ili original ukoliko je foto-kopija overena;
- c) Kandidat mora da podnese i original i overenu foto-kopiju svedočanstava i diplome srednje škole;
- d) Kandidat može da podnese samo svedočanstva srednje škole ili samo diplome;
- e) Ne znam.

11. Ukoliko kandidat ne uspe da se upiše na smer koji je naveo kao prioritetni u listi želja:

- a) Naknadno polaže prijemne ispite ili ispite sklonosti za smerove koje je naveo kao alternativne;
- b) Automatski se upisuje na drugi ili treći navedeni alternativni smer ukoliko je ostvario dovoljno bodova;
- c) Može se upisati na drugi ili treći alternativni smer ukoliko je položio odgovarajuće ispite sklonosti ili prijemni ispit za te smerove i stekao dovoljno bodova;
- d) Može pisati molbu da bude primljen na smerove koje je naveo kao alternativne;
- e) Ne znam.

Tekst koji je primer za 12. pitanje

„Današnje teniske loptice su žutozelene boje, ali nekada su bile drugačije. Pre toga, one su bile bele ili crne, u zavisnosti od podloge na kojoj se igralo. „Optička žuta” se koristi jer je dokazano da je ona druga najuočljivija boja loptice, bez obzira na vrstu podloge i uslove u kojima se igra. Kada bi se teniske loptice pravile prema naučnim činjenicama, ovi rekviziti bili bi narandžaste boje. Međutim, od toga se odustalo zato što se ne bi dobro videle na televizijskim ekranima.”

12. Zaokružite tačnu informaciju koju ste dobili iz teksta.

- a) Nauka predočava da je „optička žuta” najuočljivija boja teniske loptice;
- b) Ostali teniski rekviziti su narandžaste boje;
- c) „Optička žuta” se najbolje vidi na televizijskim ekranima;
- d) Nijedan od ponuđenih odgovora;
- e) Ne znam.

Tekst koji je primer za 13. pitanje

„U današnje vreme hiperinformativnosti zatrpani smo provokativnim sadržajima i senzacionalizmom do te mere da smo postali inferiorni prema njima. Razvio se jedan obrnuto proporcionalni odnos – što je provokacije više, odgovora na nju je sve manje. *Toliko oštrimo sečivo da smo ga otupeli.*”

13. Kako razumete poslednju rečenicu u datom odlomku?

- a) Da smo postali agresivni;
- b) Da smo postali ravnodušni;
- c) Da smo postali povodljivi;
- d) Nijedan od ponuđenih odgovora;
- e) Ne znam.

Tekst koji je primer za 14. pitanje

4.1. Terapijske indikacije

Lek Claritine je indikovano za simptomatsko lečenje alergijskog rinitisa i hronične idiopatske urtikarije.

4.2. Doziranje i način primene

Odrasli i deca starija od 12 godina:

10 mg jednom dnevno (10 mg = 10 ml sirupa jednom dnevno).

Sirup se može uzimati bez obzira na vreme obroka.

Kod dece od 2 godine do 12 godina doziranje se određuje prema telesnoj masi:

Deca telesne mase veće od 30 kg: 10 mg jednom dnevno (10 mg = 10 ml sirupa jednom dnevno).

Deca telesne mase 30 kg ili manje: 5 ml (5 mg) sirupa jednom dnevno.

Efikasnost i bezbednost leka *Claritine* kod dece mlađe od 2 godine nije utvrđena.

Pacijenti sa teškim oštećenjem jetre treba da prime manju početnu dozu leka jer mogu imati snižen klirensloratadina. Odraslima i deci telesne mase veće od 30 kg preporučuje se početna doza od 10 mg svaki drugi dan, dok se deci telesne mase 30 kg ili manje preporučuje početna doza od 5 ml (5 mg) svaki drugi dan.

Nije potrebno prilagođavati doze kod starijih pacijenata i pacijenata sa renalnom insuficijencijom.

14. Ukoliko se nađete u situaciji da morate da uzmete lek protiv alergijske reakcije koji imate kod sebe, a nemate lekara u blizini, na osnovu datih uputstava, razumećete da:

- Broj tableta koje ćete uzeti tokom dana zavisi od vaše težine;
- Početna doza leka koju ćete uzeti treba da bude manja, a zatim da se poveća;
- Ukoliko nemate utvrđenih bolesti jetre, možete uzeti jednu tabletu;
- Vreme kada ćete uzeti lek ne sme da se poklapa s vremenom obroka;
- Ne znam.

Tekst koji je primer za 15. i 16. pitanje

„Toga novembarskog dana stigla je na levu obalu reke dugačka povorka natovarenih konja i zaustavila se da tu konači. Janjičarski aga, sa oružanom pratnjom, vraćao se za Carigrad, pošto je po selima istočne Bosne pokupio određen broj hrišćanske dece za adžami-oglan.”

15. Najznačajnija informacija u tekstu je:

- Mesto gde se povorka zaustavila;
- Ko je sve bio u povorci;
- Koji zadatak povorka ima;
- Nijedan od ponuđenih odgovora;
- Ne znam.

16. Zaokružite tačnu informaciju iz teksta.

- Povorka se zaustavila radi ručka;
- Povorka je prešla most;
- Povorka se vraćala u Carigrad;
- Nijedan od ponuđenih odgovora;
- Ne znam.

Red letenja za Njujork, koji je primer za 17. pitanje

	Vreme poletanja	Vreme sletanja	Cena
1.	06:40 Beograd	19:03 Njujork	295.002 din
	Trajanje putovanja 18:23 / Vreme čekanja 01:45 u Parizu i 01:50 u Atlanti		
2.	06:40 Beograd	20:00 Njujork	295.002 din
	Trajanje putovanja 19:20 / Vreme čekanja 01:45 u Parizu i 02:40 u Atlanti		
3.	06:40 Beograd	13:11 Njujork	334.884 din
	Trajanje putovanja 12:31 / Vreme čekanja 01:20 u Parizu		
4.	06:40 Beograd	15:16 Njujork	334.884 din
	Trajanje putovanja 14:36 / Vreme čekanja 00:45 u Parizu i 01:35 u Londonu		
5.	06:40 Beograd	17:18 Njujork	334.884 din
	Trajanje putovanja 16:38 / Vreme čekanja 01:30 u Parizu i 01:44 u Detroitu		
6.	06:40 Beograd	17:32 Njujork	334.884 din
	Trajanje putovanja 16:52 / Vreme čekanja 01:30 u Parizu i 02:04 u Detroitu		

17. Ukoliko treba da izaberete avionsku kartu od Beograda do Njujorka, a osnovni kriterijum vam je dužina trajanja leta, izabraćete opciju:

- a) 1;
- b) 2;
- c) 3;
- d) 4;
- e) Ne znam.

Tekst koji je primer za 18. pitanje

„DNK i RNK su nukleinske kiseline. Nukleinske kiseline su dugi makromolekuli koji se sastoje od manjih molekula, odnosno nukleotida. DNK, ili dezoksiribonukleinska kiselina, predstavlja biološku mapu s uputstvima koja jedan živi organizam mora da sledi kako bi nastavio da postoji i funkcioniše. RNK, ili ribonukleinska kiselina, pomaže prilikom sprovođenja ovih uputstava. RNK može da obavlja više funkcija nego DNK, i izvršava mnogobrojne raznovrsne zadatke u organizmu. DNK je, opet, stabilnija i može da čuva kompleksne podatke tokom dugog vremenskog perioda.”

18. U čemu je sličnost između DNK i RNK?

- a) Obe nukleinske kiseline obavljaju više raznovrsnih funkcija u organizmu;
- b) Obe nukleinske kiseline predstavljaju biološke mape organizma;
- c) Obe nukleinske kiseline se sastoje od nukleotida;
- d) Nijedan od ponuđenih odgovora;
- e) Ne znam.

Obrazac koji je primer za 19. pitanje.

S A G L A S N O S T (ne treba popunjavati)	
Mi, dolepotpisani roditelji, saglasni smo da naše dete	
(ime i prezime)	
rođen-a..... u ....., sa stanom u .....,	
(datum)	(mesto rođenja)
ulica ....., broj	
može preći granicu Srbije sa	
(ime i prezime – organizacija)	
(odredište - država)	
U periodu od ..... do	
Otac:	Majka:
.....	.....
(Ime i prezime)	(Ime i prezime)
.....	.....
(Svojeručni potpis)	(Svojeručni potpis)
.....	.....
(Adresa iz ličnog dokumenta)	(Adresa iz ličnog dokumenta)
.....	.....
(Broj lične karte MUP)	(Broj lične karte MUP)
.....	.....
(JMBG)	(JMBG)

19. Radi odlaska na ekskurziju, učenici su dobili obrazac koji za maloletne učenike treba da ispune roditelji. Učenica Marija Marković (JMBG 0201997805023):

- a) Ne mora da ima saglasnost roditelja;
- b) Trebalo bi da upiše svoje ime i svoj JMBG;
- c) Ne treba da popuni obrazac, već to treba da učine njeni roditelji;
- d) Treba da upiše ime, JMBG i broj lične karte;
- e) Ne znam.

Teskt koji je primer za 20. pitanje

„Možemo da se zavaravamo koliko hoćemo, ali otvaranja poglavlja u pregovorima sa EU neće biti ukoliko se uspešno ne reanimira briselski dijalog Beograda i Prištine. Troje novih aktera probili su led posle neprospavane noći postigavši dogovor o funkcionisanju pravosuđa na severu pokrajine, ali sante su i dalje tu.”

20. Kada autor članka kaže: „troje novih aktera probili su led... ali sante su i dalje tu”, on zapravo misli:

- a) Da su njihovi odnosi i dalje zamrznuti;
- b) Da su ostvarili napredak, ali da ima još prepreka;
- c) Da su pregovori bili neuspešni;
- d) Nijedan od ponuđenih odgovora;
- e) Ne znam.

КУЛТУРА И СПОРТ
CULTURE AND SPORT

КАРАКТЕРИСТИКЕ КУЛТУРНЕ ПОТРОШЊЕ СТАНОВНИШТВА ГРАДА НИША

Јелена Петковић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, Србија

jelena.petkovic@filfak.ni.ac.rs

Апстракт

Рад се заснива на резултатима ширег емпиријског истраживања културне партиципације градског, приградског и сеоског становништва Града Ниша, спроведеног 2015. године применом комбинованог упитника на узорку од 800 испитаника. Овде приказани резултати истраживања односе се само на аспект културне потрошње, с циљем да се представе емпиријски налази у вези са тим на који начин и у којој мери место становања испитаника, у корелацији са осталим социодемографским обележјима (старост, пол, школска спрема, занимање, задовољство материјалним статусом), утиче на њихову културну потрошњу, односно на учесталост, облике и ограничења те потрошње. Реч је о квантитативном социолошком истраживању, које је ослоњено на теорију о класно-културној хомологији Пјера Бурдијеа. Резултати истраживања до којих се дошло указују на то да млађи људи који живе у градском насељу, са вишим степеном школске спреме и повољнијим економским позицијама, чешће од осталих учествују у културној потрошњи и чешће су од осталих у току слободног времена укључени у стицање додатних уметничких, интелектуалних и/или техничких знања и вештина. Половина свих испитаника обухваћених истраживањем, међу којима се издвајају они у касним средњим годинама (од 40 година до 54 године), наглашава недостатак новца (објективна препрека), док четвртина свих анкетираних испитаника, посебно најстарији становници села (преко 55 година), наглашава недостатак интересовања (субјективна препрека) као главно ограничење сопствене културне потрошње. Уопштено гледано, истраживачки налази указују на просечну учесталост и врло ограничен обим културне потрошње свих испитаника обухваћених истраживањем, на резиденцијалну неједнакост и друштвену предиспонираност њихових културних пракси.

Кључне речи: културна потрошња, градско, приградско и сеоско становништво, друштвени и културни развој, Град Ниш.

THE CHARACTERISTICS OF CULTURAL CONSUMPTION OF THE POPULATION OF THE CITY OF NIŠ

Abstract

The paper is based on the results of an extensive empirical study of the cultural participation of the urban, suburban and rural population of the City of Niš, carried out in 2015, using a combined questionnaire on a sample of 800 respondents. The research results presented here refer only to the aspect of cultural consumption, with the aim of presenting the empirical findings and indicating whether, and to what extent, the place of residence of the participants, in correlation with the remaining socio-demographic features (age, gender, level of education, profession, satisfaction with one's financial status), influence their cultural consumption, determining the frequency, forms and limitations of this consumption. The research approach is primarily founded in sociology, and is methodologically quantitatively focused on and developed within the theory of the class-cultural homology of Pierre Bourdieu. The research results indicate that young people who live in urban settlements, with a higher education background and favorable economic means, more often than others participate in cultural consumption, and are more frequently than others involved in acquiring additional artistic, intellectual and/or technical knowledge or skills in their leisure time. One half of all the respondents included in the study, mostly the middle-aged (40–54 years of age), point out the lack of money (an objective obstacle), while one-fourth of all the surveyed respondents, especially the oldest members of village societies (over the age of 55), point out the lack of interest (a subjective obstacle) as the main limitation to their own cultural consumption. The results mostly indicate an average frequency and very limited extent of cultural consumption of all the respondents included in the research to residential inequality and the social predispositions of cultural practices.

Key words: cultural consumption, urban, suburban and rural population, social and cultural development, the City of Niš.

УВОД

Друштвени развој Србије, поред доминантно изражених економских, политичких и технолошких промена, неопходно је посматрати и у контексту промена које настају у сфери културе или изостају из ње. Као држава са централном географском позицијом у региону, а још увек периферном развојном позицијом у европским и светским оквирима, Србија несумњиво мора да јача и оснажује не само свој економски већ и *културни капитал* (Burdije, 2013 [1979]) и укупан социјални потенцијал. Подаци о школској спреми грађана Србије, што је један од основних показатеља образовне структуре становништва, указују на то да трећина грађана Србије старости 15 и више година (34,4%) није даље одмакла од стицања основног образовања, од чега је 13,7%, односно сваки седми грађанин Србије, без школе или са непотпуном основном школом (Републички завод за статистику, 2013, стр. 18). Уочљиве су и регионалне неједнакости у нивоу образовања грађана Србије. Према статистичким показатељи-

ма, регион Јужне и Источне Србије, коме припада и Град Ниш, у најнеповољнијем је положају у односу на остале регионе у Републици Србији (регион Београда, регион Војводине, регион Шумадије и Западне Србије)¹ будући да предњачи у највећем уделу лица старих 15 и више година која су без школске спреме или са најнижом школском спремом (са непотпуном или потпуном основном школом), као и у највећем уделу неписмених лица и компјутерски неписмених лица (Републички завод за статистику, 2013; Марковић Крстић, 2014, стр. 72–92). Иако су неповољне демографске тенденције као што су депопулација и старење становништва присутне у свим регионима, оне су најизраженије у региону Јужне и Источне Србије, посебно у сеоским насељима овог региона. Могу се уочити и неки специфични проблеми сеоског страновништва овог региона и Града Ниша као што су сиромаштво, незапосленост, нередовна примања, несигурна егзистенција, миграције, економска зависност младих од родитеља и друго (Марковић Крстић, 2016, стр. 543–562). Све то утиче на нарушавање и пад квалитета живота посебно младих и старијих људи на селу, као и на њихов културни живот у контексту општих демографских и друштвено-економских околности.

Сврха овог рада огледа се у представљању налаза теоријског и емпиријског истраживања основних карактеристика културне потрошње становника Града Ниша, који живе у градским и осталим – сеоским и приградским – насељима. Резултати истраживања представљени су преко три нивоа анализе: а) учесталост културне потрошње, б) облици културне потрошње и в) препреке остваривању културне потрошње испитаника.

Теоријски оквир истраживања

Као један од аспеката културне партиципације, културна потрошња подразумева конзумацију различитих културних садржаја, која се може остваривати путем разних формалних или неформалних канала и може имати много форми (од конзумирања културних садржаја у јавном и приватном простору од стране одређене публике, преко куповине културних добара, па до уметничких и свакодневних културних пракси грађана). Културна потрошња је у социолошкој литератури најчешће теоријски разматрана у контексту друштвене стратификације, уз преовладавање две основне групе теорија: оних доминантнијих, које активности културне потрошње доводе у везу са друштвеним класама, и оних које оспоравају поменути везу у

---

¹ У Попису из 2011. године недостају статистички подаци за регион Косова и Метохије, с обзиром на то да на територији јужне српске покрајине тада нису постојали услови за спровођење пописа.

модерним постиндустријским друштвима (деталније Цветичанин, 2007, стр. 12–34; Chan, Goldthorp, 2007, стр. 168–190).

Као један од најзначајнијих представника прве групе теорија, Пјер Бурдије (Burdije, 2013 [1979]) заступа становиште о класно-културној хомологији, односно о значајном подудару социјалне и културне стратификације. Наглашава се да култура и културна потрошња доприносе репродукцији класног система у савременим друштвима, да оснажују класне и статусне поделе, доприносећи доминацији више социјалне класе. Друштвено значење класа Бурдије не своди само на место које оне заузимају у систему произвођења материјалног богатства, већ и на целокупан начин живота, културне изборе, поступке и просуђивања. Као једно од социјално дистинктивних обележја, Бурдије сматра да је културна потрошња у великој мери утемељена на обиму и композицији различитих врста капитала: *економског* – новац, материјално богатство, *културног* – ниво и квалитет образовања, квалификације, вредности, културна добра и *социјалног капитала* – формалне и неформалне друштвене везе, углед (Марковић Крстић и Милошевић Радуловић, 2016, стр. 34–43). Културна потрошња је утемељена и на *хабитусу* појединачних друштвених група, који подразумева дијалектички однос између објективних услова егзистенције/припадности одређеној друштвеној групи и субјективног прихватања и прераде тих датости, интереса, склоности и очекивања. Из тога следи да припадници доминантне или више класе поседују највише свих врста капитала (економског, социјалног и културног), нису суочени са економским и социјалним нужностима и бригама за основну егзистенцију, па имају могућност да чешће учествују у културној потрошњи естетски вреднијих културних садржаја у односу на припаднике осталих класа.

Развијајући теорију о културним омнивोरима – унивोरима у оквиру културне потрошње, Ричард Петерсон је (Peterson, 1992) термином *омнивори* представио хетерогеност укуса и културну разноликост активности елите, док је супротан термин – *унивори* – осмишљен за означавање оних група чији припадници имају низак друштвени статус, а истовремено узак спектар културних активности и релативно хомоген (једносмеран) укус. Такође, новије студије културне потрошње поделу на културно активне и искључене грађане сматрају важнијом од разлике између ниске и високе културе (Donnat, 1994; Bennett et al., 2009), релативизујући тако вредносно утемељене поделе између различитих типова укуса. Отуда се емпиријска подела примарно врши на оне који су:

„културно активни и ангажовани у великом броју разноврсних активности и оне који су релативно повучени с ограниченијим распоном културних интересовања и активности” (Bennett et al. 2009: 49).

Истраживање које је представљено у овом раду ослоњено је првенствено на теорију о класно-културној хомологији као најприменљивијом за постсоцијалистичко друштво у Србији. Дакле, пошло се од претпоставке о постојању корелације између припадности различитим нивоима у друштвеној стратификацији, односно различитих начина живота и услова егзистенције, с једне стране, и културне потрошње, с друге стране. Будући да истраживање није обухватило утврђивање укуса испитаника (квалитет конзумираних културних садржаја), истраживачки фокус био је на утврђивању различитих нивоа учесталости, као и разноврсности облика и препрека културне потрошње испитаника.

Резултати раније спроведених истраживања у Србији

Истраживања културне потрошње имају релативно дугу научну традицију, спроводе се готово у целом свету и код нас скоро пет деценија (Burdije, 2013 [1979]; Peterson, 1992; Gans, 1999; DiMaggio, 1992; Немањић, 1991; Цветичанин, 2007; Цветичанин и Миланков, 2011).

Истраживање *Културне праксе грађана Србије* (Цветичанин и Миланков, 2011)² спада у истраживања културне потрошње и усредсређено је на проучавање карактеристика и активности публике у Србији. Резултати истраживања показују, између осталог, да тек трећина популације Србије (образованији, платежно способнији и они млађи и средњих година) учествује у традиционално схваћеним културним активностима (посете позоришту, биоскопима, уметничким галеријама и музејима, концертима, библиотекама; читање књига), док се једна четвртина грађана бави уметношћу (професионално или аматерски). Ниска платежна моћ грађана Србије и оскудна знања о уметности осиромашују њихов културни живот и онемогућавају им учешће у разноврснијим културним активностима, посебно оним елитним. У Јужној и Источној Србији је активна читалачка публика најмање присутна у односу на остала три региона. Значајне разлике појављују се и везано за слушање народне музике и посете концертима њених извођача, где је активна публика највећа у Јужној и Источној Србији, Шумадији и Западној Србији, а најмања у региону Београда. Такође, резултати овог истраживања показали су неравномерност културне понуде у регионима Србије, која је значајно боља (у погледу доступних културних догађаја) у региону Београда него у преостала три региона.

² Ради се о анкетном истраживању Завода за проучавање културног развитка спроведеном 2010. године, уз коришћење стандардизованог анкетног упитника на национално пропорционалном случајном узорку од 1490 испитаника (пунолетна лица, стално настањена на територији Србије без Косова и Метохије).

Истраживање под називом *Социјална искљученост у руралним областима Србије* (Цвејић, Бабовић, Петровић, Богданов, Вуковић, 2010)³ показало је да је социјална и културна искљученост сеоског становништва у Србији условљена високим учешћем необразованог становништва, високом стопом незапослености и лица старијих од 65 година, материјалним сиромаштвом, пасивном и слабо диверзификованом културном партиципацијом сеоске популације.⁴ Према налазима овог истраживања, главни разлози за слабо културно учешће јесу стил живота у којем се много времена троши на радне активности, слаба мотивисаност и незаинтересованост становника села, али и недовољно развијена културна инфраструктура и културна понуда у селима Србије. Основне школе постоје у већини села у Србији, али су предшколске установе, домови културе, библиотеке и додатни алтернативни образовни садржаји слабо заступљени (осим у Војводини). Такође, овим истраживањем потврђено је постојање извесних регионалних разлика у потрошњи културних садржаја, које показују нешто активнији стил становника војвођанских села у односу на остале. И резултати других истраживања (Марковић Крстић, 2016; Наумовић, Петковић, 2011, 2016) потврђују да су неповољне карактеристике квалитета живота људи на селу, у контексту општинских, друштвено-економских и културних околности, најизраженије у неразвијеним деловима Србије, посебно у пограничју источне и југоисточне Србије.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

Овај рад заснива се на резултатима ширег емпиријског истраживања културне партиципације градског, приградског и сеоског становништва Града Ниша, које је спроведено уз учешће испитаника из пет градских општина (Медијана, Палилула, Црвени крст, Пантелеј, Нишка бања), током прве половине 2015. године. Овде приказани резултати истраживања односе се само на аспект културне потрошње, с циљем да се представе емпиријски налази који указују на који начин и у којој мери место становања испитаника, у корелацији

³ Истраживање је спровела невладина организација SeConS – група за развојну иницијативу, уз подршку Програма УН за развој у Србији и Делегације Европске комисије у Србији, крајем 2009. године, анкетирањем на узорку од 1621 домаћинства у Србији (узорак је сачињен у складу са OECD стандардима за дефинисање руралних подручја).

⁴ Истраживачки налази показују да је сиромаштво двоструко више распрострањено у руралним него у урбаним подручјима Србије и да је проблем раног напуштања школовања међу сеоском популацијом у Србији веома изражен, будући да је 44% испитаника старих 15 и више година напустило школовање пре завршетка средње школе (детаљније у: Цвејић, Бабовић, Петровић, Богданов, Вуковић, 2010).

са осталим социодемографским обележјима (старост, пол, школска спрема, занимање и задовољство материјалним статусом), утиче на њихову културну потрошњу. Реч је о квантитативном истраживању учесталости, облика и ограничења културне потрошње, које је засновано на комплементарности дескриптивног и експланаторног социолошког приступа. Подаци су добијени усменом теренском анкетом, уз примену комбинованог упитника као основног инструмента истраживања. Узорак од 800 испитаника постављен је као комбинација стратификованог и случајног узорка. Стратуми су примарно били одређени на основу места становања испитаника (територијална распооређеност по критеријуму сталне настањености – град, приградско насеље, село) и старости (лица од 15 и више година старости). Осим градских становника насеља Ниш, узорак су у оквиру сваке од пет градских општина чинили становници по једног приградског и неколико сеоских насеља (осим у случају општине Медијана, која нема сеоских насеља)⁵. На избор пет приградских и 12 сеоских насеља примењена су два критеријума одабира: а) добра саобраћајна повезаност насеља са градом (једна од објективних претпоставки за остваривање јавне културне потрошње) и б) већи број становника у односу на друга насеља исте општине, како би се обезбедила заступљеност свих старосних група (15–24; 25–39; 40–54 и преко 55 година)⁶. У истраживању је коришћена теоријска анализа, компаративно-аналитички и статистички метод. Ради израчунавања нивоа учешћа испитаника у разноликим културним активностима примењена је методологија заснована на израчунавању Индекса културних пракси, која је коришћена у Евробарометар истраживању *Cultural access and participation* (European Commission, 2013). Примењујући ову методологију, формиран је *Индекс културне потрошње* – ИКПО, чиме су дефинисани нивои учешћа испитаника у различитим активностима културне потрошње.

У складу са постојећом неуједначеношћу урбаних и руралних развојних стратегија у нашем друштву, основна хипотеза била је да ће место становања испитаника статистички значајно утицати на ниво њихове културне потрошње. Такође, претпостављено је да ће ра-

⁵ Насеље Ниш / месне канцеларије – 400 испитаника (Медијана, Палилула, Пантелеј, Црвени крст и Нишка бања); Приградска насеља – 200 испитаника (Брзи брод, Девети мај / Ново село, Доња Врежина, Медошевац, Никола Тесла); Сеоска насеља – 200 испитаника (Габровац, Лалинац, Чокот, Доње Међурово, Горњи и Доњи Матејевац, Каменица, Кнез Село, Поповац, Вртиште, Јелашница и Прва Кутина).

⁶ Показало се да у селима Града Ниша са мањим бројем становника доминира најстарије становништво, а да у појединим случајевима у потпуности недостаје или је ретко присутан контингент најмлађег становништва (15 година – 24 године).

зликe у учесталости и обиму те потрошње бити нарочито зависне од школске спреме, година старости и задовољства материјалним статусом испитаника (предикција чешћег учешћа образованијих, млађих, градских испитаника који су задовољни својим материјалним статусом у бројнијим и разноврснијим активностима културне потрошње).

ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Учесталост културне потрошње становништва Града Ниша

Израчунавањем Индекса културне потрошње (ИКПо), који је био дефинисан као *врло висок*, *висок*, *просечан* и *низак*, утврђивани су нивои учешћа испитаника у девет понуђених активности културне потрошње (гледање/слушање културних програма на телевизији/радију; читање књиге; одлазак у биоскоп; посета историјских споменика или верских објеката; посета музеја или галерија; одлазак на концерт класичне, народне, поп и рок, џез музике; одлазак у позориште; одлазак у библиотеку; гледање балета или опере) у последњих 12 месеци пре анкетирања.⁷

Налази на нивоу укупног узорка показују да највећи проценат испитаника има *просечан* ИКПо (41,42%), односно просечну учесталост културне потрошње. Забрињавајуће велики проценат испитаника има *низак* ИКПо (30,16%), што значи да готово трећина свих истраживањем обухваћених грађана Ниша ретко или готово никада не учествује у културној потрошњи, насупротив 22,53% оних са *високим* и свега 5,89% испитаника са *врло високим* ИКПо. Истраживањем је утврђено да основна демографска и социоекономска обележја значајно утичу на вредност ИКПо испитаника, односно на учесталост њихове културне потрошње (Табела 1).

⁷ Нивои учешћа у активностима културне потрошње одређени су на основу одговора „никада”, „1–2 пута”, „3–5 пута” и „више од 5 пута”. За сваки од наведених одговора додељивано је 0 бодова, 1 бод, 2 или 3 бода, наведеним редоследом. Тако је остварени распон бодова за одређивање ИКПо био од 0 до 27. Индекс културне потрошње дефинисан је као: *врло висок* уколико је резултат био у опсегу 21–27, *висок* за резултат у опсегу 14–20, *просечан* за резултат у опсегу 7–13 и *низак* за резултат у опсегу 0–6.

Табела 1. ИКПо у односу на место становања, пол, старост, школску спрему, занимање и оцену материјалног статуса испитаника

ИКПо	Низак	Просечан	Висок	Врло висок	Укупно ⁸
<i>Место становања</i>					
Град	45 (15,46%)	122 (41,92%)	97 (33,33%)	27 (9,28%)	291 (50,43%)
Остала насеља	129 (45,43%)	117 (41,03%)	33 (11,26%)	7 (2,29%)	286 (49,57%)
Приградско насеље	67 (42,41%)	63 (39,87%)	22 (13,92%)	6 (3,80%)	158 (27,38%)
Село	62 (48,44%)	54 (42,19%)	11 (8,59%)	1 (0,78%)	128 (22,19%)
$\chi^2 = 86,82, df = 6, p < 0,001; C = 0,36$					
<i>Пол</i>					
Женски	81 (25,16%)	144 (44,72%)	75 (23,29%)	22 (6,83%)	322 (55,81%)
Мушки	93 (36,47%)	95 (37,25%)	55 (21,57%)	12 (4,71%)	255 (44,19%)
$\chi^2 = 9,24, df = 3, p < 0,05; C = 0,13$					
<i>Старост (године)</i>					
15–24	16 (15,24%)	45 (42,86%)	38 (36,19%)	6 (5,71%)	105 (18,20%)
25–39	30 (20,83%)	63 (43,75%)	37 (25,69%)	14 (9,72%)	144 (24,96%)
40–54	71 (34,80%)	86 (42,16%)	38 (18,63%)	9 (4,41%)	204 (35,35%)
55+	57 (45,97%)	45 (36,29%)	17 (13,71%)	5 (4,03%)	124 (21,49%)
$\chi^2 = 44,77, df = 9, p < 0,001; C = 0,27$					
<i>Школска спрема</i>					
Виша или висока школа	27 (12,68%)	87 (40,85%)	73 (34,27%)	26 (12,21%)	213 (36,92%)
Четворогодишња средња школа или трогодишња стручна школа	86 (32,09%)	123 (45,90%)	52 (19,40%)	7 (2,61%)	268 (46,45%)
Без школе или основна	61 (63,16%)	29 (30,53%)	5 (5,26%)	1 (1,05%)	96 (16,63%)
$\chi^2 = 110,24, df = 6, p < 0,001; C = 0,40$					
<i>Занимање</i>					
Пољопривредник	35 (62,50%)	19 (33,93%)	2 (3,57%)	0 (0,00%)	56 (9,70%)
Радник	46 (42,99%)	47 (43,93%)	11 (10,28%)	3 (2,80%)	107 (18,54%)
Службеник/техничар	20 (23,81%)	42 (50,00%)	19 (22,62%)	3 (3,57%)	84 (14,58%)
Приватник/власник	5 (16,13%)	12 (38,71%)	12 (38,71%)	2 (6,45%)	31 (5,47%)
Стручњак/инжењер	3 (6,00%)	20 (40,00%)	18 (36,00%)	9 (18,00%)	50 (8,76%)
Руководилац	1 (7,14%)	3 (21,43%)	8 (57,14%)	2 (14,29%)	14 (2,58%)
Ученик/студент	9 (7,56%)	50 (42,02%)	49 (41,18%)	11 (9,24%)	119 (20,62%)
Издравано лице ⁹	54 (47,37%)	45 (39,47%)	11 (9,65%)	4 (3,51%)	114 (19,75%)
$\chi^2 = 156,92, df = 21, p < 0,001; C = 0,46$					
<i>Материјални статус</i>					
Веома добар	7 (9,72%)	22 (30,56%)	31 (43,06%)	12 (16,67%)	72 (12,48%)
Релативно добар	39 (18,48%)	99 (46,92%)	56 (26,54%)	17 (8,06%)	211 (36,57%)
Релативно лош	45 (32,85%)	62 (45,26%)	27 (19,71%)	3 (2,19%)	137 (23,74%)
Веома лош	57 (50,00%)	43 (37,72%)	12 (10,53%)	2 (1,75%)	114 (19,76%)
Неподношљив	26 (60,47%)	13 (30,23%)	4 (9,30%)	0 (0,00%)	43 (7,45%)
$\chi^2 = 104,55, df = 12, p < 0,001, C = 0,39$					

⁸ Испитаници који нису дали никакав одговор бар код једног од девет наведених питања нису узимани у обзир приликом израчунавања ИКПо, те је укупан број испитаника са утврђеним ИКПо 577, односно 72,13% укупног броја анкетираних.

⁹ Незапослени, домаћице, особе са посебним потребама.

Место становања је важан корелат нивоа учешћа истраживањем обухваћеног становништва Града Ниша у културној потрошњи, што је нарочито видљиво уколико се упореди учешће испитаника из сеоских и градских насеља у категорији *ниског*, *високог* и *врло високог ИКПо*. *Низак* ИКПо је најприсутнији код испитаника из сеоских насеља (три пута више у односу на испитанике из града), док је процентуална заступљеност испитаника из града у категорији *врло високог* ИКПо чак 12 пута већа у односу на оне из сеоских насеља и скоро два и по пута већа у односу на испитанике из приградских насеља. Мања културна потрошња у селима свакако има више узрока. Као један од најважнијих узрока издваја се начин живота у коме је највећи део времена посвећен физичком раду и обезбеђивању основних егзистенцијалних потреба услед високе стопе сиромаштва или ризика од сиромаштва. Ово потврђују и подаци из овог истраживања, који указују на то да је *низак* ИКПо најприсутнији управо код пољопривредника (62,5%), оних испитаника који су свој материјални статус оценили као неподношљив или веома лош (испитаници који живе у сеоским насељима су током анкетирања више од осталих испитаника давали овакву оцену) и најстаријих испитаника (55 и више година старости). Такође, неповољне образовне карактеристике испитаника који живе у сеоским насељима¹⁰ свакако су повезане са њиховим малим учешћем у културној потрошњи. Наиме, институционално образовање је један од основних чинилаца стицања знања и информација, култивисања укуса, а тиме и развијања и задовољавања разноврснијих културних потреба и интересовања. Негативни фактори који утичу на малу учесталост културне потрошње сеоског становништва су и недовољно развијена културна инфраструктура и оскудна културна понуда у селима, на шта упућују резултати других истраживања спроведених у Србији (Цвејић и остали, 2010). Такође, треба нагласити да старење често доводи до ограниченог приступа културним добрима (услед често нарушеног здравственог стања, ограничене физичке мобилности, претежно оскудних пензијских примања), што условљава мање учешће старијих лица у културној потрошњи, нарочито оној јавној, која подразумева посете културних догађаја, институција и манифестација. С друге стране, најактивнији у сфери културне потрошње су испитаници из града који имају високу или вишу школску спрему (стручњаци, инжењери, руководиоци) старости од 25 до 39 година, претежно женског пола, који су задовољни својим материјалним статусом. Ови налази јасно наглашавају утицај школске спреме, материјалног статуса и година старости на ниво културне по-

¹⁰ Истраживачки подаци о школској спреми испитаника који живе у сеоским насељима су следећи: без школе или непотпуна основна школа – 16,5%, основна школа – 14,4%, трогодишња стручна школа – 24,5%, четворогодишња средња школа – 25%, виша школа – 14,9%, висока школа – 4,8%.

трошње – што се ниво образовања и платежне моћи повећава, а године живота смањују, учешће испитаника у културној потрошњи расте. Резултати истраживања потврђују полазне претпоставке засноване на бурдијевским премисама да ће већи обим и садејство нарочито културног и економског капитала допринети активнијој културној потрошњи испитаника.

Облици културне потрошње становништва Града Ниша

Међу девет понуђених активности културне потрошње, утврдили смо оне облике културне потрошње које су испитаници најчешће и најређе (или нису никада) практиковали у последњих 12 месеци пре анкетања. Услед ограничености простора у овом раду, Табелом 2 дат је увид само у оне облике културне потрошње корелиране са местом становања испитаника за које је утврђена највећа статистичка значајност, док је корелација облика културне потрошње са осталим социоекономским и демографским обележјима испитаника приказана и интерпретирана у самом тексту.

Сви видови културне потрошње који су били понуђени статистички се чешће користе у групи испитаника из градске средине, изузев концерата народне музике, које чешће посећују испитаници из приградских и сеоских насеља. Народна музика је део народне културе, блиска је традицији и фолклорном духу сеоске заједнице, те отуда и већа склоност испитаника из сеоских и приградских (мешовитих) насеља ка овој врсти културног стваралаштва. Међу понуђеним облицима културне потрошње, сви истраживањем обухваћени грађани Града Ниша најређе су гледали балет или оперу (испитаници из сеоских насеља чак 91,2% никада) и били на концерту класичне музике. Ово је разумљиво будући да се ради о културним садржајима који иначе привлаче најмањи проценат најобразованије публике и који испитаницима нису доступни или су им врло ретко доступни (нарочито уколико узмемо у обзир периодична и заиста ретка гостовања балетских и оперских представа у Нишу). Распон активности којима испитаници учествују у културној потрошњи је врло ограничен, док су посете јавним установама културе врло ретке. Ако посматрамо укупан узорак, можемо рећи да, у последњих 12 месеци пре анкетања, више од 60% испитаника никада није посетило јавне библиотеке, 50% испитаника није посетило музеје и галерије, 40% испитаника није посетило позориште, док трећина испитаника није отишла у биоскоп, посетила неки од историјских и верских споменика, прочитала књигу или отишла на концерт било које врсте музике.

Табела 2. Облици културне потрошње/место становања

Колико сте пута у последњих годину дана...	Град		Остала насеља		Приградско насеље		Село	
	број	%	број	%	број	%	број	%
<i>прочитали књигу?</i>	$(\chi^2 = 100,38; df = 6; p < 0,001; C = 0,36)$							
Никада у последњих годину дана	56	16,4	149	46,0	72	41,4	77	51,3
Једном до 2 пута	48	14,0	60	18,5	38	21,8	22	14,7
3–5 пута	61	17,8	47	14,5	22	12,6	25	16,7
Више од 5 пута	177	51,8	68	21,0	42	24,1	26	17,3
Укупно:	342	100	324	100	174	100	150	100
<i>гледали балет или оперу?</i>	$(\chi^2 = 82,34; df = 6; p < 0,001; C = 0,32)$							
Никада у последњих годину дана	249	72,0	302	86,0	157	81,8	145	91,2
Једном до 2 пута	66	19,1	30	8,5	22	11,5	8	5,0
3–5 пута	22	6,4	15	4,3	10	5,2	5	3,1
Више од 5 пута	9	2,6	4	1,1	3	1,6	1	0,6
Укупно:	346	100	351	100	192	100	159	100
<i>били на концерту народне музике?</i>	$4 \times 3 (\chi^2 = 9,33; df = 6; p = 0,156; C = 0,11)$							
	$4 \times 2 (\chi^2 = 8,89; df = 3; p = 0,031; C = 0,11)$							
Никада у последњих годину дана	194	56,2	165	46,7	88	46,1	77	47,5
Једном до 2 пута	70	20,3	71	20,1	37	19,4	34	21,0
3–5 пута	46	13,3	64	18,1	36	18,8	28	17,3
Више од 5 пута	35	10,1	53	15,0	30	15,7	23	14,2
Укупно:	345	100	353	100	191	100	162	100
<i>пратили културне програме на ТВ-у или радију?</i>	$(\chi^2 = 71,46; df = 6; p < 0,001; C = 0,30)$							
Никада у последњих годину дана	50	13,3	115	32,6	58	30,5	57	35,0
Једном до 2 пута	55	14,7	38	10,8	21	11,1	17	10,4
3–5 пута	53	14,1	88	24,9	47	24,7	41	25,2
Више од 5 пута	217	57,9	112	31,7	64	33,7	48	29,4
Укупно:	375	100	353	100	190	100	163	100

Испитаници из града предњаче у погледу навике читања књига, док је код осталих испитаника ова културна активност ретко присутна (51,3% испитаника из сеоских насеља није прочитало ниједну књигу у последњих 12 месеци пре анкетирања). Одсуство читања књига код сваког другог испитаника који живи у неком од сеоских насеља повезано је са оскудним образовањем сељаштва, неизграђеним навикама читања, али и са отежаним приступом књигама услед недостатка новца за њихову куповину и одсуства библиотека у селима. Истраживање је, иначе, показало да испитаници из сеоских насеља врло ретко посећују јавне библиотеке и остале културне установе (никада у последњих 12 месеци пре анкетирања услуге јавних библиотека није користило 80,1% испитаника из сеоских и 71,7% испитаника из приградских насеља, наспрот 45,5% испитаника из града). Очигледно је да књига и традиционално схваћене културне активности у судару са модерном културом, која је повезана са технолошким напретком и доминацијом масовних медија, има све мањи значај. Ово потврђује и податак да је најчешћа активност културне потрошње на нивоу укупног узорка управо праћење културних програма на телевизији и/или радију, при чему се као најчешћи потрошачи културних медијских програма издвајају испитаници који

живе у граду (57,9%), затим у приградским насељима (33,7%) и на крају у сеоским насељима (29,4%). Интересантно је, међутим, да од свих понуђених културних активности, испитаници који живе у сеоским насељима, углавном мушкарци, најчешће практикују посете спортским догађајима (као учесници или посматрачи), што указује на то да радије учествују у оним културним активностима које не захтевају интелектуални напор, стечена научна знања и изграђене уметничке, естетске претензије, већ се опредељују за оне културне активности које се свде на забаву, разоноду „лаким” садржајима и међусобно дружење.

Ради прецизнијег одређивања облика културне потрошње испитаника у току слободног времена, истраживано је да ли плаћено или неплаћено стичу додатна знања и/или вештине из различитих области које су процењене као значајне за њихов индивидуални и друштвени развој у целини. Показало се да ни у једној од четири понуђене области (страни језик; музика и друге уметности; рачунарство; техничка знања и вештине/занат) не постоји преовлађујући удео испитаника који су активни. Овај ниво анализе показао је да су културне активности испитаника у слободно време друштвено условљене и да је утицајност места становања испитаника (Табела 3), старости, образовања, занимања и материјалног статуса на њихово практиковање јасно уочљива.

Табела 3. Да ли у своје слободно време стичете додатна знања и вештине из следећих области (плаћено или неплаћено)?/
место становања

Додатна знања и вештине у току слободног времена / место становања	Град		Остала насеља		Приградско насеље		Село		Укупно	
	п	%	п	%	п	%	п	%		
Страни језик	Да	140	36,6	54	14,5	34	17	20	12	194 (25,9%)
	Не	242	63,4	312	85,5	166	83	146	88	554 (74,1%)
$(\chi^2 = 47,81; df = 2; p = 0,000 < 0,01; C = 0,245)$										
Музика и друге Уметности	Да	152	41,6	99	27	49	24,6	50	29,4	251 (34,2%)
	Не	213	58,4	270	73	150	75,4	120	70,6	483 (65,8%)
$(\chi^2 = 18,83; df = 2; p = 0,000 < 0,01; C = 0,158)$										
Рачунарство	Да	97	26,4	15	4,2	8	4	7	4,3	112 (15,3%)
	Не	271	73,6	347	95,8	190	96	157	95,7	618 (84,7%)
$(\chi^2 = 69,34; df = 2; p = 0,000 < 0,01; C = 0,295)$										
Техничка знања и вештине (занат)	Да	93	25,2	52	14,2	31	15,7	21	12,7	145 (19,8%)
	Не	276	74,8	311	85,8	167	84,3	144	87,3	587 (80,2%)
$(\chi^2 = 14,12; df = 2; p = 0,001 < 0,01; C = 0,138)$										

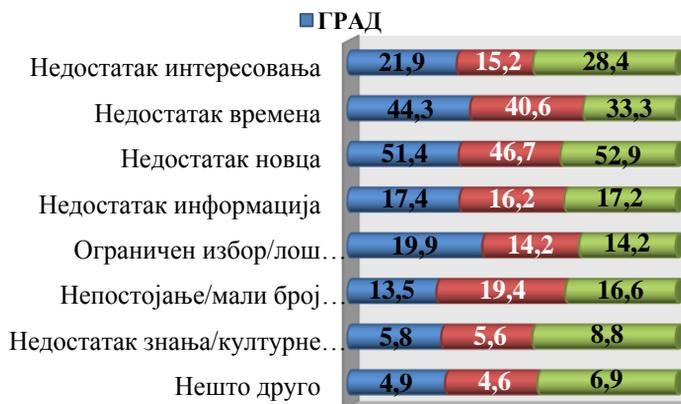
Показало се да је у свим посматраним областима статистички значајније учешће испитаника из града него испитаника из приградских и/или сеоских насеља. Рецимо, два пута је више испитаника који живе у граду (ученика/студената, службеника и приватних предузетника) који уче неки од страних језика у току слободног времена у

односу на испитанике из приградских насеља и три пута више у односу на испитанике из сеоских насеља. Такође, место становања испитаника показује се као најизраженији корелат управо у области информатичког оспособљавања, у коме учествује 26,4% испитаника из града, насупротив свега 4% испитаника из приградских насеља и 4,3% испитаника из сеоских насеља. У свим понуђеним активностима (нарочито у погледу учења страног језика и стицања додатних знања и вештина из области рачунарства) забележен је значајно већи степен учешћа млађих (од 15 година до 24 године) и раносредовечних испитаника из града (25–39 година), оних који имају вишу или високу школску спрему и задовољнији су својим материјалним статусом. Најмање учешће у стицању додатних знања и вештина забележено је код најстаријих испитаника (55 и више година), без школе или са завршеном основном школом, код пољопривредника и издржаваних лица (незапослени, домаћице, особе са посебним потребама), као и код оних испитаника који су незадовољни својим материјалним статусом. Интерпретацију ових налаза могуће је довести у везу са карактеристикама различитих резиденцијалних, старосних и професионалних група, као и са њиховим стилевима живота. Наиме, услед модерног и све учесталијег глобалног пословања, послови које обављају образованији испитаници из града захтевају не само специфична знања и компетенције у оквиру различитих професија већ и знање страних језика и информатичку писменост. Социјални контакти се данас све чешће остварују посредством рачунара и не ограничавају се само на припаднике сопственог народа, у чему предњаче млађи и средовечни људи, те је и њихова потреба за овим садржајима већа. У селима је ситуација другачија, имајући у виду да се људи претежно баве пољопривредом, да међусобно остварују углавном непосредну комуникацију, при чему познавање страних језика и рачунарских вештина није неопходно. Стицање додатних знања и вештина је у селима ограничено и непостојањем или врло ретким присуством алтернативних образовних садржаја. Испитаници из сеоских и приградских насеља се ретко усавршавају, и то најчешће у изради предмета који имају практичну сврху и естетско обележје народног стваралаштва (музика, уметнички и стари занати, као и послови домаће радиности), што одговара традиционалним праксама у оквиру народне културе, које се углавном преносе са колена на колена у оквиру породице.

Препреке остваривању културне потрошње

Материјални положај испитаника један је од најзначајнијих корелата учешћа у културном животу будући да је за више од половину испитаника на нивоу укупног узорка (50,7%) недостатак новца главна препрека за чешћу културну потрошњу. Као следећа главна

препрека код свих истраживањем обухваћених становника Града Ниша издваја се недостатак времена (39,7%), што се подудара са чињеницом да егзистенцијални проблеми, обављање некада и више полова истовремено – остављају мало времена и могућности за културне активности и праксе људи. Изненађује, међутим, податак да је велики проценат испитаника на нивоу укупног узорка (25,2%) недостатак интересовања навео као узрок непрактиковања културних активности. Дакле, једна четвртина свих истраживањем обухваћених становника Града Ниша потпуно свесно изопштава културу из свог свакодневног живота (услед неразвијених културних потреба), исказујући незаинтересованост за културне садржаје, догађаје и/или производе. Остале понуђене препреке показале су се нешто мање важним за учешће у културној потрошњи испитаника, на основу њихове субјективне процене.

Графикон 1. Главне препреке у остваривању културне потрошње/место становања

Недостатак новца су испитаници из сва три подузорка готово подједнако „окривили” за отежан приступ културним активностима и садржајима (Графикон 1), при чему се издвајају припадници нижих друштвених слојева (пољопривредници, радници, издржавана лица). Финансијске препреке за учешће у културној потрошњи најизраженије су код испитаника између 40. и 54. године живота, док су ређе присутне код испитаника између 15. и 24. године. Потребно је имати у виду да млађи људи имају више могућности да учествују у разноликим алтернативним и волонтерским културним активностима кроз јачање сопственог социјалног и културног капитала (у оквиру различитих волонтерских културно-уметничких манифестација, омладинских кампова, невладиних организација). Средовечна попу-

лација је пак углавном у оквиру својих формираних породица усмерена на задовољавање не само сопствених већ и егзистенцијаних и виших потреба своје деце, што им умањује финансијске могућности и време за активнију културну потрошњу. Одсуство интересовања за учешће у културним активностима, као и недостатак знања, односно културне основе, за разумевање културних садржаја појављују се као препреке више код испитаника из села него код испитаника из приградских насеља и града. Ово је повезано са основним социјалним и културним чиниоцима који обележавају развој сеоских подручја (смањен приступ образовним институцијама, недостатак организованог културног живота у којем би култивисање било могуће и пожељно за већи број припадника сеоске популације). Испитаници који живе у граду, припадају вишој или средњој друштвеној класи (руководиоци, приватни предузетници/власници, стручњаци) чешће су од осталих наводили да им је недостатак времена значајна препрека за практиковање културних активности и нешто више од осталих били критични у односу на ограничен избор или лош квалитет доступних културних садржаја у месту свог становања. Ови налази показују да су образованији испитаници из града „захтевнији” културни потрошачи у односу на остале испитанике, услед претпостављеног поседовања развијенијих и разноврснијих културних интересовања.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање карактеристика културне потрошње становника Града Ниша, уопштено гледано, указује на просечну учесталост и врло ограничен обим културне потрошње становништва. Четвртина истраживањем обухваћеног становништва Града Ниша културно је пасивна и индиферентна, услед незаинтересованости за културу и неразвијених културних интересовања. Распон активности којима испитаници учествују у културној потрошњи врло је ограничен (гледање телевизије и слушање радија су најпрактикованије културне активности), док су посете јавним установама културе врло ретке (најмање заступљене су посете балетским и оперским представама и концертима класичне музике). Недостатак новца и времена, као и незаинтересованост за културу – умањују могућности за учешће у културној потрошњи, што посебно погађа становнике сеоских и приградских насеља.

Истраживањем је потврђена резиденцијална културна неједнакост и друштвена детерминисаност културне потрошње становништва Града Ниша. Поред места становања, као најзначајнији друштвени корелати културне потрошње испитаника издвојили су се школска спрема, године старости, субјективна оцена материјалног статуса и занимање, док пол испитаника није показао већу статистичку значај-

ност. Учесталост и разноврсност облика културне потрошње смањују се са смањењем школске спреме, повећањем година живота, неповољнијим социјалним и професионалним позицијама људи и економским ограничењима услед њиховог неповољног материјалног положаја. Испитаници из градских средина у односу на остале знатно чешће учествују у културној потрошњи (у просеку пет пута више у односу на испитанике из села и два пута више у односу на испитанике из приградских насеља имају „висок” и „врло висок” ИКПо). Такође, испитаници који живе у граду учествују у разноврснијим културним активностима и чешће су у току свог слободног времена укључени у стицање додатних уметничких и интелектуалних знања и вештина. Оним испитаницима који живе у сеоским и приградским насељима, који имају нижу школску спрему и осећају негативна економска дејства транзиције, култура не обезбеђује смисао у свакодневној егзистенцији. Општи је закључак да је културна потрошња у великој мери умањена и осиромашена код становника сеоских насеља у односу на оне из приградских, а нарочито у односу на становнике града. Уопштено, начин живота и социоекономске карактеристике битно разликују сеоско и градско становништво, па самим тим и утичу на карактеристике њихове културне потрошње. Ово је последица комплексних чинилаца друштвеног и културног развоја урбаног и руралног друштва у југоисточној Србији: далеко богатије културне понуде, развијеније културне инфраструктуре, система стицања образовања, квалификација и друштвеног положаја, задовољавања постојећих и развоја нових културних потреба у оквиру богатије и вишеслојне социјалне и културне климе у градским неголи у осталим насељима.

Одабрани резултати емпиријског истраживања нису обухватили анализу укуса испитаника у оквиру њихових културних пракси, што би јасније означило културно утемељена дистинктивна обележја различитих друштвених и резиденцијалних група, тако да представљају ограничен увид у проблеме везане за културну потрошњу становника Града Ниша.

ЛИТЕРАТУРА

- Bennett, T. et al., (2009). *Culture, Class, Distinction*. New York: Routledge.
- Burdije, P. (2013). *Distinkcija: društvena kritika suda [Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste]*. Podgorica: CID. [Bourdieu, Pierre, *La distinction: critique sociale du jugement*, Les Editions de Minuit, Paris, 1979].
- Chan, T. W., & Goldthorp, J. H. (2007). Social stratification and cultural consumption: The visual arts in England. *Poetics* no. 35, 168–190.
- DiMaggio, P. J. (1992). *Race, Ethnicity and Participation in the Arts* (Report Monograph, with Francie Ostrower.). Washington, DC: Seven Locks Press.
- Donnat, O., (1994). *Les Français face à la culture: de l'exclusion à l'éclectisme*. Paris: La Découverte.

- European Commission, *Cultural access and participation*, Report, Special Eurobarometer 399 (2013). Retrieved from http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_399_en.pdf.
- Gans, H. J. (1999). *Popular Culture and High Culture. An Analysis and Evaluation of Taste* (revised and updated edition). New York: Basic Books.
- Марковић, Крстић, С. (2014). Регионални аспект промена у образовној структури становништва Србије у друштвено-економском контексту [The regional aspect of the changes in the educational structure of the Serbian population in the socio-economic context]. У: Митровић, Љ. (ур.): *Становништво југоисточне Србије: регионалне диспропорције у развоју Србије, миграције и демографска репродукција* (72–92). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Марковић, Крстић, С. (2016). Црна Трава и Црнотравци у светлу истраживања одрживости идентитета Срба и националних мањина у пограничју источне и југоисточне Србије [Crna Trava and its residents: A study of the sustainability of the identity of Serbs and ethnic minorities in the border regions of eastern and south-eastern Serbia]. *Теме*, г. XL, бр. 2 (2016), 543–562.
- Марковић Крстић, С. & Милошевић Радуловић, Ј. (2016). *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена* [Humanistic dimension of education of young people in the context of the contemporary social changes]. Ниш: Филозофски факултет.
- Наумовић, М., & Петковић, Ј. (2011). Југоисточна Србија – села без будућности [Southeast Serbia: Villages without the future]. У: Митровић, Љ. (ур.): *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика* (149–166). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Наумовић, М., & Петковић, Ј. (2016). Заборављени од свих: старачка домаћинства у селима југоисточне Србије [Forgotten by Everyone: Elderly Households in the Villages of Southeast Serbia]. У: Митровић, Љ. (ур.): *Становништво југоисточне Србије: социјални и здравствени проблеми становништва југоисточне Србије – с посебним освртом на положај остарелих* (149–164). Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ, Универзитет у Нишу и Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Peterson, R. A. (1992). Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore. *Poetics* 21, 243–258.
- Немањић, М. (1991). *Филмска и позоришна публика Београда: социо-културни услови формирања у периоду 1961–1984*. [Film and theater audience of Belgrade: Socio-cultural conditions of the formation in the period 1961–1984]. Београд: ИДЕА, Завод за проучавање културног развика.
- Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији: Школска спрема, писменост и компјутерска писменост* [2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia: Educational attainment, literacy and computer literacy]. (2013).
- Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богданов, Н. & Вуковић, О. (2010). *Социјална искљученост у руралним областима Србије* [Social exclusion in rural areas of Serbia]. Београд: Сектор за инклузивни развој/UNDP.
- Цветичанин, П. (2007). *Културне потребе, навике и укуси грађана Србије и Македоније* [Cultural needs, habits and taste of citizens of Serbia and Macedonia]. Ниш: Одбор за грађанску иницијативу.
- Цветичанин, П., & Миланков, М. (2011). *Културне праксе грађана Србије* [Cultural practices of citizens of Serbia]. Београд: Завод за проучавање културног развика.

THE CHARACTERISTICS OF CULTURAL CONSUMPTION OF THE POPULATION OF THE CITY OF NIŠ

Jelena Petković

University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

Summary

The paper is based on the results of a more extensive empirical study of the cultural participation of the urban, suburban and rural population of the City of Niš, carried out on a sample of 800 respondents in 2015. The research results refer only to the aspect of cultural consumption, with the aim of representing empirical findings and indicating which means, and to what extent, the respondents' place of residence, in correlation with other socio-demographic features (age, gender, level of education, profession, satisfaction with one's material status) influence their cultural consumption. The research results have been represented over three levels of analysis: a) the frequency of cultural consumption, b) the forms of cultural consumption, and c) the obstacles in realizing cultural consumption among the respondents. This is a quantitative sociological study, which relies on the framework of the class-cultural homology of Pierre Bourdieu, and which includes a combined questionnaire as the basic measuring instrument. In addition to the theoretical analysis, the comparative-analytical and statistical methods were also used to calculate the level of participation of the respondents in various activities of cultural consumption, a methodology based on the formation of the Index of Cultural Consumption – ICCo. This was used to define the levels of frequency of cultural consumption of the respondents – their participation in various consumer cultural activities – ranging from “very high”, “high”, “average” to “low”, which were correlated with the basic socio-demographic features of the respondents.

The research results at the level of the overall sample indicate an average frequency and very limited extent of cultural consumption of the surveyed respondents, where the lack of financial means, the lack of time and the lack of interest were singled out as the main obstacles to the cultural consumption of the respondents. Furthermore, residential cultural inequality was also confirmed, as was the cultural determinism of cultural practices. As many as one-quarter of the respondents from the entire sample were culturally indifferent due to the lack of development of cultural interests, among whom the rural respondents were predominant. The respondents from the urban environment take part in various types of cultural consumption more often (on average they scored a “high” or “very high” ICCo five times more compared to the rural, and twice as much as the suburban respondents). Furthermore, urban respondents in their leisure time more often than others participated in acquiring additional artistic or intellectual knowledge, or skills which contribute to their personal improvement and social affirmation. The frequency and diversity of the forms of cultural consumption lessen with the decrease in the level of education of the respondents, with an increase in their age, their unfavorable social and professional positions, and economic limitations due to their unfavorable material position. The lack of financial means, time and interest generally decrease the possibility of participating in cultural life, in culture as a means of self-actualization and emancipation, which is predominantly the case in rural and suburban environments. The general conclusion is that cultural consumption has been diminished and impoverished among the residents of the rural environment to a great extent compared to those of the suburban, and especially those in the urban environment. Generally speaking, we could say that the way of life, educational characteristics, material status and professional positions significantly distinguish between the rural and urban population, which undoubtedly influences the various extents and characteristics of their cultural consumption.

СОЦИОДЕМОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КАО ПРЕДИКТОРИ ИНТЕРКУЛТУРАЛНЕ ОСЕТЉИВОСТИ СТУДЕНАТА

Игор Ђурић¹, Далиборка Поповић², Александра Анђелковић^{3*}

¹Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Србија

²Државни универзитет у Новом Пазару, Србија

³Универзитет у Нишу, Педагошки факултет Врање, Врање, Србија
aleksandraa@pfvr.ni.ac.rs

Апстракт

Друштвена хетерогеност, као глобална парадигма, представља снажну полу-гу иницијативе развијања и проучавања интеркултуралне осетљивости појединаца и група. У последњим декадама интеркултуралност, интеркултуралне компетенције и интеркултурална осетљивост део су бројних истраживања у различитим областима. Интеркултурална осетљивост студената налази се у средишту истраживања овог рада и разматрана је кроз призму социодемографских детерминанти. У методолошком делу рада представљени су резултати истраживања спроведеног на узорку од 452 студента са четири универзитета у Србији. Као инструмент коришћена је Скала интеркултуралне осетљивости *Intercultural Sensitivity Scale – ISS*. Циљ истраживања је утврђивање степена развијености интеркултуралне осетљивости студената у односу на поједине социодемографске варијабле. Циљ истраживања је утврђивање степена интеркултуралне осетљивости студената у односу на поједине социодемографске варијабле. Резултати су показали да студенти Државног универзитета у Новом Пазару процењују да поседују виши ниво интеркултуралне осетљивости на појединим димензијама Скале. Просечан број чланова домаћинства идентификован је као варијабла са негативном корелацијом на интеркултуралну осетљивост студената. У закључку је указано на неопходност промене приступа у развијању интеркултуралне осетљивости студената, која се огледа у трагању за одговарајућим начинима рада којима се обogaђују њихова искуства и утиче на промене друштвеног и образовног контекста.

Кључне речи: скала интеркултуралне осетљивости, културолошке разлике, социодемографске варијабле, студенти.

SOCIO-DEMOGRAPHIC DETERMINANTS AS PREDICTORS OF INTERCULTURAL SENSITIVITY OF STUDENTS

Abstract

Societal heterogeneity, as a global paradigm, represents a strong leverage of the initiative for the development and research of an individual's and groups' intercultural sensitivity. In the last few decades, interculturality, intercultural competencies and intercultural sensitivity have been the topic of many researches in various fields. Students' intercultural sensitivity is the focus of this paper and it is seen through the prism of socio-demographic determinants. The results of the research which was done on the sample of 452 students from four universities in Serbia are shown in the methodological part of the paper. The instrument used was the *Intercultural Sensitivity Scale – ISS*. The goal of the research is to determine the degree of the development of the students' intercultural sensitivity in relation to certain socio-demographic variables. Results have shown that the students from the State University of Novi Pazar are estimated to have the highest level of intercultural sensitivity in certain dimensions of the scale. The average number of household members, was identified as a variable with a negative correlation on the students' intercultural sensitivity. The conclusion points out to the necessity of change in the approach to the development of the students' intercultural sensitivity approach, which is reflected in the research in that it should point to adequate work approaches that enrich their experience and influence the changes in social and educational context.

Key words: intercultural sensitivity scale, cultural differences, sociodemographic variables, students.

УВОД

Данашња друштва, значајније него икада, обележава хетерогеност којом су условљене потребе настајања и изградње различитих способности појединаца. „Пре више од две декаде догодила се експлозија публикација у хуманистичким и друштвеним наукама” у којима је испитивање „културолошке различитости” (Oullet, 2002) постављено као истраживачки проблем, а настале друштвене тенденције непрестано се одражавају на област образовања. У том смислу, расправа о културолошкој различитости чији су приоритети развијање свести о њиховом уважавању пред образовни систем и његове носиоце постављају сложене задатаке. У потрази за најпогоднијим моделима развоја интеркултуралне компетентности појединаца, појавили су се „многобројни образовни одговори на питање културолошких и верских различитости” (Oullet, 2002, p. 146). У бројним радовима (Deardorff, 2004; Deardorff, 2006; Deardorff, 2011; Golub, 2014; Park, 1924; Piršl, 2014) специфичан друштвени контекст помиње се не само као појмовна одредница интеркултуралности већ и као варијабла од изузетног утицаја на развој интеркултуралности појединаца. Пиршл (Piršl, 2014) потврђује да треба узети у обзир и специфичан

културални (друштвени) контекст приликом разумевања утицаја појединих димензија на одређење не само појма већ и модела интеркултуралних компетенција. Као циљ развијања интеркултуралних компетенција поједини аутори издвајају унапређивање односа и успостављање међусобног разумевања између чланова различитих култура и социјалних група (Golub, 2014, str. 77), при чему се посебно истиче да ниво интеркултуралне компетентности у значајној мери детерминише односе и понашања међу људима који припадају различитим друштвеним групама. „Што су интеркултуралне компетенције појединца скромније, то је снажнија социјална дистанца коју он исказује према припадницима других друштвених скупина” (Boneta, Ivković, Lacmanović, 2013, str. 482). Под појмом *социјална дистанца* Роберт Парк (Park, 1924, p. 339) подразумева „нивое разумевања и интимности који карактеришу личне и друштвене односе”.

Неоспорна је тврдња да се интеркултуралност може посматрати као врста споне и могућност квалитетнијег повезивања појединца и друштвене средине, као и то да је развој интеркултуралних компетенција процес који није лако довршити, већ учестало изискује обнову и надградњу. Анализе показују (Deardorff, 2006) да међу ауторима не постоји сагласност по питању термилошког одређења интеркултуралне компетентности, као и да варијације настају у зависности од науке или дисциплине у чијем средишту проучавања се налази интеркултуралност. Поменута ауторка, наглашава да истраживачи који се баве социјалним радом користе термин *културолошке компетенције*, док се у техници чешће употребљавају глобалне компетенције. Такође, Дирдорф (Deardorff, 2011, p. 65) указује на то да се, поред осталог, интеркултуралне компетенције и различитости све значајније повезују са учењем код студената, док развој интеркултуралних компетенција заузима, и наставиће да заузима, све већу улогу у будућности, с обзиром на разноликост америчког друштва.

Различити приступи и специфичне анализе аутора стварају различите димензије и моделе интеркултуралних компетенција. Фантини (Fantini, 2009) међу бројним терминима који су у употреби за појашњење појма интеркултуралности наводи мултикултурализам, међукултурално прилагођавање, интеркултуралну осетљивост, међукултуралну комуникацију и глобално држављанство. Богатство термилошких појмова не изненађује јер су интеркултуралне компетенције комплексан конструкт, који укључује више од једне компоненте, при чему је наглашено да знања о интеркултуралности не гарантују интеркултуралну компетентност, већ је неопходна укљученост когнитивних вештина за њихову интериоризацију у уверења и понашања (Deardorff, 2004, p. 203). Фантини (Fantini, 2000) у свом пилот-документу, намењеном критичком сагледавању интеркултуралних циљева, издваја пет различитих димензија интеркултуралних

ставова, са особеним ајтемима, а то су: знања, вештине, ставови, свесност и стручно познавање језика. У изворима на руском језику (Kornienko, Logašenko, 2015; Erofeeva, 2017; Џегњак, 2015) интеркултурална осетљивост такође се посматра као компонента интеркултуралне компетентности, која доприноси успешној интеракцији у мултиетничком окружењу. Према мишљењу неких аутора (Kornienko, Erofeeva, 2017, str. 279–280), овај појам подразумева специфичан сензибилитет личности за културне и етничке различитости, као и способност уважавања одређених вредности својствених различитим нацијама и етничким групама. Истичући да интеркултурална осетљивост представља важан услов за ефикасну и конструктивну интеракцију, Логашенко (Logašenko, 2015) ипак закључује да развијена интеркултурална осетљивост, сама по себи, не гарантује достизање интеркултуралне компетентности индивидуе. У том смислу, већу вредност имају заједнички циљеви, морални принципи, као и спремност појединца на интеркултуралну интеракцију (Ibid, str. 85).

Примесе емоционалне компоненте, уопштено гледано, огледају се у развијеној способности за осетљивост појединаца према особама другачијег културолошког порекла и представљају основу интеркултуралних компетенција, које су неопходне за грађење интеркултуралних односа (Hrvatić & Piršl, str. 2007). Компетенције за интеркултуруану комуникацију у интеркултуралним друштвима се стога дефинишу као способност ефикасног и на одговарајући начин оствареног понашања у комуникацији, којима се подржава међусобни културални идентитет или идентитет у културално разноврсном окружењу (Chen & Starosta, 1999, p. 28).

У оквирима интеркултуралних компетенција и интеркултуралне осетљивости, интеркултурална комуникација помиње се као саставни део теоријских и истраживачких радова. У новијим истраживања (Sarwari & Abdul Wahab, 2017) указује се на разлике између интеркултуралне осетљивости, која омогућава појединцима иницирање контаката са људима из различитих култура, и интеркултуралне комуникацијске компетенције, путем које се успоставља интеракција и успешније управља потенцијалним изазовима за сарадњу и заједничко деловање. Као три кључне компоненте компетенција интеркултуралне комуникације, издвојене су: интеркултурална осетљивост (афективни процес), интеркултурална свесност (когнитивни процес) и интеркултурална сналажљивост (бихевиорални процес), која подразумева вербалне и невербалне вештине потребне за ефикасну интеркултуралну интеракцију (Chen & Starosta, 1999).

У трагању за јасном терминологијом о интеркултуралности, аутори Чен и Староста (Chen & Starosta, 2000) издвојили су три блиска, али засебна концепта: интеркултуруану осетљивост, интеркултуралну свесност и компетенције за интеркултуралну комуникацију.

Свака од наведених димензија садржи низ компоненти. Поменути аутори иначе су познати по изузетном доприносу у дефинисању појмова и концепта интеркултуралности, као и стварању једног од најчешће коришћених инструмената за испитивање интеркултуралне осетљивости Скале за интеркултуралну осетљивост – *ISS Intercultural Sensitivity Scale*, која садржи 24 ајтема. На подручју Немачке потврђена је валидност ISS скале (Fritz & Möllenberg, 2002), док је у налазима појединих аутора (Petrović, Starčević, Chen, Komneninić, 2015) за територију Србију предложена одређена модификација поменутог инструмента.

Временом су настали и различити модели (према: Deardorff, 2011, p. 65) који су коришћени да уоквири поједине аспекте интеркултуралних компетенција, међу којима су Бенетов Развојни модел интеркултуралне осетљивости (Bennett's Developmental Model of Intercultural Sensitivity 1993), Модел интеркултуралне зрелости Кинга и Бакстера Маголде (King and Baxter Magolda's interculturalmaturity model, 2005) и Кросов међукултурални континуум (Cross's cross-cultural continuum, 1988). Бенетов Развојни модел интеркултуралне осетљивости (Development Model of Intercultural Sensitivity – DMSI) заснован је на два суштински различита погледа на свет – етноцентричног и етнорелативног (према: Deardorff, 2011, p. 68).

Интеркултурална осетљивост у образовном контексту

Пораст научног интересовања за проблематику интеркултуралног образовања условљен је сазнањем о значају и потреби развијања међукултурне компетентности младих. У таквим околностима интеркултурна осетљивост јавља се као једна од важних компоненти и представља карактеристику личности, која доприноси успостављању толерантних и оптималних односа са представницима различитих култура. У образовном контексту, такође се издвајају потребе развоја интеркултуралних компетенција наставника, које настају због све изразитије различитости ученика у учионицама. Питање интеркултуралности постало је есенцијални део разматрања и код кандидата који се припремају за наставнички позив, тако је једно од основних питања овог рада сагледавање предиктора за развијање интеркултуралности код студаната како би се сходно томе деловало у правцу унапређивања интеркултуралности и компетенција за деловање у овој области.

У литератури се (Вок, 2006, p. 248) као препорука и најбољи начин рада са студентима издваја међусобно учење студената, и то не похађањем часова о интеркултуралности, већ учешћем у просторијама за дискусију, конверзацијама у току оброка и другим групним активностима у кампусу. Иностранци филмови такође представљају могућност стварања другачијег погледа на свет, посебно ако су ком-

биновани са дискусијом и рефлексивним радом на садржајима који се тичу културног миљеа у којем се дешава радња. На тај начин је могуће директно сагледавати и анализирати интеркултуралну осетљивост студената, док се индиректни показатељи који су у вези са студентским перцепцијама интеркултуралног учења и развојем интеркултуралних компетенција могу прикупити кроз интервјуе и фокус-групе (Deardorff, 2011, p. 72).

Закључци аутора који се баве интеркултуралном осетљивошћу и компетенцијама студента говоре у прилог чињеници да већина иностраних студената у кампусима не показује висок ниво интеркултуралне компетентности. Промишљања о томе како се интеркултуралне компетенције могу развијати код студената резултирала су идентификовањем две могућности: кроз курикулум и кроз кокурикуларне активности (Deardorff, 2011, p. 69). У том смислу, ауторка даље наводи да је потребно интеркултуралне компетенције апострофирати кроз бројне предмете на студијама, посебно кроз тзв. STEM – Science, Technology, Engineering and Mathematics, али је пре свега потребно да факултети међусобно разумеју у потпуности како овај концепт интегрисати у постојеће курикулуме. Аутори са простора Србије (Petrović, Gošović, Marković 2016. str. 34) указују на то да се:

„Интеркултуралне компетенције не спомињу као део наставничких компетенција које будући наставници треба да стекну иницијалним образовањем, већ је наглашена само једна њихова одлика, а то је разумевање културног контекста у којем се одвија процес васпитања и образовања”. Такође се у радовима наводе и лични, опструирајући, утицаји на унапређивање међународне толеранције и сарадње младих:

„Неразумевање, предрасуде, неповерење и непријатељство према онима који не припадају истом националном, етничком или религијском ентитету отежавају поверење, сарадњу, уважавање, толеранцију, пријатељство и уопште прихватање различитости” (Jovanović i Kašarog, 2016, str. 353). Ради сагледавања програмских садржаја усмерених ка развијању интеркултуралних компетенција студената, неопходне су студиозније анализе интеркултуралне осетљивости студената, које су условљене бројним предикторима.

МЕТОДОЛОГИЈА

Претходна истраживања недвосмислено показују да је, при анализи фактора који условљавају развој интеркултуралне осетљивости студената, значајно разматрање друштвеног контекста појединаца, којим се ствара вредносни систем одређене заједнице, утиче на појединце и даје основа за квалитет образовне политике.

Из поменутих разлога, циљ истраживања јесу релације процене студената између степена развијености интеркултуралне осетљивости и појединих социодемографских варијабли. Полазећи од истраживачког циља, задаци су били усмерени на: 1) испитивање интеркултуралне осетљивости студената на укупном узорку студената, кроз пет димензија: Ангажованост у интеракцији, поштовање културолошких разлика, Самопоуздање у интеракцији, Задовољство у интеракцији и Усредсређеност у интеракцији; 2) испитивање унакрсног односа и статистичке значајности дефинисаних варијабли из друштвеног контекста студената са димензијама скале интеркултуралне осетљивости.

Истраживачки узорак: Истраживање је спроведено на пригодном узорку од 452 студента са четири Универзитета у Србији. У даљем тексту, кроз табеларни приказ дата је структура узорка према *независним варијаблама*, а то су: универзитет којем студенти припадају, промена места боравка у току студија, број чланова у породици студената, стандард домаћинства и место становања током студија. У Табели 1 дат је приказ расподеле узорка студената према наведеним варијаблама.

Табела 1. Социодемографске карактеристике узорка

N = 452	
Универзитет, n (%)	
Ниш	141 (31,2)
Крагујевац	103 (22,8)
Нови Пазар	97 (21,5)
Косовска Митровица	111 (24,6)
Промена места боравка током студија, n (%)	
Да	119 (26,5)
Не	330 (73,5)
Стандард домаћинства у односу на просечно домаћинство у Србији, n (%)	
У просеку	279 (61,7)
Испод просека	49 (10,8)
Изнад просека	34 (7,5)
Не знам / Не могу да оценим	90 (19,9)
Место становања током студирања, n (%)	
Породични дом	186 (41,5)
Подстанар	183 (40,8)
Студентски дом	79 (17,6)
Просечан број чланова у породици, M ± SD	4,71 ± 1,36

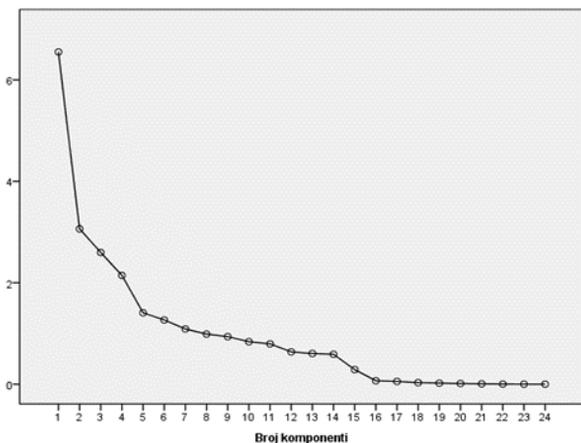
Највећи број учесника истраживања је са: Универзитета у Нишу (31,2%), затим Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (24,6%), Универзитета у Крагујевцу (22,8%) и Универзитета у Новом Пазару (21,5%).

У Табели 1 уочава се да већи део студената (73,5%) није мењао место боравка током студија, док се мањи део узорка изјаснио потврдно (26,5%), те да се број чланова у породицама студената креће од 1 до 10 (M 4,71).

Више од половине студената (61,7%) сматра да је стандард домаћинства у којем живе просечан у односу на просек у Србији, 19,9% испитаника није сигурно у вези са оваквом проценом или не зна да процени стандард своје породице, 10,8% изјаснило се да живе у домаћинствима испод просека, а свега 7,5% изнад просека. Од укупног броја анкетираних студената, мање од једне половине (41,5%) живи у породичном дому, скоро исто толико живе као подстанари у изнајмљеном стану (40,8%), а њих 17,6% је у студентском дому.

Ток истраживања и инструмент: Истраживање је спроведено у новембру и децембру 2017. године са студентима Универзитета у Крагујевцу, Нишу, Новом Пазару и Косовској Митровици. За прикупљање података коришћена је скала *Intercultural Sensitivity Scale – ISS* (Chen & Starosta, 2000), за коју је урађена факторска анализа. У Сакли се налазе 24 тврдње намењене истраживању концепта интеркултуралне осетљивости, које су груписане у пет димензија: ангажованост у интеракцији, поштовање културолошких разлика, самопоуздање у интеракцији, задовољство у интеракцији и усредсређеност у интеракцији.

Поузданост инструмента: Ради потврђивања или одбацивања резултата добијених Kaiser-Guttman-им критеријумом, факторска структура проверена је и дијаграмом превоја (screeplot), којим се недвосмислено показује да треба издвојити пет фактора.

Графикон 1. Дијаграм превоја (Scree Plot)

Ротирана матрица потврдила је припадност ајтема димензија-ма конструктора. Ротирајући 24 ајтема, они су распоређени у пет димензија. Факторска засићења су висока и само код неколико ајтема она су изнад 0,3 и на неком другом фактору. Међутим, засићења на другим факторима врло су близу вредности од 0,3, а на главним факторима висока, те су такви резултати прихватљиви. Резултати су приказани у Табели 2.

Табела 2. Факторска оптерећења за излучене факторе

	Фактори				
	1	2	3	4	5
Ангажованост у интеракцији	Немам предрасуда према људима из других култура.	0,861			
	Трудим се да сачекам пре него што формирам утисак о културолошки различитим саговорницима.	0,795			
	Уживам у интеракцијама са људима из других култура.	0,777			
	Избегавам ситуације у којима морам да се суочавам са особама које су културолошки различите.	0,741			
	Често показујем своје разумевање културолошки различитим саговорницима кроз вербалне и невербалне знаке.	0,739		0,331	
	Уживам кад приметим разлике између себе и саговорника из других култура.	0,733			
	Често дајем позитивне одговоре својим саговорницима из других култура за време наше интеракције.	0,476			
Поштовање културолошких разлика	Поштујем начин на који се понашају људи из других култура.	0,834			
	Мислим да су људи из других култура усклих схватања.	0,816			
	Поштујем вредности људи из других култура.	0,731			
	Не волим да будем са људима из других култура.	0,648	0,318		
	Не бих прихватио/-ла мишљења људи из других култура.	0,533			
	Мислим да је моја култура боља од других култура.	0,367			
Самопоуздање у интеракцији	Сигуран/-на сам у интеракцији са људима из других култура.		0,895		
	Осећам се самоуверено када сам у интеракцији са људима из других култура.		0,848	0,342	
	Увек знам шта да кажем у интеракцији са људима из других култура.		0,764		
	Веома ми је тешко да причам са људима из других култура.		0,526		
	Дружељубив/-а сам онолико колико желим у интеракцији са људима из других култура.		0,364		

		Фактори				
		1	2	3	4	5
Задовољство у интеракцији	Врло лако се узнемирим када сам у интеракцији са људима из других култура.				0,754	
	Често се осећам бескорисним у интеракцији са људима из других култура.				0,567	
	Врло често се обесхрабрим када сам у интеракцији са људима из других култура				0,544	
Усредсређен ост у	Врло сам увиђаван/на приликом интеракција са људима из других култура					0,708
	Покушавам да добијем што више информација када сарађујем са људима из других култура					0,413
	Примећујем суптилна значења саговорника из друге културе током говора.					0,364

Поузданост како целе скале (0,890) и сваке од појединачних димензија имају високе вредности и крећу се од 0,820 до 0,945. Прихватљиве вредности Кромбах алфа коефицијента су изнад 0,7, те је закључак да Скала интеркултуралне осетљивости показује високу поузданост на одабраном узорку студената из Србије.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У Табели 3 приказане су просечно остварене вредности на свих пет димензија Скале интеркултуралне осетљивости.

Табела 3. Просечне остварене вредности на димензијама скале културне осетљивости

	Мин.	Макс.	М	SD
Задовољство у интеракцији	1,00	5,00	4,20	0,68
Поштовање културолошких разлика	1,83	5,00	4,16	0,58
Ангажованост у интеракцији	1,43	5,00	3,80	0,52
Самопоуздање у интеракцији	1,60	5,00	3,75	0,58
Усредсређеност у интеракцији	1,67	5,00	3,65	0,61

Према добијеним подацима, испитаници имају највиши скор на димензији Задовољство у интеракцији ($M = 4,20$), затим следе: поштовање културолошких разлика ($M = 4,16$), Ангажованост у интеракцији ($M = 3,80$). Димензије са најнижим скоровима јесу самопоуздање у интеракцији ($M = 3,75$) и уредсређеност у интеракцији ($M = 3,65$). Треба нагласити да све димензије имају просечану оцену изнад 3, што указује на релативно високе резултате на свим димензијама.

У наредном делу рада приказана су унакрсна испитивања независних истраживачких варијабли: универзитет којем припадају студенти, промена места боравка у току студија, број чланова у породици студената, стандард домаћинства и место становања током студија са

димензијама Скале интеркултуралне осетљивости. Једнофакторском анализом варијансе (ANOVA) испитано је да ли се мишљења испитаника који припадају различитим универзитетима статистички значајно разликују на димензијама Скале интеркултуралне осетљивости.

Табела 4. Димензије скале интеркултуралне осетљивости и повезаност са Универзитетом студената

		Ангажованост у интеракцији	Поштовање културо- лошких разлика	Самопоуздање у интеракцији	Задовољство у интеракцији	Интер- акција пажње
Ниш	M	3,781	4,137	3,587	4,079	3,650
	SD	0,493	0,567	0,572	0,670	0,512
Крагујевац	M	3,759	4,214	3,783	4,275	3,489
	SD	0,601	0,666	0,596	0,802	0,736
Нови Пазар	M	3,891	4,204	3,860	4,216	3,773
	SD	0,485	0,523	0,569	0,624	0,637
К. Митровица	M	3,788	4,105	3,836	4,276	3,706
	SD	0,503	0,581	0,564	0,591	0,522
Укупно	M	3,801	4,161	3,751	4,202	3,653
	SD	0,521	0,585	0,584	0,678	0,606
	F	1,290	0,873	5,882	2,414	4,167
	p	0,277	0,455	0,001	0,066	0,006

Статистичка значајност на нивоу целокупног узорка студената у односу на варијаблу Универзитет потврђена је у две димензије: самопоуздање у интеракцији ($F = 2,41$, $p = 0,001$) и усредсређеност у интеракцији ($F = 4,16$, $p = 0,006$). Испитаници који похађају Универзитет у Новом Пазару имају највише скорове на димензији самопоуздање у интеракцији ($M = 3,86$), док најнижи скор имају испитаници који похађају нишки универзитет ($M = 3,58$). Новопазарски студенти имају и највише скорове на димензији усредсређеност у интеракцији ($M = 3,77$), док студенти који похађају Универзитет у Крагујевцу на тој димензији имају најнижи скор ($M = 3,48$).

Повезаност промене места боравка у току студија са интеркултуралном осетљивошћу студента испитивана је Т-тестом за велике независне узорке. Испитивано је да ли постоји разлика између испитаника који су мењали место боравка и студената који нису, у односу на димензије Скале интеркултуралне осетљивости. Резултати су приказани у Табели 5.

Табела 5. Димензије скале интеркултуралне осетљивости и повезаност са променом места боравка током студија

		N	M	SD	t	df	p																																												
Ангажованост у интеракцији	Да	119	3,812	0,492	0,258	447	0,797																																												
	Не	330	3,798	0,533				Поштовање културолошких разлика	Да	119	4,204	0,550	0,921	447	0,358	Не	330	4,147	0,599	Самопоуздање у интеракцији	Да	119	3,746	0,595	-0,113	447	0,910	Не	330	3,753	0,583	Задовољство у интеракцији	Да	119	4,179	0,682	-0,474	447	0,635	Не	330	4,214	0,679	Усредсређеност у интеракцији	Да	119	3,739	0,568	1,826	447	0,069
Поштовање културолошких разлика	Да	119	4,204	0,550	0,921	447	0,358																																												
	Не	330	4,147	0,599				Самопоуздање у интеракцији	Да	119	3,746	0,595	-0,113	447	0,910	Не	330	3,753	0,583	Задовољство у интеракцији	Да	119	4,179	0,682	-0,474	447	0,635	Не	330	4,214	0,679	Усредсређеност у интеракцији	Да	119	3,739	0,568	1,826	447	0,069	Не	330	3,621	0,619								
Самопоуздање у интеракцији	Да	119	3,746	0,595	-0,113	447	0,910																																												
	Не	330	3,753	0,583				Задовољство у интеракцији	Да	119	4,179	0,682	-0,474	447	0,635	Не	330	4,214	0,679	Усредсређеност у интеракцији	Да	119	3,739	0,568	1,826	447	0,069	Не	330	3,621	0,619																				
Задовољство у интеракцији	Да	119	4,179	0,682	-0,474	447	0,635																																												
	Не	330	4,214	0,679				Усредсређеност у интеракцији	Да	119	3,739	0,568	1,826	447	0,069	Не	330	3,621	0,619																																
Усредсређеност у интеракцији	Да	119	3,739	0,568	1,826	447	0,069																																												
	Не	330	3,621	0,619																																															

Статистичка значајност овог теста изнад је граничне вредности од 0,05, те је закључак да промена места боравка не утиче на разлике у интеркултуралној осетљивости студената одабраног узорка.

Као једно од истраживачких питања постављено је и то да ли број чланова у породици има утицај на интеркултуралну осетљивост студената. Пирсоновим коефицијентом корелације утврђивано је да ли је број чланова породице у статистички значајној вези са димензијама Скале интеркултуралне осетљивости. Резултати су приказани у Табели 6.

Табела 6. Димензије скале интеркултуралне осетљивости и број чланова у породици

Ангажованост у интеракцији	r	-0,047
	p	0,319
Поштовање културолошких разлика	r	-0,080
	p	0,090
Самопоуздање у интеракцији	r	-0,063
	p	0,180
Задовољство у интеракцији	r	-0,096
	p	0,041
Усредсређеност у интеракцији	r	0,057
	p	0,231

На основу израчунатих вредности, постоји статистички значајна негативна повезаност ($r = -0,096$, $p = 0,041$) димензије задовољство у интеракцији и броја чланова у породици. Коефицијент корелације је негативан, што нас упућује на закључак да што је породица многобројнија, то је скор на димензији задовољство у интеракцији нижи. Негативна повезаност између интеркултуралне осетљивости и интеракције задовољства указује на то да што је виша интеркултурална осетљивост, то је задовољство у интеракцији нижа и обратно. За пре-

остале четири димензије интеркултуралне осетљивости није потврђена статистичка значајност.

Степен прихватања димензија Скале интеркултуралне осетљивости и стандарда домаћинства у којима живе студенти испитана је Једнофакторском анализом варијансе (ANOVA), а подаци су приказан у Табели 7.

Табела 7. Димензије скале интеркултуралне осетљивости и стандард домаћинства

		Ангажованост у интеракцији	Поштовање културолошких разлика	Самопо-уздање у интеракцији	Задовољство у интеракцији	Усредсрењеност у интеракцији
У просеку	M	3,836	4,195	3,781	4,260	3,676
	SD	0,523	0,570	0,586	0,611	0,604
Испод просека	M	3,816	4,187	3,661	4,259	3,673
	SD	0,552	0,481	0,588	0,506	0,525
Изнад просека	M	3,924	4,166	3,882	4,216	3,765
	SD	0,413	0,582	0,526	0,778	0,583
Не знам / Не могу да оценим	M	3,637	4,039	3,660	3,984	3,530
	SD	0,506	0,673	0,587	0,862	0,649
Укупно	M	3,801	4,161	3,751	4,202	3,653
	SD	0,521	0,585	0,584	0,678	0,606
	F	4,158	1,662	1,937	3,993	1,795
	p	0,006	0,174	0,123	0,008	0,147

Статистичка значајност потврђена је на димензијама: ангажованост у интеракцији ($F = 4,158$, $p = 0,006$), задовољство у интеракцији ($F = 3,993$, $p = 0,008$). Испитаници који се изјашњавају да је њихов породични стандард изнад просека имају највиши скор на димензији ангажованост у интеракцији ($M = 3,92$), док студенти који су неодлучни имају најнижи скор на овој димензији ($M = 3,63$), као и на димензији задовољство у интеракцији ($M = 3,99$), док остали студенти имају сличне скорове на овој димензији.

Истраживачко питање да ли различита места становања током студија утичу на различите процене димензија интеркултуралне осетљивости тестирано је Једнофакторском анализом варијансе (ANOVA).

Статистичка значајност није забележена ни на једној димензији интеркултуралне осетљивости студената. Дакле, може се потврдити на основу добијених вредности да место становања у току студија не утиче на повишену или смањену интеркултуралну осетљивост студента.

Табела 8. Димензије скале интеркултуралне осетљивости и место становања испитаника

		Ангажова- ност у интеракцији	Поштовање културо- лошких разлика	Самопо- уздање у интеракцији	Задो- вољство у интер- акцији	Усредре- ђеност у интеракцији
Породични дом	M	3,841	4,145	3,799	4,147	3,713
	SD	0,521	0,607	0,591	0,690	0,606
Подстанар	M	3,794	4,215	3,720	4,254	3,608
	SD	0,530	0,549	0,579	0,679	0,632
Студентски дом	M	3,727	4,074	3,732	4,249	3,612
	SD	0,506	0,615	0,588	0,630	0,540
Укупно	M	3,802	4,161	3,755	4,209	3,653
	SD	0,523	0,587	0,585	0,676	0,607
	F	1,359	1,721	0,909	1,335	1,597
	p	0,258	0,180	0,404	0,264	0,204

У Табели 9 приказана је повезаност социодемографских варијабли са димензијама скале интеркултуралне осетљивости.

Табела 9. Повезаност социодемографских варијабли са димензијама скале интеркултурне осетљивости

		Ангажо- ваност у интер- акцији	Поштовање културо- лошких разлика	Самопо- уздање у интер- акцији	Задо- вољство у интер- акцији	Усредре- ђеност у интер- акцији
Универзитет	r	0,031	-0,015	0,171**	0,099*	0,074
	p	0,505	0,743	0,000	0,036	0,114
Промена места боравка	r	-0,012	-0,044	0,005	0,022	-0,086
	p	0,797	0,358	0,910	0,635	0,069
Број чланова у породици	r	-0,047	-0,080	-0,063	-0,096*	0,057
	p	0,319	0,090	0,180	0,041	0,231
Стандард домаћинства	r	-0,124**	-0,098*	-0,063	-0,149**	-0,075
	p	0,008	0,038	0,181	0,002	0,111
Место становања током студија	r	-0,077	-0,020	-0,052	0,066	-0,073
	p	0,102	0,669	0,269	0,161	0,122

** Статистичка значајност на нивоу 0,01

* Статистичка значајност на нивоу 0,05

Пирсоновим коефицијентом корелације испитивано је да ли су скорови на скали интеркултурне осетљивости у статистичкој повезаности са социодемографским варијаблама. Резултати показују да је ангажованост у интеракцији у статистички значајној негативној корелацији са стандардом домаћинства ($r = -0,124$, $p = 0,008$), као и да је димензија поштовање културолошких разлика у статистички значајној негативној корелацији са варијаблом стандард домаћинства ($r = -0,098$, $p = 0,038$). Димензија Скале самопоуздање у интеракцији је

у статистички значајној позитивној корелацији са универзитетом са кога испитаници долазе ($r = 0,171$, $p = 0,000$). Димензија скале задовољство у интеракцији у статистички значајној позитивној корелацији је са универзитетом са кога испитаници долазе ($r = 0,099$, $p = 0,036$), док је у статистички значајној негативној корелацији са варијаблама стандард домаћинства ($r = -0,149$, $p = 0,002$) и број чланова породице ($r = -0,096$, $p = 0,041$). Код димензије Скале интеркултуралне осетљивости – усредсређеност у интеракцији, није потврђена статистички значајна повезаност ни са једном социодемографском варијаблом истраживања.

У односу на добијене вредности за испитиване варијабле, код појединих је добијена статистички значајна корелација са димензијама скале, и исте су ушле су униваријантан регресиони модел.

Табела 10. Предикција скорa на димензијама скале интеркултурне осетљивости

Зависне варијабле	Независне варијабле	Униваријантна линеарна регресиона анализа					Мултиваријантна линеарна регресиона анализа				
		(95% CI)			p	R ²	(95% CI)			p	R ²
		Beta	Доња гра- ница	Горња гра- ница			Beta	Доња гра- ница	Горња гра- ница		
Ангажованост у интеракцији	Стандард домаћинства	-0,12	-0,093	-0,014	0,01	0,01	/	/	/	/	/
Поштовање културолошких разлика	Стандард домаћинства	-0,098	-0,092	-0,003	0,038	0,01	/	/	/	/	/
Самопоуздање у интеракцији	Универзитет	0,171	0,040	0,132	0,000	0,03	/	/	/	/	/
Усредсређеност у интеракцији	Универзитет	0,099	0,004	0,111	0,036	0,08	0,105	0,008	0,115	0,025	0,04
	Број чланова у породици	-0,096	-0,094	-0,002	0,041	0,07	-0,116	-0,104	-0,012	0,013	
	Стандард домаћинства	-0,149	-0,134	-0,032	0,002	0,02	-0,146	-0,133	-0,031	0,002	

95% CI – 95% интервал поверења, R² – прилагођени коефицијент детерминације

Стандард домаћинства статистички је значајан предиктор димензије ангажованост у интеракцији (β : -0,12 (-0,093 – -0,014). $P = 0,01$). Ова варијабла сама објашњава само 1% варијансе зависне променљиве. Стандард домаћинства показује статистички значајан допринос и објашњењу димензије поштовање културолошких разлика (β : -0,098 (-0,092 – -0,003). $p = 0,038$), објашњавајући 1% варијансе,

Статистички значајан утицај варијабле универзитет који студенти похађају потврђен је на димензији самопоуздање у интеракцији (β : 0,171 (0,040 – 0,132), $p = 0,000$), Задовољство у интеракцији једина је димензија Скале на којој су три независне варијабле показале утицај, Универзитет сам објашњава 3,6% варијансе зависне променљиве (β : 0,099 (0,004 – 0,111), $p = 0,036$), Код броја чланова у поро-

дици добијене су следеће вредности (β : -0,096 (-0,094 – -0,002), $p = 0,041$), док код стандарда домаћинства износе (β : -0,149 (-0,134 – -0,032), $p = 0,002$). Како су ове три варијабле показале статистички значајан допринос објашњењу зависне варијабле, из тог разлога су ове три независне варијабле ушле у мултиваријантни регресиони модел. Заједно три независне објашњавају 4% варијансе зависне променљиве.

У мултиваријантном регресионом моделу, заједно за поменуте предикторе, највећи утицај на интеркултуралну осетљивост студената показује социодемографска варијабла стандард домаћинства (β : -0,146 (-0,133 – -0,031), $p = 0,002$), затим број чланова у породици (β : -0,116 (-0,104 – -0,012), $p = 0,013$) и на крају универзитет (β : 0,105 (0,008 – 0,115), $p = 0,025$).

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

У зависности од друштвеног и образовног контекста, улоге које појединци заузимају, околности у којима живе, уче и развијају се, те друге бројне различитости могу бити извори проблема или постају ризница богаћења, разумевања и прихватања искустава културолошки различитих особа, група и њихових вредности. Факултети и њихови програми би у том смислу требало да доприносе процесу боље усмерености и свесности студената о значају интеркултуралне осетљивости и активног суживота у друштвеној заједници. Један од услова развоја огледа се у непрестаној интеракцији, размени искустава, уважавања и разумевања културолошких разлика, али на начине који се предлажу, а то су: константна размена искустава студената о другим културама, гледањем филмова и стварањем рефлексива о њима. На нивоу наше земље, може се приметити да образовни програми иницијалног образовања углавном не садрже довољно тема из подручја интеркултуралног образовања, док боравак у мултиетничком окружењу за време студирања сам по себи не мора бити услов за развијање ових компетенција.

У спроведеном истраживању анализиране су релације између процењеног степена развијености интеркултуралне осетљивости студената и одабраних социодемографских варијабли: универзитета испитаника, промене места боравка током студија, стандарда домаћинства у односу на просек у Србији, место становања током студија и просечан број чланова у породици. Добијени резултати потврдили су повезаност појединих социодемографских детерминанти са проценама студената на димензијама скале интеркултуралне осетљивости.

Пет одређених димензија интеркултуралне осетљивости, према проценама студената, рангирано је на следећи начин: задовољство у интеракцији, поштовање културолошких разлика, ангажова-

ност у интеракцији, самопоуздање у интеракцији и усредсређеност у интеракцији. Вредности за све димензије су изнад 3, чиме су потврђени релативно високи резултати на свакој.

Резултати су такође показали да код варијабле универзитет постоји статистичка значајност у проценама интеркултуралне осетљивости, јер студенти Универзитета у Новом Пазару на димензијама Скале: самопоуздање у интеракцији и усредсређеност у интеракцији имају највише скорове. Код димензије самопоуздање у интеракцији према проценама испитаника најниже скорове имају студенти Универзитета у Нишу, док су код димензије усредсређеност у интеракцији процене студената Универзитета из Крагујевца са најнижим скоровима. Упркос поменутих налазима иностраних аутора (Вок, 2006; Logašenko, 2015; Deardorff, 2011) да боравак студената у кампусима интеркултуралног састава не утиче на њихов степен интеркултуралности, добијени резултати овог истраживања показују да степен интеркултуралне осетљивости студената који студирају у мултикултуралној средини (у Новом Пазару) утиче на бољу перцепцију личне интеркултуралне осетљивости на појединим димензијама. Резултати истраживања се могу посматрати као показатељ да живот у мултикултуралној заједници може бити позитиван предиктор интеркултуралне осетљивости, јер живот са људима из других култура доприноси развијању интеркултуралне осетљивости и значајно одређује понашања појединца. Добијени резултати су значајни из аспекта сагледавања ресурса који би се могли ставити у функцију оснаживања интеркултуралних компетенција, пре свега интеркултуралне осетљивости.

На једној од пет истраживаних димензија интеркултуралне осетљивости, код задовољства у интеракцији, добијена је статистички негативна повезаност ($r = -0,096$, $p = 0,041$) са бројем чланова у породици испитаника. Код ове димензије већи број чланова у породици утиче на нижи степен интеркултуралне осетљивости студената, што се такође може довести у везу са стандардом домаћинства.

Највише скорове код димензија ангажованост у интеракцији и задовољство у интеракцији показали су студенти који су стандард својих породица проценили као изнад просека. Претпоставка је да ова група испитаника има веће могућности за путовања и остварење контаката са људима из других култура, те су зато и скорови на појединим димензијама интеркултуралне осетљивости виши. Смештај у којем живе студенти за време студија (сопствени дом, подстанари или студентски дом) не указује на статистички значајне разлике у проценама интеркултуралне осетљивости.

Резултати спроведеног истраживања потврђују да одређене социодемографске варијабле представљају значајније предикторе утицаја на процене интеркултуралне осетљивости студената, а то су:

стандард домаћинства (β : -0,146 (-0,133 – -0,031). $p = 0,002$), затим број чланова у породици (β : -0,116 (-0,104 – -0,012), $p = 0,013$), и универзитет (β : 0,105 (0,008 – 0,115). $p = 0,025$). Поменуте три варијабле показале су статистички значајан допринос објашњењу зависне, заједно објашњавају 4% варијансе зависне променљиве.

Као практичне импликације спроведеног истраживања могу се издвојити препоруке конкретно за високошколску наставу, посебно за факултете који школују кандидате за рад у образовању, за увођењем студијских програма или програмских садржаја, којима би се студенти припремали за интеркултуралне изазове у учионицама и у друштву. Високошколске установе, кроз програме засноване на интеркултуралним садржајима, могу компензовати и надокнадити запажене негативне утицаје, настале услед лошег стандарда домаћинства у којима живе студенти, или можда и слабијих економских могућности (породице са већим бројем деце), и на одређен начин надоместити уочене недостатке, другачијим опхођењем са овим групама студената.

Будућа истраживања потребно је усмерити на повезивање интеркултуралне осетљивости студената са другим варијаблама и сачинити целовитији приступ у развоју ове врсте компетенција, посебно кроз формални образовни систем. Такође, било би значајно квалитативно испитати интеркултуралну компетентност студената у мултикултуралним срединама и њихова понашања у смислу остваривања заједништва и стремљења ка стварању мултикултуралних вредности.

ЛИТЕРАТУРА

- Bennett, M. J. (2004). *Becoming Interculturally Competent*. In J. Wurzel (Ed.), *Toward multiculturalism: A reader in multicultural education* (pp. 62-77). Newton, MA: Intercultural Resource Corporation
- Boneta, Ž. Ivković, Ž. Lacmanović, T. (2013). Interkulturalne kompetencije odgojiteljica i socijalna distanca. [Intercultural Competences of Kindergarten Teachers and Social Distance]. *Školski vjesnik* 62(4), 479–494.
- Bok, D. (2006). *Our Underachieving Colleges: A Candid Look at How Much Students Learn and Why They Should Be Learning More*. Princeton: Princeton University Press
- Chen, G. M., & Starosta, W.J. (2000). The development and validation of the Intercultural Sensitivity Scale. *Human Communication*, 3, 1-15.
- Chen, G.M., & Starosta, W. J. (1999). A review of the concept of intercultural awareness. *Human Communication*, 2, 27-54.
- Черняк, Н. В. (2015). Межкультурная компетенция «исмежные термин ьпонятийномап паратемеж культурной дидактики. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 13(2), 68-77.
- Deardorff, D. K. (2004). *The identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization at institutions of higher education in the*

- United States*. Doctoral Dissertation. Raleigh, North Carolina: Faculty of North Carolina State University.
- Deardorff, D. K. (2006). The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of internationalization at Institutions of Higher Education in the United States." *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.
- Deardorff, D.K. (2011). Assessing intercultural competence. *New directions for institutional research*, 149, 65-79.
- Fantini, A. E. (2000). A central concern: Developing intercultural competence. SIT Occasional Papers Series, 1, 25-42.
- Fritz, W., Möllenberg, A. (2002). Measuring Intercultural Sensitivity in Different Cultural Contexts. *Intercultural Communication Studies*, 11(2), 165-176.
- Golub, A. (2014). Effects of German Language Teacher Professional Development on Pupils' Learning Outcomes in Intercultural Competence, *Ceps Journal*, 4(4), 75-98.
- Hrvatić, N., Piršl, E. (2007). Interkulturalne kompetencije učitelja. [Intercultural Competences of Teachers] U: N. Babić (ur.). *Kompetencije i kompetentnost učitelja*. Osijek: Učiteljskifakultet, 221–230.
- Јовановић, Б., Качапор, С. (2016) Воспитање за међунационалну толеранцију и сарадњу. [Education for inter-ethnic tolerance and cooperation]. *Теме*, 1, 351–364.
- Корниенко, А.В. Ерофеева, В. Г. (2017) Межкультурная чувствительность и этническая идентичность в поликультурной среде вуза, Молодой учёный, Межд дународный научный журнал, 19(153), 279-282.
- Логашенко, Ю. А. (2015). Межкультурная чувствительность студентов в полиэтничной среде, Диссертация, Санкт Петербур: Государственный Университет.
- Ouellet, F. (2002). L'éducation interculturelle et l'éducation à la citoyenneté. Quelques pistes pour s'orienter dans la diversité des conceptions. *VEI Enjeux*, 129, 146-167.
- Park, R. E. (1924). The concept of social distance: As applied to the study of racial attitudes and racial relations, *Journal of Applied Sociology*, 8, 339- 334.
- Petrović, D., Starčević, J., Chen, G., Komneninić, D. (2015). Intercultural Sensitivity Scale: Proposal for a Modified Serbian Version. *Psihologija*, 48(3), 199-212. DOI: 10.2298/PSI1503199P
- Petrović, D., Jokić, Gošović, P., Čekić Marković, J. (2016). Analiza zakonske i strateške regulative u oblasti interkulturalnog obrazovanja u Srbiji. [Analysis of Legal and Strategic Regulations in the Area of Intercultural Education in Serbia] (19–45). U: D. Petrović i T. Jokić (Ur.). *Interkulturalno obrazovanje u Srbiji. Regulativni okvir, stanje i mogućnosti za razvoj*. [Intercultural Education in Serbia. Regulatory Framework, Conditions and Possibilities for Development]. Beograd: Centar za obrazovne politike.
- Piršl, E. (2014). (Re)definicija pojma kompetencije i interkulturalne kompetencije. [(Re)definition of the Concept of Competence and Intercultural Competence]. U: N. Hrvatić (ur.) *Interkulturalno obrazovanje i europske vrijednosti*. [Intercultural Education and European Values]. Filozofski fakultet u Zagrebu, Visoka škola, 47–68.
- Почебут Л. Г. (2007). Теория межкультурной коммуникативной компетентности // Вестник СПбГУ. Серия 6. Политология. Международные отношения, № 3. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-mezhkulturnoykommunikativnoy-kompetentnosti>.
- Sarwari, A, Abdul Wahab, M. (2017). Study of the relationship between intercultural sensitivity and intercultural communication competence among international postgraduate students: A case study at University Malaysia Pahang. *Media & Communication studies vol 3*. 1. <http://dx.doi.org/10.1080/23311886.2017.1310479>.

SOCIODEMOGRAPHIC DETERMINANTS AS PREDICTORS OF INTERCULTURAL SENSITIVITY OF STUDENTS

Igor Đurić¹, Daliborka Popović², Aleksandra Anđelković³

¹University in Priština Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy, Serbia

²State University of Novi Pazar, Faculty of Science, Serbia

³University of Niš, Pedagogical Faculty in Vranje, Serbia

Summary

Specific social context is seen not only as a determiner of the notion of interculturality, but also as a variable of the utmost influence for the development of an individual's intercultural sensitivity. Therefore, when understanding the influence of certain dimensions of intercultural sensitivity, it is necessary to take into consideration the social context in which individuals live, namely students. The making and improving of relations and interpersonal understanding between members of different cultures and social groups is emphasized as the basic goal of intercultural competencies development.

As previous research indubitably shows, when analyzing the factors of the students' intercultural sensitivity development, considering the individual's social context which creates community's system of values is of importance, and thus it is valuable for educational policies. Therefore, the research goal was focused on determining the degree of development of the students' intercultural sensitivity in relation to the socio-demographic variables. The research was conducted on an appropriate sample of 452 students from four universities in Serbia, using the Intercultural Sensitivity Scale.

The obtained results on the students, the intercultural sensitivity from the research, despite the mentioned results of international authors, have all shown that living in a multicultural environment positively affects the degree of the students' intercultural sensitivity in some dimensions. Thus, the students of the State University of Novi Pazar made higher leaps in two dimensions of intercultural sensitivity: interaction of trust and interaction of attention in comparison to the respondents from other environments. Research results show that lower scores in the dimensions of satisfaction interaction are contributed by a larger number of family members. On the other hand, the family standard that is above average contributes to the highest levels in the dimension of intercultural sensitivity (engagement in interaction). It is supposed that this group of examinees communicates significantly more with people from different cultures; therefore, the levels on certain dimensions of intercultural sensitivity are higher.

The practical implications of the conducted research can be stressed as recommendations, concretely for higher education, especially for faculties which prepare candidates for educational work, so they would introduce courses or programs that prepare students for intercultural challenges in classrooms.

THE CAUSES AND PREVENTION OF INJURIES IN HANDBALL

Ivana Bojić¹, Zoran Valdevit², Marina Veličković¹

¹University of Niš, Faculty of Sport and Physical Education, Niš, Serbia

²University of Belgrade, Faculty of Sport and Physical Education, Belgrade, Serbia

**bojicka2003@yahoo.com*

Abstract

The aim of this work is to present and analyse the handball literature on the causes of injuries, types of injuries and their anatomic locations, as well as the prevention measurements. Based on the results of the analyzed studies, it can be concluded that there is a significant number of injuries, of different body parts and of different severity in top-level handball players. Overuse injuries (to certain body parts, such as the more dominant shoulder, the ankle and the knee) are considered to be the most prominent. In order to prevent the injuries to the mouth and teeth, the use of mouthguard is recommended. When it comes to the prevention and rehabilitation of shoulder injuries, the research results have shown positive effects that the training aiming at the increase of the inner rotation of the glenohumeral strength, the outer rotation strength and the scapular muscles strength has along with the exercises for improving the kinetic chain and the chest flexibility. The use of elastic bands and the medicine ball has proven efficient in increasing the shoulder area strength, and the whole swing and throw movement. The ankle and the knee are the most frequently injured joints among female handball players. The results of the application of the neuromuscular training, the proprioception and the balance exercises, combined with some specific players' activities (running, jumping and planting) show that such training process is efficient in the prevention of injuries to ankle and knee joints.

Key words: handball, injuries, etiology, prevention.

УЗРОЦИ И ПРЕВЕНЦИЈА ПОВРЕДА У РУКОМЕТУ

Апстракт

Циљ рада наративно-прегледног карактера био је да се прегледом рукометне литературе анализирају узроци повреда, њихове врсте и анатомска позиција, као и мере превенције повређивања играча. На основу резултата анализираних истраживања, постоји велики број повреда, различите локације и степена тежине којима су изложени спортисти у врхунском рукомету. Повреде узроковане прекомерном употребом појединих делова тела (доминантно раме, скочни зглоб и колено) сматрају се

најбројнијим. У циљу превенције повреде устију и зуба, препоручује се употреба гуменог штитника. У превенцији и рехабилитацији повреда рамена, резултати су показали позитивне ефекте тренинга за повећање унутрашње ротације гленохумералне снаге, снаге спољне ротације и јачине скапуларних мишића, као и за побољшање кинетичког ланца и покретљивости грудног коша. Употреба еластичних трака и отежавајућих лопти „медицинки” показала се ефикасним у повећању снаге раменог појаса, као и јачању целокупног покрета замаха – избачаја лопте. Скочни зглоб и колена су међу најчешће повређиваним зглобовима рукометаша. Резултати примене неуромишићног тренинга, проприоцепције и вежби равнотеже, у комбинацији са специфичним активностима играча (трчање, скокови и приземљења) – показали су се ефикасним у превенцији повређивања скочног зглоба и колена.

Кључне речи: рукомет, повреде, етиологија, превенција.

INTRODUCTION

Handball is an attractive and dynamic sports game with a ball. The movements predominant in handball are sprints with sudden changes in direction, numerous jumps, various throws and shots, the contact between the players as well as specific goalkeepers' activities. The direct contact with the opponent is allowed but strictly regulated by the official rules of the game. The purpose of such duel is to interfere with and slow down the activities of the offense preventing the opponent to come close to and, in that way, threaten the goal, as is to use the tactic for frequent breaks. The role of the referees is to maintain fair play and to penalise prohibited and harsh fouls. Periodical updates to the official rules and regulations just prove the point of handball being constantly developed and improved, which can be seen in the constant enhancement of speed, strength, technical and tactical abilities of the players. The latest changes introduced in 2016, among other things, particularly emphasize the introduction of stricter rules in order to prevent unsportsmanlike behaviour that leads to injuries (the introduction of the blue penalty card after the red one has been shown), and to increase the attractiveness and the quality of the game. However, aggressive contacts represent the inevitable part of this sport and the most probable cause of the players' injuries. Some earlier research showed that of all the recorded injuries between 40% and 84% had been induced by the direct contact between the players (Fagerli, Lereim, & Sahlin, 1990; Nielsen & Yde, 1988). Top-level players involved not only in club competitions, but also in the activities of their national teams, participate in 70 to 100 games per season on average. Depending on the competition level and the number of the players in the team, the extent to which the players are exposed to physical pressure is different but high nonetheless, due to the fact that the breaks during important competitions are short, the example of which was the European Championship when top teams had to play 8 games in 13 days (Laver & Myklebust, 2015). The high levels of frequency and load during such games undoubtedly cause fatigue and overload so if there is no balance between playing and recuperating during the training and

competition periods, different types of injury may occur (Andersson, Bahr, Clarsen, & Myklebust, 2018). Unfortunately, although there is a tendency for the players to try to avoid being injured, this is a very common and unavoidable phenomenon peculiar to handball (Laver & Myklebust, 2015; Bere et al., 2015). Preventing injury in handball is a burning issue among players, coaches and other experts who try to adjust the training process to reduce or prevent the most common causes of injury (Nasiri, 1994; Langevoort, Myklebust, Dvorak, & Junge, 2007). The statistics show that the number of injuries among young players is on the increase, which makes prevention the most important task to accomplish. In younger players, aged 15 to 18 in particular, there is a difference between muscle strength and coordination. For this reason, Reckling, Zantop, & Petersen (2003) recommend proprioception training as well as the exercises for improving jumping techniques and the specific finger muscle strength increasing training, all of them with the purpose of preventing injuries. Another thing that could influence the reduction of the number of contact-induced injuries might be emphasizing fair play between young players.

The aim of this work is to analyse handball literature for the causes of injuries, their types and anatomic locations, including the ways of preventing injuries in the first place.

THEORETICAL CONSIDERATIONS OF THE PROBLEM

Etiology (the causes and consequences) of injuries in handball has been the focal point of many authors' research in the past decades (Rasuli, Jafari, Barghi Moghaddam, & Narenjichi Shotorbani, 2012; Zebis et al., 2011; Langevoort et al., 2007; Reckling et al., 2003). Determining the frequency of injury among female handball players during the games or training sessions, the authors noted a larger number of more complex injuries during the games, and those were the injuries to the lower extremities (63.44%), the body (13.01%), whereas during the training sessions the injuries were more common to the upper extremities (42.52%), the head and the neck (4.62%). Injuries to the muscles were more common than the injuries to the bones, both in training sessions and in the games (Rasuli et al., 2012).

The more actively involved, certain extremities and body parts are in completing technical tasks in the game (the shooting shoulder, the leg used for jumping, the lower part of the back), the higher is the probability of injury to wrists and ankles, ligaments and the muscle-tendon connection as the consequence of overuse injuries. Clarsen, Myklebust, & Bahr (2012) applied new methods in their three-month-long study – a questionnaire for registering afore mentioned injuries which was filled in on a weekly basis (the total 313 sportspeople involved in five different sports (handball included) filled in the questionnaire). The questionnaire included the

injuries to the shoulders, lower back and the knees and the time-loss injuries. It showed 419 overuse problems of those body parts, a third of which was classified as significant, leading to moderate or serious decrease in achievement or participation, or even a complete break in training. It should also be mentioned that it often happens that players continue with their training sessions or competitions enduring pain in the mentioned body parts, which is also another injury-causing or an injury-prolonging factor that demands a longer period of time off the floor (Jost, Zumstein, Pfirrmann, Zanetti, & Gerber, 2005). The contact game between the players very often results in mouth and teeth injuries so it is recommended that the mouthguard should be used, which reduces the frequency of such injuries up to 5.5% (Petrović, Kühn, Šlaj, Connert, & Filippi, 2016). However, only a small number of players who are most commonly involved in rough contacts with the opponents uses the mouthguard (28%) (pivots and the offense players, as well as the ones who have already suffered from a difficult injury) (Bergman et al., 2017). Some research undertaken in the late 90s showed that out of the total number of the acute injuries among handball players the most common were the ones of the ankle, the knees and the more dominant shoulder, whereas among goalkeepers the most common were the injuries to the hips (Seil, Rupp, Tempelhof, & Kohn, 1997). The authors suggested that the most of them were inflicted during the defensive activities of the players (cc 2/3) and the rest (1/3) during the counter-attacks. Generally speaking, body contact, landing and running represent the most common causes of injury in handball. Unfortunately, the rise in dynamic and speed in modern handball has brought about the negative change in the type and frequency of injury. The questionnaires filled in by the coaches and physiotherapists of Icelandic elite handball teams showed that the most frequent injuries among the players were the ones to the knees (26%), the ankles (19%) and the feet/toes (17%), and that overuse injuries appeared in the lower back/the pelvis (39%), the dominant shoulder (21%) and the knees (21%). It is noted that the previous injuries were the main cause of the new ones (Rafnsson, Valdimarsson, Sveinsson, & Arnason, 2019). Popović & Lemaire (2002) conducted their own study of the elbow injuries among 30 top handball goalkeepers. The particularity of their training programme and the preparation activities of the joints for blocking the shots result in a very specific load onto the elbows and wrists, including all the surrounding structures. The goalkeeper's elbow has a specific nature due to the biomechanics of sudden arm movements and repeated fast elbow movements and forceful contacts during the defensive activities, which caused visible injuries to the collateral elbow ligament in 50% of the examinees. It is the fact that these particular joints of handball goalkeepers are highly traumatised, which was proven by constant inflammations of tendon and synovial membrane of the elbow in 66% of the examinees. It is worth mentioning that most of the injuries were inflicted during the game and not

in the training sessions. Generally speaking, the most common cause of acute injuries is the demanding game itself with the joints and shoulders being overburdened. When it comes to the overload syndrome, the causes can be found in the frequency of certain movements repetition and the strain on all the joints (Vlak & Pivalica, 2004).

INJURIES TO THE SHOULDERS AND THE PREVENTION

According to certain statistical data from the 90s, during one competition season top-level players performed around 48000 throws using the more dominant arm, which meant that a player made 20 circular arm movements per minute with the maximum ball speed of 150 to 170 km/h (Fiesler et al., 2015; Gohlke, Lippert, & Keck, 1993). Taking into account the fact that the game has significantly transformed in the past two decades when it comes to the speed of tempo, it is obvious that the number of throws per annum has also increased. In addition, handball players use different types of throws, with the upper arm above and below the shoulder line thus exposing the shoulders to the contacts and blocks while the arm is in the uplifted position. The forces that occur on the anatomic structures of the dominant shoulder during the throw can exceed the body weight of the player by 1.5 times (Lubiatowski et al., 2017; Clarsen, Bahr, Andersson, Munk, & Myklebust, 2014; Myklebust, Hasslan, Bahr, & Steffen, 2011; Gohlke et al., 1993). Therefore, injuries to the shoulders are quite common in handball players and they appear as the result of the repeated throwing movements and incessant forces applied to the shoulders. Laver, Landreau, Seil, & Popović (2018) maintain that the handball shoulder represents a typical model of the injury that occurs due to the overuse, that is, due to a large number of repeated throwing movements using the more dominant arm. The repetition connected with fast throws can change the status of the stability-mobility, which is the main factor of shoulder injuries. Repetitive movements related to throwing can induce multiple changes to the bones and soft tissue, which can further lead to the intensified outer rotation and limited inner one (Meister, Buckley, & Batts, 2004). Injuries to the shoulder make up 4 to 27% of all the injuries inflicted in handball (Giroto, Hespagnol Junior, Gomes, & Lopes, 2017; Langevoort et al., 2017; Bere et al., 2015). The reason for such disparity can probably be ascribed to the fact that certain publications have included only acute injuries, whereas some others also included overuse injuries as well. The adequate dosage of the work load and the right estimate of the shoulder condition deterioration can significantly contribute to the prevention and reduction of more serious shoulder injuries. Contemporary prevention which combines specific programmes for the correction of the scapular muscle imbalance including stretching and shoulder strengthening has proven to give promising results (Laver et al., 2018; Østerås, Sommervol, & Skjøtberg, 2014). In cases of

the dominant shoulder weakness, it is recommended to work on increasing outer rotation. Some of the training methods proven efficient when it comes to the specific shoulder strength in female handball players include the use of elastic bands during the warming-up phase of the training process, followed by handball-specific throws and the throws with the medicine ball (Mascarin et al., 2017; Raeder, Fernandez-Fernandez, & Ferrauti, 2015). In cases of deteriorating changes in the shoulder, the training process should be focused on stretching the back capsule of the shoulder, strengthening the rotator cuff group of muscles from the back of the shoulder (m. supraspinatus, m. infraspinatus, m. teres minor) and the revitalization of the flexibility and muscular balance of the scapular muscles (Cools, Johansson, Borms, & Maenhout, 2015). The programme of the prevention of the shoulder injuries in male and female handball players (Andersson, Bahr, Clarsen, & Myklebust, 2016; Clarsen et al., 2014) encompassed the exercises for the enhancement of the outer and inner rotation volume, the strength of the scapular muscles and the improvement of the kinetic chain and the chest flexibility. The results showed the reduced risk of shoulder injuries and suggested that those exercises should be included in the warming-up part of the training process in handball. However, some authors did not find any positive influence of such exercises on the strengthening of the shoulder area to prevent the pain in young female handball players (Sommervold & Østerås, 2017).

INJURIES TO THE ANKLES AND THE PREVENTION

Many studies have proven that the ankle and the knee are the body parts most susceptible to injury in handball (Seil et al., 1997). Statistical data show that injuries to the ankle and the knee make up 19% to 44 % of the total number, with the younger players and the ones who have already suffered the same particularly prone to them (Laver, et al., 2018; Laver & Myklebust, 2015; Bere et al., 2015; Clarsen, Myklebust, & Bahr, 2012; Rasuli et al., 2012). The most common causes of those injuries, according to the authors, are overuse and landing on the opponent player's foot. This is the reason why both contemporary training practice and theory seek to discover new, more efficient exercises and methods to prevent all types of injury in handball. One of the more traditional methods, the balance training, is used as a part of a rehabilitative programme for ankle injuries. Nowadays, the balance training (proprioception) is used to prevent sports injuries (Eils, Schröter, Schröder, Gerss, & Rosenbaum, 2010; Söderman, Werner, Pietilä, Engström, & Alfredson, 2000). Research has proven that poor ability to achieve balance is closely linked to the increased risk of ankle injuries in various activities (Hrysomallis, 2007). However, it is also emphasized that the combination of balance training and the exercises involving jumps, landing and agility resulted in a significant decrease in

ankle and knee injuries in handball players (Mascarin et al., 2017). The combination of the functional strength training and neuromuscular training, with the usage of proprioception exercises on various balancers (“ankle disk”, balance cushion, Bosssa & fitnessball, “wobble board”), significantly reduces the number of moderate and complex injuries to the ankle in female handball players Wedderkopp, Kaltoft, Holm, & Froberg, 2003). Some authors have also proven the importance of the relation of strength between antagonistic muscle groups while making certain movements as a way of preventing injuries (Ødegaard & Risberg, 2005). There are other more common procedures, such as stretching and warming-up exercises, which are done before the training sessions and games for the players to be fully prepared. Those procedures are also very useful in preventing injuries. In addition, isokinetic machines can also be used for the purpose of prevention and rehabilitation.

INJURIES TO THE ANTERIOR CRUCIATE LIGAMENT AND THE PREVENTION

In sports, such as handball, fatigue is closely related to the higher risk of injuries to the anterior cruciate ligament (ACL). The influence of fatigue on the muscular function can be evaluated in both static (isometric) and dynamic conditions. The effect of muscular fatigue caused by neuromuscular activity stimulated by a handball game, swift sidecutting movements, can be linked to the frequency of the ACL injury (Zebis et al., 2011). Zebis et al. (2011) used electromyography to test neuromuscular activity of female handball players on the force platform, before and after a simulated handball game. The players did swift sidecutting movements on the platform and the EMG results showed the reduction of strength in the observed muscles of the quadriceps and hamstring, as well as the selective decrease in the muscular activity of the hamstring during swift sidecutting movements. These authors also recommend that screening procedures should be included in functional movements to expose specific deficits caused by the fatigue in the activation of m. quadriceps the most important extensor in the knee joint during high-risk phases of the game. ACL injuries are considered particularly complex in every sport, handball included. After such injury, recuperation and recovery are not quick. On the contrary, it takes a few months for a player to be fully prepared for the competition level. Even though the etiology of ACL injuries is not quite clear, it is considered that the causes involve the combination of multiple factors: neuromuscular, biomechanic, anatomic, hormonal and genetic (Svoboda et al., 2016; Shultz et al., 2012). When it comes to women, ACL injuries appear in the sports which require agility, and which are dominated by swift direction changes, one-leg landings, all those situations in which a player is out of balance and almost always without any direct contact with the knee, the sports such as handball and football. Studies have shown

that the number of ACL injuries is 2 to 8 times higher in female players than in male (Michaelidis & Koumantakis, 2014; Agel, Arendt, & Bershadsky, 2005; Arendt & Dick, 1995; Bjordal, Arnly, Hannestad, & Strandt, 1997). The possible reasons for women being exposed to a higher risk of suffering from ACL injuries might be specifically anatomic, hormonal, gender related and neuromuscular (NM) factors (Michaelidis & Koumantakis, 2014; Alentorn-Geli et al., 2009; Hootman, Dick, & Agel, 2007; Griffin et al., 2006; Hewett, Myer, & Ford, 2006). Apart from the injuries that occur as the consequence of the direct contact between the players, there are injuries of mechanical nature (contact with the goal frame, the fence, etc.) and non-contact injuries (Paszkeiwicz, Webb, Waters, Welch McCarty, & Van Lunen, 2012; Renstrom et al., 2008). Non-contact ACL injuries usually happen as the consequence of the sudden changes in direction and movements and pivoting (Michaelidis & Koumantakis, 2014; Krosshaug et al., 2007; McLean, Huang, & Van Den Bogert, 2005; McLean et al., 2005b; McLean, Huang, Su, & Van Den Bogert, 2004; Olsen, Myklebust, Engebretsen, & Bahr, 2004; Arendt & Dick, 1995), as well as in one-leg landings of a player (Michaelidis & Koumantakis, 2014; Krosshaug et al., 2007; Olsen et al., 2004; Arendt & Dick, 1995). Therefore, it is believed that the importance of balance in neuromuscular control is important, and that the balance training (the proprioceptive training with various balancers) helps preventing injuries to the lower extremities (Achenbach et al., 2018; Steffen et al., 2012; Waldén, Atroshi, Magnusson, Wagne, & Hägglund, 2012; Mandelbaum et al., 2005; Olsen, Myklebust, Engebretsen, Holme, & Bahr, 2005). However, in order to prevent ACL injuries, experts believe that it is crucial to continue conducting research into the effects that preventive training programmes have, as is the importance of determining the causes of injuries (gender and age, technique, previous injuries, experience in sports) (Setuain, Millor, Alfaro, Gorostiaga, & Izquierdo, 2015; Shultz et al., 2012). Conducting the neuromuscular and proprioceptive training on different balancers with the purpose of preventing knee injuries has proven efficient by a number of studies (Achenbach et al., 2018; Herman, Barton, Malliaras, & Morrissey, 2012; Wedderkopp, Kaltroft, Lundgaard, Rosendahl, & Froberg, 1999; Myklebust et al., 2003; Thacker et al., 2003; Petersen et al., 2005; Petersen et al., 2002). More frequent proprioceptive training sessions with adolescents have significantly reduced the number of serious knee injuries, ACL included. Myklebust et al. (2003) also had a significant decrease in the number of ACL injuries by applying the prevention programme but with the elite handball players only. On the other hand, the study conducted by Petersen et al. (2005) under the same protocol was not successful in preventing ACL injuries. Both protocols were comprised of balance exercises, plyometric exercises and the education about the adequate techniques of conducting a multi-component programme. In the second year of the preventive programme application, which lasted throughout the season,

Myklebust et al. (2003) added some specific handball agility exercises with the focus on the correct running and planting techniques. The results were thus even more impressive. The positive outcome of these protocols was probably influenced by the length of its application. Some authors claim that it takes a minimum of six weeks of the preventive programmes application for them to be successful (Hewett et al., 2006), as well as a minimum of once a week application throughout the season (Michaelidis & Koumantakis, 2014). Examining knee injury prevention measurements, some authors concluded prolonging the buffering when landing, which involves squatting after planting, there would be a higher circular momentum in the knee joint, a smaller effect of the force of the contact with the surface and a higher circular momentum in the ankle during the plantar flexion. It practically means that with the decrease of the knee bending angle during the phase of planting, a protective mechanism is created which shields ACL from a powerful strain and injury (Ameer & Muaidi, 2017). One of the training methods that helps knee injury reduction and prevention according to certain authors is the application of the strength exercises, neuromuscular exercises, that is, the proprioceptive training which should also be more often included in practice handball coach education (Achenbach et al., 2018; Reckling et al., 2003). The return of a player to the training process and competition after knee injury depends on the individual ability of the player. The coach should also be a member of the rehabilitation team so that they could follow the injured player, optimize the load levels and make a decision as to the player's return to the regular training activities (Krstić & Stamatović, 2018).

CONCLUSION

The aim of this work is to present and analyse the handball literature on the causes of injuries, types of injuries and their anatomic locations, as well as the prevention measurements. Based on the results of the analyzed studies, it can be concluded that there is a significant number of injuries, of different body parts and of different severity in top-level handball players. The frequency of more serious injuries to the lower extremities and the body among female players is higher in the games, whereas the injuries to the upper extremities, the head and the neck are more frequent during the training sessions. Overuse injuries (to certain body parts, such as the more dominant shoulder, the ankle and the knee) are considered to be most prominent. Majority of them occurs during the defensive activities (2/3) and the rest (1/3) during the counter-attacks of female players. Generally speaking, direct aggressive contacts between players, planting and running are the main causes of injuries in female handball players. In order to prevent the injuries to the mouth and teeth, the use of mouthguard is recommended particularly to those female players who are in the pivotal and goalkeeping positions since they are prone to such injuries. When it

comes to the prevention and rehabilitation of shoulder injuries, the research results have shown positive effects that the training aiming at the increase of the inner rotation of the glenohumeral strength, the outer rotation strength and the scapular muscles strength has along with the exercises for improving the kinetic chain and the chest flexibility. The use of elastic bands and the medicine ball has proven efficient in increasing the shoulder area strength, and the whole swing and throw movement. The ankle and the knee are the most frequently injured joints among female handball players. The results of the application of the neuromuscular training, the proprioception and the balance exercises (on different balancers), combined with some specific players' activities (running, jumping and planting) show that such training process is efficient in the prevention of injuries to these parts of the lower extremities, so majority of authors recommend them as an obligatory part of the warming-up activity in the training sessions of handball players in the periods of preparations and competitions.

REFERENCES

- Achenbach, L., Krutsch, V., Weber, J., Nerlich, M., Luig, P., Loose, O., et al. (2018). Neuromuscular exercises prevent severe knee injury in adolescent team handball players. *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy: Official Journal of the ESSKA*, 26 (7), 1901-1908. doi: 10.1007/s00167-017-4758-5.
- Agel, J., Arendt, E.A., & Bershadsky, B. (2005). Anterior cruciate ligament injury in national collegiate athletic association basketball and soccer: a 13-year review. *American Journal of Sports Medicine*, 33, 524-530. doi: 10.1177/0363546504269937.
- Alentorn-Geli, E., Myer, G.D., Silvers, H.J., Samitier, G., Romero, D., Lázaro-Haro, C., et al. (2009). Prevention of non-contact anterior cruciate ligament injuries in soccer players. Part 2: a review of prevention programs aimed to modify risk factors and to reduce injury rates. *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy*, 17, 859-879. doi: 10.1007/s00167-009-0813-1.
- Ameer, M.A., & Muaidi, Q.I. (2017). Relation between peak knee flexion angle and knee ankle kinetics in single-leg jump landing from running: a pilot study on male handball players to prevent ACL injury. *The Physician and Sportsmedicine*, 45(3), 337-343. doi: 10.1080/00913847.2017.1344514.
- Andersson, S.H., Bahr, R., Clarsen, B., & Myklebust, G. (2016). Preventing overuse shoulder injuries among throwing athletes: a cluster-randomised controlled trial in 660 elite handball players. *British Journal of Sports Medicine*, 51(14), 1073-1080. doi: 10.1136/bjsports-2016-096226.
- Andersson, S.H., Bahr, R., Clarsen, B., & Myklebust, G. (2018). Risk factors for overuse shoulder injuries in a mixed-sex cohort of 329 elite handball players: previous findings could not be confirmed. *British Journal of Sports Medicine*, 52 (18), 1191-1198. doi: 10.1136/bjsports-2017-097648.
- Arendt, E., & Dick, R. (1995). Knee injury patterns among men and women in collegiate basketball and soccer. NCAA data and review of literature. *American Journal of Sports Medicine*, 23, 694-701. doi: 10.1177/036354659502300611.
- Bere, T., Alonso, J.M., Wangenstein, A., Bakken, A., Eirale, C., Dijkstra, H.P., et al. (2015). Injury and illness surveillance during the 24th Men's Handball World

- Championship 2015 in Qatar. *British Journal of Sports Medicine*, 49 (17), 1151-1156. doi: 10.1136/bjsports-2015-094972.
- Bergman, L., Milardović Ortolan, S., Žarković, D., Viskić, J., Jokić, D., & Mehulić, K. (2017). Prevalence of dental trauma and use of mouthguards in professional handball players. *Dental Traumatology*, 33 (3), 199-204. doi: 10.1111/edt.12323.
- Bjordal, J.M., Arnly, F., Hannestad, B., & Strandt, T. (1997). Epidemiology of anterior cruciate ligament injuries in soccer. *American Journal of Sports Medicine*, 25, 341-345. doi: 10.1177/036354659702500312.
- Clarsen, B., Bahr, R., Andersson, S.H., Munk, R., & Myklebust, G. (2014). Reduced glenohumeral rotation, external rotation weakness and scapular dyskinesis are risk factors for shoulder injuries among elite male handball players: a prospective cohort study. *British Journal of Sports Medicine*, 48, 1327-1333. doi: 10.1136/bjsports-2014-093702.
- Clarsen, B., Myklebust, G., & Bahr, R. (2012). Development and validation of a new method for the registration of overuse injuries in sports injury epidemiology. *British Journal of Sports Medicine*, 00, 1-8. doi:10.1136/bjsports-2012-091524.
- Cools, A.M., Johansson, F.R., Borms, D., & Maenhout, A. (2015). Prevention of shoulder injuries in overhead athletes: a science-based approach. *Brazilian Journal of Physical Therapy*, 19 (5), 331-339. doi: 10.1590/bjpt-rbf.2014.0109.
- Eils, E., Schröter, R., Schröder, M., Gerss, J., & Rosenbaum, D. (2010). Multistation proprioceptive exercise program prevents ankle injuries in basketball. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 42(11), 2098-2105. doi: 10.1249/MSS.0b013e3181e03667.
- Fagerli, U.M., Lereim, I., & Sahlin, Y. (1990). Injuries in handball players. *Tidsskrift for den Norske Lægeforening: Tidsskrift for Praktisk Medicin, ny Række*, 110, 475-478.
- Fieseler, G., Jungermann, P., Koke, A., Irlenbusch, L., Delank, K.S., & Schwesig, R. (2015). Range of motion and isometric strength of shoulder joints of team handball athletes during the playing season, Part II: changes after midseason. *Journal of Shoulder and Elbow Surgery*, 24, 391-398. doi: 10.1016/j.jse.2014.07.019.
- Giroto, N., Hespanhol Junior, L.C., Gomes, M.R.C., & Lopes, A.D. (2017). Incidence and risk factors of injuries in Brazilian elite handball players: A prospective cohort study. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sport*, 27 (2), 195-202. doi: 10.1111/sms.12636.
- Gohlke, F., Lippert, M.J., & Keck, O. (1993). Instability and impingement of the shoulder of the high performance athlete in overhead stress. *Sportverletz Sportschaden*, 7, 115-121. doi: 10.1055/s-2007-993494.
- Griffin, L.Y., Albohm, M.J., Arendt, E.A., Bahr, R., Beynon, B.D., Demaio, M., et al. (2006). Understanding and preventing noncontact anterior cruciate ligament injuries: a review of the Hunt Valley II meeting. *American Journal of Sports Medicine*, 34, 1512-1532. doi: 10.1177/0363546506286866.
- Herman, K., Barton, C., Malliaras, P., & Morrissey, D. (2012). The effectiveness of neuromuscular warm-up strategies that require no additional equipment, for preventing lower limb injuries during sports participation: a systematic review. *BMC Medicine*, 10, 75-87. doi: 10.1186/1741-7015-10-75.
- Hewett, T.E., Myer, G.D., & Ford, K.R. (2006). Anterior cruciate ligament injuries in female athletes: Part I, mechanisms and risk factors. *American Journal of Sports Medicine*, 34, 299-311. doi: 10.1177/0363546505284183.
- Hootman, J.M., Dick, R., & Agel, J. (2007). Epidemiology of collegiate injuries for 15 sports: Summary and recommendations for injury prevention initiatives. *Journal of Athletic Training*, 42, 311-319.

- Hrysomallis, C. (2007). Relationship between balance ability, training and sports injury risk. *Sports Medicine*, 37(6), 547-556. doi: 10.2165/00007256-200737060-00007.
- Jost, B., Zumstein, M., Pfirrmann, C., Zanetti, M., & Gerber, C. (2005). Findings in throwing shoulders: Abnormalities in professional handball players. *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 434, 130-137. doi: 10.1097/01.blo.0000154009.43568.8d.
- Krosshaug, T., Nakamae, A., Boden, B.P., Engebretsen, L., Smith, G., Slauterbeck, J.R., et al. (2007). Mechanisms of anterior cruciate ligament injury in basketball: Video analysis of 39 cases. *American Journal of Sports Medicine*, 35, 359-367. doi: 10.1177/0363546506293899.
- Krstić, O., & Stamatović, M. (2018). Physical treatment of sports knee injuries. *Facta Universitatis Series Physical Education and Sport*, 16(1), 211-220. doi: 10.22190/fupes171204019k.
- Langevoogt, G., Myklebust, G., Dvorak, J., & Junge, A. (2007). Handball injuries during major international tournaments. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sport*, 17 (4), 400-407. doi: 10.1111/j.1600-0838.2006.00587.x.
- Laver L., & Myklebust G. (2015). Handball injuries: Epidemiology and injury characterization. In: M. Doral & J. Karlsson (Eds.) *Sports injuries*. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-36569-0_287
- Laver, L., Landreau, P., Seil, R. & Popović, N. (2018). *Handball Sports Medicine - Basic Science, Injury Management and Return to Sport*. Berlin, Germany: Springer-Verlag GmbH, DE.
- Lubiatowski, P., Kaczmarek, P., Cisowski, P., Breborowicz, E., Grygorowicz, M., Dzianach, M., et al. (2017). Rotational glenohumeral adaptations are associated with shoulder pathology in professional male handball players. *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy*, 26(1), 67-75. doi: 10.1007/s00167-017-4426-9.
- Mandelbaum, B.R., Silvers, H.J., Watanabe, D.S., Knarr, J.F., Thomas, S.D., Griffin, L.Y., et al. (2005). Effectiveness of a neuromuscular and proprioceptive training program in preventing anterior cruciate ligament injuries in female athletes: 2-year follow-up. *American Journal of Sports Medicine*, 33, 1003-1010. doi: 10.1177/0363546504272261.
- Mascarin, N.C., de Lira, C.A.B., Vancini, R.L., de Castro Pochini, A., da Silva, A.C., & dos Santos Andrade, M. (2017). Strength training using elastic bands: improvement of muscle power and throwing performance in young female handball players. *Journal of Sport Rehabilitation*, 26 (3), 245-252. doi: 10.1123/jsr.2015-0153.
- McLean, S.G., Huang, X., Su, A., & Van Den Bogert, A.J. (2004). Sagittal plane biomechanics cannot injure the ACL during sidestep cutting. *Clinical Biomechanics (Bristol, Avon)*, 19, 828-838. doi: 10.1016/j.clinbiomech.2004.06.006.
- McLean, S.G., Huang, X., & Van Den Bogert, A.J. (2005a). Association between lower extremity posture at contact and peak knee valgus moment during sidestepping: Implications for ACL injury. *Clinical Biomechanics*, 20, 863-870. doi: 10.1016/j.clinbiomech.2005.05.007.
- McLean, S.G., Walker, K., Ford, K.R., Myer, G.D., Hewett, T.E., & Van den Bogert, A.J. (2005b). Evaluation of a two dimensional analysis method as a screening and evaluation tool for anterior cruciate ligament injury. *British Journal of Sports Medicine*, 39, 355-362. doi: 10.1136/bjism.2005.018598.
- Meister, K., Buckley, B., & Batts, J. (2004). The posterior impingement sign: diagnosis of rotator cuff and posterior labral tears secondary to internal impingement in overhand athletes. *American Journal of Orthopedics*, 33, 412-415.

- Michaelidis, M., & Koumantakis, G.A. (2014). Effects of knee injury primary prevention programs on anterior cruciate ligament injury rates in female athletes in different sports: A systematic review. *Physical Therapy in Sport*, 15, 200-210. doi: 10.1016/j.pts.2013.12.002.
- Myklebust, G., Engebretsen, L., Braekken, I.H., Skjøberg, A., Olsen, O.E., & Bahr, R. (2003). Prevention of anterior cruciate ligament injuries in female team handball players: a prospective intervention study over three seasons. *Clinical Journal of Sport Medicine*, 13 (2), 71-78.
- Myklebust, G., Hasslan, L., Bahr, R., & Steffen, K. (2011). High Prevalence of shoulder pain among elite Norwegian female handball players. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sport*, 23, 288-294. doi: 10.1111/j.1600-0838.2011.01398.x.
- Nasiri, K. (1994). *Cognition of causes and the rate of sport injuries in shoulder joint among elite handball players*. Master Thesis, Tehran: Faculty of Physical Education and Sport Sciences, University of Tehran, Iran. doi: 10.1055/s-2007-1025037.
- Nielsen, A.B., & Yde, J. (1988) An epidemiologic and traumatologic study of injuries in handball. *International Journal of Sports Medicine*, 9, 341-344. doi: 10.1055/s-2007-1025037.
- Ødegaard, T.T., & Risberg, M.A. (2005). Warm-up exercise prevents acute knee and ankle injuries in young handball players. *Australian Journal of Physiotherapy*, 51(2), 131.
- Olsen, O.E., Myklebust, G., Engebretsen, L., & Bahr, R. (2004). Injury mechanisms for anterior cruciate ligament injuries in team handball: a systematic video analysis. *American Journal of Sports Medicine*, 32, 1002-1012. doi: 10.1177/0363546503261724.
- Olsen, O.E., Myklebust, G., Engebretsen, L., Holme, I., & Bahr, R. (2005). Exercises to prevent lower limb injuries in youth sports: cluster randomised controlled trial. *British Journal of Sports Medicine*, 330, 449-456. doi: 10.1136/bmj.38330.632801.8F.
- Østerås, H., Sommervold, M., & Skjøberg, A. (2014). Effects of a strength-training program for shoulder complaint prevention in female team handball athletes. A pilot study. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 55 (7-8), 761-767.
- Paszkevicz, J., Webb, T., Waters, B., Welch McCarty, C., & Van Lunen, B. (2012). The effectiveness of injury-prevention programs in reducing the incidence of anterior cruciate ligament sprains in adolescent athletes. *Journal of Sport Rehabilitation*, 21, 371-377. doi: 10.1177/2325967116634074.
- Petersen, W., Zantop, T., Steensen, M., Hypa, A., Wessolowski, T., & Hassenpflug, J. (2002). Prevention of lower extremity injuries in handball: Initial results of the handball injuries prevention programme. *Sportverletz Sportschaden*, 16 (3), 122-126. doi: 10.1055/s-2002-34753.
- Petersen, W., Braun, C., Bock, W., Schmidt, K., Weimann, A., Drescher, W., et al. (2005). A controlled prospective case control study of a prevention training program in female team handball players: the German experience. *Archives of Orthopaedic and Trauma Surgery*, 125 (9), 614. doi: 10.1007/s00402-005-0793-7.
- Petrović, M., Köhl, S., Šlaj, M., Connert, T., & Filippi, A. (2016). Dental and general trauma in team handball. *Swiss Dental Journal*, 126 (7-8), 682-686.
- Popović, N., & Lemaire, R. (2002). Hyperextension trauma to the elbow: radiological and ultrasonographic evaluation in handball goalkeepers. *British Journal of Sports Medicine*, 36, 452-456. doi: 10.1136/bjism.36.6.452

- Raeder, C., Fernandez-Fernandez, J., & Ferrauti, A. (2015). Effects of six weeks of medicine ball training on throwing velocity, throwing precision, and isokinetic strength of shoulder rotators in female handball players. *The Journal of Strength & Conditioning Research*, 29(7), 1904–1914. doi: 10.1519/JSC.0000000000000847.
- Rafnsson, E.T., Valdimarsson, Ö., Sveinsson, T., & Arnason, Á. (2019). Injury pattern in icelandic elite male handball players. *Clinical Journal of Sport Medicine*, 29 (3), 232-237. doi: 10.1097/JSM.0000000000000499.
- Rasuli, S., Jafari, A., Barghi Moghaddam, J., & Narenjichi Shotorbani, F. (2012). The prevalence of sports injuries in female handball players. *Advances in Environmental Biology*, 6(5), 1801-1808.
- Reckling, C., Zantop, T., & Petersen, W. (2003). Epidemiology of injuries in juvenile handball players. *Sportverletz Sportschaden*, 17(3), 112-117. doi: 10.1007/978-3-642-36801-1287-1.
- Renstrom, P., Ljungqvist, A., Arendt, E., Beynon, B., Fukubayashi, T., Garrett, W., et al. (2008). Non-contact ACL injuries in female athletes: an International Olympic Committee current concepts statement. *British Journal of Sports Medicine*, 42, 394-412. doi: 10.1136/bjsm.2008.048934.
- Seil, R., Rupp, S., Tempelhof, S., & Kohn, D. (1997). Injuries during handball. A comparative, retrospective study between regional and upper league teams. *Sportverletzung Sportschaden: Organ der Gesellschaft für Orthopädisch-Traumatologische Sportmedizin*, 11(2), 58-62. doi: 10.1055/s-2007-993367.
- Setuain, I., Millor, N., Alfaro, J., Gorostiaga, E., & Izquierdo, M. (2015). Jumping performance differences among elite professional handball players with or without previous ACL reconstruction. *Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 55(10), 1184-1192.
- Shultz, S.J., Schmitz, R.J., Benjaminse, A., Chaudhari, A.M., Collins, M., & Padua, D. (2012). ACL research retreat VI: an update on acl injury risk and prevention. *Journal of Athletic Training*, 47(5), 591-603. doi: 10.4085/1062-6050-47.5.13
- Söderman, K., Werner, S., Pietilä, T., Engström, B., & Alfredson H. (2000). Balance board training: prevention of traumatic injuries of the lower extremities in female soccer players? *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy*, 8(6), 356-363. doi: 10.1007/s001670000147.
- Sommervold, M., & Østerås, H. (2017). What is the effect of a shoulder-strengthening program to prevent shoulder pain among junior female team handball players? *Open Access Journal of Sports Medicine*, 8, 61-70. doi: 10.2147/OAJSM.S127854.
- Steffen, K., Nilstad, A., Krosshaug, T., Pasanen, K., Killingmo, A., & Bahr, R. (2017). No association between static and dynamic postural control and ACL injury risk among female elite handball and football players: a prospective study of 838 players. *British Journal of Sports Medicine*, 51, 253–259. doi: 10.1136/bjsports-2016-097068.
- Svoboda, S.J., Owens, B.D., Harvey, T.M., Tarwater, P.M., Brechue, W.F., & Cameron, K.L. (2016). The association between serum biomarkers of collagen turnover and subsequent anterior cruciate ligament rupture. *American Journal of Sports Medicine*, 44, 1687–1693. doi: 10.1177/0363546516640515.
- Thacker, S.B., Stroup, D.F., Branche, C.M., Gilchrist, J., Goodman, R.A., & Porter Kelling, E. (2003). Prevention of knee injuries in sports. A systematic review of the literature. *Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 43(2), 165-179.
- Vlak, T., & Pivalica, D. (2004). Handball: the beauty or the beast. *Croatian Medical Journal*, 45(5), 526-530.
- Waldén, M., Atroshi, I., Magnusson, H., Wagne, P., & Häggglund, M. (2012). Prevention of acute knee injuries in adolescent female football players: Cluster randomised

- controlled trial. *British Journal of Sports Medicine*, 344, 3042-3053. doi: 10.1136/bmj.e3042.
- Wedderkopp, N., Kalsoft, M., Holm, R., & Froberg, K. (2003). Comparison of two intervention programmes in young female players in European handball – with and without ankle disc. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sport*, 13(6), 371-375.
- Wedderkopp, N., Kalsoft, M., Lundgaard, B., Rosendahl, M., & Froberg, K. (1999). Prevention of injuries in young female players in European team handball. A prospective intervention study. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sport*, 9, 41-47.
- Zebis, M.K., Bencke, J., Andersen, L.L., Alkjaer, T., Suetta, C., Mortensen, P., et al. (2011). Acute fatigue impairs neuromuscular activity of anterior cruciate ligament-agonist muscles in female team handball players. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sport*, 21 (6), 833-840. doi: 10.1111/j.1600-0838.2010.01052.x.

УЗРОЦИ И ПРЕВЕНЦИЈА ПОВРЕДА У РУКОМЕТУ

Ивана Бојић¹, Зоран Валдевит², Марина Величковић¹

¹Универзитет у Нишу, Факултет спорта и физичког васпитања, Ниш, Србија

²Универзитет у Београду, Факултет спорта и физичког васпитања, Београд, Србија

Резиме

Периодичне допуне званичних правила рукометне игре указују на стални развој рукомета и његово унапређење, а који је очигледан кроз повећање брзине, снаге, техничких и тактичких способности играча. Најновије измене од јула 2016. године, поред осталих, посебан акценат дају строжим санкцијама за оштру и грубу контакт-игру између спортиста (увођење плавог картона након црвеног), све у циљу смањења броја повреда и повећања атрактивности и квалитета саме игре. Међутим, агресивни контакти су саставни део игре и неретко су узрок повређивања играча. Циљ овог рада наративно-прегледног карактера био је да се прегледом рукометне литературе анализирају узроци повреда, врсте повреда и њихова анатомска позиција, као и мере превенције повређивања играча. На основу резултата анализираних истраживања, постоји знатан број повреда, различите локације и степена тежине којима су изложени спортисти у врхунском рукомету. Учесталост тежих повреда рукометашица на доњим екстремитетима и трупу забележен је на утакмицама, док су током тренинга чешће повреде горњих екстремитета, главе и врата. Повреде узроковане прекомерном употребом појединих делова тела (доминантно раме, скочни зглоб и колено) сматрају се најбројнијим. Највећи број истих (око 2/3) настаје у одбрамбеним активностима, док 1/3 повреда настаје у контрападицама играчица. Уопштено гледано, директни агресивни контакти између играчица, доскоци и трчање спадају у главне узрочнике повређивања рукометашица. У циљу превенције повреде устију и зуба, препоручује се употреба гуменог штитника. У превенцији и рехабилитацији повреда рамена, резултати су показали позитивне ефекте вежби за повећање обима унутрашње и спољашње ротације и снаге мишића ротатора манжетне у зглобу рамена, као и вежби побољшања покретљивости грудног коша као дела отвореног и/или затвореног кинетичког ланца. Употреба еластичних трака и отежавајућих лопти „медицинки“ показала се ефика-

сним у повећању снаге раменог појаса, као и јачању целокупног покрета замаха – избачаја лопте. Сковни зглоб и колена су међу најчешће повређиваним зглобовима рукометаша. Резултати примене неуромишићног тренинга, проприоцепције и вежби равнотеже, у комбинацији са специфичним активностима играча (трчање, скокови и приземљења) – показали су се ефикасним у превенцији повређивања сковног зглоба и колена, те их већина аутора препоручује као део загревања за тренинге у припремном и такмичарском периоду рукометаша.

ЕКОНОМИЈА
ECONOMICS

A SYSTEMIC APPROACH TO IMPROVING INNOVATIVENESS IN HIGHER EDUCATION

Dejana Zlatanović^{1*}, Jelena Nikolić¹, Zlatko Nedelko²

¹University of Kragujevac, Faculty of Economics, Kragujevac, Serbia

²University of Maribor, Faculty of Economics and Business, Maribor, Slovenia

**dejanaz@kg.ac.rs*

Abstract

Innovativeness can be seen as a major competitive advantage in organizations enhancing their effectiveness and enabling the basis for sustainable development. Innovations in higher education systems have an impact on all the systems elements, relationships as well as on the higher order system in which higher education institutions (HEIs) are embedded, ranging from individuals to organizations. A holistic approach to innovativeness in higher education is required in order to improve innovativeness. The paper deals with the issues of improving innovativeness in higher education from the viewpoint of Soft Systems Methodology (SSM), as a relevant interpretive systems approach. The main purpose of this paper is to demonstrate how this systemic approach can help to explore the complex and pluralist nature of management innovativeness in higher education and provide a foundation for improving innovativeness of HEIs. Accordingly, the paper contributes to reveal different perceptions and interpretations of HEIs' relevant stakeholders on innovativeness, as well as to identify the systemically desirable and culturally feasible changes which can improve the innovativeness of HEIs. Findings will be useful for HEIs to improve their innovativeness.

Key words: innovation, improving innovativeness, higher education, Soft Systems Methodology.

СИСТЕМСКИ ПРИЛАЗ УНАПРЕЂЕЊУ ИНОВАТИВНОСТИ У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ

Апстракт

Иновативност се може посматрати као кључна конкурентска предност у организацијама које настоје да унапреде своју ефективност и створе основу за одрживи развој. Иновације у систему високог образовања утичу на све елементе система, на односе између њих, као и на систем вишег реда у коме високообразовне институције функционишу. Наведено имплицира холистички прилаз управљању иновативношћу у високом образовању. Сходно томе, аутори се у раду баве релевантним питањима и проблемима управљања иновативношћу у високом образовању из перспективе Методологије тзв. софт система (МСС), као релевантног интерпрета-

тивног системског прилаза. Кључна сврха рада је да се покаже како овај системски прилаз може да помогне у истраживању комплексне и плуралистичке природе управљања иновативношћу у високом образовању, као и стварању основе за унапређење иновативности у високом образовању. Допринос рада огледа се у откривању различитих перцепција и интерпретација које релевантни стејхолдери имају о управљању иновативношћу у високом образовању, као и препознавању системски пожељних и културално изводивих промена којима се може унапредити иновативност у високом образовању. Сазнања из овог рада биће корисна за високообразовне институције како би побољшале своју иновативност.

Кључне речи: иновације, унапређење иновативности, високо образовање, Методологија софт система.

INTRODUCTION

Innovation and creativity are widely accepted as the dominant factors of sustainable economic and social development. Since innovation contributes to reducing unemployment and increasing productivity, many researchers (e.g., Klomp and Van Leeuwen, 1999; Bouchikhi and Kimberly, 2001) see innovation as the long term key for improving domestic economies. As all sectors, higher education is not immune to this escalating global interest in innovation. Innovation will be essential to bring about qualitative changes in education in order to increase efficiency and improve the quality of learning opportunities (Tierney and Lanford, 2016). At the same time, higher education institutions (HEIs) play a crucial role in fostering creativity and innovation, by enabling the development of knowledge and skills, such as curiosity, intuition, critical and lateral thinking, risk taking and the ability to solve the problems and learn from failure (Valenčić-Zuljan and Vogrinc, 2010).

In accordance to the efforts of the European Union (EU) to become an innovation union and its Europe 2020 Strategy (European Commission, 2010), it is required to improve the distribution of knowledge, innovativeness as well as cooperation between academia and industry. Although innovation was "primarily explored in the domain of business organization and has been recognized as an important factor of organizational success (e.g. Rogers, 2003; Skarzynski and Gibson, 2008; Foss and Saebi, 2017), numerous studies (e.g. Carayannis and Rakhmatullin, 2014; Potocan, Nedelko, Mulej and Dabic, 2016) have also been dealing with innovativeness in higher education" (Zlatanović et al., 2020, p. 3).

When it comes to higher education, we argue that "innovation is a process of institutional adaptation to changes in the environment" (Zlatanović et al., 2020, p. 3), which encourage the improvement of HEIs and make them more innovative. Moreover, innovation also includes internal characteristics of HEIs, such as "organizational culture, strategies and structure (Hasanefendic, Birkholz, Horta, and van der Sijde, 2017). We can also observe innovation in higher education as a result of changing

contexts in which HEIs function”. (Zlatanović et al., 2020, p. 4) In this regard, the research of institutional factors that influence innovation, as well as the analysis of key stakeholders and their role in improving innovation in higher education is an important research area.

The overview of current literature about innovativeness in HEI reveals that it does not provide a deep insight into the core idea of innovativeness of HEI, which is reflected in lack of commonly accepted definitions of innovativeness that could reveal various facets of innovativeness in HEI, the current state of HEI innovativeness, etc. Focusing on another under-represented field – drivers and barriers of innovativeness in HEI, it is evident that literature offers several studies, dealing with single or the few factors of innovativeness in HEIs, such as rapid development of technology (e.g. Garrison & Kanuka, 2004). Although some studies consider simultaneously several drivers of innovativeness and admit the importance of using a holistic approach to study key drivers of innovation in HEIs (e.g. Serdyukov, 2017) they do not apply the tools of interpretive systems approaches to deal with these issues. To sum up, the current literature does not offer an overview of key drivers of HEI innovativeness which is important to design research approach for examining what drives innovativeness of HEI. Actually, there are no identified SSM applications in improving innovativeness in higher education (to the best of the authors’ knowledge) and the lack of the definition of the drivers of innovativeness in HEIs represents an important research gap. Thus, the subject of research in this paper is the improvement of innovativeness of HEIs from the perspective of the SSM as an interpretive systems methodology. Based on the outlined research gap, the main goal of the paper is to show how this systems approach can help to explore the complex and pluralistic nature of improving innovativeness in higher education. On that note, rich pictures, root definitions and conceptual models will be used as relevant SSM tools. In this context, the paper addressed above outlines the lack in the literature and provides a holistic approach to key drivers of innovativeness in HEIs utilizing Soft Systems Methodology (SSM).

The main contribution of the paper is the systemic approach to improving innovativeness in HEI by utilizing Soft Systems Methodology, which has not been yet done in the literature. In that context, the aim of this paper is to outline the possible improvement of innovativeness of HEIs from the perspective of the (SSM), as an interpretive systems methodology. The contribution of the paper is seen in discovering the perceptions of different stakeholders on improving innovativeness in higher education, but also in identifying systemically the desirable and culturally feasible changes that could enhance innovativeness in higher education. Findings would be beneficial for HEIs to improve their innovativeness, using the proposed approach in the paper, which has not been previously considered nor used in HEIs. Next, another contribution

is related to the identification of the key drivers of innovativeness in HEI, which will represent an important starting point for the future consideration of innovativeness in HEI from various viewpoints. Cognitions in this paper are also useful for further consideration of innovativeness in HEI – through focusing on different possible facets of innovativeness, the proposal of basic components of the instrument for surveying innovativeness in HEI, etc.

The paper consists of three logically connected entities. The first part refers to the key features and factors in improving innovativeness in higher education. The second part deals with the key theoretical-methodological and applicative features of the Soft Systems Methodology. With the aim of identifying the possible ways of improving innovativeness in higher education, the final part of the paper will use certain SSM tools that point to the significance of the different aspects of improving innovativeness and enabling the identification of areas for its improvement.

INNOVATIVENESS IN HIGHER EDUCATION

Innovation can represent any kind of novelty considered to be useful in practice. In other words, innovations always include certain inventions and their commercialization, where invention involves all new ideas that could become innovations. In fact, innovation is the result of a complex process that depends on different, interactive preconditions, which can be labeled as a dialectical system (Zlatanović and Mulej, 2015). In accordance with the above, the European Commission defines innovation as the “result of complex interactions between individuals, organizations and factors from the environment, and not as a linear trajectory from new knowledge to a new product” (European Union, 2006).

Innovativeness can also be seen as a multiphase process in which organizations transform ideas into new/advanced products, services or processes with the aim of enhancing competitiveness and successful differentiation on the market (Baregheh, Rowley and Sambrook, 2009).

HEIs should re-examine the existing models of functioning in order to provide knowledge and skills that students will need in the labor market. One of the preconditions for improving innovativeness in higher education is also the synergy which arises from the cooperation of different groups within the internal environment of HEIs (Lašáková, Bajžíková and Dedze, 2017). Garcia and Roblin (2008) point out that it is important to facilitate internal cooperation and to stimulate team work, to encourage openness to new ideas and to distribute power. Nevertheless, despite efforts to support team work, organizational culture in HEIs often neglects it.

On that note, it can be pointed out that organizational culture at universities is often conservative and resistant to changes and that it has a tendency to maintain a status quo. Nedelko and Potočan (2013) particularly stress the importance of changing the organizational culture, i.e. changing

the values and opinions, for improving innovativeness in modern organizations. Therefore, an innovative organizational culture is needed, characterized by resourcefulness, taking initiatives without prior instructions, morality in decision-making and taking responsibility, an environment that fosters innovativeness, teamwork, tolerance for failure and mistakes etc. (Roffeei et al., 2016). In order to create an innovative organizational culture, both the consistent support of the appropriate power structures and the political structures that create regulatory framework and leadership of HEIs are required. Moreover, there is a need for an institutional policy that supports innovation, the establishment of appropriate organizational structures in HEIs (for instance, a special organizational unit for improving innovativeness), as well as a strategic approach to the selection and evaluation of innovation. Also, according to Kunnari and Ilomäki (2016), the organizational structure and culture must be aligned with new, adaptive modes of learning, in order for integration and diffusion of innovation to be successful.

Despite the need for continuous institutional support, financial constraints and rigid regulation can be viewed as key barriers to improving innovativeness in higher education (Lašáková et al., 2017). In fact, another important barrier to innovativeness "in most European countries consists in restrictive national budgets for higher education" (Zlatanović et al., 2020, 5). In contrast, rapid development of technology can be seen as a driver of innovation and university development – for example, through fostering distance learning. However, despite the development of information and communication technologies, their impact on higher education is still minimal (Lašáková et al., 2017).

In order to improve innovativeness in higher education, it is necessary to create the conditions for sharing knowledge and information with other participants, increasing the level of individual commitment and looking for answers, creativity and innovative solutions. Consequently, the better understanding of the knowledge management process will stimulate innovative behavior (Zlatanović and Mulej, 2015).

Therefore, one can ask the question of how innovations in higher education can be measured. According to Oslo Manual definition, innovation in higher education institutions means their ability to produce and implement a new or enhanced process, product, or organizational method that has a significant effect on the activities of a higher education institution and/or its stakeholders such as students, communities, and firms (Brennan et al., 2014). In fact, innovation in HEIs can be measured through 1) new products and services, such as "developing and implementing new courses, research projects, teaching materials and curricula" (Zlatanović et al., 2020, p. 4 according to Al-Husseini and Elbeltagi, 2016); 2) new processes, such as e-learning, good financial management or incentive reward systems for innovative staff members; 3) new ways of organizing the activities, such as

using the ICT for purpose of communication with students and parents or implementation of short trainings for students and employees; 4) new marketing techniques, e.g. differential pricing of postgraduate courses or using the social networks to promote the activities (OECD, 2016, p. 16).

Considering the review of the relevant literature and especially relying on the results of the research conducted at ten different universities in the EU (Lašáková et al., 2017), it can be observed that the current state of innovativeness of higher education is characterized by the following features:

- the gap between the needs of HEIs and institutional, i.e. regulatory framework “(e.g. insufficient funding for this level of education, high bureaucracy demands, low information transparency, strict rules for accreditation, etc.)” (Zlatanović et al., 2020, 17);
- inadequate cooperation with the economy;
- the disparity of technological development (e.g. inconsistency of information and technology methods by individual departments);
- internal processes at HEIs (e.g. slow decision-making process, poor communication between different organizational units, poor coordination of activities, conservative and bureaucratic organizational culture);
- the rigid process of human resource management (e.g. rewarding that does not stimulate innovativeness, the teachers’ workload, lack of material, technical and technological support);
- the characteristics of the teaching staff that discourage innovation (inadequate information and communication skills of the teaching staff, the negative attitude of the teaching staff towards changes (expressed, for instance, through job security as a primary care, without taking any risk), the application of conservative teaching methods);
- the characteristics of students that discourage innovation, such as insufficient motivation of students, the negative attitude towards innovation that can be seen in the following: preference of conventional teaching methods, unfamiliarity with innovative methods, lack of will, etc. (Ellis, 2015), inadequate information and communication skills of students, as well as the low level of involvement of students in decision-making.

With this in mind, we can highlight that “innovation can relate to one, several, or even all aspects of the educational system: theory and practice, teaching and learning, policy, curriculum, technology, administration, institutional culture, and teacher education. It can find its application in any aspect of education having the ability to positively affect learners and learning. At the same time, “innovation in higher education concerns all stakeholders: learners, parents, teachers, administrators, researchers, and policy makers and demands their active participation and support” (Zlatanović et al., 2020, p. 4, according to Serdykov, 2017).

In general, innovation in higher education is a system of different parts and their relations. Simultaneously, this system belongs to a higher order system (e.g. economy). Therefore, a systemic approach to innovation can be applied, meaning that decision-making at HEIs cannot be an independent process, but it involves “more complex interactions among different organizations. Systemic approach enables identification of the key factors which (de)stimulate innovations, their interactions, interactions with relevant stakeholders, as well as examination of social and cultural context; infrastructure; organizational and institutional framework; processes of creating and transferring knowledge etc. One more argument is the fact that the above factors have a crucial impact on the level at which innovative decisions are made, as well as on the forms of innovation being implemented” (Zlatanović et al, 2020, p. 6, according to Smith, 2000).

When applying traditional management tools to complex problems, certain limitations appear since complex problems become simplified into their constituent parts and then managed through discrete interventions. This simplification consists in isolation of actors and interventions, which disables complex problems of improving innovativeness to be properly addressed. A systemic approach to managing innovativeness in HEIs is “useful to reveal how the structure of the system affect its functioning, and what interventions can lead to better results” (Zlatanović et al., 2020, 3). Managing innovativeness in higher education can be studied as a complex-pluralist problem situation for which the appropriate holistic instrumentarium is suitable (Petrović, 2013). Since improving innovativeness can be explored as complex-pluralist problem situation, some of the interpretive, i.e. soft systems methodologies can be applied. In the given context, the possible use of the interpretive Soft Systems Methodology will be presented. The main benefits of applying the SSM consists in discovering the perceptions of different stakeholders on improving innovativeness in higher education, their interactions at the national and supranational level, but also in identifying systemically desirable and culturally feasible changes that could enhance innovativeness in higher education. In fact, using the SSM enables the challenging of the existing ways of seeing and doing things, and can lead to some shifts in worldviews, opening up new proposals for change. These changes can be observed from two different perspectives: as the result of changes in the environment (e.g. changes of regulatory framework), or as the result of changes in the internal characteristics of the HEIs (e.g. organizational structure or culture).

KEY FEATURES OF SOFT SYSTEMS METHODOLOGY

The SSM represents a relevant interpretive systemic approach that tends to encompass different perceptions of reality, facilitating in this way the learning process in which different understandings are examined and discussed in a way that leads to deliberate action and improvement. Certain

assumptions about society and social systems are also incorporated in the SSM. The social system is viewed as a constantly changing conception of the roles, norms and values of the participants, used for defining a particular situation. In managing a problem situation, the SSM is applied through the following four key phases (Checkland, 2000):

1. Examination of a problem situation using rich pictures and root definitions;
2. Building conceptual models;
3. Comparing the models with real world situations and
4. Taking action, i.e. implementing changes that will lead to improving the problem situation.

The initial expression of the problem situation is achieved by the construction of the so-called rich picture of a given situation that allows one or more viewpoints based on which the problem situation will be further investigated. Given that pictures, in general, are better means of perceiving and expressing different relationships than words, rich pictures involve key participants of some situation and show their interests, perceptions and interactions (Zlatanović and Nikolić, 2017).

The defined rich pictures can serve for the further development of the root definitions. The root definitions can be formulated as follows: a system that needs to do something that is marked with P by means of Q in order to achieve R. The term 'to do P' refers to a particular transformation to be carried out. The term 'by means of Q' denotes the activities necessary to do P, that is, the activities needed to transform some input into the corresponding output. The term 'to achieve R' refers to the understanding of the world that makes the transformation meaningful. As an extended statement of the defined PQR model for the formulation of root definitions, the CATWOE model was also developed (Checkland and Tsouvalis, 1997).

The appropriate conceptual models are developed from the root definitions. The conceptual models themselves are the result of the answer to the question of what the system needs to do to be a system that is named in the root definition. While the root definition is an expression of what the system is, the conceptual model expresses the activities that must be undertaken by the system in order to be a system that is named in the definition (Checkland and Tsouvalis, 1997). The elements of the conceptual model are verbs, i.e. verbal phrases that denote activities defined in the root definition. Experience has shown that the best way for building a conceptual model is to start with verbs that reflect the key activities contained in the root definitions.

As the final stage in the application of SSM in the structuring of problem situations, the comparison stage is the point in which intuitive perceptions of the problem situation are brought into conjunction with systemic structures, which ensures a deeper epistemological and more general expression of reality (Checkland, 1996, 177). The result of the comparison phase is the debate on possible changes arising from the

appropriate assessment of the investigated problem situation. The debate on possible changes result in identifying the changes that meet the two key criteria: the first criterion consists in the fact that the changes must be *systemically desirable*, such as the introduction of the mechanisms of assessing effectiveness, ensuring that resources are adequate, etc. The second criterion relates to the *cultural feasibility* of changes ensuring that the elements of culture are not ignored, that is, providing respect for a certain world view, i.e. *Weltanschauung*, expressed in the root definition (Checkland, 1996, 181). Changes identified as systemically desirable and culturally feasible should be implemented, which represents the final stage of the application of the SSM. The practical usefulness of the SSM application in different studies is given in Table 1, identifying different areas of application of this methodology.

Table 1. Selected fields of SSM application

Fields of SSM application	Case studies
Project management	Lockett et al., 2006
Strategic management	Díaz-Parra et al., 2014
Risk management	Majeand Sunjka, 2014
Performance management	Jacobs, 2004
Organizational design	Presley et al., 1998
Quality management	Bennet and Kerr, 1996
Information systems	Taylor et al., 2007
Higher education	Yadin, 2013
Innovation management	Loffler et al., 2009
Efficient energy use	Neves et al., 2004
Managing natural disasters	Gregory and Midgley, 2000
Health protection	Fahey et al., 2004

Source: Authors

As Table 1 shows, the SSM can be applied in different areas, based on which we can consider it a highly applicable methodology. Also, Table 1 shows that SSM has already been applied in the field of higher education. Nevertheless, it is of relevance to point out that, when it comes to researching the problem area of improving innovativeness in higher education from the perspective of the SSM, the appropriate application of this methodology in the given problem area has not yet been developed. Accordingly, a special contribution of the paper can be seen in removing the identified research gap.

THE POSSIBLE APPLICATION OF THE SSM IN IMPROVING INNOVATIVENESS IN HIGHER EDUCATION

Relying on previous considerations, a rich picture of the given problem situation can be built, as the first stage of the SSM application in improving innovativeness in higher education. On that note, based on the review of relevant literature and the results of previous studies, as well as

on perceptions of the researchers themselves, the rich picture of the problem situation – improving innovativeness in higher education – was created (Figure 1). The rich picture encompasses the key stakeholders, their perceptions and interactions, such as students, the employees of HEIs, university and faculty management, the international cooperation of HEIs (expressed, for instance, in student and staff mobility), student organizations, the labor market, the local and state administration. The aim of creating a rich picture is to capture the main entities, relationships and viewpoints in the situation, the processes, the current and potential issues. As we can see from Figure 1, various stakeholders differently perceive innovativeness in higher education. For instance, local and state administrative concerns are related to the rules and procedures adopted on the national level, such as respecting the National strategy for higher education in which the key premises of innovativeness and its improvement are embedded. This strategy is also harmonized with the intentions of the European Union to become innovation union. Management at universities and faculties can observe innovativeness through the lenses of the continuous evaluation of teachers and reward system, which would stimulate innovativeness. Actually, mutual interactions between the management at universities/faculties and local and state administration can point to the need that the implementation of the national strategy and procedures for higher education should be enabled at faculties/universities, but also that some good practices should be involved in national procedures. Teaching and nonteaching staff through their interactions with students, the management at faculties/universities and businesses, may all perceive innovativeness as a means for continuous improvement of the quality of teaching and learning, improving creativity and entrepreneurial skills of students, etc. The relations among the students, labor market and the business sector are also emphasized in Figure 1. They indicate the importance of business-academia collaboration, gaining knowledge and competences according to the labor market's requests, as well as the possibility for students to adopt practical knowledge (e.g. through obligatory internship programs). Moreover, Figure 1 stresses the importance of the mobility of the students and the staff for improving innovativeness in higher education. Exchanging knowledge, experiences and practices, may results in better innovativeness through adopting new courses, teaching and learning methods, ways of students' assessment, etc. Therefore, Figure 1 presents a tool to encompass diverse perceptions, interests, opinions of stakeholders and their multiple relationships as well, i.e. a way of capturing impressions and insights. In fact, it represents innovativeness in higher education as a system of subjective people perceptions, i.e. as mental constructs of people involved in the problem situation. According to the rich picture presented (Figure 1), we can set the root definition, as a proper concise description of the system of improving

innovativeness based on a specific world view. In order to facilitate the formulation of the root definition, the CATWOE analysis was used.

In this way, the following six components were identified:

C (Customers) – **students, economy, society as a whole**

A (Actors) – **higher education institutions**

T (Transformation Process) – traditional higher education institutions
– transformation process – **innovative higher education institutions**

W (Weltanschauung) – **contemporary higher education institutions function** in circumstances where there is a pronounced significance of innovativeness **in accordance with the EU's efforts to become an innovation union**

O (Owners) – **employees in higher education institutions**

E (Environmental constraints) – **restrictive legal regulations, financial constraints**

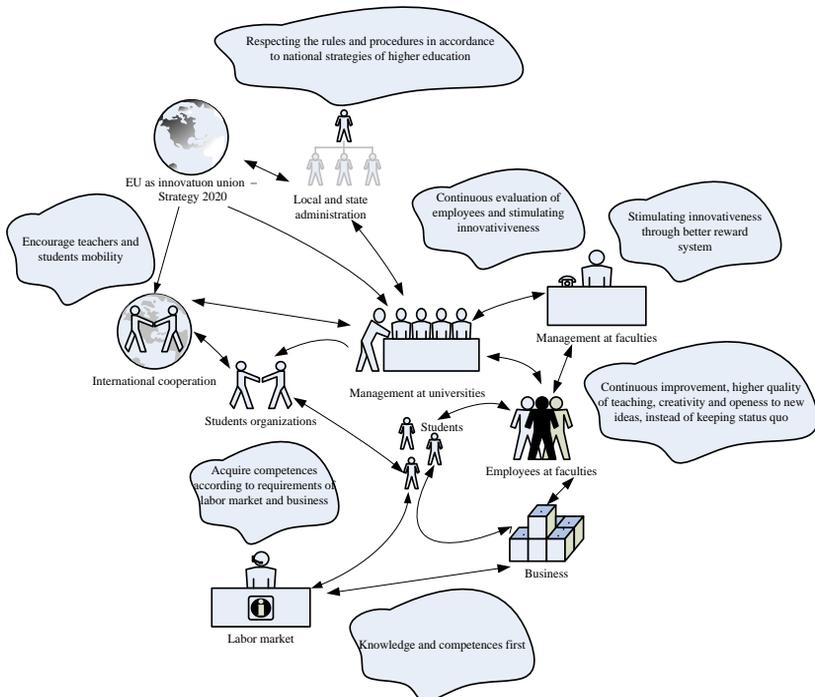

Figure 1 Rich pictures of the problem situation of improving innovativeness in higher education

Source: Authors

The root definition from the presented CATWOE could be set as follows:

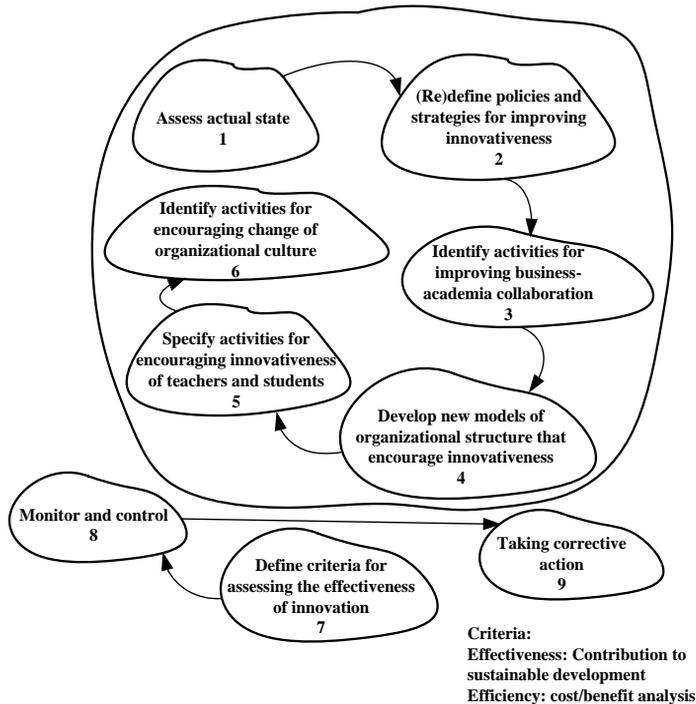
Relevant system: A knowledge-based system that involves a strategic approach to innovation along with intensive cooperation of HEIs with external stakeholders, new models of organizational structures, innovative organizational culture, continuous training and development of employees in HEIs, as well as greater participation of students in decision-making, which contributes to improving innovativeness and efficiency of higher education institution as a basis for sustainable development.

The next step in the implementation of the SSM is to build a conceptual model. Since the elements of the conceptual model are verbs, the modeling technique is reflected in the compilation of a minimal list of verbs denoting the activities necessary in the system described in the root definition, as well as in structuring the verbs in a logical order (Checkland, 1996, 170). The conceptual model is presented in Figure 2. Actually, the conceptual model defines and links the activities needed to achieve the transformation process. Modelling the current practice which cannot enable valid comparison phase and discussion in building the conceptual models seems to be the most common error so we start from the defined root definition and single out the following relevant activities in improving innovativeness: redefining the policy and strategies for innovation, identifying the activities for improving business-academia collaboration, developing new models of organizational structures at universities, specifying the activities to encourage students and teachers innovativeness, as well as activities needed to change the organizational culture and to adopt innovative organizational culture. Also, the model includes the monitoring and control activities along with defining the main criteria for assessing innovativeness in higher education. On that note, we emphasize the contribution to sustainable development as the criterion for effectiveness, and cost/benefit analysis as the criterion for efficiency. This model can help in deepening our understanding of the situation and enable us to begin to learn the way to taking actions to improve the problem situation. It is a device which is a source of good questions to ask about real situation and ensures a structured discussion about the situation, how it could be changed, which will eventually lead to action being taken.

According to the above, we can conclude that the given conceptual model represents a system by which innovativeness in higher education can be improved. Comparing conceptual models with reality should result in the discussion about changes that will improve the problem situation.

With respect to the listed characteristics of the current state of innovativeness in higher education (Lašáková et al., 2017), the debate on possible changes should lead to identifying the proper systemically desirable and culturally feasible changes, as the outcome of the comparison of the conceptual model with the current situation. From the

conceptual model we can define a set of questions to ask. These are as follows: Does some activity exist in the real situation? Who does it? How do they do it? When do they do it? How else could it be done?, etc. Since this type of discussion was not conducted in real conditions, systemically desirable and culturally feasible changes have been identified, based on the comparison of the interpreted results of previous research on the current situation in HEIs with the activities identified in the conceptual model.

Figure 2 Conceptual model

Source: Adapted from Zlatanović, 2015

The changes in their nature may vary: changes in structure, changes in procedures and changes in attitudes. So, we propose several systemically desirable and culturally feasible changes. First of all, structural changes can refer to the changes in the organizational structure at universities that include the introduction of new organizational units in charge of innovation, such as, for example, the development of university spin-offs (Babić & Savović, 2015), the changes in the reporting structure and the structure of responsibility. Procedural changes concern dynamic elements, such as the changes of the regulatory framework (e.g. accreditations procedures), the changes in reporting and information process, the decision-

making process (for example, a greater participation of students in the decision-making process), and the like. Changes in attitudes involve flexible and innovative organizational culture, fostering teamwork and interdisciplinary cooperation. This type of changes also relates to changes in the expectations that relevant stakeholders have from improving innovativeness in HEIs. However, it often happens that the identified changes are not implemented in reality or that they are not sufficiently implemented. Therefore, monitoring and control activities have key importance, but also the assessment of effectiveness of implemented innovations envisaged by the conceptual model.

DISCUSSION AND IMPLICATIONS

Of relevant importance is to take into account that this is only the potential application of the SSM in improving innovativeness in higher education. It would be more beneficial if we could implement this approach in real circumstances. However, the limitation of the paper concerns the fact that the current state of innovativeness in higher education is assessed on the basis of the literature review and the results of previous studies, and not on the basis of an original empirical research. In this regard, the subject of future research is the assessment of the current situation at the universities in the Republic of Serbia and Slovenia and its comparison with the elements of the conceptual model, with the aim of defining the systemically desirable and culturally feasible changes that will lead to improving innovativeness in HEIs. One of the possible ways of assessing the current situation is the empirical research based on primary data collection through the distribution of the questionnaires to relevant stakeholders, as well as one based on secondary data analysis.

Hence, comparing the so identified current state with the elements of the conceptual model should trigger a certain discussion on the systemically desirable and culturally feasible changes between the relevant stakeholders. Even if such discussion would be allowed, a question on the real participation of stakeholders may be posed, given the different power they possess. This implies the need for a combined application of the SSM and the specific emancipatory systems approaches, such as Critical Systems Heuristics (Ulrich, 1994) in improving innovativeness of HEIs.

Regarding the effects of the proposed approach to innovativeness of higher education institutions we can stress that the SSM provides a learning system that challenges the existing ways of seeing and doing things, and can lead to some worldviews changes or new proposals for change. In comparison to some alternative approaches, such as hard systems approaches (classic Operational Research, Systems Analysis or Viable System Model), the SSM incorporates the concept of conflicting worldviews which characterizes all social interactions. According to

Zlatanović (2016), the key differences between hard systems approaches (HSA) and the SSM as a representative of soft systems approaches are reflected in the interpretation of the system concept itself, the theoretical assumptions and methods used, as well as in the principles of acquiring knowledge. The HSA observes the system as an objective part of reality. On the other hand, the SSM does not see the system as an objective entity in the real world, but more as epistemological concept subjectively constructed by people. In addition to this, the HSA and the SSM are both based on different theoretical assumptions and use of different analysis methods. According to the HSA, a system should be well structured and with clearly defined objective. However, such approach implies optimization and cannot provide a solution for complex social problems since it ignores different perceptions, values and interests existing in organizations. On the contrary, SSM focuses on problem situations as the systems of problems, rather than on a single problem. Therefore, the focus is on the learning process. Finally, the HSA and the SSM base on the different principles of knowledge acquisition. The HSA correspond with traditional epistemology employing the principle of division between the subject and the object of research. On the other hand, SSM respects the interaction between the observer, as the subject of the research, and the problem situation, as the object of the research. Accordingly, the observer is part of the observed situation. Actually, in SSM social world is considered to be very complex and continually created and recreated by people thinking, talking and taking action. We can conclude that in the SSM, the concept of systemicity appears in the process of inquiry into the world, rather than in the world itself. This shift makes a difference between the hard and soft systems approaches (Reynolds and Holwell, 2010).

The utilization of the SSM methodology to address innovativeness in HEI may have the following theoretical and practical implications. Regarding the theoretical implications, we may outline several possible components of HEI, which should be taken into consideration when dealing with drivers and barriers or more broadly with innovativeness in HEI. This can for instance, be the institutional framework (modern ICT, government “support”, accreditation standards; structural/procedural factors, organizational culture); intellectual capital (knowledge, upgrading knowledge, in-service training) and diverse aspects of innovativeness in HE (e-learning, flexibility, students can choose subjects, on-line teaching materials, students stimulating activities, student mobility, co-developing the curricula). Turning to practical implications, the utilization of outlined areas in the frame of empirical examination will enable various entities involved in HEI, for instance the assessment of key drivers and barriers of innovativeness in HEI, the identification of the current state of innovativeness in HEI from various standing points, etc. These cognitions provide fertile ground for future decisions of HEI about how to improve

their innovativeness and the possibility for fine tuning of the individual elements of innovativeness in HEI.

CONCLUSION

On the basis of the overall consideration in the paper, we can draw the following conclusions: the SSM represents an appropriate means of introducing a structured systems thinking into a certain course of events and actions, which adjusts the various assessments of the investigated problem situation and introduces the proper models of the system. Due to different practical experiences regarding the use of the SSM, the following conclusion can be drawn: the SSM provides a structured way of identifying and involving different views of relevant stakeholders, highly applicable ideas, stakeholders who are open to new ideas and conflict mitigation, but also more willing to listen to alternative approaches and to adopt them.

In that sense, the key contribution of the paper consists in the introduction of the SSM as an appropriate systemic approach to improving innovativeness in higher education, the application of which has not been identified so far. In fact, conducting the research on improving innovativeness in higher education within the conceptual framework of the SSM and using its key tools provides a comprehensive review of the given problem situation and the possibilities for its improvement. Using our cognitions will be beneficial for addressing some of the current challenges of innovativeness in HEIs, like improving cooperation between the academia and economy (Potočan et al., 2016), where activities of HEIs should be oriented on establishing tighter connections, for instance in initiatives for solving actual problems of organizations, by including students in project work.

REFERENCES

- Al-Husseini, S. and Elbeltagi, I. (2016). Transformational leadership and innovation: a comparison study between Iraq's public and private higher education. *Studies in Higher Education*, 41(1), 159–181. doi.org/10.1080/03075079.2014.927848
- Babić, V. & Savović, S. (2015). Podsticajni faktori razvoja univerzitetskih spinof poduhvata (Incentive factors for the development of university spin-offs). U Mimović, P. (red). *Univerzitetski spinof poduhvati – organizacioni okvir za realizaciju interdisciplinarnih projekata (University spinoffs - an organizational framework for the realization of interdisciplinary projects)* (str. 33–67), Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet.
- Baregheh, A., Rowley, J. & Sambrook, S. (2009). Towards a Multidisciplinary Definition of Innovation. *Management Decision*, 47 (8), 1323–1339. DOI 10.1108/00251740910984578

- Bennet, L. M. & Kerr, M. A. (1996). A Systems Approach to the Implementation of Total Quality Management. *Total Quality Management*, 7 (6), 631-665. DOI 10.1080/09544120100000022
- Bennetts, P. D. C., Mills, S. & Wood-Harper, A.T. (2000). Role-play in inquiring systems and information systems development. *Systems Research and Behavioral Science*, 17, 231-242. Doi 10.1002/(SICI)1099-1743(200005/06)17:3<231::AID-SRES317>3.0.CO;2-B
- Bouchikhi, H. & Kimberly, R. (2001). It's difficult to innovate': The death of the tenured professor and the birth of the knowledge entrepreneur. *Human Relations*, 54(1), 77-84. doi:10.1177/0018726701541010
- Brennan, J., Ryan, S., Ranga, M., Broek, S., Durazzi, N., Kamphuis, B. (2014). Study on innovation in higher education: Final Report Study on Innovation in Higher Education Executive Summary.
- Carayannis, E. G., & Rakhmatullin, R. (2014). The Quadruple/Quintuple Innovation Helixes and Smart Specialisation Strategies for Sustainable and Inclusive Growth in Europe and Beyond. *Journal of the Knowledge Economy*, 5(2), 212-239. doi: 10.1007/s13132-014-0185-8
- Checkland, P. (1996). *Systems Thinking, Systems Practice*. Chichester: John Wiley and Sons
- Checkland P. (2000). Soft Systems Methodology: A Thirty Year Retrospective. *Systems Research and Behavioral Science*, 17 (S1), 11-58.
- Checkland, P. & Tsouvalis, C. (1997). Reflecting on SSM: The Link Between Root Definitions and Conceptual Models. *Systems Research and Behavioral Science*, 14 (3), 153-168. doi.10.1002/(SICI)1099-1743(199705/06)14:3<153::AID-SRES134>3.0.CO;2-H
- Checkland, P., & Poulter, J. (2010). Soft Systems Methodology. In M. Reynolds, & S. Holwell (Eds.), *Systems Approaches to Managing Change: A Practical Guide* (pp. 191-242). London: Springer
- Díaz-Parra, O.; Ruiz-Vanoye, J. A.; Barrera-Cámara, R. A.; Fuentes-Penna, A. & Sandoval, N. (2014). Soft Systems Methodology for the Strategic Planning of the Enterprise Computer Security. *International Journal of Combinatorial Optimization Problems and Informatics*, 5(1), 2-14.
- Ellis, D. (2015). What Discourages Students from Engaging with Innovative Instructional Methods: Creating a Barrier Framework. *Innovative Higher Education*, 40, 111-125. DOI 10.1007/s10755-014-9304-5
- European Commission (2010). *Europe 2020 Strategy*. available at: http://aei.pitt.edu/47687/1/Europe_2020.pdf
- European Union. (2006). *Innovation Management and the Knowledge-Driven Economy*. Brussels: European Union.
- Fahey, D. K., Carson, E. R., Cramp, D. G. & Muir Gray, J. A. (2004). Applying Systems Modelling to Public Health. *Systems Research and Behavioral Science*, 21, 635-649. doi.org/10.1002/sres.602
- Foss, N. J., & Saebi, T. (2017). Fifteen Years of Research on Business Model Innovation: How Far Have We Come, and Where Should We Go? *Journal of Management*, 43(1), 200-227. doi: 10.1177/0149206316675927
- García, M. L. & Roblin, P. N. (2008). Innovation, research and professional development in higher education: Learning from our own experience. *Teaching and Teacher Education*, 24 (1), 104-116. doi:10.1016/j.tate.2007.03.007
- Garrison, D.R. & Kanuka, H. (2004). Blended learning: uncovering its transformative potential in higher education. *Internet and Higher Education*, 7 (2), 95-105.

- Gregory, W. J. & Midgley, G. (2000). Planning for disaster: developing a multi-agency counselling service. *Journal of the Operational Research Society*, 51, 278-290.doi.org/10.1057/palgrave.jors.2600912
- Hasanefendic, S., Birkholz, J.M., Horta, H. & van der Sijde, P. (2017). Individuals in action: bringing about innovation in higher education. *European Journal of Higher Education*, 7 (2), 101-119.doi.org/10.1080/21568235.2017.1296367
- Jacobs, B. (2004). Using Soft Systems Methodology for Performance Improvement and Organisational Change in the English National Health Service. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 12 (4), 138-149.doi.org/10.1111/j.0966-0879.2004.00444.x
- Klomp, L. & Leeuwen, G. (2001). Linking Innovation and Firm Performance: A New Approach. *International Journal of the Economics of Business*, 8 (3), 343-364. DOI: 10.1080/13571510110079612
- Kunnari, I. & Ilomäki, L. (2016). Reframing teachers' work for educational innovation. *Innovations in Education and Teaching International*, 53 (2), 167-178.doi.org/10.1080/14703297.2014.978351
- Lašáková, A., Bajžíková, L. & Dedze, I. (2017). Barriers and drivers of innovation in higher education: Case study-based evidence across ten European universities. *International Journal of Educational Development*, 55, 69-79.doi.org/10.1016/j.ijedudev.2017.06.002
- Lockett, N., Brown, D. & Sissons, A. (2006). Soft Systems Methodology in IT Project Management: Implementing CRM in SMEs. *AMCIS 2006 Proceedings* (3722-3732).
- Loffler, K., Tschirky, H. & Kijima, K.J. (2009). Embedding Enterprise Science into SSM for Improving Innovation Systems in Technology-Based Companies. *Systems Research and Behavioral Science*, 26, 675-687.doi.org/10.1002/sres.962
- Maje, M & Sunjka, B. P. (2014). The Application of Soft Systems Methodology to Supply Chain Risk Management in Small and Medium Enterprises. In (Schutte, C. ed.) *Southern African Institute for Industrial Engineering SAIIIE26 Proceedings* (pp. 317-331).
- Nedelko, Z. & Potočan, V. (2013). The role of management innovativeness in modern organizations. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 7 (1), 36-49. doi.org/10.1108/17506201311315590
- Neves, L.M.P., Martins, A. G., Antunes, C. H. & Dias, L.C. (2004). Using SSM to rethink the analysis of energy efficiency initiatives. *Journal of the Operational Research Society*, 55, 968-975. doi.org/10.1057/palgrave.jors.2601763
- OECD (2016). *Innovating Education and Educating for Innovation: The Power of Digital Technologies and Skills*, OECD Publishing. Paris. Available at: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264265097-en>
- Petrović, S. P. (2013). A Holistic Instrumentarium for Creative Managing the Problem Situations. *Teme*, 37 (1), 97-116.
- Potocan, V., Nedelko, Z., Mulej, M., & Dabic, M. (2016). How University's Activities Support the Development of Students' Entrepreneurial Abilities: Case of Slovenia and Croatia. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-19. [doi:10.1007/s13132-016-0407-3](https://doi.org/10.1007/s13132-016-0407-3)
- Presley, A., Sarkis, J. & Liles, D. (1998). Participative Design Using Soft Systems Methodology, *AMCIS Proceedings*, 270.
- Roffei, M. H. S., Kamarulzaman, Y. & Yusop, D. F. (2016). Innovation culture in higher learnign instituitions: A proposed framework. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 219, 401-408.doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.064
- Rogers, E. (2003). *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.

- Serdykov, P. (2017). Innovation in education: what works, what doesn't, and what to do about it? *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning*, 10(1), 4-33.
- Skarzynski, P., & Gibson, R. (2008). *Innovation to the core*. Boston, MA: Harvard Business Press.
- Smith, K. (2000). Innovation as a Systemic Phenomenon: Rethinking the Role of Policy. *Enterprise & Innovation Management Studies*, 1(1), 73-102. doi.org/10.1080/146324400363536
- Tierney, W.G. and Lanford, M. (2016b). Conceptualizing Innovation in Higher Education. In: Paulsen, M. (ed.) *Higher Education: Handbook of Theory and Research* (pp.1-32), Vol. 31, Springer
- Ulrich, W. (1994). *Critical Heuristics of Social Planning – A New Approach to Practical Philosophy*. Chichester: John Wiley and Sons
- Yadin, A. (2013). Soft Systems Methodology in an Educational Context—Enhancing Students Perception and Understanding. *International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning*, 3 (5), 351-356. DOI: 10.7763/IJEEEE.2013.V3.25
- Valenčič-Zuljan, M. and Vogrinc, J. (eds). (2010). *Facilitating Effective Student Learning through Teacher Research and Innovation*. Ljubljana: Faculty of Education
- Zlatanović, D. (2015). A Holistic Approach to Corporate Social Responsibility as a Prerequisite for Sustainable Development: Empirical Evidence, *Economic Annals*, 60, 69-94. DOI:10.2298/EKA1507069Z
- Zlatanović, D. & Mulej, M. (2015). Soft-systems approaches to knowledge-cum-values management as innovation drivers, *Baltic Journal of Management*, 10 (4), 497-518. doi.org/10.1108/BJM-01-2015-00
- Zlatanović, D. (2016). Kombinovanje metodologija Identifikovanja i testiranja strategijskih pretpostavki i Organizacione kibernetike u upravljanju problemskim situacijama u preduzećima (Combining the methodologies of Strategic Assumptions Surfacing and Testing and Organizational Cybernetics in managing the problem situations in enterprises). *Ekonomski horizonti*, 18(1), 15–32. doi: 10.5937/ekonhor1601015Z,
- Zlatanović, D. & Nikolić, J. (2017). Strategic decision making from the viewpoint of systems thinking: the role of values and context. In: Nedelko, Z. & Brzozowski, M. (eds). *Exploring the influence of personal values and cultures in the workplace* (98-118). IGI Global, Hershey: Business Science Reference
- Zlatanović, D., Babić, V. & Nikolić, J. (2020). Higher Education Institutions as Viable Systems: A Cybernetic Framework for Innovativeness. In: Babić, V. & Nedelko, Z. (eds). *Handbook of Research on Enhancing Innovation in Higher Education Institutions* (1-25). IGI Global, Hershey: Business Science Reference

СИСТЕМСКИ ПРИЛАЗ УНАПРЕЂЕЊУ ИНОВАТИВНОСТИ У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ

Дејана Златановић¹, Јелена Николић¹, Златко Неделко²

¹Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Крагујевац, Србија

²Универзитет у Марибору, Факултет за економију и бизнис, Марибор, Словенија

Резиме

Поштујући значај иновативности за остваривање конкурентске предности и одрживи развој савремених организација, у раду је средиште истраживања на иновативности високообразовних институција и могућностима њеног унапређења. Сходно сложеној и плуралистичкој природи истраживаног проблемског подручја, примењен је одговарајући холистички прилаз унапређењу иновативности у високом образовању. Заправо, иновативност у високом образовању је посматрана у концепцијском оквиру Методологије тзв. софт система (МСС). Као одговарајућа интерпретативна системска методологија, МСС настоји да обухвати различите перцепције реалности, олакшавајући на тај начин процес учења у коме су различита схватања испитана и дискутована на начин који доводи до осмишљеног деловања и унапређења. Иако представља једну од најшире употребљаваних системских методологија, још увек није примењена у проблемској области унапређења иновативности у високом образовању, што представља одговарајућу истраживачку празнину. У превазилажењу наведеног истраживачког гепа, у раду су коришћене богате слике, изворне дефиниције и концептуални модели, као релевантни инструменти МСС-а. На тај начин, препознате су различите перцепције релевантих стејкхолдера о унапређењу иновативности у високом образовању, као и могуће системски пожељне и културално изводиве промене којима се може унапредити иновативност високообразовних институција. Дакле, истражујући иновативност у високом образовању у концепцијском оквиру МСС-а и користећи њене кључне инструменте, обезбеђено је свеобухватно сагледавање дате проблемске ситуације и могући начини њеног унапређивања. Међутим, важно ограничење тиче се чињенице да је текуће стање иновативности у високом образовању процењено на основу прегледа литературе и резултата претходних истраживања, а не на основу оригиналног емпиријског истраживања. У том смислу, предмет будућих истраживања је процена текућег стања на универзитетима у Републици Србији и Словенији и њихово поређење са елементима концептуалног модела, у циљу дефинисања системски пожељних и културално изводивих промена које ће довести до унапређења иновативности на високообразовним институцијама. Један од могућих начина процене текућег стања је емпиријско истраживање засновано на прикупљању примарних података кроз дистрибуцију упитника релевантним стејкхолдерима, као и на анализи секундарних података.

UPSTREAM SUPPLY CHAIN DILEMMA – SINGLE OR MULTIPLE SOURCING

Aleksandra Andjelković*, Goran Milovanović

University of Niš, Faculty of Economics, Niš, Serbia

*aleksandra_caka@yahoo.com

Abstract

Supply chains, as networks of companies, are focused on creating greater value to meet market needs with aim to achieve higher profitability. In this regard, all activities and processes within supply chain, starting from supply of raw materials until to the delivery of final products at the market, must be organized bearing in mind the aim of the supply chain. The focus of the paper is on upstream supply chain, and on solving the dilemma of supplying from single or multiple sources. The significance of this part of supply chain arises from the fact that any potential disorder or disruption in supplying can jeopardize making the value for consumers and the survival of the whole chain. Considering that due to the reduction in the complexity of upstream supply chain management, there is a trend of supplier base reduction, the aim of the paper is to determine how much this trend is present in the Republic of Serbia, with a special emphasis on the food industry. Using by regression analysis and based on the results of empirical research, the authors point to factors that determine the size of the supplier base in the food industry in the Republic of Serbia.

Key words: upstream, supplier base, supply chain, food industry.

ДИЛЕМА *UPSTREAM* ЛАНЦА СНАБДЕВАЊА – ЈЕДАН ИЛИ ВИШЕ ИЗВОРА СНАБДЕВАЊА

Апстракт

Ланци снабдевања, као мреже предузећа, фокусирани су на стварање веће вредности којом би се задовољили захтеви тржишта, а у циљу остваривања веће профитабилности. С тим у вези, сви процеси и активности унутар ланца снабдевања, почев од снабдевања сировина до испоруке готових производа тржишту, морају бити организовани у складу са његовим циљем. Фокус рада је на *upstream* ланцу снабдевања и на решавању дилеме снабдевања из једног или већег броја извора. Значај овог дела ланца снабдевања произилази из чињенице да сваки евентуални поремећај или прекид у снабдевању може угрозити стварање вредности за потрошаче и опстанак читавог ланца снабдевања. Како је због смањивања комплексности управљања *upstream* ланцем снабдевања присутан тренд смањивања снабдевачке базе, циљ рада је да утврди колико је овај тренд заступљен у Републици

Србији, на примеру индустрије хране. Применом адекватних статистичких метода и на основу резултата емпиријског истраживања аутори у раду упућују на факторе који одређују величину снабдевачке базе у индустрији хране у Републици Србији.

Кључне речи: *upstream*, снабдевачка база, ланац снабдевања, индустрија хране.

INTRODUCTION

Upstream supply chain includes flows of raw materials (components or parts) from suppliers to manufacturers. The need for supplying from "second hand" is more pronounced, or switch from own sources of supplying to outsourcing supplies. This is due to the fact that many activities are not considered as core activities and should be left to those supply chain partners with those competences. The logic of Henry Ford "you must possess to control it" is gradually outdated (Sweeney, 2013, p. 31). The advantage of outsourcing is transferring of activities that do not add value to a company that are specializes in performing those activities. Therefore, the advantages of supplying raw materials from other sources are obvious. However, the more important question is the decision about optimal number of source of supplying, or size of the supplier base. Managing flows in the upstream supply chain involves monitoring and adapting to current market conditions.

Inadequate upstream supply chain management can jeopardize downstream flows and the delivery of value to consumers (Andjelkovic et al., 2017). Companies spend an average of approximately 60% of revenue for raw materials, components and parts (Monczka et al., 2005). This is one of the reasons for carefully decision making about supplier base. Adequate supplier base should be use as a source of reducing cost of purchase and competitive advantages (Glock, 2012, p. 318). In this regard, defining an adequate supplier base that will ensure the sustainability and continuity of the process in the supply chain with the establishment of partnership relations has become a very important question. It is not possible to define a supply strategy that will be applicable in each supply chain and industry.

In the paper authors have chosen the most successful companies from food industry, according to the achieved profit, for empirical research. What kind of approach those companies use in the supply process? What is their supplier base? Is it possible to find a common solution among the analyzed companies, which are from the same business sphere? These are the questions that authors will try to answer in the following text.

LITERATURE REVIEW

Disruptions and disorders in the upstream supply chain could be the result of inadequate supply strategy and/or wrong selection of suppliers that are not capable to provide continuity in supply with available capacities (Andelković et al., 2017). The logistics strategy is gradually focusing on the fast and direct transport of small lots. Under these conditions it is essential

that suppliers guarantee that they will deliver the complete order at an agreed time. In order to ensure a fast and reliable response, companies are focused on strategic supply based on careful selection of suppliers which will provide raw materials of the appropriate quality, with lower costs, exchange of innovations, and etc. Decision of developing supply chain has to contain complex analysis of the optimal number of partners. The 4Rs approach could be use as guidance in the process of defining an optimal supplier base. This approach includes the following elements (Christopher, 2010, p. 8):

- *Reliability* - represent consistency and predictability of partner behavior over a long period (Handfield, & Nichols, 2002, p. 166). Reliability depends on the contacts that are set among partners during the time. Also, the degree of reliability is determined by the integrity of the partner, or by operating in accordance with the moral code.
- *Responsiveness* – it implies a response within the shortest possible period with high level of flexibility. "Working smarter and not harder" is the basis of competitive advantages in contemporary business conditions.
- *Relationships* – basis of this way of business is the idea that the relationship between customer and supplier must be based on a long-term partnership. Thus, primacy is given to managing by relationships with key suppliers of raw materials, products and services (Sweeney, 2013, p. 31).
- *Resilience* – Supply chains in modern conditions must be ready to absorb shocks, even if they are confronted with unexpected disruptions. Resilient supply chains possess "amortizers" for overcoming unforeseen situations. For example, the role of "amortizers" could have inventories or available capacity. Given that business uncertainty is continually growing, supply chains need to define strategies to mitigate or eliminate identified risks.

The inclusion of a larger or smaller number of suppliers in the supply chain carries with it advantages as well as disadvantages. Decision making about supplying strategy depends on market conditions. According to traditional learning (procurement has an operational role), assumption is that the existence of a sufficient number of suppliers is a priority of the supply chain, while modern learning (supply has strategic importance) emphasizes that competent suppliers are rare resource and that only with those suppliers should be developed long-term relationship. Often, the decision on the number of suppliers is in correlation with relationships established with them. In this sense, decision making about choosing single source of supply often is associated with the establishment of collaborative relationships with suppliers, while decision about multiple suppliers is linked to transactional relations.

Single source of supply, when one supplier is responsible for raw materials procurement, could be an advantage in terms of cost savings and achieving a higher level of quality (Berger et al., 2004, p. 10; Namdar et al., 2018), but this choice brings with it a lower level of resilience. It is certainly desirable that each supply chain have a leader among suppliers, but also it is necessary, whenever it is possible, to provide alternative sources of supply.

Supply from single source and establishing of collaborative relationships include: using potentials to cost reduction, use of supplier's know-how, faster development of new products, improvement of planning and information exchange with suppliers, early detection of errors, higher quality level (Chen, 2016), simpler supply process, better utilization of resources, reduction of inventory levels, facilitates the implementation of joint innovations, greater mutual trust, and etc. (Larson, & Kulchitsky, 1998; Gibbs, & Humphries, 2009, p. 117). Reducing supplier base has become a priority for a lot of companies with developing just-in-time strategy.

Supplier base limited on single source is possible exclusively with development of collaborative relationships (Berger et al., 2004). One of the first things that suffer in the absence of collaborative relationships is quality. Suppliers focused on minimize costs could be threat to performances of the entire supply chain (Christopher, 2011, p. 215). In addition, decide on choice of single source of supply in practice has proved to be very risky. Toyota and it's brake valve crisis from 1997 is example of supply chain disruptions as a result of single supplier base (Yu et al., 2009).

There is a lot of disagreement about this issue. According to some opinions single source of supply is the way for minimizing risks, while other opinions insist on multiple sourcing as a way for overcoming excessive dependence from suppliers, and that is often the main cause of single sourcing. However, although single source of supply has a consequence greater degree of dependence, greater dependence does not mean at the same time a higher risk of supply. In any case, decision about single or multiple source of supply must take into account the possibility of occurrence of dependence between the partners, in particular the asymmetric allocation of dependencies (exist in a situation where purchaser is dependent from supplier or the opposite). Figure 1 point to the different dependencies between the partners in upstream supply chain, according to importance to purchaser and importance to supplier.

Importance to purchasers	<i>High</i>	One-sided dependence	Mutual dependence
	<i>Low</i>	Low dependence	One-sided dependence
		<i>Low</i>	<i>High</i>
		Importance to suppliers	

Fig. 1 The dependency matrix

Source: Blome, C. & Henke, M. (2009). Single versus Multiple Sourcing: A Supply Risk. In Zsidisin, G. & Ritchie, B. (Eds.), *Supply Chain Risk: A Handbook of Assessment, Management, and Performance* (125-136). Springer: New York. p. 131.

If there is a mutual dependency among partners, each partner will have the same importance to the other in upstream supply chain, and according to that will organize own resources. There are two different cases (Blome, & Henke, 2009, p. 131):

1. Raw materials and services, as well as relationships with suppliers and the risks that arising from this relationship are marginal, and
2. The level of significance of raw materials, services as well as the relationship with the suppliers and the risks that arising from that relationship is high.

From a risk perspective, mutual dependency can lead to greater supplier flexibility in terms of fulfillment requirements of manufacturer. There will be greater motivation for minimizing costs and increasing quality. But high dependence carries the risk of major consequences in case of interruption. That is the reason why supply chain need to foster a proactive approach to risk management.

For many companies, standard practice was to use multiple suppliers for most purchased raw materials, with the aim suppliers competing against each other. Managers believed that the practice would drive prices down and provide better service. This approach drives the popularity of on-line bidding scenarios, which also known as reverse auctions (Fawcett et al., 2007, p. 319). Significant cost reduction has been achieved through competition on-line bidding events. Decision making about develop supply chain with a multiple supply is supported by numerous advantages. Participation of larger number of suppliers in supply brings more sources of knowledge and experience that could be used in the process of creating supply chain value. In case that one of the suppliers does not fulfill the obligations on adequate way, it could be easily replaced. Companies want to avoid being dependent of any single supplier. For example, a fire at an Aisin production plant in 1997 (sole-source supplier of brake parts for Toyota), stopped Toyota's production lines and was estimated to cost the company approximately \$40 million per day (Nelson, et. al., 1998). Multiple source of supply leads to greater flexibility due to lower costs of replacement of supply sources (Burke et al., 2007, p. 96), no loss of motivation of suppliers due to long-term contracts and the like (Blome, & Henke, 2009, p. 127). Also, using multiple source of supply a company can hedge technological risk. Some companies use a multiple-sourcing strategy to learn from different suppliers. For instance, Hewlett-Packard co-founded with Intel the development of the 64-bit Itanium processors (formerly called IA-64). Nevertheless, Hewlett-Packard made the decision to buy AMD's Opteron processor, which could handle both 32-bit and 64-bit applications (Clark, 2005). Finally, companies use multiple suppliers to support global operations.

However, a long and complex supply chain usually has slowly reaction to changes, which implies greater vulnerability and sensitivity to disorders (Tang, & Tomlin, 2008, p. 12). Participation of larger number of suppliers in the supply chain makes communication between partners more difficult. Also, building a trust relationship is difficult with a great number of suppliers (Berger

et al., 2004, p. 10). Multiple sourcing represent situation where one supplier plays against another, so problem could be potential competition among suppliers (Berger et al., 2004). In supply chain with a multiple source of supply, it is more difficult to ensure compatibility of goals, strategies, corporate cultures, and etc.

Multiple supply sources could be also cause of disruption in the upstream supply chain. Demand division into a larger number of suppliers leads to reduce the interest of these suppliers for innovation its processes. In case of changes in demand, suppliers will first respond to the demands of their key customers. Multiple supply sources could be the factor of lower level of services and flexibility than supplying from single source. The conclusion is that less dependence (in case of multiple source of supply) does not necessarily have to be associated with a lower risk of supplying. In any case, the risk of supply may be based on specific situations and it is very difficult to make any generalization.

Multiple source of supply does not lead to an automatic increase of supply chain resilience, especially if strategically important raw materials are in focus. This type of supply could be a reason for increasing vulnerability. Supply from single source is a way for reducing vulnerability in the case of strategic raw materials. Some of the characteristics that are present for single or multiple sources of supply, which can lead to greater resilience of the entire supply chain, are the following (Blome, & Henke, 2009, p. 132; Burke et al., 2007, p. 96; Yu et al., 2009):

- Single source - the number of potential sources of risk is smaller, risks could be better and easier recognized, and it is easier to manage proactively. However, due to the lack of alternative sources the risk exposure is higher;
- Multiple sources - the problem of managing a large number of supply sources is more pronounced, as well as a likelihood of risk occurrence. Although the likelihood of risk increases, systemic risk management lead to reduce this effect. In this case, the risk of interruptions is lower due to the possibility of supplying from alternative sources.

Therefore, the disadvantages of each supply strategy at the same time are the advantages of the other. In modern conditions, there is a need that one of the key supplier selection criteria be the supplier's risk awareness. For example, do suppliers revise their risk profile? Do they have procedures for monitoring and mitigating risks? It is very important to adopt a proactive strategy for managing relationships with key partners and, in that sense, provide help to suppliers for improving supply chain risk. In the short and medium term, there is often no possibility of making the right decision about supply base. In addition, given the frequent changes in the supply chain environment, does not mean that a defined supply base will always be adequate for a particular supply chain.

RESEARCH METHODOLOGY

In following research, the authors focus on companies from the sphere of processing industry, with a particular emphasis on companies from food industry. Research was conducted at the sample of 17 companies which were selected from the *Report of 100 most ... companies in the Republic of Serbia in 2016*. These are the companies that recorded significant results in 2016, and on that basis, they were found on the list of the 100 most successful companies in the Republic of Serbia, according achieved net profit.

The choice of the food industry is justified by the fact that companies from this industry belong to the logistics system with the balanced flows of raw materials and products (Barac, & Milovanović, 2006). This means that the complexity of the management of raw materials is present as much as the complexity of managing the flows of products, in terms of the number of raw materials that enter into production and the number of different products that are the result of production.

For the purpose of the supplier base analysis, i.e. decision making about single or multiple source of supply, it would be possible to select the companies which belong to logistics system with heavy inbound flows. This system implies complexity of the raw materials flows. Because of the importance raw materials flows in these logistics systems, managers are much more committed to these flows, and according to that there is expectation that information collected from them will be more concrete and more realistic. However, having in mind the low level of development of industry with heavy inbound flows (for example automotive, electronic, airline industry), the authors decided to chose food industry for analysing the problem of defining size of supplier base. The possibility of including companies from the different industries would not be feasible due to the significant differences between characteristics of markets, raw materials characteristics, way of supplying and delivering and etc.

In November 2017, survey questionnaires were delivered to procurement, logistics and supply chain managers. In addition to the general information about the company (name, headquarters, ownership form, legal form, etc.), the second part of the questionnaire contain questions about the strategy of supply. Managers were asked about the structure of the suppliers in terms of their size, or whether small and medium enterprises (SME) or large enterprises are dominant in supplier base. In addition, the questionnaire covered the question of the place of supply, or what is the percentage of the companies which are supplied at domestic or some other foreign market. The following table shows the analysis of the sample with regard to the place (or location) of supply, the supplier's structure (according to their size) and supplier base size (the number of suppliers).

Table 1 Sample analysis

Origin of capital		Size of suppliers		Place of supply	
Domestic	Foreign	Large enterprises	SME	Domestic	Foreign
29%	71%	53%	47%	65%	35%

Source: Autors' calculation

Since the sample includes producers of confectionery products, where it is not possible to purchase all the raw materials from the one supplier and for example producers of meat products where that might be the case, in the following analysis authors will identify all companies that procure their key raw material from one source as single source. According to table 1, it can be noticed that supplier base is composed by large enterprises, in larger percentage. Also, due to the characteristics of raw materials and finished products, it is not a surprise that the structure of the suppliers is dominated those from the territory of the Republic of Serbia. All the companies from the sample belong to group of large enterprises, with differences in the origin of capital. In the sample, only 29% of companies have predominant share of domestic capital.

In order to determine possible rules in process of decision making about size of the supplier base in the food industry in the Republic of Serbia, the authors examine the influence of certain factors: ratio of participation of large and medium-sized enterprises in the supplier base, as well as the place of supply. Thus, the following hypothesis are defined and tested in following chapter:

- H1: The size of the supplier base is determined by origin of capital.
- H2: The size of the supplier base is conditioned by the ratio of the participation of large and medium-sized suppliers.
- H3: The size of the supplier base is determined by the place of supply.

RESEARCH RESULTS AND DISCUSSION

For the purposes of testing hypotheses, the authors use a regression analysis, method of determining one or several independent variables' impact on a dependent variable. In that sense the size of the supplier base is formulated as dependent variable, while the origin of capital, place (or location) of supply and size of suppliers are formulated as independent variables. Using by simple linear regression analysis in SPSS Statistics for the purpose of analyzing the ratio of the size of supplier base and origin of capital it is confirmed that the size of supplier base depends on the origin of capital. Unstandardised coefficient, in Table 2, shows that Supplier base as dependent variable will be change for 0.633 if Origin of capital will change, as independent variable, by one unit, keeping other independent variables constant. Standardized coefficient and Beta value of 0.604 indicates that a change of one standard deviation in the Origin of capital (independent variable) results in a 0.604 standard deviations increase in the Supplier base

(dependent variable). Table 2 shows that significance is lower than 0.05 (Sig. = 0.010).

Table 2 Regression analysis (Origin of capital vs Supplier base)

	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
Origin of capital	.633	.216	.604	2.934	.010

a. Dependent Variable: Supplier base

Source: Authors' calculation

This result could be explained by the emergence of a trend in global supply chains in terms of reducing the supply base (Faisal, 2009, p. 44; Behdani et al., 2012). The presence of foreign capital on the domestic market could lead to the transfer of trends from the global market. Given the fact that more than 70% of companies in the tested sample are with majority foreign capital, their influence on adopting this global trend on the domestic market is possible, despite the fact it turned out that this trend is very risky (Ivanov, 2017, p. 24). Reduced supply base does not provide amortizers in case of disruptions and breaks; and in case of occurrence of risk events, companies have very little available resources and alternatives for reacting (Anđelković, 2015, p. 52). Some of the examples are: Ericsson and Philips in 2000, when the fire in Philips' production caused the stop production of Ericsson and 400 million euros of damage; In 1998, because of problems with locking mechanisms for doors and luggage Ford had a 3-day suspension of production and damage of 100 million euros; Toyota suffered damage worth \$ 300 million in 1997 due to a fire at the Aisin plant, which is associated with the Toyota Just-in-Time system (Blome, & Henke, 2009, p. 130).

Table 3 shows the results of testing the first hypothesis. The results of the regression analysis show that Sig. <0.05 (Sig. = 0.026), and that confirms the first hypothesis. This result shows that the companies from the sample define its supplier base according to size of their partners. As size of the partner usually points to the available capacities and their ability to respond to the requirements of the manufacturer at determined place and time, it is justified that companies from the sample use size of suppliers as a factor of size of the supply base. Therefore, by confirming the first hypothesis, the impression is that companies from the sample have a proactive approach to risk management, caused by delaying due to unavailable capacity or longer lead time.

Table 3 Regression analysis (Size of supplier vs Supplier base)

	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
Size of suppliers	.514	.209	.537	2.464	.026

a. Dependent Variable: Supplier base

Source: Authors' calculation

In order to test the second hypothesis, the same principles and method have been used. The results of testing the relationship between the place of supply and the size of supplier base are shown in Table 4. According to these results, it can be concluded that the size of supplier base is not determined by the place of supply (Sig. = 0.808).

Table 4 Regression analysis (Place of supply vs Supplier base)

	Unstandardized		Standardized	t	Sig.
	Coefficients		Coefficients		
	B	Std. Error	Beta		
Place of supply	.067	.270	.064	.247	.808

a. Dependent Variable: Supplier base

Source: Authors' calculation

The second hypothesis is formulated under the assumption that in the case companies supplying in a higher percentage outside the domestic market, will be provide a multilple sources of supply in order to overcome potential problems that would be result of delays. Delivery delays are more evident in supplying from foreign markets because of higher physical distances, customs and customs regulations and procedures, and etc. However, according to the results of regression analysis, this factor of supply is not crucial in defining the size of supplier base. More detailed analysis of the place of supply of the companies from the sample confirmed that companies which found suppliers in a higher percentage outside the Republic of Serbia in 65% of cases are supplying from the territory of Eastern Europe. Since these are countries that are in the immediate environment of the Republic of Serbia this may be one of the reasons why companies from the sample do not recognize this factor as an important element in defining the size of supplier base.

CONSLUSION

Today's supply chains are more vulnerable because of high level of interdependence among the supply chain partners. So for purpose of increasing resilience supply chains need to be proactive in process of developing adequate supplier base. Beside a many studies about advantages and disadvantages of single or multiple source of supply, still do not exist universal approach for decision making about the size of supplier base (Berger, & Zeng, 2006, p. 259). Also, in the short and medium term, often it is not possible to make the right decision about size of supplier base.

One of the key limitation for defining the framework for decision making about the size of supplier base is frequent changes in the supply chain environment, both internal and external. Under the influence of such changes defined supplier base will not always be adequate for supply chains, even if they are from the same industry (Anđelković, 2015, p. 123). Previous research shows that companies from sample as a factors for defining size of supplier base use origin of capital and size of suppliers. But, with the change of an

internal or external environment, other research over the same sample can show completely different results. Of course the choice between the single and multiple sources of supplying is not possible in situations when producers does not have possibilities for choosing and have only one solution, known as sole supplier.

In that sense, it is possible to define only certain guidelines that need to be followed in order to build a sustainable and resilient supplier base (Pochard, 2003, p. 48):

- *Complexity vs. Resilience* – Building resilient supplier base offers many advantages to partners. However, the need to adapt to the frequent changes requires a high level of flexibility of supplier base. A flexible supplier base with multiple sources implies greater complexity, which negatively affects on resilience. As a result, trade-off between the level of complexity and resilience is suggested.
- *Trade-off risks* – Also, the presence of the trend of supplier base reduction can not be ignored. In this way, producers want to achieve all the benefits that would be achieved by multiple source of supplying but with establishing of long-term partnerships with suppliers (Zeng, 1998). On the one hand, this action has many advantages, what has already been discussed in the paper. However, reduced of supplier base also exposes the members of the whole supply chain on greater risk, and in this case a trade-off should be reached.
- *Cost efficiency vs. Resilience* – In defining an adequate supply base, should be considered the trade-off between the inventory costs (which are higher at single source of supplying due to higher resilience in case of occurrence of unforeseen events) and the resilience or the ability to respond to unforeseen events through multiple source of supplying, without high level of inventory. It is necessary to analyze whether the reduction in inventory costs will increase the risk of business, and whether greater flexibility, achieved by increasing the level of inventories, will justify a higher level of costs.

Showed research is a kind of pilot research, which should raise new issues and interest about defining adequate supplier base. In further researches, it is possible to analyze some new factors that may have an impact on defining supplier base. What has not been the subject of the analysis and which can certainly have a significant impact on determining size of supplier base are the criteria for selecting suppliers, quantity and frequency of ordering (Constantino, & Pellegrino, 2010). Also, the question is whether the downstream supply chain and the partners from this part of supply chain an impact on could have defining adequate supplier base.

REFERENCES

- Агенција за привредне регистре (2016). 100 нај привредних друштava у Републици Србији у 2016. – Подаци из редовних годишњих финансијских извештаја [100 the best... companies in the Republic of Serbia in 2016. – Data from the regular annual financial reports]. Retrieved from <http://www.apr.gov.rs/Portals/0/GFI%202016/TOP%20100-2016%2019102017.pdf?ver=2017-10-19-122110-997>
- Anđelković, A. (2015). *Supply chain risk management for the purpose of increasing its resilience* (Ph.D. Thesis).
- Anđelković, A., Barac, N. & Radosavljević, M. (2017). Analysis of Factors of Disruptions/Interruptions in Upstream Supply Chain and Their Influence on Vulnerability. *Themes – Journal for Social Science*, 41(2), 489-502. DOI: 10.22190/TEME1702489A
- Barac, N., Milovanović, G. (2006). *Strategijski menadžment logistike*. Niš: SKC.
- Behdani, B., Adhitya, A., Lukszo, Z. & Srinivasan, R. (2012). How to Handle Disruptions in Supply Chains – An Integrated Framework and a Review of Literature. Retrieved from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2114201
- Berger, P.D. & Zeng, A.Z. (2006). Single versus multiple sourcing in the presence of risks. *Journal of the Operational Research Society*, 57(3): 250-261.
- Berger, P.D., Gerstenfeld, A. & Zeng, A.Z. (2004). How many suppliers are best? A decision-analysis approach. *Omega*, 32(1): 9-15.
- Blome, C. & Henke, M. (2009). Single versus Multiple Sourcing: A Supply Risk. In Zsidisin, G., & Ritchie, B. (Eds.), *Supply Chain Risk: A Handbook of Assessment, Management, and Performance* (pp. 125-136). New York: Springer.
- Burke, G.J., Garrillo, J.E. & Vakharia, A.J. (2007). Single versus multiple supplier sourcing strategies. *European Journal of Operational Research*, 182(1): 95-112.
- Chen, J. (2016). Sourcing for Quality: Cooperating with a Single Supplier or Developing Two Competing Suppliers? *Mathematical Problems in Engineering*, 4: 1-13.
- Christopher, M. (2010). New Directions in Logistics. In Waters, D. (Ed.), *Global Logistics: New Directions in Supply Chain Management* (pp. 1-13). London: Kogan Page.
- Christopher, M. (2011). *Logistics & Supply Chain Management*. London: Prentice Hall.
- Clark, D. (2005). Intel's next CEO charts new course. *The Wall Street Journal*, January 12, B1.
- Constantino, N. & Pellegrino, R. (2010). Choosing between single and multiple sourcing based on supplier default risk: A real options approach. *Journal of Purchasing & Supply Management*, 16(1): 27-40.
- Faisal, N. (2009). Prioritization of Risks in Supply Chains. In Wu, T. & Blackhurst, J. (Eds.), *Managing Supply Chain Risk and Vulnerability: Tools and Methods for Supply Chain Decision Makers* (pp. 9-28). London: Springer.
- Fawcett, S.E., Ellram, L.M. & Ogden, J.A. (2007). *Supply Chain Management-From Vision to Implementation*. New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Gibbs, R. & Humphries, A. (2009). *Strategic Alliances and Marketing Partnership: Gaining Competitive Advantage through Collaboration and Partnering*. London and Philadelphia: Kogan Page.
- Glock, Ch.H. (2012). Single sourcing versus dual sourcing under conditions of learning. *Computers & Industrial Engineering*, 62(1): 318-328.
- Handfield, R.B. & Nichols, E.L. (2002). *Supply Chain Redesign: Transforming Supply Chains into Integrated Value System*. New York: Prentice Hall.

- Ivanov, D. (2017). Simulation-Based Single vs. Dual Sourcing Analysis in the Supply Chain with Consideration of Capacity Disruptions, Big Data And Demand Patterns. *International Journal of Integrated Supply Management*, 11(1): 24-43.
- Larson, P.D. & Kulchisky, J.D. (1998). Single sourcing and supplier certification: performance and relationship implications. *Industrial Marketing Management*, 27(1): 73-81.
- Monczka, R.M., Trent, R.J. & Handfield, R.B. (2005). *Purchasing and Supply Chain Management*. London: South-Western College Publication.
- Namdar, J., Li, X., Sawhney, R. & Pradhan, N. (2018). Supply Chain Resilience for Single and Multiple Sourcing in the Presence of Disruption Risks. *International Journal of Production Research*, 56(6): 2339-2360.
- Nelson, D., Mayo, R. & Moody, P.E. (1998). *Powered by Honda: Developing Excellence in the Global Enterprise*. New York: John Wiley & Sons.
- Pochard, S. (2003). *Managing Risks of Supply-Chain Disruptions: Dual Sourcing as a Real Option* (Master's thesis). Retrieved from http://ardent.mit.edu/real_options/Real_opts_papers/Master_Thesis-Sophie.pdf
- Sweeney, E. (2013). Supply Chain "Mega-Trends": Current Status and Future Trends. *Journal of the Chartered Institute of Logistics and Transport (CILT) in Ireland*, 4: 31-34.
- Tang, Ch. & Tomlin, B. (2008). The Power of Flexibility for Mitigating Supply Chain Risks. *International Journal of Production Economics*, 116(1): 12-27.
- Yu, H., Zeng, A.Z. & Zhao, L. (2009). Single or dual sourcing: decision-making in the presence of supply chain disruption risks. *Omega*, 37(4): 788-800.
- Zeng, Z.A. (1998). Single or multiple sourcing: An integrated optimization framework for sustaining time-based competitiveness. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 6(4): 10-25.

ДИЛЕМА UPSTREAM ЛАНЦА СНАБДЕВАЊА – ЈЕДАН ИЛИ ВИШЕ ИЗВОРА СНАБДЕВАЊА

Александра Анђелковић, Горан Миловановић
Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш, Србија

Резиме

Одрживост и развој сваког ланца снабдевања условљени су његовим дизајном и адекватним начином организовања партнера који га чине. У различитим индустријама upstream и downstream ланца снабдевања неће бити подједнако значајни. На пример у индустријама са израженијим токовима материјала (какве су аутомобилска, електронска и авио индустрија) upstream ланца снабдевања ће бити много сложенији, па ће и захтеви у погледу организовања овог дела ланца бити много већи. Како је у свету у пракси све присутније смањивање снабдевачке базе и фокус компанија на сарадњу са мањим бројем добављача намеће се потреба анализе писутности овог тренда на подручју Републике Србије. Смањивање снабдевачке базе за компаније значи у исто време и изградњу дугорочних односа и односа поверења са добављачима, што се често наводи као кључна предност оваквог начина организовања upstream ланца снабдевања.

Аутори се у раду величину снабдевачке базе анализирају над групом предузећа из прехранбене индустрије, а која су се претходних година према Агенцији за привредне регистре нашла на листи најуспешнијих. Одлука о избору прехранбене индустрије оправдава се чињеницом да је *upstream* код предузећа која припадају овој индустрији јако развијен, с обзиром на број и разноврсност сировина. Аутори у раду прате утицај појединих фактора на величину снабдевачке базе. Реч је о пореклу капитала, величини добављача и извору, односно пореклу снабдевања. Регресионом анализом утврђено је да прва два фактора имају утицај на величину снабдевачке базе, док порекло снабдевања нема такав утицај.

У сваком случају поред фактора који су анализирани у раду могу се издвојити и неки други фактори који би били специфични за конкретна предузећа, односно њихово оркужење. Зато је немогуће направити универзални оквир за појединачне индустрије и предузећа која њима припадају. Дефинисање снабдевачке базе јесте одлука која има стратегијски карактер, међутим свакако није одлука која се неће мењати током развоја предузећа, а у складу са његовим оркужењем и променама које се дешавају.

THE METHOD FOR EVALUATING AND ASSESSING TOURISM EVENTS: THE CASE STUDY OF POP MUSIC FESTIVAL IN VRNJAČKA BANJA

Marija Lakićević*, Marija Kostić, Snežana Milićević

University of Kragujevac, Faculty of Hotel Management and Tourism
in Vrnjačka Banja, Vrnjačka Banja, Serbia

*marija.lakicevic@kg.ac.rs

Abstract

The focus of the research presented in the paper is the method for evaluating and assessing tourism events and its applicability which is illustrated with the visitors' assessment of the Festival of pop music in Vrnjačka Banja (the Festival). The primary data collected for the purpose of the Festival evaluation were gathered by survey method on a sample of 200 respondents, who were classified into two groups, locals and other visitors, and asked to assess the given criteria. The paper aims at using evaluation for improving the Festival development with the ultimate goal of improving the quality of the very event, which would influence an increase in the number of visitors to the Festival, i.e. tourist destination. The research results confirm the employed method to be useful for the evaluation of tourism events.

Key words: Vrnjačka Banja, tourism event, festival, tourist destination, evaluation.

МЕТОД ВРЕДНОВАЊА И ОЦЕЊИВАЊА ТУРИСТИЧКОГ ДОГАЂАЈА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА ФЕСТИВАЛА ЗАБАВНЕ МУЗИКЕ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Апстракт

У средишту истраживања овог рада је метод вредновања и оцењивања туристичког догађаја и његова применљивост на основу оцена посетилаца Фестивала забавне музике у Врњачкој Бањи. Примарни подаци на основу којих је извршено оцењивање Фестивала прикупљени су методом анкета на узорку од 200 испитаника, који су подељени на две групе – локални и остали посетиоци, при чему су оцењивали одређене критеријуме. Циљ рада јесте да кроз евалуацију унапреди развој Фестивала како би се побољшао квалитет самог догађаја, што би утицало на већу посећеност Фестивала, односно туристичке дестинације. Резултати истраживања указују на то да помоћу овог метода можемо оценити туристички догађај.

Кључне речи: Врњачка Бања, туристички догађај, фестивал, туристичка дестинација, евалуација.

INTRODUCTION

A tourism event is considered nowadays to be the main means of attracting visitors and it is justifiably said to be the quickest and most cost-effective way of building the image of a tourist destination. Events can be an important tool in creating a positive image of a tourist destination (Panfiluk, 2015, 1026).

Vrnjačka Banja has the already built and recognizable image at the tourism market, but the organization of an event such as the Festival of pop music would certainly contribute to developing a more substantial tourism offer. Vrnjačka Banja is the largest and most famous spa resort in the Republic of Serbia. It can pride itself on the 150-year-long tradition of organized tourism activity. In fact, the process of organized delivery of medical treatments and tourism services starts with the establishment of the Founding Endowment Association of Hot Mineral Water in Vrnjci (the first Tourism Organization at the Balkans) on July 1, 1868 (Julian calendar).

According to the number of visitors, Vrnjačka Banja has always been ranked the first among other Serbian spas, and it has followed Belgrade as rated the second most visited tourist destination in Serbia. The records in the numbers of tourists and overnight stays of 163,000 in 1985, i.e. 1,415,000 in 1986, respectively, have not been repeated ever since (Stanković, 2005, 37). Although the number of tourists increased to 213,194 in 2017, the number of their overnight stays topping the total of 701,622 is considerably lower than it used to be (Statistical Office of the Republic of Serbia, 2018, 284).

Events have been given an immense importance ever since the foundation of the modern spa in Vrnjci. In 1900, Đoka P. Jovanović, the spa physician, emphasized in his records that 'Nobody should say that a day in Banja is too long, as patients should be offered different types of pleasures. They should be deprived of their worries by organizing various parties, gigs, games, songs, occasional lottery, shooting, etc., since all this has a beneficial effect on the soul and the overall body nutrition' (Vojinović, 2002, 88).

The most important present-day entertainment event and, at the same time, the most visited one is the international Carnival of Vrnjci (Hrabovski-Tomić & Milićević, 2012, 763). Another highly frequented event is the Love Fest, a musical happening that brings together young people both from the country and abroad. There are also other numerous music and entertainment events which attract a large number of visitors, such as solo concerts and festivals of popular and folk music, major live TV events, open-air concerts of rock singers and rock groups, concerts of folklore ensembles, music and entertainment shows, carnivals, etc. Beside entertaining events, during the course of a year and mostly in summer, Vrnjačka Banja hosts hundreds of cultural events promoting achievements in the fields of literature and art, theater, film, television, music and fine arts, publishing, museology and other branches of creativity (Rudjičanin & Topalović, 2008, 332).

The subject of the research presented in this paper is the tourism event of the Festival of pop music in Vrnjačka Banja. In order to measure the visitors' satisfaction with the event, an exploratory survey was undertaken on a sample of 200 respondents. The primary data collected for the purpose of the Festival evaluation were gathered by means of a survey conducted during the course of the event (July 8-9, 2012). The questionnaire used as a data collection tool was aimed at measuring the visitors' satisfaction with both the Festival and Vrnjačka Banja as the host destination of the Festival.

As there is no standard method for evaluating tourism events, different authors take different attitudes toward the problem. For the purpose of the evaluation of the Festival in Vrnjačka Banja, the following criteria were identified as important to be assessed by visitors: program quality (originality) and variety of content (K1); quality and authenticity of catering services (F&B) and their value for money (K2); accommodation quality and prices (K3); safety issues of the Festival (K4); the organization of visitor arrival - transport, parking, sanitary conveniences (K5); other – the communicativeness and hospitality of the local population and employees (K6). The importance and originality of the research is reflected in the fact that the Festival is evaluated by the use of the employed method and, furthermore, the assessment of each individual criterion makes it possible to spot certain peculiarities that would otherwise remain unnoticed.

LITERATURE REVIEW

An event is a continual activity that happens once a year promoting the tourism of a particular destination through the autonomous attractive power of the event itself and by encouraging guests to directly immerse themselves in and take an active part. In order to become a part of the tourism offer of a destination, as a rule, events must attract participants and/or observers who are not part of the local community (Tourism Strategy of the Republic of Serbia, 2005, 83). Beckman, Uysal and Sunshine (1995, 17) define an event as “a set of people, gathered for the same purpose about a particular cultural resource or for entertainment, which results in the visitors feeling and feeling well.”

Events have a very important and complex role in almost all segments of society. They have existed throughout human history in all cultures at all times. With the first event-related articles published in the 1970s, events became a very well-established topic in tourism (Getz & Page, 2016, 593). The importance of organizing an event is reflected in connecting people, as well as in the specific environment where they take place. We can say that an event is a possibility for a break, social or cultural experience that differs from everyday activities and experiences (Berridge, 2007, 5). It represents an excellent opportunity for the inhabitants of a certain area to socialize, cheer, celebrate important holidays and thus integrate at certain periods of a year.

Festivals have been shown to draw communities together to celebrate local cultures (Duffy, 2000). Because of their diversity and dynamics, tourism events have become popular and, annually, attract hundreds of millions of people on a global level. From the tourist point of view, events are referred to as attractions, image creators, animators of static attractions and catalysts of future development (Getz, 2008, 403).

Festival is a word originating from the Latin *festum* which means feast (Isar, 1976). Festivals are seen as the means of preserving local culture and history through art, crafts, and performances presented at a festival (Long, Robinson, & Picard, 2004). Mcdowall (2011) talks about the uniqueness of each festival due to the interaction among the setting, people, and management systems (design and program). Festivals are usually held annually and generally have social rather than economic or political aims. Namely, during festival days, people get together for fun, entertainment and a shared sense of belonging (Getz, 2007, 31). Due to the features of universality of festivity and the popularity of festival experiences, festivals are of particular interest to scholars in many disciplines, making thus an important subfield within event studies (Getz, 2010, 1).

Music festivals are actually a specific form of music practice, being thus very popular and visited artistic events. They are usually events lasting for a few days, organized on numerous stages where shows are performed by a large variety of bands and musical artists to a vast audience, most often aimed at the young (Gibson & Connell, 2003). Some of them can be described as community festivals and, by rule, they attract local people with only occasional emergence of scarce audience beyond the immediate locality. On the other hand, there are also primarily commercial events, e.g. full-blown open-air concerts, that may even be imposed on localities and which, despite high-priced tickets, play little role in regional development. Another distinctive feature between high-profile commercial music festivals and local festivals is that the former have a need to feature attractive headline performers, whereas the latter give priority to 'community building' and local talent showcasing (Gibson & Connell, 2012).

Whatever their nature, all festivals have some influence in three different domains - economic, political and socio-cultural, which is evidenced by a large body of scientific literature (Arcodia & Whitford, 2006). Some of the most obvious benefits of hosting a festival are 'an increase in local tourism, enhanced destination appeal, and an extended tourist season' (Grunwell, Ha, & Martin, 2008), i.e. all festivals show the 'potential to deliver a series of development outcomes related to economic restructuring and revitalization, destination repositioning, inward investment and tourism revenue generation' (Quinn, 2010). Festivals and events proved to be a burning issue of research in many different tourism branches which resulted in a vast number of available monographs, academic textbooks and practical handbooks (Quinn, 2009). The aforementioned has led to great

efforts put into defining the nature and extent of tourism-related festival and event research. The extensive reviewing of this area of research resulted in several state-of-the-art type articles available nowadays (e.g. Hede, Jago, & Deery, 2003; Getz 2004).

There are numerous studies which deal with evaluating tourism events since the combination of quantitative and qualitative methods contributes to a better understanding of the problem. Li and Patrick (Li & Patrick, 2005) maintain that both quantitative and qualitative instruments should be adopted in the attempt to design a universal scale for measuring festival and event motivation. Moreover, they emphasize the need for encouraging the efforts on theory and model building, as well as interdisciplinary inputs in future studies. In their article *Event Evaluation Research*, Carlsen, Getz and Soutar describe the results of research into the current use and importance of event evaluation criteria by tourism destination authorities. The paper provides a detailed discussion on pre- and postevent criteria, and suggests factors to be considered when framing a model for standardized event evaluation (Carlsen, Getz, & Soutar, 2000).

METHODOLOGY

There are numerous criteria used to evaluate tourism events. Their choice depends on several factors, the most often used one being their type. For a tourist event taking place at a certain locality, it is important to define the character, i.e. whether it is of local, state or wide international importance. In this respect, events can be divided into (Žižović, Đuričić, & Nikolić, 2007):

- local, if more than 80% of the participants come from the very destination and/or surrounding places that are not more than 60km away;
- state, if at least 35% of participants come from places from within the state located more than 60 km away;
- local and interstate, if there are at least 20% of foreign participants, more than 50% of which come from the countries of the former Yugoslavia; and
- international, if more than 20% of participants come from abroad, i.e. beyond the borders of the former Yugoslavia.

In the authors' opinion, the aforementioned classification is most suitable to ex-Yu countries, whereas in most other countries it would be more convenient to categorize visitors into three distinct groups. The evaluation of the chosen tourism event is carried out using the above given criteria marked with K1, K2, K3, K4, K5 and K6. Descriptive values of the observed criteria are given in linguistic terms, which is more appropriate and acceptable for visitors. For the purpose of calculation, descriptive values are attributed numeric ones in the following way (Janjić, 2009, 25):

- very bad 1;
- bad 2;
- barely tolerable 3;
- tolerable 4;
- good with numerous complaints 5;
- good with few complaints 6;
- good 7;
- very good 8;
- excellent 9;
- exceptional 10.

Since the assessment of the event is done by visitors, it is necessary to divide them into appropriate groups, e.g. visitors coming from Vrnjačka Banja and the surrounding area, or visitors from other cities and towns of the Republic of Serbia, as well as those coming from abroad. If the observed criteria are marked with i (where $i = 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8$) and the type of guests is marked with j (where $j = 1, 2, 3, 4$), then the overall rating of criterion i can be determined for the j -type of guests which will be marked with K_{ij} . The average rating for criterion i can now be computed using the following equation (Žižović, et al., 2007):

$$K_i = \frac{\sum_{j=1}^4 p_j r_{ij} K_{ij}}{\sum_{j=1}^4 p_j r_{ij}}$$

where:

K_i – the average rating for criterion i

p_j – the percentage of j -type guests

r_{ij} – the relative importance of the j -type guest rating for criterion i .

The rating of different criteria of a tourist event is computed as follows:

$$K_1 = \frac{p_1 \cdot K_{11} + 1.2 \cdot p_2 \cdot K_{12} + 1.5 \cdot p_3 \cdot K_{13} + 2 \cdot p_4 \cdot K_{14}}{p_1 + 1.2 \cdot p_2 + 1.5 \cdot p_3 + 2 \cdot p_4}$$

$$K_2 = \frac{p_1 \cdot K_{21} + 1.5 \cdot p_2 \cdot K_{22} + 2 \cdot p_3 \cdot K_{23} + 2.5 \cdot p_4 \cdot K_{24}}{p_1 + 1.5 \cdot p_2 + 2 \cdot p_3 + 2.5 \cdot p_4}$$

$$K_3 = \frac{p_2 \cdot K_{32} + 2 \cdot p_3 \cdot K_{33} + 3 \cdot p_4 \cdot K_{34}}{p_2 + 2 \cdot p_3 + 3 \cdot p_4}$$

$$K_4 = \frac{p_1 \cdot K_{41} + p_2 \cdot K_{42} + 2 \cdot p_3 \cdot K_{43} + 3 \cdot p_4 \cdot K_{44}}{p_1 + p_2 + 2 \cdot p_3 + 3 \cdot p_4}$$

$$K_5 = \frac{p_1 \cdot K_{51} + p_2 \cdot K_{52} + p_3 \cdot K_{53} + p_4 \cdot K_{54}}{p_1 + p_2 + p_3 + p_4}$$

$$K_6 = \frac{0.1 \cdot p_1 \cdot K_{61} + p_2 \cdot K_{62} + 1.5 \cdot p_3 \cdot K_{63} + 2 \cdot p_4 \cdot K_{64}}{0.1 \cdot p_1 + p_2 + 1.5 \cdot p_3 + 2 \cdot p_4}$$

The overall rating of the event is arrived at by the use of the following equation:

$$K = \sum_{i=1}^6 q_i K_i$$

where q_i – weight coefficient for criterion i , whereby the following condition is met $\sum_{i=1}^6 q_i = 1$

RESULTS AND DISCUSSION

The Festival in Vrnjačka Banja is a traditional event that is usually held on the second Sunday of July during the Carnival of Vrnjci. Taking into account that the participants of the Festival come both from the country and abroad, this event is not of a local character.

The first Festival, organized by Production Legat from Kragujevac and Radio Television of Serbia, was held at the Culture Square in Vrnjačka Banja in 2006 with live broadcast on Radio Television of Serbia. The Festival was of a competitive character and it featured a number of selected compositions. The awards were presented for the most promising young interpreters: the best debutant, the best stage performance, the Festival hit, the best composition, the audience prize and the like (Ruđičanin & Topalović, 362).

The survey presented in this paper was conducted at the 7th Festival, taking place on July 8-9th 2012. Out of the total of 200 respondents, 136 were local visitors (from Vrnjačka Banja and the surroundings), whereas 64 respondents were from other parts of Serbia. In other words, 68% were local visitors and the remaining 32% were visitors from Serbia classified as *other visitors* and marked with p_i . The percentage of respondents living outside the territory of the Republic of Serbia was negligible and therefore not included in the research results.

Table 1. Visitors assessment of the Festival in Vrnjačka Banja in 2012

Evaluation criterion	Visitor group	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
(K1)	Locals	/	5	7	13	20	17	19	21	13	11
	Others	/	2	3	8	13	9	6	8	8	7
(K2)	Locals	/	/	10	15	15	6	6	15	25	10
	Others	1	1	4	3	20	5	15	7	3	3
(K3)	Locals	5	5	5	12	8	6	10	31	18	10
	Others	4	3	4	10	9	8	7	4	8	5
(K4)	Locals	/	/	/	8	13	10	17	25	18	12
	Others	/	/	5	9	4	15	19	8	3	1
(K5)	Locals	1	2	/	3	4	10	12	21	23	19
	Others	/	1	/	1	3	10	10	25	10	4
(K6)	Locals	/	5	7	25	22	15	15	10	13	3
	Others	1	2	/	9	17	4	15	3	4	5

Source: Authors' research

As already stated, in order to calculate the visitor rating, the observed criteria are marked with i , whereas visitors are marked with j . Average ratings for the criterion i for the j -type visitors are marked with K_{ij} , and their values are given in Table 2.

Table 2. Average ratings

K_{ij}	$i=1$	$i=2$	$i=3$	$i=4$	$i=5$	$i=6$
$j=1$	6.5	6.7	6.7	7.4	7.9	5.8
$j=2$	6.4	6.0	5.7	6.2	7.5	5.9

Source: Authors' research

Based on the average ratings given in Table 2, mean for each criterion K_i is calculated.

$$K1 = \frac{p_1 \cdot K_{11} + 1.2 \cdot p_2 \cdot K_{12}}{p_1 + 1.2 \cdot p_2} = \frac{0.68 \cdot 6.5 + 1.2 \cdot 0.32 \cdot 6.4}{0.68 + 1.2 \cdot 0.32} = 6.5$$

$$K2 = \frac{p_1 \cdot K_{21} + 1.5 \cdot p_2 \cdot K_{22}}{p_1 + 1.5 \cdot p_2} = \frac{0.68 \cdot 6.7 + 1.5 \cdot 0.32 \cdot 6.0}{0.68 + 1.5 \cdot 0.32} = 6.4$$

$$K3 = \frac{p_1 \cdot K_{31} + p_2 \cdot K_{32}}{p_1 + p_2} = \frac{0.68 \cdot 6.7 + 0.32 \cdot 5.7}{0.68 + 0.32} = 6.4$$

$$K4 = \frac{0.3 \cdot p_1 \cdot K_{41} + p_2 \cdot K_{42}}{0.3 \cdot p_1 + p_2} = \frac{0.3 \cdot 0.68 \cdot 7.4 + 0.32 \cdot 6.2}{0.3 \cdot 0.68 + 0.32} = 6.7$$

$$K5 = \frac{p_1 \cdot K_{51} + 1.5 p_2 \cdot K_{52}}{p_1 + 1.5 \cdot p_2} = \frac{0.68 \cdot 7.9 \cdot 7 + 1.5 \cdot 0.32 \cdot 7.5}{0.68 + 1.5 \cdot 0.32} = 7.7$$

$$K6 = \frac{p_1 \cdot K_{61} + p_2 \cdot K_{62}}{p_1 + p_2} = \frac{0.68 \cdot 5.8 + 0.32 \cdot 5.9}{0.68 + 0.32} = 5.8$$

$$K_G = \sum_{i=1}^6 q_i k_i$$

Criterion	$i=1$	$i=2$	$i=3$	$i=4$	$i=5$	$i=6$
Mean	6.5	6.4	6.4	6.7	7.7	5.8

q will take identical values as in the previous example, so that:

$$q_1 = 0.05$$

$$q_2 = 0.13$$

$$q_3 = 0.18$$

$$q_4 = 0.20$$

$$q_5 = 0.24$$

$$q_6 = 0.20$$

$$\sum q_i = 1.$$

$$K_G = 0.05 \cdot 6.5 + 0.13 \cdot 6.4 + 0.18 \cdot 6.4 + 0.2 \cdot 6.7 + 0.24 \cdot 7.7 + 0.2 \cdot 5.8 = 6.6$$

By use of the employed methodology, we arrive at the average score of the Festival, which being 6.6, represents a very high rating. The criterion K1, which refers to the quality of the program (originality) and content diversity, scored 6.5. The criterion K2, which refers to the quality and authenticity of catering services (F&B) and their value for money, is given 6.4, which is a good rating with few complaints (most of the local visitors expressed dissatisfaction with the increase in prices during summer season). The criterion K3, which refers to the quality of accommodation and prices, is estimated 6.4, indicating a good relationship between accommodation quality and accommodation prices. The criterion K4, which points to the assessment of safety on Festival days, is evaluated with an average score of 6.7, which indicates that the visitors felt safe in Vrnjačka Banja during the Festival. The criterion K5, which refers to the organization of guest arrival, is rated the highest score of 7.7, indicating that there were no traffic jams or congestion on the arrival, that there was enough parking space, suitable and sufficient sanitary conveniences for the visitors of the Festival, etc. The criterion K6, which refers to the communicativeness and hospitality of the local population and employees, is rated the lowest score of 5.8. However, it should be borne in mind that the largest number of respondents are local visitors. The question arises as to how objective and impartial they are, since Vrnjačka Banja is a relatively small place and that the inhabitants know one another.

In addition to a very high score given to the K5 criterion, it should be noted that events organized at a tourism destination, on the one hand, encourage an increase in the prices of goods and services, which negatively affects the standard of the local population, while, on the other, they lead to crowd and noise generation and traffic congestion. This is supported by claims that “they can annoy local residents by generating traffic, pollution and congestion, and by attracting ‘unwanted’ types of people (often revealing as much about local people as imagined picture of themselves as the behavior of the festival-goers). In places where tourism development has been rapid - and often linked to the rise of festivals - conflicts can arise over local spaces, resources and the direction and meaning of regional development” (Gibson, et.al., 2012).

CONCLUSION

The results of the conducted research point to the conclusion that the local visitors predominate. As already mentioned, the Festival in Vrnjačka Banja has a media coverage in live broadcasting of the final night on Radio Television of Serbia, which enables audience to watch live broadcast on TV, consequently leading to a decreased number of visitors attending the Festival. Also, we can conclude that the Festival contributes to upgrading the image of Vrnjačka Banja as a tourist destination (direct broadcasting of the Festival is also a proper promotion of the very destination), as well as a destination with

spatial and technical features suitable for organizing outdoor events (being the part of the Festival, people from the music world personally made sure about this).

A small number of foreign visitors was expected, given that the Festival participants, i.e. interpreters and expert jury are mostly from within the country. Given that the research was exploratory in its nature, without set hypotheses, suggestions could be made on the ways of improving the research methodology as well as those concerning the topic of further research. To achieve more relevant results

- local visitors should address only the questions related to program quality and security (K1 and K4); whereas
- other visitors should address the questions related to all identified criteria (K1-K6).

Future research should include all music festivals organized in Vrnjačka Banja; it should examine the pleasure of both organizers and performers, as well as the requirements needed to improve technical, organizational and spatial conditions. Having recognized the importance of organizing numerous tourism events, the local authorities in Vrnjačka Banja built a new city square providing much better acoustics. In addition, an upgrade of the given method and the use of new criteria would enable the evaluation and assessment of other numerous festivals taking place at this locality.

REFERENCES

- Arcodia, C., & Whitford, M. (2006). Festival attendance and the development of social capital. *Journal of Convention and Event Tourism*, 8(2), 1–18. doi:10.1300/J452v08n02_01
- Backman, K., Backman, S., Uysal, M., & Sunshine, K. (1995). Event Tourism: An Examination of Motivations and Activities. *Festival Management and Event Tourism*, 3(1), 15-24.
- Berridge, G. (2007). *Events design and experience, second edition*. Butterworth-Heinemann: Elsevier, Oxford.
- Carlsen, J., Getz, D., & Soutar, G. (2000). Event Evaluation Research, *Event Management*, 6(4), 247-257. doi:10.3727/152599500108751408
- Duffy, M. (2000). Lines of drift: festival participation and performing a sense of place. *Popular Music*, 19 (1), 51-64.
- Getz, D., & Page, S. (2016). Progress and prospects for event tourism research. *Tourism Management*, 52, 593-631. doi:10.1016/j.tourman.2015.03.007
- Getz, D. (2010). The nature and scope of festival studies. *International Journal of Event Management Research*, 5 (1), 1-47.
- Getz, D. (2008). Event tourism: Definition, evolution and research. *Tourism Management* 29(3), 403-428. doi:10.1016/j.tourman.2007.07.017
- Getz, D. (2007). *Event Studies: Theory, research and policy for planned events*. Butterworth-Heinemann: Elsevier, Oxford.

- Getz, D. (2004). Geographic perspectives on event tourism in A. Lew, Hall and A. Williams (eds.) *A Companion to Tourism* (410-422). Oxford: Blackwell Publishing.
- Gibson, C., & Connell, J. (2012) *Music Festivals and Regional Development in Australia*, London: Routledge. doi:10.4324/9781315596778
- Gibson, C., & Connell, J. (2003). 'Bongo Fury': Tourism, Music and Cultural Economy at Byron Bay, Australia, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 94(2), 164-187. doi:10.1111/1467-9663.00247
- Grunwell, S. S., Ha, I., & Martin, B. S. (2008). A comparative analysis of attendee profile at two urban festivals. *Journal of Convention & Event Tourism*, 9(1), 1-14. doi:10.1080/15470140802104516
- Hade, A., Jago, L., & Deery, M. (2003). An agenda for special event research: lessons from the past and directions for the future, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 10, 1-14.
- Hrabovski Tomić, E., & Milićević, S. (2012). Razvoj turizma Vrnjačke Banje na principima održivog razvoja [Sustainable development principles in the development of the Vrnjačka Banja tourism], *Teme*, 36(2), 755-771.
- Isar, R.F. (1976). Culture and the arts festival of the twentieth century. *Cultures*, 3, 125-145.
- Janjić, J. (2009). *Razvoj i primena metoda za vrednovanje i ocenjivanje turističkih manifestacija* [The development and application of methods for tourism event evaluation and rating], master thesis, Faculty of Technical Sciences Čačak, University in Kragujevac.
- Li, X., & Patrick, J. (2005). A review of festival and event motivation studies. *Event Management*, 9, 239-245. doi:10.3727/152599506776771526
- Long, P., Robinson, M., & Picard, D. (2004). Festivals and Tourism: Links and Developments. In P. Long & M. Robinson (Eds.), *Festivals and tourism: Marketing, Management, and Evaluation* (1-14). Sunderland, England: Business Education.
- McDowall, S. (2011). The Festival in My Hometown: The Relationships Among Performance Quality, Satisfaction, and Behavioral Intentions, *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 12, 269-288. doi:10.1080/15256480.2011.614528
- Panfiluk, E. (2015). Impact of a Tourist Event of a Regional Range on the Development of Tourism, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 213, 1020-1027. doi:10.1016/j.sbspro.2015.11.520
- Quinn, B. (2010). Arts festivals, urban tourism and cultural policy. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 2(3), 264-279. doi:10.1080/19407963.2010.512207
- Quinn, B. (2009). Festivals, events and tourism, in Jamal, & T. Robinson, M. (eds) *The Sage Handbook of Tourism Studies* (483-503). London: Sage.
- Rudićanin, B., & Topalović, O. (2008) *Vrnjačka Banja na početku 21. veka*. [Vrnjačka Banja at the beginning of the 21st century], Narodna biblioteka „Dr Dušan Radić”, Vrnjačka Banja.
- Stanković, S. (2005). Vrnjačka Banja – 170 godina od prve naučne analize lekovite vode [Vrnjačka Banja – 170 years after the first scientific analysis of healing waters]. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 85(2), 37-48. doi:10.2298/GSGD0502037S
- Statistical Office of the Republic of Serbia. (2018). *Општине и региони у Републици Србији* [Municipalities and regions of the Republic of Serbia] Retrieved from <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20181813045.pdf>

- Strategija turizma Republike Srbije. (2005). [The strategy of tourism of the Republic of Serbia] Ministarstvo trgovine, turizma i usluga Republike Srbije, Beograd. Retrieved from <http://www.dgt.uns.ac.rs/download/ektur01.pdf>
- Vojinović, S. (2002). *Banje i klimatska mesta Srbije*. [Spas and climatic locations in Serbia], Geo, Beograd-Mladenovac.
- Žižović, M., Đuričić, D., Nikolić, O. (2007). Jedan pristup ocenjivanju turističkih manifestacija. [An approach to evaluating tourism events]. U Zborniku radova: *V Skup privrednika i naučnika SPIN'07: Inžinjeri proizvodnje i usluga (189–193)*, Beograd.

МЕТОД ВРЕДНОВАЊА И ОЦЕЊИВАЊА ТУРИСТИЧКОГ ДОГАЂАЈА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА ФЕСТИВАЛА ЗАБАВНЕ МУЗИКЕ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Марија Лакићевић, Марија Костић, Снежана Милићевић
 Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам
 у Врњачкој Бањи, Врњачка Бања, Србија

Резиме

Врњачка Бања велики значај придаје организовању и одржавању туристичких догађаја, нарочито током летњих месеци. Како не постоји стандардни метод за оцењивање туристичких догађаја, предложен је један од могућих начина, односно метод оцењивања и вредновања туристичког догађаја на примеру Фестивала забавне музике у Врњачкој Бањи. Помоћу овог метода настојимо да утврдимо задовољство посетилаца како Фестивалом забавне музике тако и Врњачком Бањом као дестинацијом у којој се догађај одржава. Истраживање је спроведено на узорку од 200 испитаника. Примарни подаци на основу којих је извршено оцењивање догађаја прикупљени су методом анкетања за време трајања овог фестивала.

Посетиоци Фестивала подељени су на две групе: локални и остали посетиоци. Сходно томе, посетиоци су оцењивали следеће критеријуме: квалитет програма (оригиналност) и разноврсност садржаја; квалитет и аутентичност угоститељских услуга (храна и пиће) и цене у односу на квалитет ових услуга; квалитет смештаја и цене; оцена безбедности Фестивала; организовање пријема гостију – превоз, паркинзи, санитарно-хигијенски чворови; остало – комуникативност и гостопримство локалног становништва и запослених. При томе, коришћена је описна оцена, која је прихватљивија и прикладнија за посетиоце, док за само рачунање користимо бројчане оцене. Примењеном методом израчуната је средња оцена Фестивала, која износи 6,6, што представља веома добру оцену.

Сви критеријуми су добро оцењени, што указује на то да је Врњачка Бања идеална дестинација за одржавање музичког догађаја. Једино је слабије оцењен критеријум који се односи на комуникативност и гостопримство локалног становништва и запослених. С обзиром на то да је процентуално највећи број локалних испитаника, у будућим истраживањима они треба да одговарају само на питања која се односе на квалитет програма и безбедности, док остали посетиоци одговарају на питања везана за све критеријуме.

МОДЕРАТОРСКИ УТИЦАЈ ВЛАСНИШТВА НА ОДНОС ИМЕЋУ ЕТИЧКЕ КЛИМЕ И НЕЕТИЧКОГ ПОНАШАЊА ПРЕДУЗЕЋА

Ивана Ерић¹, Звездан Ђурић^{2*}, Оливера Ђурић¹

¹Академија пословних академских студија, Београд, Србија

²Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској

Митровици, Економски факултет, Косовска Митровица, Србија

**zvezdan.djuric@bbs.edu.rs*

Апстракт

Пословна етика се у већини капиталистичких земаља посматра као предуслов дугорочног унапређења, раста, развоја и високе профитабилности организације, што није случај са посткомунистичким земљама. Етички оријентисане организације постају атрактивне за инвеститоре, запослене, менаџере и остале интересне групе. Нажалост, у Србији, као земљи бившег самоуправног социјализма, пословна етика се посматра као мање важна у већини случајева. Прецизније, организације инсистирају на легалном пословању, постојању етичког кодекса, али и на осталим врстама „сналажења” у бизнису. Основни циљ рада јесте истраживање модераторског утицаја власништва на однос између етичке климе и неетичког понашања. Истраживањем је обухваћено 924 испитаника из четири предузећа у домаћем власништву и пет предузећа у страном власништву. Резултати истраживања су показали постојање модераторског утицаја власништва на однос између етичке климе и неетичког понашања. Закључак је да страна предузећа посвећују више пажње етичком понашању и стварању боље етичке климе. Основна импликација истраживања јесте да је један од начина за стварање бољих пословних перформанси организација у Србији, нарочито уколико настоје да послују на иностраним тржиштима, да прихвате моралне вредности и етичко понашање, које влада у тржишним економијама.

Кључне речи: етичка клима, неетичко понашање, власништво предузећа.

MODERATING THE INFLUENCE OF OWNERSHIP ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ETHICAL CLIMATE AND THE UNETHICAL BEHAVIOR OF ENTERPRISES

Abstract

In most capitalist countries, business ethics is considered the precondition for long term advancement, growth, development and the maintenance of the high profitability of

the organization, which is not the case with post-communist countries. Ethically oriented organizations are considered attractive for investors, employees, managers and other interested stakeholders. Unfortunately, in Serbia, a post-communist country, business ethics is considered to be of second rate significance in most cases. More precisely, organizations insist on legal business based on the code of ethics, but also include all other kinds of improvisation. The main goal of this paper is to show the moderating influence of ownership on the relationship between the ethical climate and unethical behavior in Serbia. The research encompasses 924 respondents from four domestic enterprises and foreign owned enterprises. The results of this research show that the ownership of the enterprise influences the relationship between the ethical climate and unethical behavior. We conclude that foreign owned enterprises pay more attention to the ethical behavior and create better ethical climate for the organizations. The main implication of this research is that one of the ways for better business performance of organizations in Serbia, especially if they want to enter foreign markets, is to accept moral values and the ethical behavior which exists in market economies.

Key words: unethical behavior, ethical climate, ownership of enterprise.

УВОД

Република Србија је све до почетка 90-их година прошлог века представљала земљу са специфичном формом социјализма, тј. самоуправним социјализмом. То је подразумевало далеко већи степен слободе, као и значајно виши животни стандард њених грађана неголи у осталим социјалистичким земљама. Почетком 90-их година прошлог века, творци економске политике схватили су да Србија више не може бити усамљено острво у Европи, те да би било пожељно усвојити правила и вредности инхерентне тржишним условима привређивања. Један од циљева мењања дотадашњег политичког система био је, између осталог, усмерен према помагању бизнису у куповини нових технологија како би поседовао равноправнију позицију у конкурентској борби са организацијама на светском тржишту, осмишљавању новог пословног окружења, унапређењу конкурентности и дугорочно бољим животом за све грађане.

Политичка елита и творци економске политике аргументовали су да ће тржишна економија довести до раста националне економије, привлачења страних директних инвестиција и омогућити повезивање са свим релевантним светским институцијама, попут Европске банке за обнову и развој (EBRD), Међународног монетарног фонда (IMF), Светске трговинске организације (WTO) и других. Услед тога, усвојена су два закона о приватизацији: *Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својина* (1991, број 48) из 1991. године и *Закон о власничкој трансформацији* (1997, број 32/97) из 1997. године. Кључно за оба закона јесте добровољна природа власничке трансформације и акционарство запослених.

Међутим, Србија 1991. године бива захваћена ратом и санкцијама Уједињених нација током 1992. године, што је довело до потпу-

ног суноврата земље у економском, политичком, моралном и егзистенцијалном смислу. Најважнија ствар за већину грађана била је сачувати „голи” живот и обезбедити средства за пуко преживљавање (станарину, храну и лекове). Са друге стране, постојала је „елита”, настала блискошћу са тадашњим системом, али и „новопечени” бизнисмени ангажовани у бројним нелегалним активностима. Суштински, у том периоду створени су бројни тајкуни за које би важила крилатица „Не питај ме како сам зарадио први милион”. Бројни закони осмишљени су да одговарају само одређеном кругу људи.

У таквим условима, ситуација је била идеална за инфлацију и хиперинфлацију, као облицима прикривеног опорезивања. Током 1992. године, Србија се борила са хиперинфлацијом у којој је месечни раст цена био преко 50%, да би 1993. године наступила мегаинфлација од 19.819% (Димитријевић, 1996). Продавнице и апотеке су биле празне, док је са друге стране цветало црно тржиште. Рекордна стопа инфлације забележена је у јануару 1914. године од 313.000.000%. Драгослав Аврамовић је 1994. године спустио инфлацију на нулти ниво. БДП *per capita* од 1991. до 1999. год. био је 3844 \$; 1973 \$; 2053 \$; 2208 \$; 2309 \$; 2191 \$; 1977 \$ и 1503 \$ ретроспективно (Unstats, 2017).

Након демократских промена 2000. године, земља је ослобођена интернационалне блокаде, са захтевима да се процеси либерализације, стабилизације, реструктурирања, приватизације и изградње институција спроведу у Србији (Kolodko, 2002, p. 273). Креатори економске политике усмерили су напоре према стварању макроекономске равнотеже и обезбеђивању кохерентних интеракција између државе, интернационалних институција, власника капитала и пословних организација, који би требало да поштују правила и обавезе иманентне тржишним условима пословања.

Уложени рад је донео одређене позитивне резултате. БДП *per capita* је забележио раст од 2000. до 2016. године. Износио је 1635 \$; 2149 \$; 2832 \$; 3331 \$; 3528 \$; 4130 \$; 5458 \$; 6702 \$; 5821 \$; 5412 \$; 6421 \$; 5657 \$; 6352 \$; 6199 \$; 5237 \$ и 5426 \$ ретроспективно (Unstats, 2017). Успостављена је кооперација са интернационалним институцијама. Дошло је до раста страних директних инвестиција, тако да је у периоду од 2005. до 2010. године забележен прилив од 15.515 милиона долара (UNCTAD, 2011, p. 190). Прилив страних директних инвестиција у периоду од 2010. до 2014. године износио је свега 7661 милиона долара (UNCTAD, 2014; UNCTAD, 2017, p. 225).

Други услов, који је био неопходан за тржишне услове пословања, односио се на приватизацију предузећа. До краја 2005. године, око 1400 предузећа је приватизовано и 852 у следеће четири године. У току последње две године, 118 предузећа припремљено је за приватизацију (Министарство привреде, 2017). Многе од приватизација спроведене су неуспешно или под „сумњивим” околностима, тако да

су врло брзо поништене. Посматрајући све претходно наведено, саввим је јасно да у Србији треба напорно радити на унапређењу етичког понашања. Услед тога, рад је конципиран тако да у наставку представља теоријске основе неетичког понашања и етичке организационе климе, а затим методологију и резултате истраживања.

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ НЕЕТИЧКОГ ПОНАШАЊА И ЕТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИОНЕ КЛИМЕ

Етика је представљала предмет интересовања још од Античке Грчке, па до данашњих дана. Етимолошки гледано, реч *етика* води порекло од грчке речи *ethos*, што означава обичај. У том смислу, етика има „дескриптиван карактер описујући како се људи понашају, као и нормативан карактер прописујући како би људи требало да се понашају” (DesJardins, & McCall, 2005, p. 4). Етичко понашање је истраживано као субјект у многим дисциплинама, као што су: филозофија, социологија, антропологија, историја, социјална психологија, криминологија, менаџмент и друге. Услед тога, осмишљен је шири спектар дефиниција, које су из своје перспективе настојале да објасне етичко понашање према неетичком.

Једна од најчешће цитираних дефиниција јесте да се „неетички акт дефинише као нелегалан или морално неприхватљив широј заједници” (Jones, 1991, p. 367). Остали истраживачи посматрали су исто питање овако: „неетичко понашање је следеће: акт који има повређујући ефекат на друге и/или је илегално или морално неприхватљиво широј заједници” (Gino, 2015, p. 107), или као „понашање које је предмет (или се просуђује на основу) општеприхваћених норм понашања” (Reynolds, & Ceranic, 2007, p. 1610). Поједини истраживачи усредсредили су се само на неетичко понашање у бизнису, дефинишући га на следећи начин: „неетичко понашање није ограничено на кршење службених стандарда, правила и закона, већ укључује и кршења неформалних норми, зарад задовољења интереса” (Karpein, 2008, p. 980) или неетичко понашање у организацији „није ограничено само на кршење формалних и неформалних норми, већ такође и моралних норми прихваћених од шире заједнице” (Bennet, & Robinson, 2000, p. 350). На крају, поједини аутори праве јасну разлику између активног и пасивног неетичког понашања, где „активно подразумева формално ангажовање у неетичком понашању, а пасивно се односи на непријављивање постојања неетичког понашања” (Zhang, 2013, pp. 4–8).

Истраживачи неетичког понашања утврдили су његово постојање на свим нивоима у организационој хијерархији. Поједини истраживачи бавили су се крађама (McClurg, & Butler, 2006), лагањем (Glover, 2005), насиљем (Bartlett, & Bartlett, 2011), варањем (Gill et al., 2013), проневерима (Wells, 2001) или саботажама (Ambrose, 2002). Други

истраживачи усмерили су своју пажњу према: сексуалном злостављању (Page & Pina, 2015), корупцији на индивидуалном нивоу (Palmer, 2008; Guerrero & Oreggia, 2008) или мобингу (Einrase, 1999; Vandekerckhove & Commers, 2003; Picakciefe et al., 2017). На крају, остали истраживачи бавили су се само неетичким понашањем на највишим нивоима менаџмента, као што је: конфликт интереса (Burke & Pinney, 2016; Moore et al., 2010), проневера (Bressler, 2009, Howe & Malgwi, 2006), лобирање (Rasmussen 2015), корумпирана организација (Pinto et al., 2008; Ashforth et al., 2008), фалсификовање књиговодствених извештаја (Lampland, 2010), инсајдерско трговање (Alldredge & Cicero, 2015; Ahern, 2017) или прање новца (Maggetti, 2014).

Први истраживачи који су се бавили *етичком организационом климом* дефинисали су је као „заједничке перцепције о томе шта је коректно понашање и како би етичке ситуације требало решити у организацији” (Victor, & Cullen, 1987, p. 51). Врло брзо, већ након годину дана, аутори су (1987) ревидирали приступ, дефинишући етичку климу као „преовлађујуће перцепције о типичним организационим праксама и процедурама, које поседују етички садржај” (p. 51). Створили су класификацију етичких организационих клима истовременом употребом истраживања о етичкој теорији, моралном развоју и културно-економским теоријама. Сматрали су да је етичке климе могуће идентификовати укрштањем две димензије (Victor, & Cullen, 1988, p. 104):

1. *Етички критеријуми* који се користе за доношење одлука – психолошке теорије моралног развоја наглашавају да појединци користе сличне критеријуме приликом развоја етичког резоновања. У том смислу, могуће је етичко резоновање на три начина: егоистично, добротинством и принципом;

2. *Локус анализе* подразумева ко или шта је укључено у анализу (индивидуално, локално или космополитско). Морално резоновање код индивидуалног локуса проистиче из саме индивидуе, локално из непосредног социјалног система и космополитско из утицаја ауторитета изван фокалне организације.

На основу извршеног укрштања, издвојено је девет теоријских типова климе, и то: самоинтерес, профит, ефикасност, дружење, интерес тима, социјална одговорност, лична моралност, правила и процедуре тима, као и закон и професионални кодекси (Victor & Cullen, 1988, p. 104). Спровођењем великог броја емпиријских истраживања о етичкој организационој клими (Cullen et. al., 1993; Wimbush & Shepard, 1994), искристалисало се шест основних врста: инструменталност, ефикасност, брига, интерес тима, независност и правила (Neubaum, Mitchell, & Schminke, 2004, p. 337).

Табела 1. Емпиријски типови организационе етичке климе

ЕТИЧКИ КРИТЕРИЈУМИ	ЛОКУС АНАЛИЗЕ		
	Индивидуални	Локални	Космополитски
Егоизам	ИНСТРУМЕНТАЛНОСТ		ЕФИКАСНОСТ
Добронамерност	БРИГА		
Принципи	ИНТЕРЕС ТИМА		
	НЕЗАВИСНОСТ ПРАВИЛА		

Извор: Martin & Cullen, 2006, p. 178

Инструментализам представља најмање пожељан тип етичке климе пошто су појединци вођени искључиво личним интересима. У клими бриге, појединци доносе одлуке узимајући у обзир интересе свих у организацији и широј заједници. Клима независности заступљена је у организацијама, где појединци доносе одлуке искључиво на основу личних начела. Ефикасност доминира у организацијама, које наглашавају искључиво економску добробит организација. Коначно, клима правила подразумева доношење одлука само на основу скупа јаких локалних правила или стандарда.

Касније спроведена истраживања утврдила су постојање нових типова етичке климе. Једно од њих указује на постојање седам врста климе, и то: 1. закон и професионални кодекси; 2. правила; 3. фокус запослених; 4. фокус заједнице; 5. самоинтерес; 6. лична етика и 7. ефикасност (Trevino, Butterfield, & McCabe, 1998, p. 454). Друго, указује на следеће врсте климе: 1. самоинтерес; 2. тимски интерес; 3. правила; 4. закон и кодекси; 5. ефикасност; 6. социјална одговорност; и 7. лична моралност (Victor et. all., 1993, p. 672). Треће истиче постојање следећих врста климе: 1. инструментална; 2. брига; 3. независност; 4. услуге; 5. право и кодекси (Wimbrush, 1997, p. 1710). На крају, препознато је пет врста климе: 1. макијевализам; 2. индивидуална брига; 3. независност; 4. социјална брига; 5. право и кодекс (Agarwal & Malloy, 1999, p. 4).

Досадашња истраживања о етичкој клими ни у једној земљи до сада нису се бавила постојањем различитих преференција према одређеним облицима етичке климе код припадника мушког и женског пола. Исто тако, с обзиром на то да је концепт етичких клима настао на подручју САД, а и да су сва истраживања била усмерена према њиховом утицају на пословне перформансе организација у приватном власништву (водећи се основном максимумом – максимални резултати минимална улагања) – није истраживан модераторски утицај власништва на однос између етичке климе и неетичког понашања. Нажалост, таква истраживања нису вршена ни у транзиционим земљама, којима и ми припадамо. Аутори рада су приметили недостатке у постојећим истраживањима и, сходно томе, определили хипотезе истраживања.

Узимајући у обзир бројне врсте етичких организационих клима, аутори рада су се определили за типологију емпиријски доказаних типова организационих етичких клима. У наставку рада следи емпиријско истраживање, које ће настојати да докаже следеће хипотезе:

- H1: Мушки и женски испитаници у различитом степену радије бирају одређене типове етичке организационе климе, као и одређене облике неетичког понашања;
- H2: Постоји модераторски утицај власништва на однос између организационе климе и неетичког понашања.

МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање је спроведено у периоду од септембра до децембра 2017. године на територији Републике Србије. Прецизније, реч је о предузећима која послују на подручју Београда, Новог Сада, Ужица, Ниша, Бачке Тополе, Чачка, Сремске Митровице и Вршца. Обухваћено је 410 (44,4%) испитаника из 4 предузећа у домаћем власништву и 515 (55,6%) из 5 страних. Иако је узорак релативно мали у погледу броја предузећа, аутори су сматрали да спроведено истраживање може указивати на одређене тенденције и представљати пионирски покушај за даља истраживања – како у нашој земљи тако и у другим националним економијама. Узорак су сачињавала 424 (45,9%) испитаника мушког пола и 500 (54,1%) испитаника женског пола. Истраживање је спроведено коришћењем примарних извора података, тј. анкета, заснованих на примени Ликертове скале.

Неетичко понашање мерено је применом упитника који анализира 9 основних форми неетичности у пословним организацијама. Приликом истраживања коришћена је Ликертова скала са пет подеока, где је 1 – у потпуности прихватљиво, а 5 – у потпуности неприхватљиво (Peterson, 2002, p. 320). Испитивање етичке организационе климе мерено је Ликертовом скалом са 5 подеока, према којој је 1 – веома нетачно и 5 – потпуно тачно (Dasphande, et. all, p. 532). Обрада података вршена је коришћењем софтверског пакета СПСС (Statistical Package for Social Science). Приликом доказивања прве хипотезе коришћен је t-тест за независне узорке, а друга је истраживана путем Чов-теста (*Chow test*). Дескриптивна статистика за све истраживане димензије анализираних у анкети дата је у Табели 2.

Табела 2. Дескриптивна статистика истраживаних димензија

Истраживана димензија	Ознака	N	Mean	SD	Max	Min	Skew	Kurt.
Етичка организациона клима (врсте)								
Брижност	Б	924	2,62	1,15	5	1	0,22	-0,79
Правила	П	924	4,17	0,79	5	1	-0,68	0,12
Инструменталност	ИН	924	4,23	0,72	5	1	-0,71	-1,01
Ефикасност	Е	924	4,19	0,71	5	1	0,71	-0,85
Независност	Н	924	1,56	0,69	5	1	0,69	0,12
Неетичко понашање НП								
Прибављање користи од производа или услуга	НП1	924	2,92	1,30	5	1	0,28	-1,07
Претварање да сте болесни зарад слободног дана	НП 2	924	2,33	1,24	5	1	0,62	-0,65
Крађа ситних ресурса компаније	НП 3	924	3,03	1,31	5	1	-0,04	-1,03
Подмићивање	НП 4	924	3,43	1,23	5	1	-0,31	-0,93
Откривање поверљивих информација о колеги	НП 5	924	2,97	1,42	5	1	0,19	-1,36
Лаж да би се сакрила нечија грешка	НП6	924	3,72	1,07	5	1	-0,62	-1,11
Фалсификовање извештаја	НП7	924	3,64	1,29	5	1	-0,56	-0,92
Непријављивање када колега крши компанијске процедуре.	НП8	924	3,50	1,33	5	1	-0,52	-0,88
Приказивање вишег нивоа трошкова.	НП9	924	3,46	1,36	5	1	-0,41	-1,03

РЕЗУЛТАТИ

Приликом доказивања прве хипотезе прво је истражена постојаност разлика у преференцијама код мушких и женских испитаника, према одређеним врстама организационе етичке климе и неетичких облика понашања. Резултати су добијени применом t-теста за независне узорке.

Према резултатима истраживања првог дела хипотезе (Табела 3), она је делимично доказана, првенствено у постојању различитих преференција мушких и женских испитаника код климе бриге, ефикасности и независности. Прецизније, жене више него мушкарци очекују да у њиховој организацији доминира клима бриге. Са друге стране, мушки испитаници радије бирају климу ефикасности. Прецизније, мушкарци више него жене сматрају да је најефикаснији начин најбољи за њихову организацију. Коначно, статистички значајно је постојање разлика у полној перцепцији климе независности. Наиме, мушкарци сматрају у већој мери него жене да свака особа у организацији одлучује шта је најбоље за њих саме.

Табела 3. Утицај пола на преференције према етичким организационим климама

		N	AS	Std. Dev.	T	df	p	F
Б	Мушки	424	2,53	1,17	-1,895	922	0,02	1,57
	Женски	500	2,68	1,13				
П	Мушки	424	4,15	0,85	-0,73	920	0,23	1,52
	Женски	500	4,19	0,75				
ИН	Мушки	424	4,20	0,72	-1,6	922	0,05	0,44
	Женски	500	4,27	0,71				
Е	Мушки	424	4,26	0,69	2,77	922	0,003	0,375
	Женски	500	4,13	0,72				
Н	Мушки	424	1,68	0,03	1,87	922	0,03	0,05
	Женски	500	1,52	0,03				

F и t критично значајно при $p < 0,05$ и $p < 0,01$

Табела 4. Утицај пола на перцепције према неетичком организационом понашању

		N	AS	Std. Dev.	T	df	p	F
НП1	Мушки	424	2,78	1,28	-2,86	922	0,02	0,327
	Женски	500	3,03	1,28				
НП2	Мушки	424	2,20	1,15	-2,93	922	0,02	20,246
	Женски	500	2,44	1,32				
НП3	Мушки	424	3,01	1,31	-0,54	922	0,30	0,02
	Женски	500	3,05	0,06				
НП4	Мушки	424	3,36	1,29	-1,51	922	0,30	3,15
	Женски	500	3,49	1,19				
НП5	Мушки	424	3,19	1,39	4,484	922	0	0,003
	Женски	500	2,78	1,41				
НП6	Мушки	424	3,84	1,02	3,46	922	0,005	5,93
	Женски	500	3,60	1,11				
НП7	Мушки	424	3,64	1,26	0,124	922	0,45	1,33
	Женски	500	3,64	1,32				
НП8	Мушки	424	3,27	1,36	-4,483	922	0	3,97
	Женски	500	3,69	1,27				
НП9	Мушки	424	3,37	1,44	-1,94	922	0,025	16,45
	Женски	500	3,55	1,28				

F и t критично значајно при $p < 0,05$ и $p < 0,01$

Према резултатима истраживања другог дела хипотезе (Табела 4), тврдње су делимично доказане, првенствено у постојању различитих преференција испитаника мушког и женског пола приликом прибављања користи од производа или услуга, претварања да сте болесни зарад слободног дана, откривања поверљивих информација о колегама, скривања нечије грешке и када колега крши компанијске

процедуре. У том смислу, жене више него мушкарци осуђују издвајање користи од производа или услуга. Исто тако, оне мање користе претварање о болести. Међутим, мушкарци ће далеко ређе открити поверљиве информације о колегама, али и ређе лагати како би сакрили туђе грешке. Мушки испитаници ређе не пријављују када колега крши компанијске процедуре. Коначно, испитаници женског пола перципирају да је неетичније пријављивање вишег нивоа трошкова. За све остале димензије неетичког понашања нису установљене статистички значајне релације, што не значи да не постоје.

Табела 5. Модераторски утицај власништва предузећа на однос између етичке организационе климе и неетичког понашања

		НП1	НП2	НП3	НП4	НП5	НП6	НП7	НП8	НП9
Б	SSE_p	235,9	237,2	236,5	237,6	237,6	234,6	236,2	237,7	236,1
	SSE_{str}	111,2	116,2	115,7	115,2	116,2	116,2	115,8	115,8	114,4
	SSE_{dom}	120,9	120,1	120,5	120,8	121,0	113,5	120,2	120,7	120,7
	F	1,506	0,34	0,10	0,63	0,17	2,032	0,08	0,49	0,36
П	SSE_p	234,2	235,4	213,2	230,7	233,4	232,5	235,4	234,8	234,9
	SSE_{str}	112,1	117,6	100,4	112,2	117,5	109,3	118,1	110,8	117,1
	SSE_{dom}	109,7	109,9	107,6	109,7	107,8	109,7	110,0	107,0	108,2
	F	5,24**	3,31*	2,40	3,72*	3,39*	3,86*	3,045*	7,36**	4,04
ИН	SSE_p	297,7	297,7	292,2	289,3	297,1	295,3	297,7	282,9	294,7
	SSE_{str}	124,7	127,9	117,6	124,2	118,5	127,2	128,7	124,9	126,9
	SSE_{dom}	161,6	167,1	163,7	159,9	163,6	163,9	164,5	155,4	162,4
	F	3,79*	1,85	3,67*	1,42	5,03**	1,36	1,46	0,87	1,72
Е	SSE_p	294,9	293,9	282,2	295,8	295,7	295,7	295,7	295,5	294,6
	SSE_{str}	150,2	150,6	147,8	152,7	150,4	152,7	150,4	150,6	149,5
	SSE_{dom}	108,6	115,8	113,6	115,3	115,7	115,3	115,7	115,3	115,7
	F	13,30**	9,80**	7,57**	9,81**	10,57**	9,82**	10,57**	10,61**	10,52**
Н	SSE_p	221,2	217,5	221,5	218,2	220,1	220,1	220,7	220,8	220,9
	SSE_{str}	88,2	88,2	88,2	87,7	88,2	82,62	88,2	85,1	88,8
	SSE_{dom}	132,9	125,6	134,1	129,8	130,5	132,9	131,4	126,3	129,5
	F	0,07	1,62	0,06	0,26	0,62	2,03	0,51	4,21*	2,01

F критично значајно при $p < 0,05$ (*) и $p < 0,01$ (**);

SSE_p – Sum of squares за сва предузећа;

SSE_{str} – Sum of squares за страна предузећа;

SSE_{dom} – Sum of squares за домаћа предузећа

Табела 5 показује вредности *Chow*-теста за сагледавање модераторског ефекта (посредни ефекат, односно посредни утицај, једне варијабле на однос друге две варијабле) националног порекла предузећа на однос између етичке климе и етичког понашања. Прецизније, показују се разлике регресивних коефицијената код страних и домаћих предузећа за регресију између етичке климе и неетичког понашања. У раду је коришћен термин *национално порекло предузећа*, а не *порекло власништва*, с обзиром на то да бројне стране компаније јесу регистроване на нашем тлу и оснивачки капитал мо-

же бити делимично страни (или у потпуности), али оне представљају посебна правна лица. Самим тим, мајке компаније не одговарају за њих својим капиталом. Резултати нам показују да национално порекло предузећа нема модераторски ефекат на однос између етичке климе бриге и етичког понашања, тј. повезаност климе бриге и етичког понашања је приближно иста код страних и домаћих предузећа. Међутим, национално порекло предузећа изазива структурни лом између етичке климе правила и прибављања користи од производа или услуга, претварања да сте болесни, подмићивања, откривања поверљивих информација о колеги, лагања зарад скривања грешке, фалсификовања извештаја, непријављивања када колега крши компанијске процедуре и приказивања вишег нивоа трошкова. Дакле, хипотеза H2 је потврђена за претходно изложене међузависности.

Модераторски ефекат националног порекла предузећа на однос између етичке климе инструменталности и појединих димензија етичког понашања је статистички значајно. Национално порекло предузећа изазива структурни лом у односу између етичке климе инструменталности и прибављања користи од производа или услуга, крађе ситних ресурса компаније и откривања поверљивих информација о колеги. У том смислу, потврђена је хипотеза H2 за претходно изложене међузависности. За остале међузависности немамо јасне доказе да прихватимо H2, али ни да је одбацимо.

Повезаност између етичке климе ефикасности и етичког понашања код страних и домаћих предузећа је статистички значајно различита по свим димензијама етичког понашања. Наиме, резултати *Chow*-теста за однос између ефикасности и прибављања користи од производа или услуга, претварања да сте болесни зарад слободног дана, крађе ситних ресурса компаније, подмићивања, откривања поверљивих информација о колеги, лагања да би се сакрила нечија грешка, фалсификовања извештаја, непријављивања када колега крши компанијске процедуре и приказивања вишег нивоа трошкова – показују статистички значајне разлике између страних и домаћих предузећа.

На крају, међузависност између етичке климе независности и димензија етичког понашања је приближно иста за страна и домаћа предузећа, осим за непријављивање када колега крши компанијске процедуре. Наиме, утицај климе независности на непријављивање када колега крши процедуре компаније је далеко већи у организацијама страног порекла него у организацијама домаћег порекла.

ЗАКЉУЧАК

Неетичко понашање се у развијеним тржишним економијама посматра као изузетан грех, који у озбиљној мери може угрозити половање и опстанак организације. Неетичко понашање постојало је и

вероватно ће постојати као појава у већини националних економија. Међутим, пословна етика као научна дисциплина настала на тлу САД-а највише је одмакла по питању односа консеквенци за неетичко понашање. Врло брзо су сличан пут следиле и остале развијене тржишне економије. Дакле, у развијеним тржишним економијама менаџери, запослени, потрошачи, инвеститори, власници акција и све друге интересне групе и те како обраћају пажњу на неетичко понашање организација.

У Републици Србији, која претендује да усвоји све законитости тржишних економија, почело је да се све више пажње обраћа на етичко понашање. Организације са позитивним реномеом одбијају пословну сарадњу са организацијама, које очигледно крше општеприхваћена правила етичког понашања у Републици Србији. Истраживана предузећа избегавају пословање са организацијама познатим по подмићивању, фалсификовању финансијских извештаја, приказивању вишег нивоа трошкова (зарад избегавања извршавања пореских обавеза), прикривање кршења компанијских процедура и друго (Табела 2). Услед тога, поменуте организације настоје да не буду укључене ни у један облик „неетичког” понашања, нарочито након поштравања законских прописа. Разлог је свакако неминован губитак клијената, потрошача, инвеститора, могућности пословања на иностраном тржишту, добављача, поверења кредитних институција и другог (Trevino & Nelson, 1999, pp. 23–29). Самим тим, истраживане организације у Србији поштују законске прописе, поседују кодекс етике и настоје да што квалитетније послују, стриктно поштујући законске оквире.

Циљ рада био је да се укаже на модераторски ефекат властништва предузећа на однос између етичке организационе климе, у смислу заједничких перцепција о решавању етичких проблема и неетичког понашања у Републици Србији. Резултати истраживања о утицају пола на етичку организациону климу указали су на то да жене више воле климу бриге, а мушкарци ефикасности и независности. Такви налази само потврђују Гилиганину теорију моралног развоја (Caroll Gilligan, 1983), према којој моралност бриге доминира код жена, а моралност правде код мушкараца. Слични резултати су показани и код анализе неетичког понашања према полу. Конкретније, жене ће мање лагати о болести и осуђивати непријављивање вишег нивоа трошкова. Мањи степен солидарности присутан је код мушкараца у погледу сакривања туђе грешке, кршења компанијских процедура, али ће и ређе откривати поверљиве информације о колегама.

На крају, власништво предузећа има модераторски утицај на однос између климе правила, инструменталности, ефикасности и независности, са једне стране, и свих облика неетичког понашања, са друге стране. У том смислу, предузећа у домаћем власништву пока-

зују већи степен неетичности од страних организација у појединим облицима неетичког понашања. Једино по питању етике бриге нису уочене разлике у погледу неетичког понашања код предузећа у домаћем и страном власништву, што нас упућује на закључак да су и стране компаније усвојиле поједине тековине малих остатака самоуправног социјализма, који је више година владао на нашим просторима. Прецизније, донекле доминира „женска” филозофија карактеристична за етику бриге. Представљени резултати указују на завидан степен покушаја изградње етичких организација – како код предузећа у страном тако и код предузећа у домаћем власништву.

ЛИТЕРАТУРА

- Agarwal, J., & Malloy, D. C. (1999). Ethical work climate dimensions in a not-for-profit organization: An empirical study. *Journal of Business Ethics*, 20(1), 1-14.
- Ahern, K. R. (2017). Information networks: Evidence from illegal insider trading tips. *Journal of Financial Economics*, 125(1), 26-47. doi.org/10.1016/j.jfineco.2017.03.009.
- Allredge, D. M., & Cicero, D. C. (2015). Attentive insider trading. *Journal of Financial Economics*, 115(1), 84-101. doi.org/10.1016/j.jfineco.2014.09.005.
- Ambrose, M. L., Seabright, M. A., & Schminke, M. (2002). Sabotage in the workplace: The role of organizational injustice. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 89(1), 947-965. doi.org/10.1016/S0749-5978(02)00037-7.
- Ashforth, B. E., Gioia, D. A., Robinson, S. L., & Trevino, L. K. (2008). Re-viewing organizational corruption. *Academy of Management review*, 33(3), 670-684.
- Bartlett, J. E., & Bartlett, M. E. (2011). Workplace bullying: An integrative literature review. *Advances in Developing Human Resources*, 13(1), 69-84. doi: 10.1177/1523422311410651.
- Bennett, R. J., & Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of applied psychology*, 85(3), 349. doi: 10.1037//0021-9010.85.3.349.
- Bressler, M. S. (2009). The impact of crime on business: A model for prevention, detection & remedy. *Journal of management and Marketing Research*, 2, 1-13.
- Burke, T., & Pinney, J. (2016). FINRA publishes guidance on research conflict of interest rules. *Journal of Investment Compliance*, 17(1), 45-50. doi.org/10.1108/JOIC-08-2015-0057.
- Cullen, J. B., Victor, B., & Bronson, J. W. (1993). The ethical climate questionnaire: An assessment of its development and validity. *Psychological reports*, 73(2), 667-674.
- Dasphande, S. P., Joseph, J., & Shu, X. (2011). Ethical climate and managerial success in China. *Journal of Business Ethics*, 99(4), 527-534.
- DesJardins, J., and McCall, J. (2005). *Contemporary issues in business ethics*. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
- Димитријевић, Б. (1996). *Хиперинфлација*. [Хиперинфлација] Београд: Светлосткомерц.
- Einarsen, S. (1999). The nature and causes of bullying at work. *International Journal of Manpower*, 20(1/2), 16-27. doi.org/10.1108/01437729910268588.
- Gilligan, C. (1983). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gill, D., Prowse, V., & Vlassopoulos, M. (2013). Cheating in the workplace: An experimental study of the impact of bonuses and productivity. *Journal of*

- Economic Behavior & Organization*, 96, 120-134. doi.org/10.1016/j.jebo.2013.09.011.
- Gino, F. (2015). Understanding ordinary unethical behavior: Why people who value morality act immorally. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 3, 107-111. doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.03.001.
- Grover, S. L. (2005). The truth, the whole truth, and nothing but the truth: The causes and management of workplace lying. *The Academy of Management Executive*, 19(2), 148-157. doi: 10.5465/AME.2005.16965277.
- Guerrero, M. A., & Rodríguez-Oreggia, E. (2008). On the individual decisions to commit corruption: A methodological complement. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 65(2), 357-372. doi.org/10.1016/j.jebo.2005.09.006.
- Howe, M. A., & Malgwi, C. A. (2006). Playing the ponies: A \$5 million embezzlement case. *Journal of Education for Business*, 82(1), 27-33. doi.org/10.3200/JOEB.82.1.27-33.
- Jones, T. M. (1991). Ethical decision making by individuals in organizations: An issue-contingent model. *Academy of Management Review*, 16(2), 366-395.
- Kaptein, M. (2008). Developing a measure of unethical behavior in the workplace: A stakeholder perspective. *Journal of Management*, 34(5), 978-1008.
- Kolodko, G. W. (2000). Transition to a market and entrepreneurship: the systemic factors and policy options. *Communist and Post-Communist Studies*, 33(2), 271-293.
- Lampland, M. (2010). False numbers as formalizing practices. *Social Studies of Science*, 40(3), 377-404. doi: 10.1177/0306312709359963.
- Maggetti, M. (2014). Promoting corporate responsibility in private banking: Necessary and sufficient conditions for joining the Wolfsberg Initiative against money laundering. *Business & Society*, 53(6), 787-819. doi/abs/10.1177/0007650312439448.
- McClurg, L. A., & Butler, D. S. (2006). Workplace theft: A proposed model and research agenda. *Southern Business Review*, 31(2), 25.
- Moore, D. A., Tanlu, L., & Bazerman, M. H. (2010). Conflict of interest and the intrusion of bias. *Judgment and Decision Making*, 5(1), 37-51.
- Page, T. E., & Pina, A. (2015). Moral disengagement as a self-regulatory process in sexual harassment perpetration at work: A preliminary conceptualization. *Aggression and Violent Behavior*, 21, 73-84. doi.org/10.1016/j.avb.2015.01.004.
- Palmer, D. (2008). Extending the process model of collective corruption. *Research in Organizational Behavior*, 28, 107-135. doi.org/10.1016/j.riob.2008.04.005.
- Picakciefé, M., Acar, G., Colak, Z., & Kilic, I. (2017). The relationship between sociodemographic characteristics, work conditions, and level of "Mobbing" of health workers in primary health care. *Journal of Interpersonal Violence*, 32(3), 373-398. doi.org/10.1177/0886260515586360.
- Pinto, J., Leana, C. R., & Pil, F. K. (2008). Corrupt organizations or organizations of corrupt individuals? Two types of organization-level corruption. *Academy of Management Review*, 33(3), 685-709. doi: 10.5465/AMR.2008.32465726
- Rasmussen, M. K. (2015). The battle for influence: the politics of business lobbying in the European Parliament. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 53(2), 365-382. doi.org/10.1111/jcms.12156.
- Reynolds, S. J., & Ceranic, T. L. (2007). The effects of moral judgment and moral identity on moral behavior: an empirical examination of the moral individual. *Journal of Applied Psychology*, 92(6), 1610 - 1624. doi: 10.1037/0021-9010.92.6.1610.
- Ministarstvo privrede Srbije [Serbian Ministry of Economy]. Accessed 5th December 2017 <http://www.priv.rs>.
- Unstats. *National accounts main aggregates database*. (2017). Retrieved from <https://www.unstats.un.org/unsd/snaama/dnllist.asp>.
- UNCTAD. *World investment report 2011*. (2011) Retrieved from <http://unctad.org/wir>.

- UNCTAD. *World investment report 2014*. (2014). Retrieved from <http://unctad.org/wir>.
- UNCTAD. *World investment report 2017*. (2011). Retrieved from <http://unctad.org/wir>.
- Vandekerckhove, W., & Commers, M. R. (2003). Downward workplace mobbing: a sign of the times?. *Journal of Business Ethics*, 45(1-2), 41-50.
- Victor, B., & Cullen, J. B. (1987). A theory and measure of ethical climate in organizations. *Research in Corporate Social Performance and Policy*, 9(1), 51-71.
- Victor, B., & Cullen, J. B. (1988). The organizational bases of ethical work climates. *Administrative Science Quarterly*, 101-125. doi:10.2307/2392857
- Wimbush, J. C., & Shepard, J. M. (1994). Toward an understanding of ethical climate: Its relationship to ethical behavior and supervisory influence. *Journal of Business Ethics*, 13(8), 637-647.
- Wimbush, J. C., Shepard, J. M., & Markham, S. E. (1997). An empirical examination of the relationship between ethical climate and ethical behavior from multiple levels of analysis. *Journal of Business Ethics*, 16(16), 1705-1716.
- Wells, J. T. (2001). Why employees commit fraud. *Journal of Accountancy*, 191(2), 89.
- Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својина, [Law on conditions and procedure of turning public property into other forms of property], Службени гласник РС. Бр. 48 (1991), [Official Gazette of RS. No. 48 (1991)].
- Закон о власничкој трансформацији, [Law on Ownership Transformation], Службени гласник РС. Бр. 32 (1997), [Official Gazette of RS. No. 32 (1997)].
- Zhang, D. C. (2013). *Investigating the role of self-regulation on active passive unethical decision-making* (Masters thesis), Retrieved from <http://www.bgsu.edu>

MODERATING INFLUENCE OF OWNERSHIP ON THE RELATIONSHIP BETWEEN ETHICAL CLIMATE AND UNETHICAL BEHAVIOR OF ENTERPRISES

Ivana Erić¹, Zvezdan Đurić², Olivera Đurić¹

¹Belgrade Business Academy, Belgrade, Serbia

²University of Priština, temporary settled in Kosovska Mitrovica, Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, Serbia

Summary

The ethics of organizations which operate on the market of the Republic of Serbia is, among other things, one of the most important issues. Of course, ethics itself makes a good deal of sense, without being efficient and effective in business. However, the research conducted to this day, encompassing the period since the 1960's, when business ethics began to form as a separate discipline, show that unethical business can discourage all interested stakeholders. Considering that the Republic of Serbia represents a transition country, the authors want to examine the ethical behavior present in its business environment.

The aim of this paper is to investigate the moderating effect of business ownership on the relationship between the ethical organizational climate and unethical behavior. The expectation is that unethical behavior is more present in the domestic than in foreign companies. The relationship between the climate of care and ethical behavior has been found to be approximately the same in foreign and domestic companies, by using the

Chow test. Also, the results suggest that we can freely claim that that is the link between the dominance of the climate of rules in which the obtainment of certain benefits through products or services, pretending to be sick to get a day off, bribery, revealing confidential information about a colleague, lying to hide one's mistake, falsifying reports about work time, quantity and quality, not reporting when a colleague violates company procedures, and presenting a higher level of costs, and that in those terms such behaviors are statistically significantly different between foreign and domestic organizations.

The moderating effect of the national origin of the enterprise on the relationship between the ethical climate of instrumentality and the acquisition of benefits from products or services, bribery and lies to hide one's mistake, is statistically significant in foreign and domestic enterprises. The correlation between the ethical climate of efficiency and ethical behavior in foreign and domestic companies is statistically significantly different across all dimensions of ethical behavior. Finally, the interdependence between the ethical climate of independence and the dimensions of ethical behavior is almost the same for foreign and domestic companies, except for the criteria of not reporting such instances when a colleague violates the company's procedures, which is a greater transgression in foreign enterprises.

Based on above said, we can freely claim that the subject has been fulfilled and the aim of the research has been realized. Also, the hypotheses are partially proven. The validity of the survey is higher due to the fact that a representative sample was selected and that the number of respondents was at an enviable level considering our conditions.

A COMPARISON OF THE BANKRUPTCY PREDICTION MODELS ON A SAMPLE OF SERBIAN COMPANIES

Sanja Vlaović Begović^{1*}, Ljiljana Bonić², Slobodanka Jovin¹

¹Business School, Novi Sad, Serbia

²University of Niš, Faculty of Economics, Niš, Serbia

**sanjavbegovic@gmail.com*

Abstract

Turbulent conditions on the Serbian market, the deep consequences of the global economic crisis that have shaken the already weakened economy are strong reasons for constant monitoring of business in Serbia. Identifying financial problems in a company that lead to bankruptcy reduces the risk of potential losses. The aim of the paper is to compare the Altman model and the Zmijewski model that are applied in companies in Serbia and by that to conclude which one gives better results for predicting bankruptcy. Also, the paper will examine the significance of individual ratios in models using correlation analysis.

The results of the survey showed that the accuracy of predicting the bankruptcy of the Altman model for emerging markets on Serbian companies undergoing bankruptcy proceedings, is high, 88.68% for one and 79.25% for two years before the initiation of bankruptcy proceedings. The accuracy of the Zmijewski model is slightly higher than the Altman model for one year before the initiation of bankruptcy proceedings and amounts to 90.57%. Two years before bankruptcy, the Zmijewski model's accuracy is the same as with the Altman model (79.25%). When it comes to the overall sample (undergoing bankruptcy proceedings companies and non-bankruptcy companies), the average accuracy of the Zmijewski model is higher than the Altman model (89.62% > 85.22%). Based on Pearson's correlation coefficient, we have established that one year before initiating bankruptcy, there is almost an impeccably perfect positive relationship between the ratio of working capital and total assets on one side, and Z''- score on the other. The Zmijewski coefficient has an almost perfect negative relationship with the indebtedness ratio. By observing both models, it can be concluded that companies in Serbia had a problem with liquidity, indebtedness and the impossibility of returning the invested funds, which contributed to the poor financial situation and initiation of bankruptcy proceedings.

Key words: bankruptcy prediction, Altman Z'' model, Zmijewski model, comparative analysis, Serbian companies.

ПОРЕЂЕЊЕ МОДЕЛА ЗА ПРЕДВИЂАЊЕ СТЕЧАЈА НА УЗОРКУ СРПСКИХ ПРЕДУЗЕЋА

Апстракт

Турбулентни услови на тржишту Србије, дубоке последице светске економске кризе, која је уздрмала ионако ослабљену привреду, јаки су разлози непрестаног праћења пословања предузећа у Србији. Препознавање финансијских неприлика у предузећу које воде у стечај смањује ризик од могућих губитака. Циљ рада јесте поређењем Алтмановог модела и модела Змијевског утврдити који модел примењен на предузећа у Србији даје боље резултате предвиђања стечаја. Такође, у раду ће се испитати и значајност појединачних рација у моделима помоћу корелационе анализе.

Резултати истраживања показали су да је тачност предвиђања стечаја Алтмановог модела за тржишта у развоју за српска предузећа која су покренула стечајни поступак висока, и то 88,68% годину дана пре покретања стечајног поступка и 79,25% две године пре покретања стечајног поступка. Тачност модела Змијевског нешто је већа од Алтмановог модела за једну годину пре покретања стечајног поступка и износи 90,57%. За две године пре стечаја тачност модела Змијевског иста је као и код Алтмановог модела (79,25%). И када је реч о укупном узорку (предузећа у стечају и предузећа која нису у стечају), просечна тачност модела Змијевског већа је од Алтмановог модела (89,62% > 85,22%). На основу Пирсоновог коефицијента корелације, утврдили смо да годину дана пре покретања стечаја постоји скоро савршена позитивна веза између односа радног капитала и укупних средстава, с једне стране, и 3^и скор, с друге стране. Коефицијент Змијевског има скоро савршену негативну везу са рационом задужености. Посматрајући оба модела, може се закључити да су предузећа у Србији имала проблем са ликвидношћу, задуженошћу и немогућношћу повраћаја уложених средстава, што је допринело лошем финансијском стању и покретању стечајног поступка.

Кључне речи: предвиђање стечаја, Алтманов 3^и скор модел, модел Змијевског, компаративна анализа, српска предузећа.

INTRODUCTION

In order to survive, financial market participants must carefully select business partners. One aspect of risk management is to monitor operations of affiliated companies and predict financial distress and bankruptcy of these companies.

Turbulent market conditions in Serbia and the deep impact of the global economic crisis that has shaken the already weakened economy are strong reasons for the constant monitoring of operations of Serbian companies. Risk related to the financial problems of these companies is not only taken by customers, suppliers, and creditors, but also investors and speculators. Recognition of financial distress in the affiliated company reduces the risk of potential losses.

There are a number of models used for predicting bankruptcy or financial distress in the company. While some authors, such as Beaver (1966), Altman (1983, 1995), Ohlson (1980), or Zmijewski (1984), base their models on accounting information, there are those who use market

data for the models, namely Black and Scholes (1973) Merton (1974), and Shumway (2001).

This paper will compare two corporate bankruptcy prediction models, based on accounting data. These are the models that have been widely applied in practice, i.e. Altman Z'' score model (1995) and the Zmijewski model (1984). The aim of the paper is to determine which model, when applied to Serbian companies, gives better results in the prediction of bankruptcy. Furthermore, the paper will examine the significance of individual ratios within the models, by using correlation analysis.

The paper is organized as follows: the first part highlights the most important studies on the application of the Altman and Zmijewski models. The next part focuses on the methodology and presentation of data used in the paper, followed by the results of model application to companies in Serbia, and the conclusion.

LITERATURE REVIEW

The first bankruptcy prediction model, and at the same time one of the most cited in scientific literature¹ (Kumar, Kumar, 2012) using multiple discriminant analysis (MDA) was designed by Altman in 1968. As the original model was applicable only to companies whose shares are traded on the stock exchange, it had to be adjusted to include companies whose shares are not traded on the stock exchange (Altman, 1983), companies that belong to both production and non-production sectors, and companies that operate on the emerging markets (Altman, Hartzell & Peck, 1995). The accuracy of the original bankruptcy prediction model one year before the bankruptcy proceedings was 95%, and two years before the initiation of bankruptcy 83%.

Grice and Ingram (2001) examined the validity of the Altman model in respect of production and non-production companies in the period 1985-1991. Their study showed that the accuracy of the Altman model was lower than the results obtained by Altman, and that predicting bankruptcy was better in production than in non-production companies.

Given that Altman applied the model to the developed and stable US market, the need arose to examine the validity of the model on other markets. Boritz et al. (2007) compared Canadian bankruptcy prediction models with the Altman and Ohlson models, using Canadian data. The results showed great similarity with respect to Canadian bankruptcy models and the Ohlson model, while the Altman model showed lower performance than other models tested. Lawson (2008) applied the Altman model to the Australian equity market, while Pitrova (2011) applied the same model to Czech firms. For public industrial firms in Taiwan, Lin (2009)

---

¹ In addition to Altman's (1968) model, the authors state that the most cited are also both the Zmijewski (1984) and the Ohlson (1980) models,

used multiple discriminant analysis, logit, probit, and neural networks models for predicting financial distress. Through model comparison, he came to the conclusion that the probit model had the best and most stable performance if the data used satisfied the assumptions of the statistical model. In contrast, neural networks models achieved greater accuracy in predicting than other models tested. Samkin et al. (2012) used the Altman Z-score model to predict the bankruptcy of companies in New Zealand with a recommendation that the model should be used as part of the financial indicators in the published financial review to increase investor confidence, or as an integral part of the financial statements.

A number of authors compared accounting and market models. Hillegeist et al. (2004) compared Altman's and Ohlson's models, based on accounting information, with the BSM-Prob structural model, based on market information, giving priority to the market model. Beaver, McNichols and Rhie (2005) used their study to examine the bankruptcy prediction ability on the basis of accounting information, market-based variables, and combination of financial statement and market-based variables over a long period of time from 1962 to 2002. These authors found that the predictive models were marked by robustness during the observed period, and that the slight decline in bankruptcy prediction ability based on financial ratios was compensated through the use of market-based variables. Based on the sample of 5784 companies, Reisz and Purlich (2007) compared the structural models with Altman Z score and Z'' score models. The authors concluded that, with respect to short-term bankruptcy prediction, priority should be given to accounting-based measures. However, by extending the period of bankruptcy prediction, market-based structural models should be used.

In their paper, Paquette and Skender (1996) showed that the Z score model could be useful in providing guidelines to auditors in the assessment of the going concern principle of the company for its clients.

In Serbia, Muminović et al (2011) examined the adequacy of the application of the original Altman model, the Z'score and Z''score model on a sample of enterprises operating in Serbia. Although the research results showed a higher degree of accuracy of the Z''score model, made for developing markets (also sometimes referred to as emerging markets), compared to the other two models tested, the predictive power of the model is not satisfactory. The reason for this, according to the authors, is in looking for different performance treasures and different nature of the firm's financial structures.

Stanišić, Mizdraković and Knežević (2013) compared models of logistic regression, decision trees and artificial neural networks (ANNs) with the Altman models for emerging markets and for private enterprises. The results of the research have shown that the only model of neural networks gives better results than the Altman model for private enterprises, which, according to the author, is adequate for use at enterprises in Serbia.

Very often, the authors in Serbia decide to test the creditworthiness of one or more enterprises using the Altman model (Filipović, Mirjanić, 2016; Zlatanović et al, 2016). In examining the enterprises' corporate credit rating, the authors use other models besides the Altman model. Andrić and Vuković (2012) investigated the impact of the crisis on the performance of 50 enterprises in Serbia in the period from 2008 to 2010, using the following models: Kralicek Quick Test, the Altman EMS model, Sandin and Porporato Model, Kralicek's discriminatory function and the BEX index. All applied models have shown that the effects of the economic crisis were most felt in 2009, while already in 2010 the effects of the crisis began to decrease.

Zmijewski (1984) used probit analysis to calculate the probability of bankruptcy in the interval from 0 to 1. The accuracy of the original bankruptcy prediction model for the total sample was 98%. Although the model was not sensitive to industrial classification (Grice and Dugan, 2001), the accuracy of the model eventually decreased. Therefore, Grice and Dugan (2003) believed that it was necessary to adjust the coefficients used in the original model, to achieve higher accuracy.

In Serbia, Pavlović et al. (2012) applied Zmijewski model to predict bankruptcy of Serbian firms, and found a high degree of accuracy of the model. Zmijewski model demonstrated high predictability of financial distress following the sample taken from all sectors listed on Karachi Stock Exchange (Waqas et al., 2014).

RESEARCH METHOD

The paper uses the Altman Z'' score model (1995) for predicting bankruptcy, as a suitable model for emerging markets. The model reduces the impact of the industry in which the company operates and applies to companies whose shares are not traded on the stock exchange, which is consistent with the sample used in the paper. The Altman Z'' score model reads (Altman, Hartzell & Peck, 1995, p.3):

$$Z'' = 6.56X_1 + 3.26X_2 + 6.72X_3 + 1.05X_4 \quad (1)$$

where:

- X_1 – Working Capital / Total Asset – Ratio of liquidity expressed through working capital and the total assets of the company. For companies in bankruptcy, this ratio is usually negative.
- X_2 – Retained Earnings / Total Assets – Ratio of cumulative earnings and total assets of the company is low in the newly established companies.
- X_3 – Earnings before Interest and Taxes / Total Assets – Ratio of profitability of total assets independently of costs of financing and tax.
- X_4 – Book Value of Equity / Book Value of Total Liabilities – Ratio which measures how much the assets of the company can be reduced before the company becomes insolvent.

After calculating the Z' score, the company is classified into one of three groups, namely, if the Z' score is greater than 2.6, the company is considered to be financially successful; a company that operates in a gray zone has the Z' score in the range from 2.59 to 1.11, while financially unsuccessful companies have the Z' score lower than 1.10.

Another model used in the paper for predicting bankruptcy is the Zmijewski model. Based on the data on 40 bankrupt and 800 non-bankrupt companies, the model has been formed, which, by examining return on assets, financial leverage, and liquidity, determines the probability of bankruptcy proceedings. The model is as follows (Zmijewski, 1984, p.69):

$$ZFC = -4.336 - 4.513(ROA) + 5.679(FINL) + 0.004(LIQ) \quad (2)$$

where:

ROA – net income to total assets – ratio shows the net income that the company realizes in relation to the invested funds;

$FINL$ – total debt to total assets – debt ratio shows how much of the total assets is financed by debt;

LIQ – current assets to current liabilities – shows the ability of the company to fulfil its short-term liabilities with the total available working capital

In order to determine the probability of bankruptcy, the following formula is used:

$$P = 1/(1 + e^{(-y)}) \quad (3)$$

e – constant ($e = 2.71828$)

y – model result (ZFC)

When the obtained probability is greater than 0.5, there are high chances that the bankruptcy will be initiated.

After the comparison of the above-mentioned models, the paper will examine the strength and direction of the correlation between individual ratios and model results using Pearson correlation coefficient. According to Cohen (1998, pp. 79-81), the correlation will be assessed as small if r ranges from 0.10 to 0.29, medium if r is in the interval from 0.30 to 0.49, or large if r is greater than 0.5 but smaller than 1.

DATA

In order to examine the accuracy of the bankruptcy prediction model and make a comparison, a sample of 159 companies was formed. On the basis of periodic publication of active bankruptcy proceedings of companies on the territory of the Republic of Serbia, a part of the sample consisting of 53 medium and large companies that began the bankruptcy proceeding from 01/01/2013 to 01/07/2014 was made by Bankruptcy Supervision Agency (2015). Enterprises are constituted as limited liability

companies and joint stock companies. The analysis of the bankruptcy prediction was carried out in one and two years before the initiation of the bankruptcy proceeding.

The second part of the sample is made up of 106 active companies (which are continuously in business and are not bankrupt) also of medium and large size. Non-bankruptcy companies are public companies whose shares are traded on Belgrade Stock Exchange and they are selected on a random basis. The analysis of the initiation of the bankruptcy proceedings prediction was carried out for 2012 and 2013.

The structure of the sample based on the activity of the analysed companies is shown in Table 1.

Table 1. Sample divided by sector of activity

Sectors	Number of non-bankruptcy companies	Number of bankruptcy companies
Financial and insurance activities	3	0
Agriculture, forestry, fisheries	27	4
Water supply	1	0
Construction	22	4
Education	1	0
Manufacturing industry	40	25
Mining	1	1
Professional, scientific, innovation and technical activities	3	1
Traffic and storage	3	3
Wholesale, retail trade; repair of motor vehicles	5	15
Total:	106	53

Source: the authors' calculation

The companies' financial statements were taken from the Business Registers Agency (2015).

RESEARCH RESULTS

Summary statistics comparison of the Altman and Zmijewski models for companies undergoing bankruptcy proceedings is shown in Table 2. The average value of the Altman's Z'' score is negative both one and two years before the bankruptcy proceedings, provided that one year before the start of bankruptcy proceedings the ratio shows an even clearer picture of the financial situation in companies (it is considered that the financially unsuccessful company has the Z'' score less than 1.10). The standard deviation is low. However, there is a company whose Z'' score was 5.03 one year before the bankruptcy proceedings, and 5.43 two years before the bankruptcy proceedings, which, according to the Altman model,

puts the company into the group of financial successfulness (the Z'' score greater than 2.6). Nevertheless, the accuracy of the Altman bankruptcy prediction model for Serbian companies on emerging markets is high, i.e. 88.68% one year and 79.25% two years before the bankruptcy proceedings (out of 53 companies that have filed for bankruptcy, the Altman model predicted the bankruptcy of 47 companies one year, and for 42 companies two years prior to the bankruptcy proceedings). Error type I (when the analyzed company initiated bankruptcy but was predicted to continue operations) amounts to 11.32% one year before the bankruptcy proceedings, and 20.75% two years prior to bankruptcy proceedings. The model predicted continuing operations for 6, i.e. 11 of the analyzed companies, but these companies began bankruptcy proceedings.

The average value of the Zmijewski model for both periods classified the observed sample as companies in which bankruptcy was likely to occur. A company that the Altman model described as successful will be categorized by the Zmijewski model as a company with a minimum probability of bankruptcy. The causes of the bankruptcy of the company that is, based on the models, financially stable, should be looked for in the factors that are not built into the model (for example, macroeconomic conditions). The accuracy of the Zmijewski model is slightly higher than in the case of the Altman model one year before the bankruptcy proceedings, and amounts to 90.57% (bankruptcy is predicted for 48 out of 53 companies). Two years before the bankruptcy, the accuracy of the Zmijewski and Altman models is the same and amounts to 79.25%. Consequently, Error type I for that period is unchanged and equals 20.75%, being lower one year before bankruptcy, i.e. 9.43%.

Table 2. Summary statistics comparison of Altman and Zmijewski models for companies undergoing bankruptcy proceedings

	Altman model		Zmijewski model	
	One year before bankruptcy	Two years before bankrupt.	One year before bankrupt.	Two years before bankrupt.
Average	-4.75	-2.65	0.82	0.73
S. Deviation	6.17	5.38	0.24	0.26
Min	-24.02	-23.23	0.07	0.08
Max	5.03	5.42	1.00	1.00
Median	-3.44	-1.28	0.92	0.81
Sample	53	53	53	53
	Cut-off <1,1		Cut-off >0.5	
Accuracy for	88.68	79.25	90.57	79.25
Error type I	11.32	20.75	9.43	20.75

Source: the authors' calculation

When it comes to non-bankruptcy companies, the average value of the Altman model is extremely high for the years 2013 and 2012 (9.47 and 8.37) as shown in Table 3. However, the deviation of the Z'' score from the average value is greater than in companies undergoing bankruptcy proceedings. The accuracy of the model is lower compared to companies in bankruptcy, and the Z'' score shows the deterioration in the financial position of the investigated companies in 2013 compared to 2012. Error type II amounts to 16.98 in 2013, and 11.32 in 2012. This means that the model predicted the bankruptcy of 18, i.e. 12 out of 106 companies examined, which then just kept operating.

The Zmijewski model shows a higher degree of accuracy with non-bankruptcy companies than with companies undergoing bankruptcy. As with the Altman model, accuracy was slightly higher in 2012, indicating a difficult financial position of the companies in 2013. Compared to the Altman model, the Zmijewski model classified smaller number of companies in the group of companies with a higher probability of occurrence of bankruptcy, and, therefore, the model is characterized by higher accuracy (bankruptcy is predicted for the 9 companies in 2013, and 8 in 2012 out of the 106 companies examined).

Table 3. Summary statistics comparison of the Altman and Zmijewski models for non-bankruptcy companies

	Altman model		Zmijewski model	
	2013	2012	2013	2012
Average	9.47	8.37	0.18	0.17
S. Deviation	17.77	13.09	0.21	0.19
Min	-5.97	-3.06	0.00	0.01
Max	118.22	88.78	0.99	0.88
Median	4.05	4.11	0.09	0.10
Sample	106	106	106	106
	Cut-off <1,1		Cut-off >0.5	
Accuracy for	83.02	88.68	91.51	92.45
Error type II	16.98	11.32	8.49	7.55

Source: the authors' calculation

Looking at the overall sample (non-bankruptcy and bankruptcy companies for two years of observation), the average accuracy of the Altman Z'' score model is 85.22% for the period 2011-2013. The average accuracy of the total sample in the Zmijewski model is 89.62%, as shown in Table 4.

Table 4. Comparison of the Altman and Zmijewski models for total sample

	Altman model	Zmijewski model
Correctly predicted	271	285
Sample	318	318
Total accuracy	85.22%	89.62%

Source: the authors' calculation

Comparing the research carried out on the territory of Serbia for the period 2006-2010 (Pavlović et al., 2012) on a sample of 94 companies, where the average accuracy of the Zmijewski model was 94.15%, one can see a reduction in the average accuracy of the Zmijewski model (made on the sample of 159 companies for the period 2011-2013).

The Analysis of the Impact of Individual Ratios on the Results of the Model

In order to establish the strength and direction of the bond between individual ratios and the overall result of the Altman model, the correlation analysis of companies undergoing bankruptcy proceedings was conducted. Pearson linear correlation coefficient in respect of two, i.e. one year before the bankruptcy proceedings is shown in Tables 5 and 6.

Table 5. Pearson's correlation coefficient with respect to the Z'' score two years before the bankruptcy proceedings

		X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	Z''
		WC/TA	RE/TA	EBIT/TA	BVE/BVTL	Score
X ₁	Correlation	1				
WC/TA	Probability	-----				
X ₂	Correlation	0.282	1			
RE/TA	Probability	0.040	-----			
X ₃	Correlation	0.512	0.166	1		
EBIT/TA	Probability	0.000	0.234	-----		
X ₄	Correlation	0.523	0.232	0.204	1	
BVE/BVTL	Probability	0.000	0.094	0.142	-----	
Z'' Score	Correlation	0.890	0.318	0.840	0.486	1
	Probability	0.000	0.020	0.000	0.000	-----

Source: the authors' calculation

Table 5 shows that between the ratio X₁ (Working Capital / Total Asset) and the Z'' score there is a strong positive correlation, as well as between the ratio X₃ (Earnings before Interest and Taxes / Total Assets) and Z'' score, r= 0.840, p <0.0001 By increasing the value of X₁ and X₃, Z'' score increases.

Table 6. Pearson's correlation coefficient with respect to the Z'' score one year before the bankruptcy proceedings

		X ₁ WC/TA	X ₂ RE/TA	X ₃ EBIT/TA	X ₄ BVE/BVTL	Z'' Score
X ₁	Correlation	1				
WC/TA	Probability	-----				
X ₂	Correlation	-0.077	1			
RE/TA	Probability	0.580	-----			
X ₃	Correlation	0.418	0.349	1		
EBIT/TA	Probability	0.001	0.010	-----		
X ₄	Correlation	0.302	-0.106	0.074	1	
BVE/BVTL	Probability	0.027	0.448	0.595	-----	
	Correlation	0.952	0.110	0.658	0.341	1
Z'' Score	Probability	0.000	0.432	0.000	0.012	-----

Source: the authors' calculation

Comparing the correlation coefficient between the individual ratios and the Z'' score one and two years before the bankruptcy proceedings, one can see the strengthening of the positive correlation between X₁ and Z'' score, $r = 0.952$, $p < 0.0001$. The bond is almost perfect which means that the increase in the value of X₁ by 1% leads to an increase in the value of the Z'' score by almost 1%. A strong positive correlation exists between X₃ and Z'' score, $r = 0.658$, $p < 0.0001$ but, compared to the previous year, this correlation is somewhat weaker ($r = 0.840$). At the same time, between the ratio X₂ (Retained Earnings / Total Assets) and the Z'' score, the correlation coefficient is not statistically significant. Similar research was conducted with companies in the Czech Republic. Pitrova (2011) examined the relationship between the Altman Z score (1968) and individual ratios, and confirmed strong positive correlation between X₅ (sales/total assets) and the Z score. At the same time, the weakest significant relationship was established between X₄ (market value of owner's equity / book value of total liabilities) and the Z score.

The correlation coefficient between return on assets, financial leverage and liquidity, and the Zmijewski coefficient is also expressed by the Pearson linear correlation in Tables 7 and 8 in respect of the period of two, i.e. one year before the bankruptcy proceedings. Increasing the Zmijewski coefficient increases the chances that the company will initiate bankruptcy proceedings.

Table 7. Pearson's correlation coefficient with respect to Zmijewski model two years before bankruptcy proceedings

		ROA	FINL	LIQ	ZMIJEWSKI
ROA	Correlation	1			
	Probability	-----			
FINL	Correlation	-0.216	1		
	Probability	0.118	-----		
LIQ	Correlation	0.091	-0.402	1	
	Probability	0.512	0.002	-----	
ZMIJEWSKI	Correlation	-0.941	0.533	-0.218	1
	Probability	0.000	0.000	0.116	-----

Source: the authors' calculation

Looking at the values in Table 7 in respect of the period of two years before the bankruptcy of companies in Serbia, nearly perfectly negative and statistically significant correlation between return on asset and the Zmijewski coefficient was calculated, $r = -0.941$, $p < 0.0001$, where reducing return on asset increases the Zmijewski coefficient by almost the same percent, which is consistent with a higher probability of bankruptcy proceedings. Negative, but small correlation ($r = -0.218$) was observed between liquidity and the Zmijewski coefficient, while between indebtedness and the Zmijewski coefficient there is strong positive correlation, $r = 0.533$.

Table 8. Pearson's correlation coefficient with respect to Zmijewski model one year before bankruptcy proceedings

		ROA	FINL	LIQ	ZMIJEWSKI
ROA	Correlation	1			
	Probability	-----			
FINL	Correlation	-0.576	1		
	Probability	0.000	-----		
LIQ	Correlation	0.230	-0.348	1	
	Probability	0.097	0.010	-----	
ZMIJEWSKI	Correlation	-0.723	0.981	-0.348	1
	Probability	0.000	0.000	0.010	-----

Source: the authors' calculation

One year before the bankruptcy proceedings, the correlation between the ratios and the Zmijewski coefficient is somewhat different. Almost perfect positive correlation ($r = 0.981$, $p < 0.0001$) exists between debt and the Zmijewski coefficient. Compared to the previous year, the correlation has strengthened and maintained the same direction. Somewhat weaker, but still strong negative correlation exists between return on asset and the Zmijewski coefficient, $r = -0.723$, $p < 0.0001$. Between liquidity and the Zmijewski coefficient there is the medium negative correlation, $r = -0.348$, $p > 0.0001$.

CONCLUSION

The paper is based on the comparison of the Altman and Zmijewski models, applied to companies in Serbia. The sample consists of 53 companies that have filed for bankruptcy and 106 non-bankruptcy companies. On the basis of the average accuracy of the models applied to the total sample, a slight advantage is given to the Zmijewski model, which predicted bankruptcy of the analyzed companies with 89.62% accuracy. High predictive power of the model is consistent with the research conducted by Pavlović et al. (2012) in Serbian companies. At the same time, the average accuracy of the Altman model is 85.22% on a sample of 159 companies over the period 2011-2013.

The observed models use different indicators for predicting bankruptcy. Correlation analysis was used to determine the bond strength between the individual ratios and model results. Two years before the onset of bankruptcy, liquidity and profitability of total assets, independent of financing and tax costs, recorded a strong positive correlation with the Altman Z'' score. One year before the initiation of bankruptcy, nearly perfect positive correlation between the ratio of working capital to total assets and the Z'' score was recorded. This observation is consistent with the economic statistics that confirms that companies more often go bankrupt due to illiquidity than because of losses (Rodić et al., 2007, p. 285).

When it comes to the Zmijewski model, two years before the bankruptcy proceedings, companies recorded a problem with the return on assets, there being almost perfect negative correlation between return on assets and the Zmijewski coefficient. The following year (one year before bankruptcy), indebtedness of companies in Serbia pointed to a strong positive correlation with the Zmijewski coefficient.

Looking at both models, it can be concluded that companies in Serbia have had problems with liquidity, indebtedness, and the inability of return on investment, which contributed to poor financial condition and bankruptcy proceedings. Using the Altman and Zmijewski models, it is possible to predict financial distress in the company and bankruptcy with high accuracy. The research restriction comes from the models used. Bankruptcy prediction is carried out on the basis of financial statements, and the research results depend on the quality and reliability of those statements. Future research will be devoted to the use of contemporary models for predicting bankruptcy, such as neural networks and decision-making trees.

REFERENCES

- Altman, E. I. (1968). Financial Ratios, Discriminant Analysis, and the Prediction of Corporate Bankruptcy. *Journal of Finance*, 23, 589-609.
- Altman, E.I. (1983). *Corporate Financial Distress*, New York, Wiley InterScience
- Altman, E.I., Hartzell, J. & Peck, M. (1995). *Emerging Markets Corporate Bonds: A Scoring System*, Salomon Brothers Inc. New York.
- Andrić, M. & Vuković, B. (2012). Reflections of the Crisis on the Corporate Operational Performance of Serbian Industrial Companies. *Strategic management*, 17(3), 21-28.
- Bankruptcy Supervision Agency. (2015). Statistics bankruptcy procedures. Retrieved from <http://alsu.gov.rs/statistika-stecajnih-postupaka/>
- Beaver, W. H (1966). Financial Ratios as Predictors of Failure. *Journal of Accounting Research* 4, 71-111.
- Beaver, W.H., McNichols, M.F. & Rhie, J. (2005). Have financial statements become less informative? Evidence from the ability of financial ratios to predict bankruptcy. *Review of Accounting Studies*, 10, 93-122.
- Black, F. & M. Scholes (1973). The Pricing of Options and Corporate Liabilities. *Journal of Political Economy*, 81, 637-659.
- Boritz, J., Kennedy, D. & Sun, J. (2007). Predicting business failures in Canada. *Accounting Perspectives*, 6, 141-165.
- Business Registers Agency. (2015). Business entities search. Retrieved from <http://www.apr.gov.rs/>
- Cohen, J.W. (1998). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd edition). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Filipović, L. & Mirjanić, B. (2016). Finansijska analiza i ocean kreditnog boniteta privrednog društva – studija slučaja “Aleva ad Novi Kneževac”. *Ekonomija – teorija i praksa*. 9(3),16-31.
- Grice, J. S., & R. W. Ingram. (2001). Tests of the generalizability of Altman's bankruptcy prediction model. *Journal of Business Research* 54 (1), 53-61.
- Grice, J. & Dugan, M. (2003). Re-estimations of the Zmijewski and Ohlson bankruptcy prediction models. *Adv. Account.* 20, 77–93.
- Grice, J. & Dugan, M. (2001). The limitations of bankruptcy prediction models: some cautions for the researcher. *Rev. Quant. Finan. Acc.* 17 (2), 151–166.
- Hillegeist, S. A., Keating, E. K., Cram, D. P., & Lundstedt, K. G. (2004). Assessing the probability of bankruptcy. *Review of accounting studies*, 9(1), 5-34.
- Kumar, R. G., & Kumar, K. (2012). A comparison of bankruptcy models. *International Journal of Marketing, Financial Services and Management Research*, 1(4). 76-86.
- Lawson, R. (2008). Measuring company quality. *The Journal of Investing*, 17(4), 38-55.
- Lin, T. H. (2009). A cross model study of corporate financial distress prediction in Taiwan: Multiple discriminant analysis, logit, probit and neural networks models. *Neurocomputing*, 72(16), 3507-3516.
- Merton, R. C. (1974). On the Pricing of Corporate Debt: The Risk Structure of Interest Rates. *Journal of Finance*, 28, 449-470.
- Muminović, S., Pavlović, V. & Cvijanović, J. (2011). Predictive Ability of Various Bankruptcy Prediction Z-Score Models for Serbian Publicly Listed Companies. *Industrija*. 39(3), 1-12.
- Ohlson, J. (1980). Financial Ratios and the Probabilistic Prediction of Bankruptcy. *Journal of Accounting Research*, 19, 109-131.

- Paquette, L. R., & Skender, C. J. (1996). Using a bankruptcy model in the auditing course: The evaluation of a company as a going concern. *Journal of Accounting Education*, 14(3), 319-329.
- Pavlović, V., Muminović, S., & Cvijanović, J. M. (2012). Adequateness of applying the Zmijewski model on Serbian companies. *Industrija*, 40(4), 25-39.
- Pitrova, K.. (2011). Possibilities of the Altman ZETA Model application to Czech firms. *E+ M Ekonomie a Management*, 201(1), 66-75.
- Reisz, A., & Purlich, C., (2007). A market-based framework for bankruptcy prediction. *Journal of Financial Stability*, 3(2), 85–131.
- Rodić, J., Vukelić, G. & Andrić, M., (2007). *Teorija politika i analiza bilansa*, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Samkin, G., Low, M., & Adams, T. (2012). The use of Z-scores to predict finance company collapses: a research note. *New Zealand Journal of Applied Business Research*, 10(2), 69-82.
- Shumway, T. (2001). Forecasting Bankruptcy More Accurately: A Simple Hazard Model. *Journal of Business*, 74, 101-124.
- Stanišić, N., Mizdraković, V. & Knežević, G. (2013). Corporate Bankruptcy Prediction in the Republic of Serbia. *Industrija*. 41(4), 145-159.
- Waqas, H., Nasir, H., & Umair, A. (2014). Zmijewski financial distress prediction model and its predictability, A case of Karachi stock exchange. *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, 4(4), 155-163.
- Zlatanović, D., Bugarin, M., Milisavljević, V. & Zlatanović, V. (2016). Forecasting the financial distress of mining companies: Tool for testing the key performance indicators. *Mining and Metallurgy Engineering Bor*, 1, 73-80.
- Zmijewski, M. E. (1984). Methodological Issues Related to the Estimation of Financial Distress Prediction Models. *Journal of Accounting Research*, 22, 59-82.

ПОРЕЂЕЊЕ МОДЕЛА ЗА ПРЕДВИЂАЊЕ СТЕЧАЈА НА УЗОРКУ СРПСКИХ ПРЕДУЗЕЋА

Сања Влаовић Беговић¹, Љиљана Бонић², Слободанка Јовин¹

¹Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, Србија

²Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш, Србија

Резиме

Правовременим уочавањем пословних потешкоћа које проузрокују отварање стечаја могу се избећи губици. Због важности саме проблематике, предвиђање стечаја и примена модела који мере пословни успех у функцији покретања стечаја представља неисцрпну тему. Испитивање оригинално изграђених модела на специфична тржишта доноси закључке о томе да ли поједине моделе треба користити и који модели боље предвиђају покретање стечајног поступка.

У овом раду поређене су моћи предвиђања Алтмановог модела, изграђеног на основу мултидискриминационе анализе, и модела Змијевског, изграђеног на основу пробит-анализе. Алтманов З” скор предузеће класификује у једну од три групе, и то, ако је З” скор већи од 2,6, предузеће се сматра финансијски успешно; предузеће које послује у сивој зони има З” скор у интервалу од 2,59 од 1,11, док финансијски неуспешно предузеће има З” скор мањи од 1,10. Модел

Змијевског испитивањем поврата уложених средстава, финансијског леверица и ликвидности утврђује вероватноћу покретања стечајног поступка. Када је добијена вероватноћа већа од 0,5, предузеће има велике шансе да у наредном периоду донесе одлуку о покретању стечајног поступка.

На основу 53 предузећа која су покренула стечајни поступак и 106 предузећа која нису покренула стечај, извршена је анализа предвиђања покретања стечајног поступка за две узастопне године. Анализирана предузећа се класификују као средња или велика. Примена Алтмановог Z'' скорa на предузећа која су покренула стечајни поступак показује тачност предвиђања за једну годину пре стечаја од 88,68%, односно 79,25% за две године пре стечаја. Модел Змијевског показао је нешто прецизније предвиђање када је реч о једној години пре стечаја од 90,57%. За две године пре стечаја тачност Змијевски модела иста је као и код Алтмановог модела (79,25%). Примена Алтмановог модела на предузећа која нису у стечају показује да је тачност модела нижа у односу на предузећа у стечају, и то Z'' скор показује погоршање финансијског положаја испитиваних предузећа у 2013. години у односу на 2012. годину. У односу на Алтманов, модел Змијевског мањи број предузећа сврстава у групу предузећа са већом вероватноћом наступања стечаја, те самим тим модел има и већу тачност. Посматрајући укупан узорак, просечна тачност Алтмановог Z'' скор модела износи 85,22% за период 2011–2013. године, док модел Змијевског показује већу просечну тачност од 89,62%.

Анализом значајности утицаја појединих коефицијената на коначан резултат модела изводи се закључак да су предузећа у Србији имала проблем са ликвидношћу, задуженошћу и немогућношћу повраћаја уложених средстава, што је допринело лошем финансијском стању и покретању стечајног поступка. Иако оба испитивана модела показују високу тачност предвиђања стечаја, аутори благу предност дају коришћењу модела Змијевског.

CONTEMPORARY CONCEPTS OF THE PHILLIPS CURVE AND MACROECONOMIC STABILIZATION POLICY

Vladimir Mihajlović*, Gordana Marjanović

University of Kragujevac, Faculty of Economics, Kragujevac, Serbia

* vmihajlovic@kg.ac.rs

Abstract

The stabilization of economic activity represents the basic purpose of macroeconomic policy. In the last few years, the achievement of price stability, or the relatively low and stable inflation rate, has been imposed as the policy's main goal, in accordance with the recommendations of the so-called New consensus macroeconomics. In line with that, the identification of variables, which determine the inflation rate and cause its changes, is crucial. From its occurrence, the relationship of the Phillips curve provided an explanation of the inflation dynamics based on the movement of different factors, depending on the variant of the curve observed. Hence, the subject of the paper is the presentation and evaluation of the contemporary concepts of the Phillips curve in the context of the application of the efficient stabilization policy. The main objective of the paper is to reconsider the concept's validity, especially in the conditions of serious economic disorders, such as the Great Recession. The applied analysis indicates that the dominant New Keynesian concept of the Phillips curve can serve for the successful conducting of economic policy, if it is supplemented with the variables of fiscal policy and financial stability policy.

Key words: Phillips curve, economic policy, inflation rate, unemployment, Great Recession.

САВРЕМЕНИ КОНЦЕПТИ ФИЛИПСОВЕ КРИВЕ И СТАБИЛИЗАЦИОНА МАКРОЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА

Апстракт

Стабилизација привредне активности представља основну сврху вођења макроекономске политике. Као главни циљ ове политике током последњих година наметнуло се постизање ценовне стабилности, односно релативно ниске и стабилне стопе инфлације, у складу са препорукама тзв. новог консензуса у макроекономији. У том смислу, од кључног значаја је препознавање варијабли које детерминишу стопу инфлације и изазивају њене промене. Релација Филипсове криве, од свог настанка, нудила је објашњење динамике инфлације на основу кретања различитих фактора, у зависности од варијанте ове релације која се посматра. Стога, предмет рада односи се на представљање и оцену савремених концепата Филипсове криве у контексту

примене успешне стабилизационе политике. Основни циљ је преиспитивање валидности ових концепата, нарочито у условима значајних привредних поремећаја, као што је Велика рецесија. Сprovedена анализа указује на то да доминантан, новокејнзијански концепт Филипсове криве може да послужи за успешно вођење економске политике уколико се допуни варијаблама фискалне политике и политике финансијске стабилности.

Кључне речи: Филипсова крива, економска политика, стопа инфлације, незапосленост, Велика рецесија.

1. INTRODUCTION

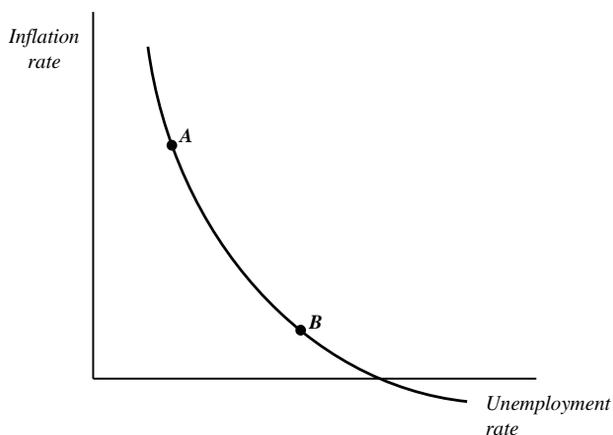
The Phillips curve represents one of the most famous macroeconomic relationships and the concept is followed by numerous controversies. Since its inception to date, it has suffered several significant changes, stimulated by the differences in the theoretical assumptions and attitudes of mainstream economics, but also those outside of it.

The influence of changes in different variables on the inflation rate dynamics, in the observed economy, is modeled by the Phillips curve. Its importance and actuality, in the context of modern economies' functioning, is the result of the decision that the basic objective of economic policy should be price stability, i.e. a relatively low and stable inflation rate. In line with the dominant insight in macroeconomic theory, called new neoclassical synthesis (or new consensus macroeconomics), which has been present in professional and academic public during the last two decades, price stability is actually the result of the fulfillment of other macroeconomic goals. These goals are related to the real sector and they are reflected in achieving as lower discrepancy as possible between the actual and natural rate of unemployment, and the actual and potential output, respectively. In that way, the Phillips curve relationship indicates which variables should be treated by instruments of monetary and fiscal policy, and the extent of that treatment, in order to minimize inflationary pressures and provide macroeconomic stability.

In line with that, the subject of the paper is the representation and evaluation of the contemporary concepts of the Phillips curve. The focus of the research is on the concepts of the curve developed in mainstream economics, generally shaped in the form of the so-called New Keynesian Phillips curve. Moreover, the validity of the macroeconomic relation in the context of serious economic disorders during the last two decades (The Global economic crisis, i.e. the Great Recession) is evaluated in the paper. The analysis was carried out in terms of the possibility to formulate adequate measures for the stabilization of the macroeconomic policy on the basis of this relation.

2. THE EMERGENCE AND EVOLUTION OF THE PHILLIPS CURVE CONCEPT

The Phillips curve was created sixty years ago, i.e. in 1958, when New Zealand's economist, Alban Phillips, published the research, in which he discovered the decreasing function between the rate of nominal wage changes and the unemployment rate in Great Britain between 1861 and 1957 (Phillips, 1958). Two years later, Richard Lipsey gave a theoretical explanation of the relationship, pointing out that the wage change as an increasing function of the excess demand for labor, represented by the unemployment rate (Lipsey, 1960). Paul Samuelson and Robert Solow modified the relationship by introducing the inflation rate instead of wage rate change, and called it the Phillips curve (Samuelson & Solow, 1960). The traditional version of the curve is presented in Figure 1.

Figure 1 Traditional Phillips curve

Source: Samuelson & Solow, 1960, p. 192.

This relation became the basis of the Keynesian macroeconomic theory and policy, and it was based on the trade-off between the inflation and unemployment, in line with the preferences of policy makers regarding the values of the variables: lower unemployment rate and higher inflation rate (point A), or lower inflation rate and higher unemployment rate (point B).

At the end of 1960s, there was an increase in inflation in many countries, which was not accompanied by a decrease in unemployment (stagflation) and this led to the abandonment of this variant of the Phillips curve. The Monetarists, headed by Milton Friedman, redefined the relationship between inflation and unemployment within the Phillips curve by pointing out that the trade-off between these variables exists only in the short run, that is, the Phillips curve is vertical in the long run (Friedman, 1968, pp. 1-17). In the long run, the unemployment rate gravitates to the

natural rate of unemployment, which exists when the labor market is in equilibrium. Any attempt of policy makers to maintain unemployment below the natural rate in the long run, will result in an increase in inflation rate and that is the lowest rate that can be achieved without putting pressure on the inflation rate (Blaug, 1996, p. 680). The monetarist variant of the Phillips curve can be presented as follows (Tsoufidis, 2010, p. 306):

$$\pi_t = \pi_t^e - \beta(u_t - u^*), \quad \beta > 0$$

where: π_t denotes the actual inflation rate in period t , π_t^e represents the expected inflation rate in the same period, u_t denotes actual unemployment rate in period t , while u^* signifies the natural rate of unemployment. Thus, the increases in the expected inflation, as well as the reduction of the actual relative to the natural rate of unemployment, are the main causes of the current inflation rate growth.

During the 1970s, the New classical school rejected the monetarist concept of the Phillips curve by introducing the rational expectations hypothesis. According to that insight, the trade-off between unemployment and inflation in the short run, as a result of the monetary surprise (money illusion), does not reflect the real behavior of individuals. Since economic agents behave rationally and do not make systematic mistakes, the unemployment rate will be equal to the natural rate all the time – the Phillips curve will be vertical (Sheffrin, 1996, p. 27).

These tendencies have led to the separation of theoretical elements that have become an integral part of the Phillips curve concept. Based on the debate regarding the optimal variant of this relationship, a contemporary form of the Phillips curve emerged, representing a part of the new consensus in macroeconomic theory and policy.

3. NEW KEYNESIAN PHILLIPS CURVE AND THE CONTEMPORARY ECONOMIC POLICY

In the theoretical development of the Phillips curve concept to date, the connection between the expectations of economic agents and economic policy has been singled out, becoming one of the key determinants of the inflation rate. Additionally, putting emphasis on the real factors of inflation, in terms of deviation of the actual output from its trend (potential output), has become an additional determinant of the inflationary processes. In this context, a contemporary variant of the Phillips curve, also known as the New Keynesian Phillips curve, was created.

New Keynesian Phillips curve is based on the so-called Calvo model, which explains the nominal price rigidity in terms of monopolistic competition (Calvo, 1993, pp. 383-398). It is based on the assumption that every firm keeps prices at a given level until it receives a random signal that it can change the price. This means that, in each period of the observation, the prices of certain firms' products are unchanged, which

results in a certain degree of general price level rigidity. The current inflation rate depends on the level of the future inflation rate, expected by the public in the current period, as well as the deviation of the actual gross domestic product from its potential level (output gap). In line with that, the relationship of the *New Keynesian Phillips curve* can be shown in the following way (Galí, 2000, p. 6):

$$\pi_t = \beta E_t\{\pi_{t+1}\} + \lambda k(y_t - y_t^*),$$

where π_t denotes the current inflation rate, $E_t(\pi_{t+1})$ represents actual expectations of the future inflation rate, λ denotes the function of price change frequency, and y_t and y_t^* represent the actual and potential output in period t , respectively. In this case, expectations based on past information are replaced with expectations that are based on “looking ahead,” or rational expectations. Therefore, the current inflation depends on the expected *future* inflation rate. It is the key difference between this variant of the Phillips curve and the monetarist version (with the model of acceleration), but also the new classical one, which includes rational expectations. In the monetarist Phillips curve with adaptive expectations of economic agents, current inflation rate depends on past inflation. In the new classical version of the Phillips curve, the current inflation depends on the expected future inflation rate. The relationship of the New Keynesian Phillips curve also implies that the rate of inflation is a function of the current output gap (a deviation of actual output from its potential level), and there is a possibility of “bouncy” changes in the inflation rate due to shocks arising from the supply side and demand side (Dufour, Khalaf & Kichian, 2005, p.1).

Setting the price stability as the main objective of macroeconomic policy in modern economies, with the view that one could more flexibly respond to economic disorders with the use of monetary policy instruments than with the application of fiscal policy (due to less administrative lags), resulted in giving priority to monetary rather than fiscal policy. As the expectations of economic agents on future inflation rate is an important determinant of the realized inflation rate in the New Keynesian Phillips curve, the importance of conducting monetary policy in a systematic, credible, and transparent manner, by applying different monetary rules (e.g. Taylor rule) is emphasized. The basic instrument in enforcing these rules is the central bank’s control of the short-run interest rate (referent rate), whose change consequently causes changes in market rates. In this way, a signal on the current course of monetary policy is sent to the public, which encourages the expectation of the lower inflation rate in the future period and reduces the actual rate. Moreover, the central bank can influence the actual output dynamics through other channels of the transmission mechanism of monetary policy (credit channel, channel of asset prices, exchange rate channel, etc.), and minimize its deviation in relation to the potential output (output gap), thereby reducing the inflationary pressures. In

addition, the significance of the fiscal policy in macroeconomic stabilization is not completely reduced. By applying different fiscal rules, it seeks to achieve medium and long run goals in the form of fiscal sustainability and the stability of public finances, as this enables more efficient monetary policy.

The New Keynesian Phillips curve validity is confirmed by numerous empirical researches. For example, Bjørnstad and Nymoen analyzed the data about the expected inflation rate and the real marginal costs in twenty OECD countries and showed that the relation between these variables confirms the explained theoretical point of view (Bjørnstad & Nymoen, 2008). Similar conclusions are offered by Tillmann, who examined the sustainability of the New Keynesian Phillips curve in the euro zone (Tillmann, 2008).

On the other hand, there is strong empirical evidence that this relation has its weaknesses. Guay and Pelgrin, among others, showed that the New Keynesian Phillips curve in the United States in the period from 1960 to 1997 poorly represented the actual movement of the inflation rate. In their study, the impact of the expected rate of inflation at the current rate has been particularly controversial (Guay & Pelgrin, 2004). Batini, Jackson and Nickell have examined the applicability of the New Keynesian Phillips curve in the case of an open economy, in the case of the United Kingdom. They concluded that the level of employment affects the inflation rate, and that the prices of imported goods and oil prices represent an important factor. This variant of the Phillips curve works well if the way in which real marginal costs are included in the analysis is modified (Batini, Jackson & Nickell, 2005). Similar conclusions came from Baug, Cappelen and Swensen, analyzing data on the dynamics of inflation in Norway (Baug, Cappelen & Swensen, 2011).

If the previous evidence is supplemented with insight of some authors who proved that the relation of the New Keynesian Phillips curve is hard to verify it empirically (e.g., Fuhrer, 1997; Eller & Gordon, 2003), and if one adds the fact that this relation predicts lowering the inflation rate without any significant increase in the unemployment rate, it is clear that the need for its improvement emerged soon after its introduction. This followed the emergence of the so-called *Hybrid New Keynesian Phillips curve*, proposed by Galí and Gertler (Galí & Gertler, 1999). In this version of the curve, the inflation rate depends on both the expected future rate ($E_t \pi_{t+1}$) and the inflation rate from the previous period (π_{t-1}). Also, the output gap is replaced by the real marginal costs which represent the influence of the real sector on the inflation rate. It is assumed that if the firms in forming and changing the prices of their products try to maintain a constant mark-up, then the growth of the real marginal cost creates the inflationary pressures. The changes in marginal costs also reflect the impact of the change in the productivity on the inflation rate.

If it is assumed that the discount factor β in the New Keynesian Phillips curve equals one, and the labor force is the only product input (so that the increase in the cost of wage payments directly causes the increase in prices), the Hybrid New Keynesian Phillips curve can be presented as follows (Bludnik, 2009, p. 18):

$$\pi_t = (1-\omega)E_t\pi_{t+1} + \omega\pi_{t-1} + \lambda mc_t,$$

where ω and $1-\omega$ represent the share of economic agents that form their expectations on adaptive, i.e. rational expectations, and mc_t denotes real marginal cost. Thus, the value of the parameter ω reflects the impact of the past on the actual inflation rate, while the value $1-\omega$ represents the impact of the expected on the actual inflation rate.

The Hybrid New Keynesian Phillips curve provides a more convincing explanation of the relationship between inflation and production (unemployment), which is consistent with both the New Keynesian and New classical school's views. However, there is also criticisms against the concept of the Phillips curve. For instance, Snower and Karanassou criticize the attitude of the relationship between inflation and output (unemployment) in the long run. According to these authors, if the share of individuals with adaptive expectations is greater than the share of those with rational expectations, the long-run Phillips curve will be negatively sloped, that is, nominal wages and prices will not follow the changes in money supply, therefore monetary growth will lead to an increase in real money supply and output. On the other hand, if there are more economic agents that form expectations in a rational way, the long-run New Keynesian Phillips curve will be positively sloped. Since current prices and wages depend on the expected future money supply, the change in nominal variables will precede the changes in the monetary sphere, which means that monetary expansion will lead to a reduction in the real money supply and output (Snower & Karanassou, 2002, p. 3). Among the empirical research of the Hybrid Phillips curve, we emphasize as noteworthy the paper of Leith and Malley in which they examined the way companies in the group of the seven most developed countries (G-7) determine prices in the conditions of monopolistic competition. The results of the study confirmed the validity of the hybrid variant of the Phillips curve, and the reverse relationship between the number of companies that formed the prices on the basis of adaptive expectations and the inflation rate volatility was recognized (Leith & Malley, 2007). By analyzing the data for nine transition countries, Basarac, Škrabić and Sorić discovered a long-term co-integrative relationship between the actual and expected inflation and output gap, which served as an approximation for real marginal costs (Basarac, Škrabić and Sorić, 2011).

Numerous controversies that follow the contemporary relationship of the Phillips curve unambiguously confirm that the debate about the

choice of its optimal variant still lasts. The basic conditions that this relationship will have to fulfill are the adequate empirical verification and compliance with the dominant theoretical model of economy functioning as its vital part. However, the reevaluation of the Phillips curve and accordingly based stabilization policies are particularly important in the context of economic disorders, especially those that marked the last decade.

4. THE PHILLIPS CURVE AND STABILIZATION POLICY IN THE AFTERMATH OF THE CRISIS

The Great Economic Crisis or, as most frequently referred to in the relevant literature, the Great Recession, emerged initially in the United States in 2008, and then spread to the global economy. The financial crisis occurred one year earlier. The crisis represented a kind of a “shock” for economic policy makers and most of the economic theorists, and is considered the greatest since the Great Depression (1929-1933). The financial crisis arose in the mortgage market in the United States, after the “bursting” of the speculative bubble, as a result of a sharp decrease in asset prices after years of growth. The tendency, coupled with financial liberalization, enabled the incorporation of a wide range of financial instruments intended for the so-called securitization of deposits and the multiplication of mortgage loans. Financial disturbances in a large number of countries have caused negative tendencies in the real sector of the economy, through the impact on the decline in consumption and investment, the current account deficit and the exchange rate depreciation, leading to the global economic crisis.

Many economists believe that, apart from the absence of efficient financial regulation, the cause of these flaws was the excessively accommodative monetary policy of the Federal Reserve Board. Interest rates reduction began during the Asian Financial Crisis (1997-1998), and that kind of policy continued after the bursting of so-called “dot-com bubble” and the recession in the United States at the beginning of the new millennium (Lin, 2013, p. 2). In combination with financial innovation, these tendencies have led to excessive liquidity, credit expansion, and the creation of price bubbles. Focusing on the stabilization of the inflation at the target rate, central banks ignored the fact that expansive monetary policy can lead to excessive growth of asset prices.

Although the obvious shortcomings in the approach to monetary policy were manifested, mainstream economists pointed out that, in theory, the monetary policy in the inflation targeting regime managed to achieve its goal – medium run stability of prices and inflation expectations. In addition, some empirical researches, such as the analysis conducted by Carvalho Filho, confirmed that during the crisis in countries applying the inflation targeting regime, there was a slight increase in the unemployment rate and a slight

decrease in the industrial production (Carvalho Filho, 2010). According to Michael Woodford, the monetary policy conducted by the central bank before the crisis did not deviate from the set goals and, according to that aspect, cannot be criticized. However, he points out that it is necessary to reevaluate the consensus view that existed over two decades before the crisis: that the central bank, which “targets” the given inflation rate, *should not* worry about the movement of asset prices and, in general, *financial stability*, except when these factors affect the expected inflation rate (Woodford, 2012, p. 2).

These tendencies led to the reevaluation of the general view about the role and scope of monetary policy, based on inflation targeting. Additional motive for the process lies in the empirical evidence that monetary policy during the financial disorders has stronger and more persistent effect on macroeconomic variables, such as output, consumption and investments (Dahlhaus, 2014). In the New Keynesian Phillips curve relation, as well as in the hybrid variant, monetary policy is implemented by controlling the interest rate rather than controlling the money supply, as was the case earlier. However, in recent years there are arguments in favor of incorporating monetary supply variables into monetary policy rules, which significantly influences the dominant concept of the Phillips curve. Namely, monetary aggregates can serve as an approximation to the values of monetary policy variables that are not directly observable, or whose value is known after a significant period. These variables can include output gap, equilibrium interest rate, and the natural rate of unemployment. Moreover, money can play an important role in monetary policy transmission to the prices level, and it provides the so-called nominal anchor, as monetary policy that responds to changes in monetary aggregates contributes to reducing inflationary expectations, which are often self-fulfilling (Masuch, Nicoletti-Altamari, Rostagno & Pill, 2013, p. 159).

Based on the above arguments, it is argued that money supply should become the primary indicator for predicting the future inflation rate, rather than explicit (transitory or final) goal (Laurens et al., 2015, p. 33). Nevertheless, stated arguments were not sufficient for the general change in the approach to monetary policy in theory and practice. The European Central Bank represents an exception, as it gave greater importance to money supply in defining of the monetary policy, thus basing its monetary policy on two “pillars” (European Central Bank, 1999, pp. 39-50). The first pillar is based on monitoring the growth rate of the selected monetary aggregate. The reason for its introduction is in an empirically proven relationship between money supply and inflation rate in the medium and long run. The second pillar of monetary policy focuses on the final goal of monetary policy, which is the inflation rate (Schneider & Harff, 2001, pp. 4-5). In addition, the analysis in the second pillar is focused on the movement of real factors of the inflation rate from short to medium run, such as the actual output dynamics

and its relationship with the potential output, the relationship between the actual and natural rate of unemployment and the dynamics of the real interest rate.

This monetary strategy also implied the introduction of the “two-pillar Phillips curve”. It was suggested by Stefan Gerlach, believing that, a synthesis between real and monetary factors of the change in the inflation rate could be achieved in such a manner (Gerlach, 2003). The expected future inflation rate in the current period is explained by the trend of monetary supply growth in the previous period. In addition to the monetary factors, the real factors are also present in the relationship. The inclusion of the variable referring to the monetary growth rate is based on evidence that the inflation rate dynamics in the euro zone can be divided into two components: one with a higher frequency – which depends on the rate of monetary growth, and the other – with a lower frequency, under the influence of output gap dynamics. The change in the rate of monetary growth affects the movement of the Phillips curve, which can be represented by the following relationship (Spahn, 2007, p. 3):

$$\pi_t = \delta \pi_{t+1}^e + \kappa \pi_{t-1} + \alpha y_{t-1} + \varepsilon_t^s,$$

where π_t denotes the actual inflation rate, π_{t+1}^e and π_{t-1} denote the expected future rate and the inflation rate in the previous period, respectively, y_{t-1} represents the logarithmic value of the output gap in the previous period and ε_t^s denotes the supply shocks in the current period. The actual inflation rate depends on the expected future rate, but also on the rate of inertial inflation (from the previous period), with their relative influence being determined by the value of the parameters δ and κ ($\delta + \kappa = 1$). The expected future inflation rate depends on the trend of the monetary supply growth in the previous period:

$$\pi_{t+1}^e = m_{t-1}^T.$$

This view of the Philips curve was challenged by the economists who advocate the exclusion of money supply from this relationship, despite the fact that Gerlach showed that the money supply rate dynamics can explain the movement of the equilibrium (base) inflation rate (Woodford, 2008, pp. 56-82). Also, the empirical research on the case of Switzerland, conducted by Gerlach-Kristen, confirmed that monitoring the rate of monetary growth, as well as the current inflation rate and output gap, can help to predict the future inflation rate, which is an important aspect of a successful monetary policy (Gerlach- Kristen, 2006). Yet, the dominant view that the central bank should rely on the interest rate as a monetary policy instrument in the inflation targeting regime was kept. In addition, it turned out that, in the conditions of serious disturbances, such as the Great Recession, the application of discretionary fiscal policy is the most

significant way to cope with the effects of the crisis and provide economic recovery. This thesis was confirmed in numerous studies (e.g., Spilimbergo et al., 2008; Attinasi & Klemm, 2014; Fetai, 2017). In this sense, the New Keynesian Phillips curve implicitly involves an integral approach to economic policy where price stability is viewed as the *conditio sine qua non* of the achievement of macroeconomic stability in a broader sense.

5. CONCLUDING REMARKS

The development of economic theory to date includes the analysis of the alternative approaches to the economic policy in the function of stabilizing economic activity as its integral part. Price stability, i.e. low and stable inflation rate, has become a precondition for achieving most of other macroeconomic goals, in line with the recommendations of the New consensus macroeconomics. This highlights the importance of exploring the key determinants of inflationary processes in modern economies, which have traditionally been modeled using the Phillips curve, on a theoretical basis.

The New Keynesian concept of the Phillips curve represents the synthesis of the development of this macroeconomic relationship to date, since it unites the elements of different theoretical approaches, such as the natural rate of unemployment, the rational expectations hypothesis and the assumption of the monopolistic competition. Macroeconomic policy based on this concept is aimed at achieving price stability through the impact on inflationary expectations of the public and on minimizing the output gap. However, highlighted shortcomings of the contemporary variant of the Phillips curve created the need for its upgrading, which, apart from the introduction of the hybrid variant, is also reflected in the construction of the “two-pillar Phillips curve”. These improvements have contributed to correcting certain limitations of the relationship.

However, the most relevant evaluation of the validity of the Phillips curve’s contemporary concept, and the economic policy based on it, is the ability to “fight” with economic disorders, such as the Great Recession. Based on the analysis in the paper, it can be concluded that the main weaknesses of the existing approach, in the context of the 2008 crisis, lie in insufficient respect for the importance of fiscal policy, and, in particular the role of the financial sector in the economy. Discretionary fiscal policy was a necessary step in the process of remedying the effects of the crisis, but its neglect in stable conditions and the insistence on fiscal rules proved unfounded. Also, the inclusion of financial variables into the New consensus macroeconomics model was an inevitable consequence of the knowledge that serious economic disturbances can be the result of negative tendencies in the financial sector. In this sense, it can be concluded that there is plenty of room for improving the existing

relationship of the Phillips curve. This can ensure the more efficient conduct of the stabilization policy and, in some cases, the prevention of the emergence of new economic crises.

REFERENCES

- Attinasi, M. G. & Klemm, A. (2014). The growth impact of discretionary fiscal policy measures. Working paper No. 1697, European Central Bank.
- Basarac, M., Škrabić, B. & Sorić, P. (2011). The Hybrid Phillips Curve: Empirical Evidence from Transition Economies. *Czech Journal of Economics and Finance*, 61 (4), 367-383.
- Batini, N., Jackson, B. & Nickell S. (2005). An open-economy new Keynesian Phillips Curve for the UK. *Journal of Monetary Economics*, 52 (6), 1061-1071. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2005.08.003>
- Baug, P. Cappelen, A. & Swensen, A. R. (2011). The new Keynesian Phillips curve: Does it fit Norwegian data?. Discussion Paper No. 652, Statistics Norway, Oslo.
- Bjørnstad, R., Nymoen, R. (2008). The New Keynesian Phillips curve tested on OECD panel data. Economics Discussion Papers, No. 2008-4, Institut für Weltwirtschaft.
- Blaug, M. (1996). *Economic theory in retrospect*, Fifth Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bludnik, I. (2009). The New Keynesianism – proclamation of a consensus?. *Poznań University of Economics Review*, Poznań, 9 (1), 5-24.
- Calvo, G. (1983). Staggered Prices in a Utility-Maximizing Framework. *Journal of Monetary Economics*, 12 (3), 383-398. doi: 10.1016/0304-3932(83)90060-0
- Carvalho Filho, de I. (2010). Inflation Targeting and the Crisis: An Empirical Assessment. IMF Working Paper WP/10/45.
- Dahlhaus, T. (2014). Monetary Policy Transmission during Financial Crises: An Empirical Analysis. Bank of Canada Working Paper 2014-21.
- Dufour J., Khalaf L. & Kichian, M. (2005). Inflation Dynamics and the New Keynesian Phillips Curve: An Identification-Robust Econometric Analysis. Bank of Canada Working Paper 2005-27, Ottawa.
- Eller, J. & Gordon, R. (2003). Nesting the New Keynesian Phillips Curve within the mainstream model of US inflation dynamics. CEPR Conference: “The Phillips curve revisited”, Berlin, June 2003.
- European Central Bank. (1999). The stability-oriented monetary policy of the Eurosystem. *Monthly Bulletin*, January 1999.
- Fetai, B. (2017). The effects of fiscal policy during the financial crises in transition and emerging countries: does fiscal policy matter? *Economic Research*, 30 (1), 1522-1535. doi: <https://doi.org/10.1080/1331677X.2017.1340181>
- Friedman, M. (1968). The Role of Monetary Policy. *The American Economic Review*, American Economic Association, 58 (1), 1-17.
- Fuhrer, J. (1997). The (Un)Importance of Forward-Looking Behavior in Price Specifications. *Journal of Money, Credit and Banking*, 29 (3), 338-350. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2953698>
- Galí, J. & Gertler, M. (1999). Inflation dynamics: A structural econometric analysis. *Journal of Monetary Economics*, 44 (2), 195-222. doi: 10.1016/S0304-3932(99)00023-9
- Galí, J. (2000). The return of the Phillips curve and other recent developments in business cycle theory. *Spanish Economic Review*, Vol. 2, 1-10. doi: 10.1007/s101080050014

- Gerlach, S. (2003). The ECB's Two Pillars. CEPR Discussion Paper No. 3689, Centre for Economic Policy Research, London.
- Gerlach-Kristen, P. (2006). A Two-Pillar Phillips Curve for Switzerland. Swiss National Bank Working Paper 2006-9, Zürich.
- Guay, A. & Pelgrin, F. (2004). The U.S. New Keynesian Phillips Curve: An Empirical Assessment. Bank of Canada Working Paper 2004-35, Ottawa.
- Laurens, B., Eckhold, K., King, D., Maehle, N., Naseer, A. & Durré, A. (2015). The Journey to Inflation Targeting: Easier Said than Done – The Case for Transitional Arrangements along the Road. IMF Working paper WP/15/136, International Monetary Fund, Washington.
- Leith, C. & Malley, J. (2007). Estimated Open Economy New Keynesian Phillips Curves for the G7. *Open Economies Review*. 18 (4), 405-426. doi: 10.1007/s11079-007-9008-x
- Lin, J. (2013). *Against the Consensus: Reflections on the Great Recession*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipsey, R. (1960). The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1862-1957: A Further Analysis. *Economica*, 27 (105), 496-513. doi: 10.2307/2551424
- Masuch, K. Nicoletti-Altissimi, S. Rostagno, M. & Pill, H. (2003). The role of money in monetary policymaking. BIS Papers, No. 19, Basel: Bank for International Settlements.
- Phillips, A. (1958). The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957. *Economica*, 25 (100), 283-299. doi: 10.1111/j.1468-0335.1958.tb00003.x
- Samuelson, P. & Solow, R. (1960). Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy. *American Economic Review*, 50 (2), 177-194. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1815021>
- Schneider, S. & Harff, C. (2001). The two-pillar strategy of the ECB: a first assessment. *Deutsche Bank Research*, No. 92.
- Sheffrin, S. (1996). *Rational Expectations*. Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Snower, D. & Karanassou, M. (2002). An Anatomy of the Phillips Curve. Discussion Paper No. 635, Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Spahn, H. P. (2007). Two-Pillar Monetary Policy and Bootstrap Expectations. Hohenheimer Diskussionsbeiträge, Nr. 282/2007, Institut für Volkswirtschaftslehre, Universität Hohenheim, Stuttgart.
- Spilimbergo, A., Symansky, S., Blanchard, O. & Cottarelli, C. (2008). Fiscal Policy for the Crisis. IMF Staff Position Note, SPN/08/01, International Monetary Fund.
- Tillmann, P. (2008) The New Keynesian Phillips curve in Europe: does it fit or does it fail?. *Empirical Economics*, Vol. 37, 463-473. doi: <https://doi.org/10.1007/s00181-008-0241-y>
- Tsoufidis, L. (2010). *Competing Schools of Economic Thought*. Berlin: Springer-Verlag.
- Woodford, M. (2008). Does a „two-pillar Phillips curve“ justify a two-pillar monetary policy strategy?“, In: Beyer, A. & Reichlin, L. (Eds.). *The Role of Money – Money and Monetary Policy in the Twenty-First Century*, (pp. 56-82), Germany: European Central Bank.
- Woodford, M. (2012). Inflation Targeting and Financial Stability. NBER Working Paper No. 17967, Cambridge: National Bureau of Economic Research.

САВРЕМЕНИ КОНЦЕПТИ ФИЛИПСОВЕ КРИВЕ И СТАБИЛИЗАЦИОНА МАКРОЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА

Владимир Михајловић, Гордана Марјановић

Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Крагујевац, Србија

Резиме

У оквиру тзв. новог консензуса у макроекономији (енгл. „New consensus macroeconomics”) као основни циљ економске политике постављена је стабилност цена, односно остваривање релативно ниске и стабилне стопе инфлације. Постизање овог циља уједно се сматра предусловом остварења осталих макроекономских циљева, као што су свођење аутпут-гепа на најмању меру, редукција одступања стварне од природне стопе незапослености, равнотежа у спољно-трговинском билансу, као и стабилност јавних финансија.

Ефикасност макроекономске политике у савременим условима у значајној мери зависи од исправности односа на којима се заснива и које чине њену теоријску основу. Суштина свих тих релација је да одражавају утицај различитих фактора на циљану варијаблу. Будући да релација Филипсове криве моделира управо утицај различитих фактора на стопу инфлације, њено исправно формулисање и одговарајућа емпиријска верификација битно утичу на квалитет макроекономске политике. До сада, Филипсова крива прешла је пут од изворне (кејнзијанске) варијанте, преко релације која укључује адаптивна и рационална очекивања, па до савремене, новокејнзијанске варијанте Филипсове криве.

У том погледу, предмет рада је процена валидности различитих концепата Филипсове криве (Хибридна новокејнзијанска Филипсова крива, Филипсова крива „на два стуба”) на основу њихове способности да представе везе између кључних макроекономских варијабли. Такође, испитана је и одрживост ове релације у контексту економских поремећаја, као што је Велика рецесија, до које је дошло 2008. године. Анализа у раду је показала да новокејнзијанска Филипсова крива, као и њена хибридна варијанта, имају значајан потенцијал за објашњење динамике стопе инфлације, али да је неопходна и њихова надградња, паралелно са унапређењем самог модела новог консензуса у макроекономији. Она се примарно односи на увођење варијабли везаних за финансијски сектор будући да је криза показала да у том сектору могу бити генерисани извори озбиљних привредних поремећаја. Тиме би се остварили услови за ефикаснију примену политике финансијске стабилности, као битног сегмента ширег концепта макропруденционе политике. Такав, интегрални, приступ економској политици могао би да допринесе ублажавању финансијских поремећаја и превенцији настанка нових привредних криза.

MODIFIED MULTI-CRITERIA METHODS FOR IMPROVING SERVICE QUALITY

Jelena Petrović

University of Niš, Faculty of Science and Mathematics, Niš, Serbia
jelena25@pmf.ni.ac.rs

Abstract

The development of the new and the modification of existing methods for improving the measurement of service quality is a basic prerequisite for the successful business of hotels, as well as their survival on the global market. The main objective of this paper is the modification of the ENTROPY and VIKOR methods, for the purpose of simplifying the measurement of service quality. In order to take account of the different guest expectations in hotels in cities, mountains and spas, the modification of the ENTROPY method has been performed with the aim of calculating the weight coefficients for each criterion within each alternative, i.e. calculating the weight coefficients for each dimension of service quality, separately for hotels in cities, hotels in mountains, and hotels in spas. Based on weight coefficients and the modified VIKOR method, the ranking of hotels has been carried out with regard to service quality. The modified multi-criteria methods provide adequate information to hotel managers on the extent to which the services provided in their hotel match the expectations of their guests, as well as on the service quality offered by the competitors.

Key words: hotel, expectation, perception, service quality, modified method.

МОДИФИКОВАЊЕ ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКИХ МЕТОДА У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА КВАЛИТЕТА УСЛУГА

Апстракт

Развој нових метода и модификовање постојећих у циљу унапређења мерења квалитета услуга је основни предуслов за успешно пословање хотела, као и за њихов опстанак на глобалном тржишту. Главни циљ рада је модификација ENTROPY и VIKOR методе ради поједностављења мерења квалитета услуга. Имајући у виду различита очекивања гостију у зависности од тога да ли посећују хотеле у градовима, на планинама или бањама, извршена је модификација ENTROPY методе са циљем израчунавања тежинских коефицијената за сваки критеријум сваке алтернативе, тј. одређивање тежинских коефицијената за сваку димензију квалитета услуга, појединачно за хотеле у градовима, хотеле на планинама и хотеле у бањама. На основу тежинских коефицијената и модификоване VIKOR методе, рангирање хотела извршено је полазећи од квалитета услуга. Модификоване вишекритеријумске

методе обезбеђују адекватне информације менаџерима хотела у којој мери пружене услуге одговарају очекивањима њихових гостију, као и информације о квалитету услуга које нуде њихови конкуренти.

Кључне речи: хотел, очекивање, перцепција, квалитет услуга, модификована метода.

INTRODUCTION

Service quality is a concept that has aroused considerable interest and debate in the research literature because of the difficulties in both defining it and measuring it with no overall consensus emerging on either (Wisniewski, 2001). Service quality is more difficult to be evaluated than commodity quality, but it plays an especially important role in firms to improve customer satisfaction and customer loyalty (Liua et al., 2015).

Service quality influences a traveler's decision to return to the hotel (Chen, 2013). It has positive effects on the hotels' economic performance (Skalpe & Sandvik, 2002). Executives often understand the need to maintain good service quality, but find it difficult to do so, due to the absence of a universal benchmark that service performance can be compared to because of the varying levels of customer expectations (Wattanakamolchai, Signal, & Murrman, 2014). Understanding that the different segments have different aspects is a key phase in delivering high quality services. Numerous methods are used to gain insight into guest expectations regarding the quality of hotel services. But, the SERVQUAL model is one of the most used models for identifying the possible causes for the gap between expected quality and perceived quality. The SERVQUAL model was first developed in 1985 and then further modified by Parasuraman, Zeithaml and Berry (1988; 1994; 1990; 1991; 1993).

When studying researches from the past, it becomes apparent that the results of the SERVQUAL model are calculated with statistical methods. Today, multi-criteria methods have an increasingly important application instead of the statistical methods in measuring services quality (Mukherjee & Nath, 2005; Buyukozkan, Ruan, & Feyzioglu, 2007; Shieh, Wu, & Huang, 2010; Tsai, Chang, & Lin, 2010). However, their use for measuring quality services in tourism is rare.

Liou, Tsai, Lin and Tzeng (2011) have taken into account different aspects of the importance of individual determinants of service quality in measuring airline services quality. However, they only performed the modification of the VIKOR method which allows for the application of weight coefficients for each criterion within each alternative (airline), on the basis of the importance of certain dimensions of airline service quality for passengers, without the development of a new or modification of the method that would allow an objective determination of the values of these weight coefficients.

Having in mind the fact that criteria weights can significantly influence the result of the decision-making process, it is clear that special attention must be paid to the objectivity of criteria weights, which is, unfortunately, not always present when solving theoretical and practical problems. In order to take account of different guest expectations, it is necessary to modify the ENTROPY method, to allow the calculation of the weight coefficients for each criterion within each alternative. In order to check the stability of the alternatives on the ranking lists, we are going to employ two methods of the weight coefficient value – the traditional and the modified ENTROPY method. In the paper, starting from the results of the adapted SERVQUAL questionnaire for the measurement of hotel service quality, we will use: 1) the traditional VIKOR and ENTROPY method, 2) the modified VIKOR and ENTROPY method, 3) the statistical method.

THEORETICAL BACKGROUND

The Multi-Criteria Methods

The methods of the multi-criteria analysis that have significant application in social areas are: the ELECTRE method, PROMETHEE, the analytic hierarchy process, and TOPSIS and VIKOR (Multi-Criteria Compromise ranking). The VIKOR method, which will be given special attention in this paper, has been developed on the basis of the elements from compromise programming. The method starts from the “limit” forms of L_p -metrics (Opricovic, 1986). It is necessary to find a solution that is closest to the ideal. It is especially suitable for application in situations in which quantitative criteria prevail.

The VIKOR method has significant application in decision-making processes in the field of service quality, marketing, insurance, banking, and so on (Wu, Tzeng, & Chen, 2009; Fu, Chu, Chao, Lee, & Liao, 2010; Shaverdi, Akbari, & Tafti, 2011; Bazzazi, Osanloo, & Karimi, 2011; Yucenur & Demirel, 2012; Ramezaniyan, Kazemi, Jafari, & Elahi, 2012; Mohaghar, Faithi, Zarchi, & Omidian, 2012; Kumar, Singh, & Dureja, 2012; Chen, 2013; Vinodh, Nagaraj, & Girubha, 2014; Buyukozkan & Gorener, 2015). Wang and Pang (2011) have used the VIKOR method as the main device in ranking the service quality of three online auctions. Liou et al. (2011) applied the modified VIKOR method to establish the gaps in priorities between alternatives and aspired-levels. The fuzzy VIKOR is applied to the analysis of customer satisfaction with Turkish banks in within Borsa Istanbul (Hasan & Umit, 2013). When applying the VIKOR methods in measuring service quality, the above-mentioned authors determined the weight coefficients by using some objective methods which allow the calculation of the weight criteria for each criterion within all alternatives.

RESEARCH METHODOLOGY AND HYPOTHESIS

This work relies on the following methods: the traditional VIKOR and ENTROPY methods, the modified VIKOR and ENTROPY methods and the statistical method. The research information base has included the results of a survey. The hypothesis to be tested in this study is as follows:

- H1: The traditional ENTROPY and the traditional VIKOR methods result in the same ranking of the observed alternatives, as well as the statistical methods.
- H2: The modified ENTROPY and the modified VIKOR methods result in the different ranking of the observed alternatives compared to the statistical methods.

The Modified ENTROPY Method

The main difference between the traditional and the modified ENTROPY method is the way of determining the weight coefficients values. The application of the traditional ENTROPY method allows the calculation of the weight coefficient for each criterion within all alternatives and does not respect the different guest expectations. Modification of ENTROPY method allows for the appreciation of different guest expectations that are in cities, the mountains, and spas. This method allows for the calculation of the weight coefficients for each criterion within each alternative.

Within the ENTROPY method, determining the weight criteria were implemented through the three steps (Shannon, 1948). In the first step, the normalization of the criterion value was performed by the expression:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (1)$$

In this way, the initial matrix is converted into the normalization decision matrix:

$$R = \begin{matrix} & c_1 & \dots & c_j & \dots & c_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ \vdots \\ A_i \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} r_{11} & \dots & r_{1j} & \dots & r_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{i1} & \dots & r_{ij} & \dots & r_{in} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & \dots & r_{mj} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad \text{b)}$$

The amount of information contained in the normalization decision matrix can be measured as entropy value e_j :

$$e_j = -k \sum_{i=1}^n r_{ij} \ln r_{ij} \quad (2)$$

Instead of the traditional determination of the entropy value e_j , we will calculate for every alternative e_{ij} by the next equation:

$$e_{ij} = -k r_{ij} \ln r_{ij} \quad (2a)$$

Constant $k = 1/\ln n$ transforms all the entropy values into interval $[0, 1]$.

In the second step, within the traditional ENTROPY method, the degree of divergence in relation to the average amount of information contained in each criterion is determined by the following equation:

$$d_j = 1 - e_j \quad (3)$$

d_j represents the contrast intensity of criterion C_j .

Within the modified ENTROPY method, we determined:

$$d_{ij} = 1 - e_{ij} \quad (3a)$$

In the third step, within the traditional method, the objective criteria weights are obtained with the normalization of the value d_j :

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^m d_j} \quad (4)$$

Within the modified method, the objective criteria weights are obtained with the normalization of the value d_j :

$$w_{ij} = \frac{d_{ij}}{\sum_{i=1}^n d_{ij}} \quad (4a)$$

The Modified VIKOR Method

The VIKOR method represents a method for multi-criterion optimization, which makes a decision regarding the choice of the best constructive based on the given final set of alternatives. Through the use of this method, a compromise ranking list, i.e. a compromise solution, is determined with the help of weight coefficients, by means of which different weight coefficients are determined for each criterion, especially those that relate to all alternatives.

Within the first scenario, starting from the guest expectations and the ENTROPY method, we determined the criteria weight values for each criterion of all alternatives. The calculated weight coefficients are applied within the traditional VIKOR method. Within the second scenario, the modification of the VIKOR method is performed on the basis of the calculation of the weight coefficient for each criterion of each alternative, thus forming the initial decision matrix. The steps for calculating the traditional and modified VIKOR methods are as follows:

The decision matrix that represents our starting point is:

$$R = \begin{matrix} & c_1 & \dots & c_j & \dots & c_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ \vdots \\ A_i \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} a_{11} & \dots & a_{1j} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{i1} & \dots & a_{ij} & \dots & a_{in} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & \dots & a_{mj} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix}$$

Step 1 – Determining the highest and the lowest value of the given criterion. Starting from the guest perceptions, for each criterion of each alternative we determine: “the highest,” as the quality level of the hotel service that is strived for, and “the lowest,” as the lowest perception of the hotel service quality for each criterion. In addition to this, “the highest” represents the desired level of the hotel service quality, whereas “the lowest” represents the lowest perception of the hotel service quality for each criterion of each alternative.

With the purpose of easier review and calculation of S_i and R_i , the values d_{ij} are introduced and defined as:

$$d_{ij} = \frac{|f_j^* - f_{ij}|}{|f_j^* - f_j^-|} \quad (5)$$

Step 2 – Within the traditional VIKOR method, the values S_i and R_i are determined:

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_j \frac{f_j^* - f_{ij}}{f_j^* - f_j^-} = \sum_{j=1}^n w_j d_{ij}; \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (6)$$

$$R_i = \max_j w_j d_{ij}; \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (7)$$

Within the modified VIKOR method, the values S_i^m and R_i^m are determined:

$$S_i^m = \sum_{j=1}^n w_j^i \frac{f_j^* - f_{ij}}{f_j^* - f_j^-} = \sum_{j=1}^{n_i} w_j^i d_{ij} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad \sum_{j=1}^{n_i} w_j^i = 1 \quad (8a)$$

$$R_i^m = \max_j \{w_j^i d_{ij} | j = 1, 2, \dots, n_i\} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (7a)$$

In the second step, the modification of the VIKOR method is carried out. Within the modified VIKOR method, the pessimistic (S_i^m) and the expected (R_i^m) solutions are calculated, based on the weight coefficients, obtained using a modified ENTROPY method, i.e. based on weight criteria for each criterion within each alternative.

Step 3 – calculating Q_i . In the traditional VIKOR method, $S^* = \min_i S_i$, $S^- = \max_i S_i$, whereas $R^* = \min_i R_i$ and $R^- = \max_i R_i$. In this way, we could obtain results which show a relative relation of these alternatives when calculating Q_i . However, the gap equal to zero is marked as

the best level, whereas the gap equal to one is marked as the worst one, so Q_i shows an absolute relation among these alternatives. The value QS_i represents the measure of deviation, by means of which a demand for the maximum gap that should be reduced is calculated, whereas QR_i represents the measure of deviation, by means of which a demand for minimizing the maximum distance of some alternative from the “ideal” one is shown.

Determination of the values $Q_i, i=1,2,\dots,m$

$$Q_i = \frac{i(S_i - S^*)}{(S^- - S^*)} + (1 - \hat{v})(R_i - R^*) / (R^- - R^*), \text{ where } 0 \leq v \leq 1 \quad (8)$$

When performing a multi-criteria ranking based on the VIKOR method, the alternative A_i is considered to be better than A_k (according to all criteria) if $Q_i < Q_k$. This compromise solution is stable within a decision making process, which could be the strategy of maximum group utility (when $v > 0.5$ is needed), or “by consensus” $v \approx 0.5$, or “with veto” ($v < 0.5$). Here, v is the weight of decision making strategy of maximum group utility (Opricovic & Tzeng, 2007). In this paper, the ranking of alternatives is made on the basis of the following values v , namely: 0, 0.5, and 1.

THE DATA FOR THE EMPIRICAL CASE

Questionnaire Design

In order to improve the quality of hotel services, it is necessary to determine which hotel or group of hotels offer the highest level of quality service. To measure service quality, the most commonly used is the SERVQUAL method. The SERVQUAL methodology requires the formulation of 22 pairs of questions, where the examinees are first asked one of the series of 22 questions before the use of the service, by means of which expectations are measured, and then, after the use of the service, they are asked another series of 22 categorized questions, in order to measure experience, i.e. the perception (attitude) of users regarding the provided service.

Based on the analysis of SERVQUAL questionnaire, as well as the above-mentioned questionnaires, the questionnaire including 30 questions was formed. A survey on the sample of 458 hotel guests was conducted, who rated the issues with a score from 1 to 5, from the standpoint of the significance of the issues for the quality of hotel services. Starting from the significance of issues, the new questionnaire was formed, containing 24 questions. The first 12 questions from the questionnaire related to “tangible” elements, and other questions covered four dimensions (reliability, responsibility, assurance, and empathy), related to intangible elements. In addition to 9 new questions, the survey included 15 questions from the original SERVQUAL questionnaire, which were adapted to measure the quality of hotel services.

The questionnaire consists of two parts. The first part refers to the guest expectations, and the second to their perception, i.e. the quality of perceived services. The first question on the scale of expectations, “the hotel should have good location and accessibility”, on the scale of perception read “the hotel has good location and accessibility”. The second question on the scale of expectations, “the hotel exterior should be visually appealing to guests”, on the scale of perception read “the hotel exterior is visually appealing to guests”. All other questions on the scale expectations are formulated in this manner.

To measure the guest expectations, the five-point Likert scale was used, where one end of the scale referred to the response “totally unimportant”, and the other end to “very important”. To measure guest perceptions, the five-point Likert scale was also used, where one end of the scale referred to the response “strongly disagree”, and the other end of the scale to “strongly agree”.

Results of the Survey

The survey was conducted in hotels that are located in the mountains (Kopaonik, Zlatibor, Tara, and Stara Planina, in cities (Belgrade, Novi Sad, Niš, Kragujevac), and in Serbian spas (Vrnjačka banja, Sokobanja, Prolom banja, and Ribarska banja) where 6558 hotel guests were surveyed. After the elimination of questionnaires with incomplete answers, we got a useful sample of 6652 questionnaires, where 2085 questionnaires were conducted in hotels that are located in the mountain centers, 2614 in hotels that are located in cities, and 1953 in hotels found in Serbian spas.

Table 1. Guests profiles

Attributes/distribution	Sample number	Frequency (%)
<i>Gender</i>		
Male	2636	39.62
Female	4016	60.38
<i>Age</i>		
18 or younger	237	3.57
19-29	2584	38.85
30-39	1482	22.28
40-49	692	10.4
50-59	883	13.28
60 or older	773	11.62
<i>Education</i>		
Primary	86	1.3
Secondary	2508	37.7
College	1106	16.62
Faculty	2872	43.17
Doctorate	82	1.23

Source: Compiled by author based on survey (SPSS 19)

RESULTS OF THE EMPIRICAL ANALYSIS

Table 2 shows average values of the hotel guest expectations and perceptions pertaining to hotels located in cities, mountain centers, and spas in Serbia. With regard to the determinants of the services quality, hotel guests have different expectations, depending on whether they are visiting hotels in mountain resorts, cities, or spa resorts. The same situation is with their perceptions. The above affects the formation of different service quality gaps in hotels, i.e. different levels of services quality provided by hotels in mountain resorts, cities, and spas.

Table 2. Guest expectation and perception

Dimension and determination of quality	Hotels in mountain resorts (A ₁)		Hotels in towns (A ₂)		Hotels in spa resorts (A ₃)	
	Expectation	Perception	Expectation	Perception	Expectation	Perception
<i>Tangibility</i>						
Hotel location	4.62	4.53	4.53	4.35	4.59	4.43
Hotel exterior	4.38	4.53	4.52	4.42	4.48	3.99
Cleaning garden area	3.94	4.00	3.95	3.02	3.86	3.65
Hotel interior	4.50	4.43	4.60	4.14	4.56	4.10
Assortment and quality of drinks	3.95	4.10	4.11	2.98	4.01	3.76
Quality of food	4.86	4.42	4.85	4.16	4.80	3.98
Assortment of food	4.64	4.43	4.65	4.18	4.61	3.95
Restaurant – cleaning and maintenance	4.85	4.44	4.82	4.26	4.85	4.09
Rooms - cleaning and maintenance	4.91	4.50	4.87	4.32	4.88	4.13
Appearance of employees and managers	4.64	4.49	4.68	4.32	4.65	4.18
Entertainment and shows	3.99	3.86	4.05	3.58	3.88	3.58
Recreation and wellness facilities	4.06	4.15	4.17	3.52	4.11	3.93
<i>Reliability</i>						
Providing services within the promised time	4.54	4.14	4.6	4.05	4.66	3.93
Providing services with no errors	4.48	3.99	4.47	3.86	4.56	3.90
Providing pre-agreed services	4.63	4.20	4.51	4.14	4.60	4.13

hotels in mountain resorts offer a higher level of service quality, compared to hotels in cities (A_2) and spas (A_3). However, using the traditional VIKOR method leads to different ranking of alternatives in relation to the ranking, which is obtained using the modified VIKOR method. If we look at the ranking of alternatives as a result of applying the modified VIKOR method, the alternative A_2 is better than the alternative A_3 . The same situation occurs if we look at the ranking of alternatives by applying the statistical method, i.e. the ranking of alternatives based on the difference between the mean values of guest perceptions and expectations. However, the application of the traditional VIKOR method results in the ranking that indicates that the alternative A_3 is better than the alternative A_2 . The hypotheses H1 and H2 were not supported. Based on the above, it can be concluded that the modified VIKOR method can be successfully applied to rank the hotels based on the level of service quality, as the level of services provided is determined on the basis of respecting the hotel guest expectations and perceptions.

CONCLUSION

Service is a very important aspect of the hotel industry. Hotel service quality can be regarded as a composite measure of various attributes. It not only consists of tangible attributes but also intangible/subjective attributes such as safety, quietness, which are difficult to measure accurately. Understanding what the guests expect represents a key phase in delivering high quality services. However, guests are the only ones who can define what quality hotel service are for them.

Service quality is a concept that has aroused considerable interest and debate in the research literature because of the difficulties in both defining it and measuring it. Bearing in mind that service quality is more difficult to be evaluated than commodity quality, in the paper, special attention was paid to the modification of the ENTROPY and the VIKOR methods. The results of the research indicate that the modified ENTROPY and the modified VIKOR methods result in the same ranking of the observed alternatives as well as the statistical methods while the traditional ENTROPY and the traditional VIKOR methods result in the different ranking of the observed alternatives compared to the statistical methods.

This study has four main empirical contributions to the literature in the field of marketing within tourism industry. The first refers to the results which indicate that guest expectations differ, depending on whether they visit the hotels which are located in the mountain, in the city, or in the spa. The second relates to the modification of the ENTROPY method, as a method that allows for the measurement of different hotel guest expectations. The third relates to the use of the modified VIKOR method, as a method for measuring service quality based on hotel guest expectations

and perceptions. The fourth relates to the empirical measurement of service quality in hotels in other tourist destinations by using the modified ENTROPY and VIKOR methods with the aim of improving service quality.

The study has two main limitations. First, the study did not include all guests, but only those who were willing to participate in the survey. This fact can affect the deviation of the research results. Secondly, this study was conducted only during one season, i.e. from April 1st to June 15th 2017. Guest expectations may vary depending on the time of year when they visit the hotel in the mountain or in the spa. Future research can focus on exploring the expectations and perceptions of the same guests who visit, for example, hotels in the mountains, but in different seasons.

REFERENCES

- Bazzazi, A. A., Osanloo, M. & Karimi, B. (2011). Deriving preference order of open pit mines equipment through MADM methods: application of modified VIKOR method. *Expert Systems with Applications*, 38, 2550-2556.
- Buyukozkan, G. & Gorener, A. (2015). Evaluation of product development partners using an integrated AHP-VIKOR model. *Kybernetes*, 44(2), 220-237.
- Buyukozkan, G., Ruan D. & Feyzioglu O. (2007). Evaluating e-learning web site quality in a fuzzy environment. *International Journal of Intelligent Systems*, 22(5), 567-586.
- Chen, W. J. (2013). Factors influencing internal service quality at international tourist hotels. *International Journal of Hospitality Management*, 35, 152–160. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijhm.2013.06.004>
- Fu, H. P., Chu, K. K., Chao, P., Lee, H. H. & Liao, Y. C. (2010). Using fuzzy AHP and VIKOR for benchmarking analysis in the hotel industry. *The Service Industries Journal*, 31(14), 2373-2389. <http://dx.doi.org/10.1080/02642069.2010.503874>
- Getty, G. M. & Thompson, K. N. (1994). The Relationship between Quality, Satisfaction and Recommending Behaviour in Lodging Decisions. *Journal of Hospitality and Leisure Marketing*, 2(3), 3-21.
- Juwaheer, T. D. (2004). Exploring international tourists' perceptions of hotel operations by using a modified SERVQUAL approach – a case study of Mauritius. *Managing Service Quality: An International Journal*, 14(5), 350 – 364.
- Kumar, R., Singh, H. & Dureja, J. S. (2012). An approach to analyze logistic outsourcing problem in medium- scale organization by CFPR and VIKOR. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 23(7), 885 – 898.
- Liou, J. J., Tsai, C., Lin, R. & Tzeng, G. (2011). A modified VIKOR multiple-criteria decision method for improving domestic airlines services quality. *Journal of Air Transport Management*, 17(2), 57-61. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jairtraman.2010.03.004>
- Liua, R., Cui, L., Zeng, G., Wu, H., Wang, C., Yan, S. & Yan, B. (2015). Applying the fuzzy SERVQUAL method to measure the service quality in certification & inspection industry. *Applied Soft Computing*, 26, 508–512. <http://dx.doi.org/10.1016/j.asoc.2014.10.014>
- Mohaghar, A., Fathi, M. R., Zarchi, M. H. & Omidian, A. (2012). A combined VIKOR – Fuzzy AHP approach to marketing strategy selection. *Business Management and Strategy*, 3(1), 13-27. <http://dx.doi.org/10.5296/bms.v3i1.957>

- Mukherjee, A. & Nath, P. (2005). An empirical assessment of comparative approaches to service quality measurement. *Journal of Services Marketing*, 19(3), 174 – 184. <http://dx.doi.org/10.1108/08876040510596858>
- Opricovic, S. (1986). *Višekriterijumska optimizacija [Multicriteria optimization]*. Beograd: Naučna knjiga.
- Opricovic, S. & Tzeng, G. H. (2007). Extended VIKOR method in comparison with outranking methods. *European Journal of Operational Research*, 178(2), 514–529. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejor.2006.01.020>
- Parasuraman, A., Berry, L. L. & Zeithaml, V. A. (1991). Perceived service quality as a customer-based performance measure: An empirical examination of organizational barriers using an extended service quality model. *Human Resource Management*, 30(3), 335–364.
- Parasuraman, A., Berry, L. L. & Zeithaml, V. A. (1993). More on improving service quality. *Journal of Retailing*, 69(1), 140–147.
- Parasuraman, A., Berry, L. L. & Zeithaml, V. A. (1990). Guidelines for conducting Service quality research. *Marketing Research*, 2(4), 34–44.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. & Berry, L. L. (1994). Alternative scales for measuring service quality: a comparative assessment based on psychometric and diagnostic criteria. *Journal of Retailing*, 70(3), 201–230. [http://dx.doi.org/10.1016/0022-4359\(94\)90033-7](http://dx.doi.org/10.1016/0022-4359(94)90033-7)
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. & Berry, L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.
- Ramezaniyan, M., Kazemi, M., Jafari, H. & Elahi, S. (2012). Application of integrated fuzzy VIKOR and AHP methodology to contractor ranking. *Management Science Letters*, 2(5), 1511-1526. <http://dx.doi.org/10.5267/j.msl.2012.05.017>
- Rauch, D., Collins, M. D., Nale, R. D. & Peter, B. B. (2015). Measuring service quality in mid-scale hotels. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 27(1), 87 - 106. <http://dx.doi.org/10.1108/IJCHM-06-2013-0254>
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *The Bell System Technical Journal*, 27(3), 379–423. <http://dx.doi.org/10.1002/j.1538-7305.1948.tb01338.x>
- Shaverdi, M., Akbari, M. & Tafti, S. F. (2011). Combining fuzzy MCDM with BSC approach in performance evaluation of Iranian private banking sector. *Advances in Fuzzy Systems*, 11, 1-12. <http://dx.doi.org/10.1155/2011/148712>
- Shieh, J., Wu, H. & Huang, K. (2010). A DEMATEL method in identifying key success factors of hospital service quality. *Knowledge-Based Systems*, 23(3), 277-282. <http://dx.doi.org/10.1016/j.knosys.2010.01.013>
- Skalpe, O. & Sandvik, K. (2002). The Economics of Quality in the Hotel Business. *Tourism Economics*, 8(4), 361-76. <http://dx.doi.org/10.5367/000000002101298188>
- Tsai, H.Y., Chang, C. W. & Lin, H. L. (2010). Fuzzy hierarchy sensitive with Delphi method to evaluate hospital organization performance. *Expert Systems with Applications*, 37(8), 5533-5541. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eswa.2010.02.099>
- Vinodh, S., Nagaraj, S. & Girubha, J. (2014). Application of Fuzzy VIKOR for selection of rapid prototyping technologies in an agile environment. *Rapid Prototyping Journal*, 20(6), 523-532. <http://dx.doi.org/10.1108/RPJ-07-2012-0060>
- Wattanakamolchai, S., Singal, M. & Murrmann, S. (2014). Socially responsible consumers and the evaluation of service quality. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 40(6), 715-738. <http://dx.doi.org/10.1177/1096348014525635>

- Wang, C. & Pang, C. (2011). Using VIKOR method for evaluating service quality of online auction under fuzzy environment. *International Journal of Computer Science Engineering and Technology*, 6(1), 307-314.
- Wisniewski, M. (2001). Using SERVQUAL to assess customer satisfaction with public sector services. *Managing Service Quality*, 11(6), 380-388.
- Wong, A. O. M., Dean, A. M. & White, C. J. (1999). Analyzing service quality in the hospitality industry. *Managing Service Quality*, 2, 136- 143.
- Wu, H. Y., Tzeng, G. H. & Chen, Y. H. (2009). A fuzzy MCDM approach for evaluating banking performance based on balanced scorecard. *Expert Systems with Applications*, 36, 10135-10147. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eswa.2009.01.005>
- Yucenur, G. N. & Demirel, N. C. (2012). Group decision making process for insurance company selection problem with extended VIKOR method under fuzzy environment. *Expert Systems with Applications*, 39, 3702-3707. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eswa.2011.09.065>
- Zarei, A., Arab, M., Froushani, A. R., Rashidian, A. R. & Tabatabaei, S. M. (2012). Service quality of private hospitals: The Iranian patients' perspective. *BMC Health Service Research*, 12(1), 31-37. <http://dx.doi.org/10.1186/1472-6963-12-31>

МОДИФИКОВАЊЕ ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКИХ МЕТОДА У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА КВАЛИТЕТА УСЛУГА

Јелена Петровић

Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, Србија а

Резиме

Услуге представљају веома значајан аспект хотелске индустрије. Квалитет хотелске услуге може се сматрати композитном мером различитих атрибута. Он се не састоји само од опипљивих атрибута већ и нематеријалних/субјективних атрибута као што су сигурност, тишина, који се тешко прецизно могу мерити. Разумевање онога шта гости очекују представља кључну фазу у оквиру испоруке висококвалитетних услуга. Међутим, гости су једини који могу дефинисати шта представља квалитет услуге за њих.

Квалитет услуге представља концепт који је изазвао значајан интерес и дебату у литератури због потешкоћа приликом њиховог дефинисања и мерења. Имајући у виду да је знатно компликованије извршити квантификацију квалитета услуга у односу на квалитет робе, у раду је посебна пажња посвећена модификацији ENTROPY методе и VIKOR методе.

Могу се издвојити четири главна емпиријска доприноса литератури у области менаџмента у оквиру туристичке индустрије. Први се односи на резултате који указују на то да се очекивања гостију разликују од тога да ли гости посећују хотеле који се налазе на планини, у граду или бањи. Други се односи на модификацију ENTROPY методе, као методе која омогућава мерење различитих очекивања гостију. Трећи се односи на употребу модификоване VIKOR методе, као методе за мерење квалитета услуга заснованог на очекивањима и перцепцији гостију. Четврти се односи на емпиријско мерење квалитета услуга у хотелима у другим туристичким дестинацијама користећи модификоване ENTROPY методе и VIKOR методе ради побољшања квалитета услуга.

Истраживање има два основна ограничења. Прво, истраживање није обухватило све госте који су посетили хотеле, већ само оне који су били спремни да учествују у истраживању. Ова чињеница може утицати на одступање резултата истраживања. Друго, посматрано истраживање спроведено је само у оквиру једне сезоне, односно од 1. априла до 15. јуна 2017. године. Очекивања госта могу се разликовати у зависности од времена у години када посете хотел на планини или у бањи. Будућа истраживања могу се усредсредити на истраживање очекивања и перцепција истих гостију, који посећују, на пример, хотеле на планинама, али током различитих годишњих доба.

COMPETENCY MODEL AND MULTI-CRITERIA DECISION MAKING IN TOURISM AND HOTEL INDUSTRY IN SERBIA

Nataša Stanišić, Slobodan Čerović*

Singidunum University, Faculty of Tourism and Hospitality Management,
Belgrade, Serbia

**scerovic@singidunum.ac.rs*

Abstract

In today's global and highly competitive business world what essentially differentiates one organization from another are the people who work there. Regardless of the technological advantages of a hotel or a travel agency, the people, their development, motivation and satisfaction are key factors for success on the market. Therefore, many hotels started applying competency models to determine skills, knowledge and personal characteristics needed for good business performance. The advantages of this model are also reflected in the recruitment, selection, training, development, promotion, performance evaluation, and rewarding employees. The emphasis is on the selection of career advancement criteria by the multi-criteria decision-making process, the essence of which is to identify all available criteria for comparing possible alternatives, to compare all the alternatives according to the selected criteria, and thus to choose the most favourable alternative. The aim of the research is to develop a software package that will, based on executive manager's selection in a hotel and a travel agency, present specific steps of business decision-making application in the field of human resources. The AHP method is used to conduct a weight analysis of professional competencies prioritized for future reference in terms of career advancement. Sampling methods for data collection from eight top hotel managers and five travel agency managers are used for the purpose of this paper, as well as qualitative and quantitative surveys including interviews and questionnaire. A detailed case study illustrates the application of the proposed evaluation system for management staff advancement in tourism and hotel industry. The estimated results show that the most important criterion is professional knowledge, followed by business planning and subsequently team work and foreign language skills.

This solution is general and can also be applied in candidates ranking for employment, promotion or training.

Key words: human resource management, competency, decision – making, tourism, hotel industry.

МОДЕЛ КОМПЕТЕНЦИЈА И ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКО ОДЛУЧИВАЊЕ У ТУРИЗМУ И ХОТЕЛИЈЕРСТВУ СРБИЈЕ

Апстракт

У савременом глобалном и изузетно конкурентном пословном свету, оно што суштински разликује једну организацију од друге јесу људи који у њој раде. Без обзира на технолошке предности које неки хотел или туристичка агенција може имати, људи, њихов развој, мотивација и задовољство кључни су за успех на тржишту. Стога, многа хотелска предузећа почела су да примењују моделе компетенција како би одредили вештине, знања и личне карактеристике потребне за добар пословни учинак. Предности овог модела огледају се и у процесима регрутације, селекције, обуке, развоја, напредовања, процене радне успешности, награђивања запослених. Акцент је стављен на избор критеријума за напредовање запослених помоћу више-критеријумског одлучивања, чија је суштина да се уоче сви могући критеријуми за поређење могућих алтернатива, да се све алтернативе упореде по изборима релевантних критеријума и тако изабере најповољнија. Циљ истраживања је осмислити софтверски пакет који ће на примеру избора извршних менаџера у хотелу и туристичкој агенцији приказати конкретно све кораке примене пословног одлучивања у области људских ресурса. У раду је коришћен АНП метод у циљу анализе тежинских коефицијената стручних компетенција приоритетних за будуће напредовање у каријери. За потребе ове студије коришћене су методе узорковања за прикупљање података од стране осам топ-менаџера хотела и пет менаџера туристичких агенција и квалитативна и квантитативна истраживања, укључујући интервјуе и анкете. Приказана је детаљна студија случаја, која илуструје примену предложеног система оцењивања при одређивању критеријума за напредовање у туризму и хотелској индустрији. Добијени резултати показали су да је професионално знање најважнији критеријум, затим пословно планирање, а потом тимски рад и знање страних језика.

Ово решење је опште и може се применити и на рангирање кандидата при запошљавању, напредовању, усавршавању.

Кључне речи: менаџмент људских ресурса, компетенције, доношење одлука, туризам, хотелска индустрија.

INTRODUCTION

This paper used multi-criteria decision and the AHP method. The analytic Hierarchy Process (AHP) approach is fast and suggests ranking as a guideline in the final ranking. It is a multi-criteria decision-making approach introduced by Saaty (Saaty, 1980a). The AHP has attracted the interest of many researchers mainly due to nice mathematical properties of the method and the fact that the required input data are rather easy to obtain. The AHP is a decision support tool, which can be used to solve complex decision problems. It uses a multi-level hierarchical structure of objectives, criteria, sub-criteria, and alternatives. The advantage of this technique compared to similar multi-criteria decision making techniques is speed. Although the obtained solution is approximate, it is good enough to be used for defining career advancement criteria.

The scope of our research is defining key managerial competencies using multi-criteria decision making in solving the problem of management staff promotion. The model defined here can be easily applied to selection, promotion, performance evaluation, and similar issues. The remainder of the paper is organized as follows: the first part defines the basic terms of competency models and multi-criteria decision making. This is followed by a survey of related works in the field of competency models and general multi-criteria decision making. The third part provides the description of paper methodology and the review of tools necessary for the implementation of the AHP method. The central part of the paper is dedicated to developing a weight professional competency framework for managers in tourism and hotel industry in Serbia. The paper concludes with final findings and discussion.

LITERATURE REVIEW

Defining Competency

Competency could be defined as the ability to successfully perform a specific task or a job. More specifically, it is the ability of a person to demonstrate that they can perform certain tasks or activities according to the required standards. It could also be said that the competencies are the overall prerequisites for performance (Šiber, 1999a, p. 346).

Today, many companies define the general (key) competencies that can be applied to all workplaces and specific competencies that apply only to specific jobs.

Table 1 shows the structure of general management competencies that contains four main categories of competencies - intellectual, interpersonal, adaptability, and result orientation.

Table 1. General Management Competencies
(Šiber, 1999b, p. 347)

General competencies	Individual competencies
Intellectual	Strategic perspective / Analysis and assessment Planning and organizing
Interpersonal	Staff management / Persuasiveness Assertiveness and decisiveness / Interpersonal sensitivity / Oral communication
Adaptability	Adaptability and mobility / Flexibility
Result orientation	Energy and initiative / Achievement motivation Business acumen

A more detailed analysis of the existing competency classification shows that they combine various complex activities (for example, staff management) with specific individual abilities and personality traits (persuasiveness, decisiveness, initiative, etc.) (Šiber, 1999c, p. 347).

Competency Models

David McClelland (1973) was the first to propose competencies as a critical differentiator of performance in the early 70's (Boyatzis, 2008a). He argued that traditional achievement and intelligent tests cannot be used to predict performance. It is necessary to profile competencies required to perform a job effectively (Chouhan & Srivastava, 2014).

The first model was developed by *Boyatzis*, who conducted his research at the time when the organization expressed a need for distinguishing high- from low- performing managers and rewarding the right people (Wood & Payne, 1998). Boyatzis defined competency as the underlying characteristic that could be a motive, trait and aspect of self-image or social role.

According to a research conducted over the last 30 years in the paper "Competencies for the 21 century", Boyatzis suggested 3 clusters of competencies required for successful job performance at key positions within organizations: expertise and experience, knowledge and the assortment of basic cognitive competencies (Boyatzis, 2008b).

Spencer and Spencer, who furthered on Boyatzis work, emphasized that competencies must be related to performance in the workplace (Spencer & Spencer, 1993).

Robertson, Callinan and Bartram presented a contemporary competency model in 2002 in which they distinguished four sets of variables essential for successful job performance - competency potential, competencies, context, and outcome results (Kurtz & Bartram, 2002a).

Bartram and associates in their model adopt *a three-tier structure of competency* - 110 competency components, 20 competencies, and eight competency factors on the top tier. Competency components are elemental, serving as building blocks for sets of competencies, and they can be applied for detailed profiling of different job layers within an organization. This analysis covers managerial and non-managerial positions (Kurtz & Bartram, 2002b).

In the broader sense, *competencies* are considered to be dimensions of those competencies that encompass the competencies frequently identified in job analysis over the period of the last twenty years and used for assessment and development centres (Kurtz & Bartram, 2002c).

Advantages of the Competency Model

Many companies in the world started to use competency models in order to employ people with great potential in an easier and faster way, to provide employee training and development, and to enable the evaluation system that would provide the employees with the necessary feedback (information on working performance) and training that would help them successfully perform their tasks. Although a precise definition of competency

is non-existent, each company, depending on the type of work and market requirements, identifies key skills, knowledge and personal traits necessary for successful job performance. Human resources sector can largely benefit from the competency approach, in terms of job analysis and design, human resources planning, selection and the recruitment of candidates, training and development of employees, and performance assessment. At the organizational level, the assessment of relevant individual and common behaviours may enable the identification of the presence or absence of the key competencies. For example, a company can determine whether its employee selection and training system is successful in terms of the employees' development with a set of appropriate skills, knowledge and characteristics required for long-term successful business operations.

Regardless of the problem the company is facing, whether it is a cultural change due to a takeover by another company, or a merger of two companies, a change in the business strategy, or the need to respond to market competition, the solutions begin and end with the company employees. It is the workforce that needs to adapt to changes, to adjust the behaviour to the new business priorities, or to be ready to meet the challenges of tomorrow (Horney & Koonce, 1995).

The advantage of the competency approach is that it offers a method for identifying the skills that people must possess to meet business challenges and guide human resources management towards the appropriate forms of behaviour that is key to the success of the company.

Competency Model in Tourism and Hotel Industry in Serbia

The dynamism that characterizes the tourism sector leads to the need for employee flexibility (Juul, 2015; RPA, 2012). Their importance is reflected in the fact that employees are the key factor in the service delivery process. The prerequisites are aimed at performing different tasks and functions necessitating multifunctional and multidisciplinary worker knowledge and skills that can fit into a shifting and challenging work environment (Stefanović, Blagojević, 2009a).

Hotels that are part of large hotel chains have defined profiles based on job description for each work position. When considering the particularities of a hotel or a country in which it operates, the competency model could provide a more complex framework for the employees' requirements and thus ensure that performing certain tasks would not lead to oversights or the neglect of the specifics important for meeting the set goals.

The competency model could help hotels and travel agencies determine the criteria for career advancement, and thus select potentially best performing workers. The application of this model provides necessary feedback, i.e. provides timely information on whether the employee possesses the required qualifications and characteristics to their direct

superiors. In addition to revealing the fact which candidates have the potential for advancement, the said model also provides a detailed account of the advancement of other potential candidates.

With respect to tourism and hotel industry in Serbia, and especially in Belgrade, all chained-brand hotels in the world elaborated competency models they use for selection, recruitment, training, development and the evaluation of the employees' performance. All data relating to employee promotion were not available to the public due to privacy policies. Smaller hotels performed a job analysis, whereas the exact job specification was non-existent at the time¹.

The competency approach within the travel agencies was applied in larger agencies that were present on the market for many years.

Apart from clearly defining employee advancement criteria and depending on individual dispositions and environment, i.e. business culture of the country they operate in, the proposed competency model would enable HR managers to assign weight to criteria thus adjusting them to the business and market's demands. On the other hand, it would provide variety in tourism offer. Therefore, the competency model needs to be revised and innovated in accordance with the demands of the Serbian tourism market. The introduction of the competency model would enable the implementation of the organization's value and the harmonization of the personal dispositions with the job specifications.

This paper uses the competency model presented in Table 1 (necessary knowledge in tourism) (Stefanović & Blagojević, 2009b, p. 505), based on which four criteria were selected and applied in the case study.

Multi-criteria Decision Making and AHP Method

MCDM is considered to be a suitable methodology when it comes to decision-making process or solving problems that consist of several elements considered. All possible criteria for comparing possible alternatives are identified, by choosing the relevant criteria all alternatives can be compared, and thus the most favourable alternative is selected. The paper uses Analytic Hierarchy Process (AHP). It is a multi-criteria decision-making approach introduced by Saaty (Saaty, 1980b) that uses a multi-level hierarchical structure of objectives, criteria, sub-criteria, and alternatives.

The relevant AHP data are obtained by using two-criterion comparison sets (pairwise comparisons). These comparisons are used to compute the weight and relative performance of all alternatives with respect to each individual decision-making criterion. If the comparisons are not perfectly consistent, the AHP method provides a mechanism for

---

¹ Data obtained in conversations with HR managers of Hyatt Regency, Crowne Plaza, Holiday Inn, Excelsior Hotel in Belgrade, and Hotel Palisad on Mt. Zlatibor

improving consistency. The approach proposed by Saaty in the work quoted is pairwise comparison used to determine the relative importance of each alternative in terms of each criterion. According to this approach, the decision maker must express their opinion of the value of the pairwise comparison at a given time. Since pairwise comparison is key to the decision-making process, proper quantification is the most important step in the multi-criteria decision-making method that uses qualitative data (Stanković, 2013).

Table 2. Saaty's pairwise comparison with nine grades

Value of a_{jk}	Interpretation
1	j and k are equally important
3	j is slightly more important than k
5	j is more important than k
7	j is strongly more important than k
9	j is absolutely more important than k
2,4,6,8	Intermediate values between adjacent scales

Pairwise comparisons are quantified by using a scale. The scale initially proposed by Saaty is given in Table 2. In the next chapter, we will give a detailed overview of the description of the criteria that we applied. We will describe the way in which we apply the AHP method to determine the weight of the criteria, starting from defining the hierarchy of grades and the corresponding assessment matrix. In conclusion, the concrete results will be provided, namely the corresponding weight factors.

RESEARCH METHOD

Case Study - Advancement of Management Staff in Tourism and Hotel Industry

The demand for flexibility and mobility of employees is strongly expressed in tourism. Flexibility demand is visible in the imperative that the employees must possess more than one skill, either combined with different qualifications, or in combination with the specific skills that are generally related to different qualifications. This results in development and the emergence of new hybrid forms of occupation where one employee is doing several jobs that require special training and specific occupations (Stefanović & Blagojević, 2009c, p.506).

Table 3. Necessary knowledge/skills in tourism
(Stefanović & Blagojević, 2009d, p.506)

Knowledge and competencies	Managers	Expert associates	All employees
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Planning and organizing ▪ Focus on customers ▪ Communication ▪ Foreign language skills ▪ Understanding between the cultures ▪ Teamwork ▪ Flexibility ▪ Problem solving ▪ Training skills ▪ HR management 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Computer skills ▪ Business planning ▪ Managerial skills ▪ Change management ▪ Performance management ▪ Decision making ▪ Human potential management ▪ Destination management ▪ Project management ▪ Education for teaching 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Expert competencies ▪ Problem solving ▪ Basic computer skills ▪ Knowledge innovation ▪ Project and work process management ▪ Communication ▪ Specialized competencies ▪ Presentation skills ▪ Creativity and innovation 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Professional competencies ▪ Technical skills ▪ On-the-job training ▪ Personal development ▪ Occupational safety and protection ▪ Customer-and-result-focused

Data Collecting Procedures

This paper uses qualitative and quantitative methods. The first stage includes interviews with hotel experts as to obtain information and identify key managerial competencies. For the purpose of the paper, top managers are defined as having a formal hierarchical position, work experience and expert knowledge. Since all data relating to employee promotion were not available to the public due to privacy policies, based on literature review and interviews with top managers we tried to clarify key competencies for employee promotion. Further, the AHP method was used to establish a weight competency framework in the hotel industry. We used this method due to its ability to verify the consistency of decisions made by a decision maker and the fact that the required input data were rather easy to obtain. This method turned the complex decision-making process into simple comparisons. Although the obtained solution was approximate, it was good enough to be used for the defining of the career advancement criteria. The research was made on a sample consisting of eight 4- and 5-stars hotels and five travel agencies. Based on literature review and interviews results, four criteria for advancement of managers were defined. Of the ten criteria, four were selected depending on what decisions should be made, for example, whether it was a payment of fees, promotion, training, or recruitment. For the purposes of this case study, four criteria were selected from the above table.

Criteria:

- C1. Foreign language skills
- C2. Professional knowledge
- C3. Business planning
- C4. Teamwork

Employee evaluation

In the second stage, we interviewed 13 top managers and used the AHP to conduct a weight analysis of professional competencies prioritized for future reference in terms of career advancement. Employees were evaluated based on the necessary skills and knowledge defined for each of the above criteria.

For the first criterion, it was assessed whether knowledge of a foreign language was required for the workplace, and then the obtained certificates were taken into account according to the pre-determined table.

Table 4. Grades for the first criterion (level)

Level	BEC Preliminary					BEC Vantage					C1					BEC Higher				
	0.1	0.5	0.9	1.0	1.5	1.9	2.0	2.5	2.9	4	4.3	4.5	4.7	4.8	4.9	5				
Grades	C	B	A	C	B	A	C	B	A	A	C	B	A	C	B	A				

Table 5. Grades for the second criterion (certificates)

Certificate	British Council	Licensed foreign language schools
Grades	A (5), B (4,5), C (4)	F – C (1 – 4)

Level BEC Vantage with grade 4.0 was observed. After that, the grade a candidate achieved for appropriate certificate was taken into account.

For the second criterion - professional knowledge, the diploma of completed studies, diploma supplements, professional development, etc. were taken into account. Grades were defined according to pre-defined tables.

*Model Table**Table 6. Grades for the second criterion*

	Local universities	Foreign universities
Diploma	4, 5 (grade average during studies)	3, 4, 5 (grade average during studies)

Grades from 6 to 10 were scaled to grades 1 through 5.

Diploma supplement – internationally recognized certificates

Additional training – studies abroad, seminars, conferences

Diploma supplements and additional training added value from the grade average to grade five.

For the **third criterion**, business planning, the history of business planning was monitored, how the plans were realized, and their success rate, according to the pre-defined criteria.

Table 7. Grades for the third criterion

	75 – 80%	81 – 85%	86 – 90%	91 – 95%	96 – 100%
Success rate	1	2	3	4	5

For the fourth criterion, teamwork, candidates evaluated other candidates with scores from 1 to 5 using surveys (the case study developed in this paper used GoogleDocs).

IMPLEMENTATION

Determining grades

The management of a hotel/travel agency evaluated five employees for the purpose of advancement. Evaluation was made according to the four pre-defined criteria.

The first criterion (foreign language skills)

The holder of the British Council certificate, grade A, level BEC Vantage. The table shows that the grade A for the level BEC Vantage is 4.0.

The second criterion (professional knowledge)

The candidate graduated from the University of Florida, USA (Bachelor of Science degree in Tourism, Tourism and Hospitality Management), which is in the top 10 schools in the USA, with average grade 8.4 (4.2). Candidate had a USA diploma supplement for computer skills, and one year of additional training in Great Britain. Diploma supplement weighs 0.2, additional training additional 0.3, so the average grade was increased from 4.2 to 4.7.

The third criterion (business planning)

The candidate success rate for the previous period was 67%, so the grade was 3.0.

The fourth criterion (teamwork)

Survey

Team building

This stage of our research included interviewing 8 hotel and 5 travel agencies experts with the aim of identifying important factors for team building. Each of them was interviewed and asked to fill out an open-ended questionnaire about their perceptions of the teamwork measures. Their answers were compared and key descriptions for team building were identified. They were offered the following options:

1. Initiates work environment relationships that promote the achievement of organizational goals
2. Maintains work environment relationships to achieve goals
3. Successfully cooperates with others to achieve goals
4. Encourages employees to cooperate
5. Respects and appreciates the contribution of others
6. Recognizes team achievements
7. Estimates benefits of entering into and staying in a particular partnership
8. Quickly and efficiently resolves problem situations
9. Implements efficient negotiation techniques
10. Ensures the information is delivered to all team members quickly and efficiently
11. Takes the responsibility for decisions
12. Actively participates in finding helpful information in problem solving
13. Respects the privacy of others and builds trust in relations with colleagues
14. Supports new and innovative approaches and views
15. Their attitude positively influences the working atmosphere of the team

The candidate received grade 4.5 from their colleagues.

Determining weights

Using qualitative and quantitative surveys we got the first ranking of candidates which roughly describes the candidates' quality. The obtained grades *O1*, *O2*, *O3*, *O4* are not completely accurate. For this reason, using the AHP method we assigned weights to each of these criteria.

The AHP method involves four main steps:

(1) Step 1 involves formulating decision problem in the form of a hierarchy framework. At the highest level is the main research goal. The middle levels present criteria and sub-criteria, whereas the decision alternatives are at the lowest level (Cheng & Li, 2001a). In this paper

selecting the significant competencies when promoting employees is the main research goal.

(2) Step 2 involves designing a questionnaire and using pairwise comparison scale of decision elements. At this stage decision – makers are requested to make pairwise comparison for each level of the hierarchy and compare options by using a scale pairwise comparison as shown in Table 2 (Cheng & Li, 2001b).

(3) Step 3 includes calculating the eigenvalues and eigenvectors to estimate the relative weights of components at different levels. According to Saaty (1980c) the argument for the solution methodology is as follows: Input Step 2's pairwise comparisons and produce the relative weights of elements at each level as output (Jeou-Shyan, Hsuan, Chih-Hsing, Lin, & Chang-Yen, 2011a). The matrix of the pairwise comparisons is described by (Table 8).

(4) Step 4 involves, among other things, aggregating the relative weights of various levels. These weights are calculated in Step 3 for the purpose of generating a vector of composite weights serving as a metric for managerial selection based on their competency. We calculated the Consistency Index (CI) and applied the Consistency Ratio (CR) with the aim of checking the solution consistency (Jeou-Shyan, Hsuan, Chih-Hsing, Lin, & Chang-Yen, 2011b).

Numerous software packages are available for performing these calculations. For the purposes of this paper we applied results from Teknomo, 2006a.

By applying the given steps, we calculated weights p_1, p_2, p_3, p_4 , in which $p_1 + p_2 + p_3 + p_4 = 1$. The obtained formula applies to all 5 candidates. We get accurate grades based on which we perform the accurate ranking of candidates.

We started from the evaluation matrix, where the promotion criteria were pairwise compared. The evaluation matrix determined the importance of four decision-making criteria that correspond to segments of the overall grade (score) (Teknomo, 2006b).

Table 8. Evaluation matrix and priority vector

Criterion	A	B	C	D	<i>P. Vector</i>	<i>W</i>
A	1.00	3.00	7.00	9.00	57.39%	0.57
B	0.33	1.00	5.00	7.00	29.13%	0.29
C	0.14	0.20	1.00	3.00	9.03%	0.09
D	0.11	0.14	0.33	1.00	4.45%	0.05
Sum	1.59	4.34	13.33	20.00	100.00%	1.00

Whereby $\lambda_{\max}$ equals 4.2692 (max. eigenvalue), consistency index (CI) and consistency ratio (CR):

$$C.I. = \frac{\lambda_{\max} - n}{n - 1} = 0.0897,$$

$$C.R. = \frac{C.I.}{R.I.} = 9.97 < 10\% \quad \text{acceptable}$$

Calculated CR value was less than the predicted value of 0.10. Therefore, the consistency of the evaluation matrix was within permitted tolerances. In case the consistency ratio was greater than 0.10, it was necessary to review subjective assessment.

The overall score was calculated using the following formula: $O = p_1O_1 + p_2O_2 + p_3O_3 + p_4O_4$ in which $p_1=0.57$, $p_2=0.29$, $p_3=0.09$, $p_4=0.05$, whereas grades O_1 , O_2 , O_3 , O_4 were obtained as a result of primary estimation in which $O_1=4.0$, $O_2=4.7$, $O_3=3.0$, $O_4=4.5$. Accordingly, $O = 0.57*4.7 + 0.29*3.0 + 0.09*4.5 + 0.05*4.0 = 4.154$.

Using these results, the management of a hotel or travel agency could make different decisions about a given worker such as: further engagement (or not), promotion, etc. The same principle could be used for evaluating and subsequent ranking of other employees.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The role of human resources in hotel and tourism industry is reflected in good planning, recognizing and keeping quality personnel. The application of the competency approach integrates all the functions of human resources management - selection, recruitment, performance evaluation, promotion, training, and development, with the aim of better productivity. It is very important that companies make the right decisions regarding staff selection, and to promptly identify their potentials that can be improved. To avoid subjectivity when selecting or evaluating employee performance, many companies use a variety of software packages that make decision making fast and efficient. These decisions are not final but are used as a guideline for the final decision.

This paper proposes a new approach in using the standard criteria for career advancement in tourism and hotel industry, where the final solution is generally applicable. The AHP method was used to determine the career advancement criteria in tourism and hotel industry. Given knowledge, skills and abilities were used to determine the required criteria for ranking candidates. Of the ten criteria, we selected four depending on the decisions that should be made, namely: foreign language skills, professional knowledge, business planning and teamwork. Relevant weights that we assign to certain criteria also play an important role. These weights influence

the decision-making process. When determining them, the objective indicators that derive from the characteristics of the problems we deal with are also taken into account, in addition to subjective indicators. The results indicate that the most important criterion is professional knowledge ($p_1=0.57$), followed by business planning ($p_2=0.29$), and subsequently teamwork ($p_3=0.09$), and foreign language skills ($p_4=0.05$). These results directly influence the quality of the selection process of executive managers, thus facilitating the decision-making process. Depending on the job position the criteria may be defined otherwise. The purpose of the study was to identify key managerial competencies in tourism and hotel industry in Serbia, as well as to rank the managerial competency demands requested in the abovementioned sector. The proposed management competency framework provides an important implication for HR managers.

This study addresses an important, but yet unexplored topic that is to become increasingly significant in the future. Future work should be based on an attempt to automate all steps (from human resources planning, defining competency approach, decision-making theory to making the final decision) that are presented in this paper, as well as to increase the general applicability of this method in different areas of tourism business.

REFERENCES

- Boyatzis, E., Richard. (2008). Competencies in the 21st century. *Journal of Management Development*, 27(1), 5-12.
- Cheng EWL, Li H. (2001). Information priority-setting for better resource allocation using Analytic Hierarchy Process (AHP). *Information Management & Computer Security*, 9(2), 61-70.
- Chouhan Singh, V., Srivastava, S. (2014). Understanding Competencies and Competency Modeling – A Literature Survey. *Journal of Business and Management*, 16(1), 4-22.
- Horney, N. F. & Koonce, R. (1995). The Missing Piece in Reengineering. *Training & Development*, 49(12), 37-43.
- Jeou-Shyan, H., Hsuan, H., Chih-Hsing, L., Lin, L., Chang-Yen, T. (2011). Competency analysis of top managers in the Taiwanese hotel industry. *International Journal of Hospitality Management*, 30(4), 1044-1054.
- Juul, M. (2015). *Tourism and The European Union - Recent trends and policy developments*, Directorate-General for Parliamentary Research Services, Brussels: European Parliament
- Kurtz, R. & Bartram, D. (2002). Competency and Individual Performance: Modelling the World of Work. In I. T. Roberts, M. Callinan and D. Bartram (Eds), *Organizational Effectiveness: The Role of Psychology* (str. 225-255). Chichester: John Wiley.
- RPA (2012), *Study on the impact of EU policies and the measures undertaken in their framework on tourism*, Prepared for DG Enterprise and Industry, Final report, Volume 1: Measures, Retrieved from: <http://www.ris3balears.org/wp-content/uploads/2013/06/impact-of-EU-measures-on-tourism.pdf>

- Saaty, T. (1980). *The Analytic Hierarchy Process*. New York: McGraw-Hill International.
- Spencer, L. & Spencer, S. (1993). *Competence at Work: Model for Superior Performance*. John Wiley & Sons, New York.
- Stanković, I., (2013). *Edukacija i poverenje na semantičkom nivou* (PhD thesis). [Education and Trust at Semantic Level], Retrieved from <https://singipedia.singidunum.ac.rs/izdanje/40984-edukacija-i-poverenje-na-semantickom-webu>
- Stefanović, V. & Blagojević, S. (2009). *Menadžment ljudskih resursa u turizmu*. [Human Resource Management in Tourism]. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.
- Teknomo, K. (2006). Analytic Hierarchy Process (AHP) Tutorial: <https://people.revoledu.com/kardi/tutorial/AHP/>
- Šiber, F. B. (1999). *Management ljudskih potencijala*. [Human Potential Management] Zagreb: Golden marketing.
- Vujić, D. (2015). *Kompetencije za rad i rukovođenje*. [Job Specific Competencies and Management] Beograd: Centar za primenjenu psihologiju
- Wood, R. & Payne, T. (1998). *Competency - based Recruitment and Selection*. Chichester: John Wiley & Sons.

МОДЕЛ КОМПЕТЕНЦИЈА И ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКО ОДЛУЧИВАЊЕ У ТУРИЗМУ И ХОТЕЛИЈЕРСТВУ СРБИЈЕ

Наташа Станишић, Слободан Черовић

Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент,
Београд, Србија

Резиме

Развој информационих технологија, појава нових тржишта, потреба за хибридним облицима радних места где запослени ради више послова – указују на потребу за непрестаним процесом учења, обуке и усавршавања. Нагласак се ставља на људе, њихова знања, вештине и способности путем којих хотели и туристичке агенције постају конкурентни на тржишту. Приликом планирања људских ресурса важно је да менаџери, тј. доносиоци одлука, одаберу прави приступ у процесима одабира, регрутације, напредовања, развоја и оцењивања учинка запослених; што ће, са друге стране, довести до смањења флукуације запослених, трошкова пословања, а квалитет услуге ће се побољшати. Због тога је веома битно одабрати праве софтверске алате и идентификовати кључне компетенције како би се постигла продуктивност и конкурентска предност на тржишту. Модели компетенција су општеприхваћени концепт који интегрише све аспекте управљања људским ресурсима. Њихов значај огледа се у томе да олакшавају опис посла и захтеве према извршиоцу, а са друге стране усклађују перформансе запослених са визијом и мисијом организације (Vujić, 2015, p. 70).

Циљ овог рада био је да се осмисли софтверски пакет који ће на примеру избора извршних менаџера у хотелима и туристичким агенцијама приказати конкретно све кораке примене пословног одлучивања у области људских ресурса. У раду је представљен теоријски оквир знања и компетенција потребних у области туризма. На основу датих знања и компетенција, дефинисани су општи критеријуми за напредовање менаџера. Сваком критеријуму додељиване су тежине које

су биле у надлежности непосредног руководиоца, односно доносиоца одлуке. Приликом формирања вишекритеријумског модела, било је важно уочити могуће недостатке – у циљу доношења најбоље одлуке.

Иако се метод развијен у овом раду користи за одређивање критеријума за напредовање запослених у туризму, он је општег типа и може се применити и на друге области пословања.

DEVELOPMENT PROCESSES IN THE INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF SERBIA DURING THE FIRST DECADE OF THE 21st CENTURY

Živorad Gligorijević^{1*}, Enes Ćorović², Aleksandar Manasijević¹

¹University of Niš, Faculty of Economics, Niš, Serbia

²State University of Novi Pazar, Novi Pazar, Serbia

**zivorad.gligorijevic@eknfak.ni.ac.rs*

Abstract

The first decade of the 21st century in the Republic of Serbia is characterized by numerous changes of an economic nature. It was, in fact, a period of accelerated reforms based on the neoliberal concept, whose implementation was to steer the economy of the Republic of Serbia towards market economy, enable relatively high rates of economic growth, raise the level of national competitiveness and, ultimately, prepare the Serbian economy for the market match. However, the ten-year application of this concept has directed the Serbian economy in a different direction: towards foreign austerity, the disproportionate growth of the non-tradable goods and services sector and the overheating of domestic demand as the main driver of growth. The inability to autonomously or partially autonomously create their own sources of growth, on the one hand, and the continuation of the spiral of borrowing abroad, on the other, are the key indicators of the current state of the economy. Therefore, the Republic of Serbia was forced to change its economic growth model. According to many opinions, the development processes in industry, their position in the newly formed economic structure of the country, as well as the structural changes within the industry itself, are one of the key causes of negative development flows in the economy of the Republic of Serbia during the first decade of the 21st century. With this in mind, this paper analyzes the development processes in the industry of the Republic of Serbia during the first decade of the 21st century, namely: the changes in the structure of industry, the results of privatization of industry, the trends in employment in industry and the developments in foreign trade of industry.

Key words: Industry, development processes, privatization, employment, the Republic of Serbia.

РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ У ИНДУСТРИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ТОКОМ ПРВЕ ДЕЦЕНИЈЕ 21. ВЕКА

Апстракт

Прва деценија 21. века у Републици Србији карактерише се бројним променама економске природе. То је, у ствари, био период убрзаних реформи заснованих на неолибералном концепту чија је реализација требало да усмери привреду Републике Србије према тржишном начину привређивања, омогући релативно високе стопе привредног раста, подигне ниво националне конкурентности и, на крају, да припреми српску привреду за тржишну утакмицу. Међутим, десетогодишња примена овог концепта усмерила је српску привреду ка другом правцу: ка страниј штедњи, несразмерном расту сектора неразмењивих добара и услуга и прегревању домаће тражње као основног покретача раста. Немогућност аутономног или делимично аутономног стварања сопствених извора раста, на једној страни, и наставак спирале задуживања у иностранству, на другој страни, кључни су показатељи тадашњег стања привреде. Због тога је Република Србија била принуђена да приступи промени модела привредног раста. Према многим мишљењима, развојни процеси у индустрији, њен положај у новоформираној привредној структури земље, као и структурне промене унутар саме индустрије – један су од кључних узрока негативних развојних токова у привреди Републике Србије током прве деценије 21. века. Имајући то у виду, у овом раду анализирају се развојни процеси у индустрији Републике Србије током прве деценије 21. века, и то: промене у структури индустрије, резултати приватизације индустрије, кретање запослености у индустрији и кретање спољнотрговинске размене индустрије.

Кључне речи: индустрија, развојни процеси, приватизација, запосленост, Република Србија.

INTRODUCTION

At the beginning of the 21st century, the Republic of Serbia began implementing accelerated reforms by applying the neoliberal (“spontaneous”) concept of structural adjustment, that is, by applying a universal transition doctrine based on the recommendations of the Washington Consensus (*macroeconomic stabilization, market and market institution building, privatization and enterprise restructuring and economic policy liberalization*).

A development model was established on the concrete realization of the basic elements of the concept of structural adjustment of the economy of the Republic of Serbia. It was supposed to result in a relatively fast consolidation of economic opportunities in comparison to other countries. On this basis, high development goals were made and expectations of rapid results were created.

However, the spontaneous action of the market mechanism, under conditions of partial macroeconomic stability, led to the configuration of the development processes that can, at the very least, be characterized as

an unsustainable growth trajectory. The expectations of the protagonists of this, theoretically rounded, model did not materialize. It was necessary to move away from the idea of "spontaneous" growth as soon as possible.

According to many opinions, the development processes in the industry of the Republic of Serbia and their position in the newly formed economic structure of the country, as well as the structural changes in industry, were one of the key causes of negative development flows during the first decade of the 21st century.

Starting from the importance of the aforementioned facts, and based on the relevant knowledge about the course of structural adjustment of the economy, the aim of the research in this paper is to point out the *development processes in the industry* of the Republic of Serbia with a focus on the empirical analysis of the results of those processes.

1. CHANGES IN THE INDUSTRY STRUCTURE

In the first decade of the structural adjustment process, the structure of the industry of the Republic of Serbia, observed by related industries, was largely formed as a result of the failed privatization, especially in the manufacturing industry.

While mining grew at an average annual rate of 7.42% between 2001 and 2008, and electricity and gas supply 3.82%, the manufacturing industry stagnated over the observed period with an average annual growth rate of 0.47% (Gligorijević, Ćorović, 2018).

Industries and areas that were the dominant growth drivers in the world in this period (manufacture of machinery, office and computer equipment, manufacture of electrical machinery and communication equipment and production of vehicles) recorded minimal growth rates in the Republic of Serbia.

This resulted in their low share in the gross value added of the manufacturing industry. The bright spot, among others, was the growth of the chemical industry, whose relative share was approaching contemporary developments in developing countries. (Table 1)

Table 1. Structure of manufacturing industry in developing countries and Serbia (in%)

	Countries in development		Serbia	
	2005	2010	2005	2010
Manufacture of food products and beverages	16,7	15,8	27,1	33,2
Manufacture of tobacco products	2,3	2,2	2,9	1,7
Manufacture of textiles	4,6	4,3	2,0	1,6
Manufacture of clothing and leather goods	4,7	4,3	4,2	3,6
Manufacture of wood and of products of wood, except furniture	1,6	1,3	1,8	3,2
Manufacture of paper and paper products	2,8	2,7	2,6	3,1
Print and duplicate audio and video	1,2	1,1	6,0	3,1
Manufacture of coke and refined petroleum products	7,2	5,9	3,9	5,0
Manufacture of chemical and pharmaceutical products	11,1	11,4	8,5	7,5
Manufacture of rubber and plastic products	4,0	3,8	5,4	5,9
Manufacture of non-metallic mineral products	5,2	5,5	5,6	5,6
Manufacture of basic metals	9,8	10,1	6,1	4,7
Manufacture of fabricated metal products, except machinery	4,6	4,8	6,1	8,6
Manufacture of computers, electrical and optical instruments	5,1	5,9	6,3	3,0
Manufacture of electrical equipment	3,4	4,0	3,4	4,0
Manufacture of motor vehicles and other transport equipment	8,5	9,0	2,6	2,6
Furniture production	2,1	2,1	2,7	1,7
Manufacture of other machinery	4,7	5,8	2,2	1,8

Source: UNIDO, Industrial development report 2018, p. 164, Republic Institute for Statistics, Statistical Yearbook 2013, 2014 u 2017.

In addition to the chemical industry of the Republic of Serbia, positive changes were also recorded by industries and fields dealing with related import and export. These are the industries with the highest dependence on raw material import, so the undervalued dollar and euro benefited them most. Losses in export finishing jobs were offset by these industries with cheap import, the monopoly structure of the domestic market and the relatively higher prices. These are, first of all, the production of petroleum products, the production of rubber and plastic products, as well as the production of base metals.

A more noticeable decrease in the relative share of classic labor-intensive branches in the structure of the manufacturing industry (production of textiles, clothing, leather and footwear) was observed as a result of inadequate foreign trade and fiscal policies, which obviously discouraged their development. The tendency of their relative participation in the structure of the manufacturing industry, as observed in the Republic of Serbia after 2000, has been in conflict with the logic of structural changes in all countries at a similar level of development, in particular, contrary to the interest of alleviating the unemployment problem. While other developing countries used the comparative advantages of cheap labor and based a part of their development on this, the Republic of Serbia easily renounced the "services" of labor-intensive branches, as a relic of the socialist past, thus building a virtual picture of modern development, beyond the obvious facts (Ćorović, 2012).

The rapid and continuous growth throughout the transition period was recorded by industries which had agriculture as their raw material base. Food and tobacco production, which had a relative share far exceeding the averages of the world and developing countries, came first. It is an indicator of an outdated economic structure and a prolonged stalemate in the development of propulsive industries, characteristic of other countries with similar or higher levels of economic development.

Given the low growth rates, structural changes in the manufacturing industry were more cosmetic. It is, first of all, about forced structural changes, due to the lack of any serious industrial development policy. However, this is more pronounced if one considers the movement in labor force employment, where agricultural production, as a raw material base, became a depot for structural surplus labor from other sectors and activities.

Structural changes within the manufacturing industry of the Republic of Serbia, viewed from the aspect of technological groups, to which certain industries belong, were of particular importance. The dominant share of industries with low technological level is noticeable, which is significantly higher than both the world and the average of developing countries. (Table 2)

Table 2. Structure of manufacturing industry in developing countries and Serbia (by technology groups)

	Countries in development		Serbia	
	2005	2010	2005	2010
Low technology	36,0	33,8	48,4	51,3
Medium low technology	35,9	35,9	29,4	31,5
Medium high and high technology	28,1	30,3	22,2	17,2

Source: UNIDO, *Industrial development report 2018*, p. 200,
Republic Institute for Statistics, *Statistical Yearbook 2013, 2014 u 2017*.

In developing countries, structural changes are clearly expressed and are moving towards a relative share of medium- and high-tech industries, with a continued decline in low-tech industries. Dynamics are much slower than the global average, but the trends are clearly noticeable. Such flows are even more visible in the export structure, which is an additional indicator of the absence of a strategic aspect of the industrial development in the process of formulating and implementing the industrial policy of the Republic of Serbia.

2. INDUSTRY PRIVATIZATION RESULTS

The realization of the process of structural adjustment of the economy in the Republic of Serbia has been accompanied by high expectations of profound changes and rapid results. Privatization was intended to be the cornerstone of all reforms and a saving recipe for tackling accumulated problems. The transformation of social into private

property and the establishment of market competition should have been in the function of revitalizing and restructuring the economy, and in particular industry.

With the sale of socially-owned enterprises, the necessary financial resources were needed to support the process of structural change. However, instead of the privatization of the Serbian economy becoming a universal cure for solving numerous developmental problems from the previous period, it has become a problem in itself. (Savić, 2006, p. 238). Neither was the process of privatization nearing its realization, nor were its results meeting expectations.

From mid-2001, when the new Privatization Law was passed, and by the end of 2010, slightly more than 40% of the total social and state capital was privatized (if we also take into account the sale of the minority shareholdings of companies privatized under the Law on Ownership the 1997 transformation).

After the period of initial acceleration, which lasted until the end of 2003, the dynamics and dimension of this process were decisively determined by the level of potential investors' interest in buying the remaining companies, or rather, the privatization process was limited by the institutional framework of its dominant model - direct selling capital.

As of December 2010, through tenders and auctions, the Privatization Agency sold 1,688 socially-owned enterprises, EUR 2.3 billion of which had to be generated. However, 94 of these privatizations were terminated, so that, following the privatization of 1,594 companies, the agency generated EUR 1.85 billion (Privatization Agency, internal data).

On the *capital market*, 734 socially owned shares were sold and, on that basis, an income of approximately EUR 667.3 million was generated. The sales of 2,328 socially-owned enterprises totaled € 2.52 billion. *Tenders*, between 2002 and 2010, sold 93 large companies and contracted investments of 1.2 billion euros. At the same time, 222 companies were offered for tender sale, so the percentage of sales success is 36%. 1,514 companies were sold at *auctions* and generated EUR 0.86 billion in revenue, with investments of EUR 240 million contracted. Since 2,453 companies were offered for auction sales, the percentage of auction sales success is 62% (Privatization Agency, internal data).

If we look at the total number of registered companies in the Privatization Agency, the results are much worse. By the end of 2010, 51% of the total number of registered socially-owned enterprises were sold, and the results were most favorable in the services sector. Out of 759 companies in the sector sold, the sales percentage was 54.6%, while in the industrial sector the sales were 48% of the registered enterprises, and in the agriculture sector 44%.

Between 2002 and 2010, 590 privatization contracts were terminated or 26% of the total number of companies sold. The most common reasons for

the termination of the contract are related to late payment of the contracted price, non-compliance with the mandatory investment clause and the lack of continuity of production activity. In terms of the number of terminated privatization contracts, industry is the leading sector with 67%, the service sector accounts for 27% of the total number of terminated contracts, while, in this respect, the most successful sector is agriculture with 6%.

In the industrial sector, the most successful privatization was in the mechanical and electrical industries, while the worst results were recorded in the labor-intensive branches, such as the textile industry, the wood processing industry and the production of leather and leather footwear, where, due to the termination of the privatization contract, there were no jobs left leaving 61,000 workers unemployed. Revenues of €815 million were lost and so were the investments worth over €210 million. During the same period, 116 unsuccessful privatizations were registered in the sale of minority shares in the capital market. At the same time, around 16,000 workers were left without work, and the loss from privatization was EUR 58.9 million.

As already pointed out, by 2010, the percentage of sales of socially-owned enterprises in the industry sector was below half, accounting only for enterprises that have voluntarily entered this process (Table 3).

Table 3. Unsuccessful privatizations of socially-owned enterprises in the period 2002-2010

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Sold auction companies	54	161	65	35	34	35	1	96	77
Sold businesses - tender	1	3	2	3	4	1	3	8	7
Sold enterprises - total	55	164	67	38	38	36	4	104	84
Number of employees - auctions	4167	16684	9388	3499	3425	3431	22	4457	3657
Number of employees - tender	258	1961	2688	1372	5222	0	1490	1234	987
Number of employees - total	4425	18825	12076	4871	8647	3431	1512	5691	4644
Revenue - tender mil. €	25,1	94,9	27,5	19,1	39,8	72,3	0,2	12,3	11,4
Revenue - auction mil. €	0,1	5,6	4,0	0,2	14,5	0,0	461,1	12,1	3,6
Revenue - total mil. €	25,2	100,5	31,5	19,3	54,2	72,3	461,3	24,4	15,0
Investment - auction mil. €	3,3	12,7	14,3	11,2	4,6	3,7	0,0	3,6	2,8
Investments - tender of millions of €	1,9	47,5	8,9	3,6	56,2	0,0	20,3	6,9	5,8
Investments - total mil. €	5,3	60,2	23,2	14,9	60,8	3,7	20,3	10,5	8,6
Social auction program in mil. €	1,3	0,7	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Social tender program in mil. €	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6
Social program mil. €	1,3	0,7	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7

Source: Privatization Agency (internal data).

After the economic crisis, given the very small number of privatization procedures implemented, the results have not changed significantly. A more realistic assessment is that the results were even worse given the termination of privatization contracts after 2010. In doing so, representative data refer to the manufacturing industry.

In the observed period, 878 companies were privatized, while in the restructuring phase, 58 companies were retained. By the number of contracts terminated, this sector of the economy was leading with two thirds of the total failed privatizations. With 258 contracts terminated, this sector had the lowest success rate in the whole economy. Most of the companies in the fields of food and beverage had been privatized, and so were those in the field of wood processing and metal processing, as well as textiles, clothing and leather products. However, the number of contracts terminated and bankruptcy proceedings completed give a somewhat different picture of the success of privatization (Table 4).

The lowest percentage of success was recorded in the production of textiles, clothing and leather products, where more than 30% of contracts were terminated, while 140 companies went bankrupt (more than the number that went into privatization). Similar results were observed in the wood and metal processing industries, which greatly reflected the change in the structure of the entire manufacturing industry. Taking into account the total of 445 companies in which the bankruptcy procedure was completed, the reasons for the deformation in the economic structure of the Republic of Serbia after the first ten years of transition become clearer. The legal conditions under which the privatization process took place were very unfavorable for companies in the labor-intensive sectors (Ćorović, 2011, p. 569).

*Table 4. Privatization of manufacturing industry in 2002-2010
(number of enterprises)*

Sector / Subsector	Privatized	Restructuring	Terminated contracts	The rest	Bankruptcy
Manufacturing industry	878	58	258	40	445
Food articles, beverages and tobacco	202	3	48	12	29
Textiles, clothing and leather goods	91	7	44	2	140
Wood industry and paper, printing...	144	4	58	10	70
Chemicals, Rubber and Plastics	66	6	17	3	31
Products of other minerals	77	4	23	1	23
Metal and metal products	116	6	24	2	82
Other machines and appliances	40	4	10	3	16
Electrical and optical devices	68	6	10	7	25
Means of transport	38	17	16	0	20

Source: *Strategy and Policy of Industry Development of the Republic of Serbia from 2011 to 2020*, RS Official Gazette, No. 55 of July 27, 2011, p. 14.

Bankruptcy information relates to the period from 2002 to 2017.

Source: Bankruptcy Licensing Agency.

The dominant model of privatization, the sale of social capital, favored financially more stable companies with a stable market position,

attractive real estate and no significant redundancies, which were also privileged by the incentive system of taxing capital-intensive activities.

On the contrary, the labor-intensive branches of industry entered these processes with accumulated financial problems from the previous decade, in which, at the expense of companies of this type, constant social pressures were directed. Prohibiting the dismissal of technological redundancies, in the face of a drastic decline in production during the 1990s, created a high level of obligations that needed to be addressed, with the problems of accumulated unproductive labor. In these circumstances, it was normal that these companies were at the bottom of the potential investors' interest list and that their negative selection most affected the companies in these industries.

The problems were further compounded by the sudden liberalization of the country's foreign trade regime. With a stimulating dinar exchange rate, the domestic market was recognized as a place to sell goods and not as an attractive environment for investment in production. This was especially pronounced in the textile market which was flooded with cheap imported products, mostly from Turkey and China (Raičević & Ćorović, 2010, p. 193.) Such circumstances were, of course, a serious disincentive for large investors, who also bought potential markets in addition to companies.

In preparation for privatization, quite superficially, the importance of large systems for the process of functioning of labor-intensive industrial sectors of the Republic of Serbia was noted. Most of them provided a tender method of sale, which was to be preceded by a process of overall restructuring. However, the creation of the conditions for the sale of the tender ended, in the main, with the resolution of redundancies, the free expression of workers for social programs and their departure from the company with severance pay. The new owners were left to exhaust themselves in the business of financial consolidation and the implementation of restructuring programs, which had no legal force for the creditors. In addition, the absence of the previous division of large systems into technological and organizational units, repelled serious investors, who specialized in the production and marketing of intermediate products (Ćorović, 2012, p. 111).

Forcing them to buy other technology units was a bad option, with no visible market perspective. Such conglomerates were not the subject of interest of serious investors, but their privatization was realized with market incompetent and financially insufficient domestic buyers.

As a result of privatization, the structure of manufacturing industry has been formed in the Republic of Serbia, in which labor-intensive branches have a smaller relative share than other developing countries, with visible negative effects on total employment in the country.

3. EMPLOYMENT MOVEMENT IN THE INDUSTRY

The Republic of Serbia entered the process of structural adjustment with a large number of unemployed working-age population. This was due to the general state of the economy in the conditions of the economic blockade, the wars in the environment, the collapse of the common state and NATO bombing in the late 1990s (Gligorijević, 1999, pp. 21-30) In doing so, there was strong and hidden unemployment due to the forced social function of social enterprises and the prohibition of dismissal (Ćorović, 2010, p. 209).

Therefore, there was also an expected need for relief from redundancies during the process of ownership and business restructuring of the company. However, the depth of the decline in employment, much higher than in other post-socialist countries, raises the question of its objective necessity and the causes of the post-2000 economic policy. The period from 2002 to 2009 was marked by a continuous decline in total employment and an increase in the unemployment rate.

The short-term improvements of some labor market indicators after 2007 were more the result of a statistical expansion of the coverage of certain categories of employment than a radical positive change in established trends.¹

In the period from 2002 to 2009, in terms of the total decrease in the number of workers with formal employment, 80.7% came from the industry sector or 180,000 workers, most of them from the manufacturing industry. Despite the dynamic growth of gross domestic product in the services sector, it also saw a fall in employment, most notably in trade, where the highest growth was recorded in gross domestic product.

The employment trend in the industry of the Republic of Serbia in the first part of the transition period is perhaps the best indicator of structural changes in this sector, as well as changes in its position in the country's economy (Table 5).

At the end of 2010, the industry of the Republic of Serbia employed 377,500 workers, 295,400 of which were in the manufacturing industry. This reduction in formal employment reveals a great deal of turbulence, especially in the manufacturing sector, caused by the rapid and unsuccessful privatization.

The slightly larger relative decline in employment in mining by 33.6% is the result of a decrease in employment in all branches of industry. In coal mining, a decrease in employment was recorded by the coal mine, while the surface mine maintained a stable level due to the placement of coal in

---

¹ It is a Labor Force Survey, which, in addition to formal employment, with the existence of the Employment Contract, also takes into account various forms of informal employment. As a rule, this methodology produces better results and more employees.

electricity production. In the extraction of metal ores, the largest decline in employment was recorded in the mining of copper, lead and zinc.

Table 5. Trends in formal employment in the industry of the Republic of Serbia from 2002 to 2010 (in thousands)

	2002	2003	2004	2007	2008	2009	2010
Mining	33,6	32,9	32,2	23,5	23,3	22,3	21,7
Coal exploitation	19,2	19,1	18,9	13,1	13,4	13,2	12,5
Exploitation of crude oil and natural gas	2,2	2,1	2,1	1,8	1,8	1,7	1,4
Mining of metal ores	6,6	5,9	5,5	3,7	3,8	3,6	3,7
Other mining	5,3	5,8	5,6	4,8	4,3	3,7	3,5
Manufacturing industry	511,8	525,3	474,8	391,3	370,4	329,5	295,4
Manufacture of food products and beverages	99,6	98,7	95,3	75,9	75,2	72,3	54,3
Manufacture of tobacco products	3,6	3,4	3,4	2,3	2,0	1,6	1,4
Manufacture of textiles	33,8	29,6	23,3	17,2	15,4	6,8	6,2
Manufacture of clothing and leather goods	43,1	38,0	32,4	19,7	18,8	22,3	20,5
Production of leather and leather goods	14,3	18,5	14,4	11,8	10,7	8,7	8,9
Wood processing and wood products	11,3	14,3	13,5	10,7	10,0	9,0	7,9
Manufacture of paper and paper products	10,3	10,7	10,3	7,9	7,0	6,5	6,0
Prints and duplicates audio and video	14,5	19,8	19,8	16,4	15,4	6,6	6,2
Manufacture of coke and refined petroleum products	5,5	5,7	5,3	4,5	3,6	3,3	3,8
Manufacture of chemical and pharmaceutical products	33,9	31,3	28,8	27,0	23,1	21,4	13,7
Manufacture of rubber and plastic products	19,2	23,1	21,4	20,1	19,3	17,5	16,3
Manufacture of non-metallic mineral products	36,4	34,0	29,8	24,5	19,9	15,8	13,5
Manufacture of basic metals	31,7	26,8	24,3	22,2	17,9	17,4	14,2
Manufacture of fabricated metal products	38,3	38,1	32,9	31,1	31,4	34,0	30,0
Manufacture of computers and electronic instruments	6,1	6,5	8,6	8,7	7,7	10,7	8,8
Manufacture of electrical equipment	24,2	26,8	25,0	20,4	19,3	15,3	13,3
Manufacture of motor vehicles and trailers	38,7	37,4	33,4	35,9	26,3	23,1	15,5
Furniture production	21,4	21,5	19,2	16,4	15,8	12,0	11,8
Manufacture of other machinery	32,4	36,6	38,0	30,8	28,6	18,5	17,4
Supply of electricity and gas	31,2	30,1	29,3	26,2	28,1	28,0	28,0
Water supply and wastewater management	15,8	17,0	17,2	17,5	17,1	32,3	32,4
Industry total	592,4	605,3	553,5	458,5	438,9	412,1	377,5

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia, Statistical Yearbook 2002-2017.

Manufacturing, in the observed period, recorded the largest absolute decline in formal employment of 216,400 employees. In real terms, this drop was statistically reduced by about 100,000 persons in the last two years of the observed period. Taking into account the employment of assisting household members and the self-employed is not a guarantee of year-round work engagement of the aforementioned categories. Therefore, this data should be taken into account with a great deal of reserve, that is, full year employment in this sector of industry should be taken into account.

During the observed period, employment growth in individual years was recorded in the production of rubber and plastics, due to successful privatizations and export orientation of the manufacturers of this industry.

Continuous employment growth was recorded only in the manufacture of computer equipment. Positive developments in this industry are the result of the successful export performance of several newly formed domestic private companies.

All other branches of the manufacturing industry recorded a decline in employment as a result of a continuous decline in production during the first decade of the transition processes.

The biggest drop was recorded by the labor-intensive branches, which, after the liberalization of the foreign trade regime, were the first to come under the influence of competition from fast-growing developing countries, especially China and Turkey.

A comparative analysis of employment problems among countries in the process of structural adjustment indicates that the Republic of Serbia was a rather extreme example of a low-employment country. In addition, the employment structure was very unfavorable. One of the questions that arises is: what are the root causes of this condition and what is their relationship to the process of implementing the structural adjustment concept?

The key reasons should be sought, of course, in the process of the structural adjustment of the economy and the chosen model of privatization. The determination to sell capital, as the sole model of privatization, is undoubtedly the root cause of these developments. The interest of top quality investors has been relatively quickly exhausted by the purchase of successful companies, market monopolies and commercial real estate companies. The mass of less interesting companies, mainly in the industrial sector, through failed privatizations and without interested buyers, ended up in bankruptcy or liquidation.

The picture would have probably been, in many respects, different if the recapitalization had bridged the problem of the lack of solid customers and provided a chance for business restructuring of these companies.

The worsening labor market situation was also significantly influenced by the wage tax reform of 2001, which greatly aggravated the situation in the labor-intensive sectors. By introducing a proportional 14% payroll tax rate and setting a minimum contribution base of 40% of average earnings, a regressive wage taxation system was actually introduced, favoring capital-intensive investments with above-average earnings. "The tax wedge on total labor costs by the end of 2006 for a person earning only a third of the average salary was 47.1%, for a person earning an average salary that wedge was less than 42.2%, to fall further to only 34.5% for a person who earned as much as eight average salaries, after calculating the additional annual income tax" (Arandarenko, 2009, p. 232.). This, on the one hand, sent a signal to foreign investors that Serbia was less interested in labor-intensive projects

with below-average salaries and, additionally prevented formalizing employment in small, labor-intensive companies that have established mass.

This system contributed to the collapse of enterprises employing unskilled labor and further hampered the privatization process in the labor-intensive industries and regions with predominantly such industries. The regressive system of wage taxation influenced the volume and structure of foreign direct investment and facilitated their arrival in competing countries.

In addition, it should be noted that changes in the structure of gross domestic product have significantly contributed to the dynamics of the decline in employment. The rapid growth of the services sector, despite its labor-intensive character, has not led to a more extensive relocation of employment. Due to the negative resilience, employment in this sector has been moderately reduced.

The real sector is, therefore, prospectively the only basis for solving this burning problem. This is certainly the biggest limiting factor in the conditions of optimistic scenario in the future economic development.

4. MOVEMENT OF THE FOREIGN TRADE EXCHANGE INDUSTRY

Changes in the foreign trade of the Republic of Serbia after 2000 are a direct consequence of the internal structural imbalances and the chosen model of economic growth. The chosen (spontaneous) growth model, based on stimulating domestic demand, was financed by copious borrowing from abroad, regardless of the industry's ability to repay its growing debts through export.

The relatively high economic growth in that period, with the rapid and unsuccessful privatization of the industry, was accompanied by changes in the economic structure towards the then more profitable service sectors, in accordance with the interests of the potential investors.

Commodity flows in the industry were decisively driven by the rapid liberalization of the foreign trade regime, under conditions of real appreciation of the national currency, which opened the door to dynamic growth in import.

The low competitiveness of domestic production, with cheap foreign exchange, has been further exacerbated so that the industry sector has been stifled, even more vulnerable to the effects of a prolonged economic blockade. In essence, this was an elegant way of concealing internal imbalances and turning them into external imbalances, with long-term negative effects on the national economy.

These processes were reflected through the constantly high foreign trade deficit, which, with a tendency of continuous growth, culminated in 2008, when it reached the level of \$ 13.35 billion, which was 7.5 times more than in 2000.

As a result of the economic crisis, the volume of foreign trade with the world dropped in 2009, leading to a significant reduction in the trade deficit. The slow and insufficient growth of export was accompanied by a very dynamic growth of import. In terms of export, only in 2006, with the separation of Montenegro, Serbia reached its 1990 level. However, except for export to the former Yugoslav republics, this goal was only achieved in 2008. The huge growth of import was due to the long stagnation of industrial production, as well as the benefits created by inconsistent economic policy.

Despite the tendency of export growth in the first ten years of transition, it can be stated that the long-term characteristic of our economic development is a high foreign trade deficit, high dependence of export growth on import growth and low coverage of import by export. The correlation between export and import flows is a consequence of the pronounced import dependence of our industry and the structural imbalance between the underdeveloped raw material base and the capacity of the processing industry. Hence the unsatisfactory level of coverage of import by export. In that period, it was still far from the level of 77.4%, from 1990, so it was only in 2009 that it exceeded 50%.

The export of the Serbian industry in 2008 amounted to over US \$ 10.5 billion, accounting for 96.34% of total export. Within the industry, nearly 98% of export were generated by manufacturing, with \$ 10.34 billion reached. The largest exporters were base metal production with 20.67% of total export, food industry with 14.01%, manufacture of chemicals and chemical products with 9.51%, mechanical engineering with 6.99%, rubber and plastic production with 6, 32% and textile industry at 5.98%. The export of the first five industries accounted for over half of Serbia's export (Table 6).

Table 6. Balance of foreign trade of Serbia from 1990. to 2010.

Year	Export in mil. (rsd)	Import in mil. (rsd)	Export in mil. (Euro)	Imports in mil. (Euro)	Export in mil. (\$)	Import in mil. (\$)	Export / Import in mil. (\$)	% export in import
1990	8871	11432	-	-	5453	7044	-1591	77,4
2001	112773	292691	1896	4763	1721	4261	-2540	40,3
2002	133059	259139	2192	5925	2075	5614	-3539	36,9
2003	158782	429508	2442	6589	2758	7477	-4721	38,9
2004	207035	629838	2832	8623	3523	10753	-7230	32,8
2005	299919	702280	3808	8439	4482	10461	-5980	42,8
2006	428051	878227	5102	10468	6428	13172	-6744	47,8
2007	514866	1090108	6432	13507	8825	18554	-9729	47,6
2008	603550	1340088	7429	16478	10974	24331	-13356	45,1
2009	559851	1080965	5961	11505	8344	16056	-7710	51,1
2010	762974	1280676	7393	12423	9795	16470	-6675	59,4

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia, Statistical Yearbook 2008-2010.

The import of the Serbian industry in 2008 amounted to \$ 22.3 billion, accounting for about 97.5% of total import. Within the industry, 80.71% was accounted for by import of the manufacturing industry, while crude oil and gas import, within the extractive industry, accounted for over 15% of total import.

The largest importers were the chemical industry, with over US \$ 3 billion in import or 13.19% of total import, manufacturing of machinery and equipment with 10.77%, production of basic metals with 8.62%, automotive industry with 8.02%. manufacture of coke and refined petroleum products with 4.96%, and textile industry with 4.5%.

It is noticeable that the largest exporters are also the largest importers, which speaks to the undeveloped raw material base of the domestic industry.

The largest positive balance in foreign trade in 2008 was achieved by the food industry, with over \$ 700 million in surplus. In addition, the surplus was generated by the production of base metals, metal processing, tire production and recycling.

The lowest export-import ratio was recorded in the manufacture of office and computer equipment with 0.15%, in the manufacture of motor vehicles and precision instruments with 0.16%, in the manufacture of radio and television equipment with 0.23%, and in the mechanical industry with 0.31%.

In the first decade of transition, the regional orientation of Serbia's export industry has significantly changed compared to the previous period. While in the early 1990s, almost two-thirds of the Serbian export were exported to developed countries, after 2000, an average of 55% of export were made to the EU region. Over 30% of export to the CEFTA countries, mainly to the former Yugoslav republics, were completed. Despite exceptional customs relief, export to Russia and other CIS countries have been very modest.

Obviously, a more serious recovery of export could not have taken place without the consolidation of the industrial production. Its slow growth is also a sign that Serbia did not have enough goods to export and that the issue is at the core of the foreign trade deficit problem.

In addition, the high correlation of export growth with import growth is a clear signal that it must have gone in the direction of alleviating structural imbalances in the industry and that the development strategy should in part be directed towards import substitution, however anachronistic it may sound.

CONCLUSION

At the beginning of the 21th century, the Republic of Serbia opted for accelerated reforms that were based on the then-current doctrine of transition. The results of such a determination were, at first glance, satisfactory. Namely, during the implementation of the mentioned model, in the period from 2001 to 2008, that is, until the onset of the economic crisis, the average annual rate of economic growth was at a relatively high level (5 to 6%).

However, such growth, accompanied by significant imbalances (internal and external), was structurally inadequate to address the problem of high unemployment, while the change in economic structure was too abrupt, aimed at the growth of the then more profitable, service sector and almost unsustainable (industry participation in GDP was reduced to only 17.4%). Based on the above, it can be concluded that the high growth rate does not necessarily provide for the desirable changes in the structure of the economy.

Therefore, after ten years of implementation of the aforementioned concept of structural adjustment of the economy, the Republic of Serbia was forced to change the model of economic growth, which resulted in the drafting and adoption of a document titled Strategy and policy for the development of industry of the Republic of Serbia from 2011 to 2020, with a new growth model. Changing the model of economic growth of the Republic of Serbia represented a development necessity.

The key change, of a structural nature, is contained in the foundation of future economic growth on the growth of industry and the relative increase in its share in the creation of gross domestic product, assuming a dynamic growth of investments, instead of the previous growth of domestic consumption.

Future industrial growth should primarily be based on the growth of the manufacturing industry, with a change in its structure, with the dominance of the most propulsive industries affected by rapid technical progress, based on knowledge and innovation, and with a shift in its export orientation, primarily towards the European Union market.

REFERENCES

- Арандаренко, М. (2009). Замосленоса између трансзиције и економске кризе. (Employment between transition and economic crisis.). Београд: *Транзиција у Србији - Глобална економска криза*.
- Аранђеловић, З., Глигорјевић, Ж. (2008). *Национална економија*, (National economy). Ниш: СВЕИ.
- Глигорјевић, Ж. (1999). Утицај агресије НАТО-а на својинску трансформацију југословенске привреде, (*The Impact of NATO Aggression on the Property Transformation of the Yugoslav Economy*). Ниш: *Економске теме број 1-2*, стр. 21-30.

- Глигоријевић, Ж. (2019). *Економика индустрије, (Economics of industry)*. Ниш: СВЕН.
- Глигоријевић, Ж., Марјановић, В., (2016). Утицај привредног система на привредну структуру (анализа на примеру Републике Србије). (Impact of the economic system on the economic structure (analysis on the example of the Republic of Serbia)) *Антикризне политике и посткризни процеси: изазови економске науке*, Ниш: Економски факултет.
- Глигоријевић, Ж., Ђоровић, Е., (2018). *Економика индустрије. (Economics of industry)*. Ниш – Нови Пазар: Државни Универзитет у Новом Пазару.
- Ђукић, П. (2009). Економски раст, стабилност и запосленост у 2010: Како из кризе (а да то не води у нову). (Economic Growth, Stability and Jobs in 2010: Getting Out of the Crisis (Without Leading It to the New)). *Економска политика Србије у 2010. године - Ка новом моделу макроекономске стабилности*, Београд: Научно друштво економиста.
- Ковачевић, М., (2008). Реалне и виртуелне перформансе привреде Србије у периоду 2000-2007. године. (Real and virtual performance of Serbian economy in the period 2000-2007.) *Текућа привредна кретања, економска политика и структурне промене у Србији 2007/2008. године*, Београд: Научно друштво економиста.
- Поповић, Т., (1996). *Основе транзиције и програм приватизације (случај Југославије). (Fundamentals of Transition and Privatization Program (The Case of Yugoslavia))*. Београд: Институт економских наука, стр. 20.
- Раичевић, В., Ђоровић, Е., (2010). Либерализација трговине са Турском и њен утицај на текстилну индустрију Србије. (Trade liberalization with Turkey and its impact on Serbia's textile industry.). Нови Сад: *Право - теорија и пракса број 2*.
- Република Србија, Агенција за приватизацију. *интерни подаци* (the Republic of Serbia, Privatization Agency, internal data)
- Савић, Љ., (2006) Приватизација - велики успех или транзициона заблуда. (Privatization - a great success or a transitional misconception). Београд: *Економски анали*, април стр. 238.
- Стаменковић, С., Ковачевић, М., Вучковић, В., Николић, И., Бушатлија, М., (2009). *Економска политика у 2010. години: Ка новом моделу равнотеже. (Economic policy in 2010: Towards a new equilibrium model.)* Београд: Научно друштво економиста.
- Ђоровић, Е., (2012). *Улога текстилне индустрије у процесу структурног прилагођавања привреде Србије. (The role of the textile industry in the process of structural adjustment of the Serbian economy)* (докторска дисертација) (Phd thesis), Ниш: Економски факултет.
- Ђоровић, Е., (2010). Текстилна индустрија Србије у процесу либерализације трговинских односа. (Serbian textile industry in the process of liberalization of trade relations.). Ниш: *Економика број 2*.
- Ђоровић, Е., (2011). *Могући доприноси текстилне индустрије јачању извозне оријентације привреде Србије. (Possible contributions of the textile industry to strengthening the export orientation of the Serbian economy)*. Косовска Митровица: ЕС.НБЕ.
- Ђоровић, Е., (2012). Ефекти приватизације текстилне индустрије Србије. (The effects of privatization of the textile industry of Serbia.). Ниш: *Економика број 2*.
- Ђоровић, Е., Јовановић, П., Ристић, Л., (2013). Current Trends on the World Textile Market and the Competitiveness of the Serbian Textile Industry. *Fibres&Textiles in Eastern Europe* 5 (101), Lodz.
- Цветковић, М., (2007). *Изјава за Политику, („Политика“ daily newspaper statemen)*, Београд, 27. септембар 2007. године.

- Церовић, Б. (2004). *Економика транзиције, (Economics of Transition)* Београд: Институт економских наука, стр. 16.
- Шошкић, Д., (2009). Промене структуре БДП и могуће мере економске политике. (Changes in GDP structure and possible economic policy measures.) *Економска политика Србије у 2010. години – ка новом моделу равнотеже*, Београд: Научно друштво економиста.

РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ У ИНДУСТРИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ТОКОМ ПРВЕ ДЕЦЕНИЈЕ 21. ВЕКА

Живорад Глигоријевић^{1*}, Енес Ђоровић², Александар Манасијевић¹

¹Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш, Република Србија

²Државни универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар, Република Србија

Резиме

Почетком прве деценије 21. века, са значајним закашњењем у односу на земље са планском привредом, Република Србија отпочела је са спровођењем убрзаних реформи применом општеважеће доктрине о транзицији заснованој на препорукама Вашингтонског консензуса (макроекономска стабилизација, изградња тржишта и тржишних институција, приватизација и реструктурирање предузећа и либерализација у економској политици), односно са спровођењем процеса структурног прилагођавања (транзиције) применом неолибералног („спонтаног“) модела раста у циљу изградње тржишно-конфигурисаног привредног система. Циљ овог процеса био је економски дубоко заснован, јер приватна својина, тржишне институције, конкуренција и предузетништво не уводе се ради себе самих или ради остварења радикалних политичких и/или идеолошких заокрета, већ ради повећања ефикасности појединих привредних структура.

На конкретној реализацији основних елемената концепта структурног прилагођавања привреде Републике Србије успостављен је развојни модел, који је требало да резултира релативно брзом консолидацијом привредних прилика у односу на друге земље. Емпиријска основа за такву одлуку били су јасно изражени развојни процеси током 90-их година 20. века и резултати већ предузиманих активности структурног прилагођавања ка тржишној привреди. Међутим, спонтано деловање тржишног механизма, у условима делимичне макроекономске стабилности, имало је за резултат усмеравање привреде Републике Србије ка страниој штедњи, несразмерном расту сектора неразмењивих добара и услуга и прегревању домаће тражње, као основног покретача раста. Немогућност аутономног или делимично аутономног стварања сопствених извора раста, на једној страни, и наставак спирале задуживања у иностранству, на другој страни – представљали су кључне синтетичке показатеље тадашњег стања привреде. При томе, према мишљењу бројних аутора, развојни процеси у индустрији, њен положај у новоформираној привредној структури земље, као и структурне промене унутар саме индустрије – један су од кључних узрока негативних развојних токова. Изречене оцене су једноставно проверљиве увидом у релевантну емпиријску анализу развојних процеса у индустрији током прве деценије 21. века.

Дугогодишње акумулирање макроекономских дефицита довело је до конфигурације развојних процеса који се, најкраће, могу означити као неодржива путања раста. Очекивања протагониста овог, теоријски заокруженог, модела нису се остварила. Било је неопходно да се, што пре, одступи од идеје о „спонтаном” расту. Због тога је Република Србија била принуђена да, после десетогодишњег периода спровођења неolibералног концепта структурног прилагођавања привреде, приступи промени модела привредног раста. У том смислу, општа сагласност о постојању озбиљних развојних проблема, како у научној и стручној јавности тако и међу тадашњим ствараоцима економске политике, резултирала је изработом и усвајањем документа под називом Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011. до 2020. године, са новим моделом раста.

Промена модела привредног раста Републике Србије представљала је развојну нужност, која је у први план истакла: отклањање слабости фискалног система, стварање потребног баланса у изворима финансирања раста уз промену структуре бруто домаћег производа и јачање конкурентности домаће извозне привреде. Кључна промена, структурног карактера, садржана је у утемељењу будућег привредног раста на расту индустрије и релативном повећању њеног учешћа у стварању бруто домаћег производа, уз претпоставку динамичног раста инвестиција, уместо дотадашњег раста унутрашње потрошње. Будући индустријски раст требало је, преваходно, да се заснива на расту прерађивачке индустрије, уз промену њене структуре, са доминацијом најпропулзивнијих грана захваћених брзим техничким напретком, заснованим на знању и иновацијама и уз промену њене извозне усмерености, првенствено према тржишту Европске уније.

ПРАВО И ПОЛИТИКА
LAW AND POLITICS

THROUGH OFFENDERS' EYES: A PILOT STUDY ON EXPERIENCING SUPERVISION IN SERBIAN CRIMINAL JUSTICE SYSTEM

Ana Batrićević^{1*}, Jelena Želeskov Đorić²,
Boban Petrović¹, Branislava Knežić¹

¹Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

²Australian College of Applied Psychology, Sidney, Australia

**a.batricevic@yahoo.com*

Abstract

Probation and parole are intended as alternatives to incarceration for eligible offenders. In various European jurisdictions research studies indicated the importance of the offenders' perspective in supervision; however, the contribution of this factor is still unclear and underexplored. In the present study, we explored the offenders' experience of the supervision process, based upon the experience of 22 convicts. To understand the offenders' experience, we used the newly constructed tool, Eurobarometer, which measures eight core domains of offender supervision. The pilot study was conducted in Belgrade and was a part of the European Cooperation in Science and Technology initiative (COST) which was implemented in eight European jurisdictions. Results confirmed that the offenders' perception of supervision can be significant in various domains of offenders' life and that Eurobarometer can be significant in capturing that experience.

Key words: offenders, supervision, probation, criminal justice, alternative sanctions.

ИЗ УГЛА ПРЕСТУПНИКА: ПИЛОТ-СТУДИЈА О ИСКУСТВУ НАДЗОРА У КРИВИЧНОПРАВНОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

Апстракт

Пробација представља алтернативу затварању за подобне осуђенике. У различитим правним системима у Европи, истраживања су указала на значај посматрања надзора из перспективе осуђеника, али допринос овог фактора још увек није сасвим јасан нити довољно истражен. У овој студији истражено је на који начин преступници доживљавају процес надзора, и то на основу искуства 22 осуђеника. Како би се разумело искуство преступника, коришћен је ново-осмишљени инструмент – Еуробарометар, који мери осам кључних домена надзора преступника. Пилот-студија спроведена је у Београду и представља део Европске иницијативе за сарадњу у науци и технологији (ЦОСТ), која је приме-

њена у осам европских правосудних система. Резултати истраживања потврдили су да начин на који преступници перципирају надзор може бити значајан у различитим доменима њиховог живота, као и да Еуробарометар може допринети остваривању увида у то њихово искуство.

Кључне речи: преступници, надзор, пробација, кривично право, алтернативне санкције.

INTRODUCTION

In each contemporary stage of substantial criminal justice reform, including the progressive period, the “decarceration” movement in the 1960s, the push for “intermediate sanctions” in the 1990s, and the initial stirrings of reform in the present-day period, probation has been promoted as a cheaper and more effective alternative to custodial sanctions (Phelps, 2013). The effects of imprisonment on recidivism have been investigated in recent years in an attempt to provide further information and broaden knowledge regarding incarceration and its effect on offenders in various criminal justice systems. According to the research studies, imprisonment tends to produce recidivism with increasing effects on perpetrators compared to probation (Mitchell, Cochran, & Mears, 2016), while lengthier terms of incarceration do not reduce recidivism, but may even boost it (Mears, Cochran, & Bales, 2016).

Incarceration either exerts little influence on the offenders' re-socialization or may even be criminogenic (Nagin & Matthew, 2013). Although the empirical evidence is inconsistent, the support for the argument that offenders placed on probation are less likely to re-offend than those sentenced to prison is confirmed across research studies (Spohn & Holleran 2002; Green and Winik, 2010; Phelps, 2013). The costs of imprisonment, prevention of recidivism and reoffending rate have contributed to the expansion of various alternative or community-based sanctions and measures in most European and worldwide jurisdictions (McNeill, 2013). Probation does not require individuals to leave their families, quit their jobs, and cycle back and forth into and out of their communities, while community sanctions improve the re-socialization through the community engagement and provide the opportunity for offenders to participate in social and pedagogical treatment (Phelps, 2013; Želeskov Đorić & Batričević, 2014; Želeskov Đorić, Batričević, & Kuzmanović, 2014). Additionally, the offenders' stigmatization is minimized and elements of restorative justice are included (Ćopić, 2015, p. 7).

In the majority of jurisdictions rehabilitation, retribution and reparation are considered as the main purposes of probation (McIvor, Beyens, & Blay, 2010). Depending on national legislation, alternative sanctions may include various activities such as the fulfillment of particular obligations, drug or alcohol abuse treatment, psychological counselling, and assistance, community service, compensation of damage for the victim, etc.

Some of these activities may be accompanied by surveillance – whether electronic or through regular meetings with the supervisor (Želeskov Đorić & Batrićević, 2014, p. 76). Community sanctions are defined as "the sanctions and measures which maintain the offender in the community and involve some restriction of his liberty through the imposition of conditions and/or obligations, and which are implemented by bodies designated in law for that purpose" (Council of Europe, 1992, p.11). The term designates any sanction imposed by a court or a judge, and any measure taken before or instead of a decision on a sanction, as well as ways of enforcing a sentence of imprisonment outside a prison establishment (Council of Europe 1992, p.11). The use of the term 'measures' or 'sanctions' implies to measures imposed pre-court and/or in lieu of prosecution, rather than restricting our attention to those that are imposed by judicial or quasi-judicial bodies (McNeill, 2013). For the purpose of this research, community sanctions are defined as:

"Sanctions and measures that maintain the offender in the community and involve some restriction of his liberty through the imposition of conditions and/or obligations, which are implemented by bodies designated in law for that purpose" (Dumescu, 2013, p. 418).

These include community service, a conditional sentence with protective supervision and enforcement of imprisonment in the premises of the offender's permanent or temporary residence. Pre-trial measures and measures applied during criminal procedure designed to avoid or stop criminal procedure are not included in the definition. For the purpose of this paper, the term 'community sanctions' does not include the following measures: conditional release with protective surveillance (i.e. the cases in which the measures of protective surveillance are imposed alongside with conditional release), special measures that are imposed on the perpetrators of criminal offences against sexual freedom committed against juvenile persons in accordance with the Law on Special Measures for the Prevention of Criminal Offences against Sexual Freedom Committed against Juvenile Persons.

Community service is imposed on the offenders who committed criminal offenses for which imprisonment is up to three years or a fine is prescribed and it has been introduced to the Serbian System of criminal law in 2005, when Criminal Code, that came into force in 2006, was adopted (Želeskov Đorić, Batrićević, & Petrović, 2015, p. 81). It includes any kind of socially acceptable and useful work that does not offend human dignity and that is not performed with the intention to obtain material (financial) benefits. It cannot be shorter than 60 hours and may not exceed 360 hours. On a monthly basis, it may not exceed a 60 hours' period and has to be conducted in the term between one and six months. Community service cannot be imposed on the offender without his consent. If the offender fails to fulfill all the obligations imposed within the punishment of community

service, the court can replace it with imprisonment (Criminal Code of the Republic of Serbia, 2005, Paragraph 52).

Community Service must not endanger the health and safety of the convicted person and has to be conducted within a legal person that performs activities of public interest, particularly humanitarian, medical, environmental and communal jobs (Paragraph 39, Law on the Execution of Non-custodial Sanctions and Measures,). The convicted person is obliged to complete the community service within the agreed term and in the manner that has been determined by the program. If the convicted person severely neglects his or her working obligations, the Probation Officer shall have a conversation with him or her, give him or her necessary advice and warn him or her about the consequences of such behavior. However, if, even after the warning, the convicted person continues to seriously neglect his or her obligations, the Officer shall inform the court and the Probation Office about that fact, as well as about all relevant facts, circumstances and reasons (Paragraph 43).

Conditional sentence can be imposed if the punishment determined by the court does not exceed a two years' period. When imposing this sanction, the court takes into consideration the personality of the offender, his previous life, his behavior after offending, the degree of his guilt and other circumstances under which the offense has been committed. A conditional sentence cannot be imposed on the offenders who have committed offenses for which imprisonment exceeding 10 years' period, or a more severe punishment, is prescribed. Also, the conditional sentence cannot be imposed if less than 5 years have passed from the moment when the judgment, by which the punishment of imprisonment for an offense committed with premeditation was imposed on the offender, became legally binding. Protective supervision can be added if after taking into account the offender's personality, previous life, and behavior after committing the offense, and, in particular, his attitude towards the victim of the offense, the court estimates that protective supervision will contribute to the accomplishment of the purpose of the conditional sentence. It can be accompanied by some of the obligations, enumerated in Paragraph 73 of Criminal Code.

The execution of imprisonment in the premises of offender's permanent or temporary residence can be imposed if the imposed sentence does not exceed one year and if the offender's personality, previous life, behavior after the commission of the criminal offence, degree of guilt and other relevant circumstances suggest that the purpose of punishment can be accomplished in that way. It cannot be applied on the offender who committed a criminal offense against marriage and family if the offender and the victim live in the same household (Criminal Code of the Republic of Serbia, 2005, Paragraph 45, Subparagraph 5). Electronic supervision is applied by the Probation Office in cooperation with the police and the device for locating the convicted person is set in accordance with Paragraph 17 of

the Law on the Execution of Non-custodial Sanctions and Measures (Paragraph 22). The convicted person is not allowed to leave the premises of his or her permanent residence except in the cases enumerated by the law. However, he or she may dwell outside these premises for a maximum of 2 hours per day between 1 and 5 p.m. If the convicted person abuses his or her rights, the Director of the Administration for the Enforcement of Criminal Sanctions may ban them (Paragraph 23).

The cases in which the convicted person may leave the premises of his or her residence (after submitting an appeal to the Director of the Administration for the Enforcement of Criminal Sanctions and receiving his or her positive decision) are enumerated by Paragraph 24 of the Law on the Execution of Non-custodial Sanctions and Measures, and primarily refer to urgent situations such as medical assistance, professional engagement, education etc. The Probation Officer informs the Court if the convicted person violates his obligations, as well as about the circumstances that might avert the enforcement of the sentence (Paragraph 28, Law on the Execution of Non-custodial Sanctions and Measures). Paragraph 30 of the previously cited Law empowers the Probation Officer to check (either personally or via phone call) whether the convicted person is present in the premises of his or her residence or at another place determined within the application program, without previous warning, as well as to interview his family members and employer.

Although the aforementioned legislative framework does provide for the application of community sanctions in accordance with international standards, the Regular Annual Report of the Protector of Citizens of the Republic of Serbia suggests that “the alternative sanctions system of the Republic of Serbia still does not have sufficient capacity and scope” (Protector of Citizens, 2015, p. 135). Due to a shortage of staff and equipment needed for the implementation of alternative sentencing, those sentences that are imposed are hardly ever enforced (Protector of Citizens, 2015, p 135). In spite of these problems, the European Commission's Report on Serbia's progress towards the European Union in 2017 suggests that there has been some upgrading regarding the enforcement of community sanctions in Serbia. The Report has confirmed that pilot projects in cooperation with local self-governments and civil society on alternative sanctions and reintegration continued and proved successful in the past year. Since the Republic of Serbia is determined to further improve its system of community sanctions, conducting a series of multidisciplinary scientific research on various aspects of this part of the penal system seems inevitable. This particularly refers to the impacts of community sanctions on the reduction in the prison population, the socialization of offenders and the prevention of recidivism.

Why does the offenders' opinion matter?

It is universally accepted that punishment includes a loss, suspension or circumscription of rights. It is also undoubted that a punishment may never involve the denial of all rights and slip into cruelty and oppression. That is the reason why the Council of Europe Recommendations such as the European Prison Rules and the European Probation Rules represent valuable guidelines to clarify which rights are to be defended and promoted for people subject to punishment, and which may be taken away from them or reduced (Canton, 2016). This also affects community sanctions, in the case of which, the consent of the offender and his willingness to cooperate with the representatives of the penal system and even with the victim has special importance. Numerous legislations insist on the consent of the offender before the imposing of certain community sanctions, which makes them in this respect unique. Apart from having a strong ethical connotation, the offender's consent is also considered a sign of his readiness to comply and to cooperate actively (Canton, 2016).

The aforementioned does not refer solely to formal consent, given prior to the imposing of some community sanctions such as community service, for example, but also to the offender's willingness to play an active role throughout the entire process of the enforcement of the community sanction. The offender's willingness not only to comply with the obligations derived from his community sanction but also to truly and sincerely embrace the process of re-socialization and social re-integration and abandon his criminal behavioral pattern depends on numerous circumstances. Among them, the offender's attitude towards the imposed obligations, the circumstances under which they are to be fulfilled, the probation officer(s), the offense itself and the victim can have a serious impact on the success of the re-socialization and prevention of re-offending. Therefore, the importance to observe the entire process of supervision from the offenders' perspective is crucial. In this context, the aim of the pilot study was to explore the experiences of supervision in Serbian criminal justice system from the perspective of the offenders themselves.

METHOD

Measures and procedure

The data collected in this research were gathered through a structured pan-European quantitative survey, the Eurobarometer on Experiencing Supervision (EES) developed within the Experiencing Supervision Eurobarometer subproject under the Cost Action (IS1106) on 'Offender Supervision in Europe' (Flynn & Little, 2016). According to Durnescu, Kennefick, & Sucic (2018), the development of the survey was methodologically based on Bieker (1982) and Cornel (2000) writings. The

survey was developed and tested across eight jurisdictions (Croatia, England, Ireland, Lithuania, Norway, Romania, Serbia, and Spain) and the results of this pilot study have been published recently (Durnescu, Kennefick, & Sucic, 2018). The instrument measures eight core domains of supervision: Supervision as a human service, Offender's perception regarding the supervisor, The relationship between the offender and the supervisor, Supervision and the practical help, Supervision and compliance, Breach practice, Supervision and rehabilitation and the offender's involvement and participation (Durnescu et al., 2018). The instrument consists of 55 items, and each dimension is reflected in two or more items in the questionnaire (Durnescu & Grafl, 2015). For the purpose of this article, we re-analyze the instrument and find that the items indicate three broad dimensions of the experiencing supervision by offenders: the general experience of supervision, the perception of the relationship with the probation officer, and the Perception of the current impact of the sanction on various social life aspects.

Participants

Due to the lack of financial means and restricted Eurobarometer subproject duration, but with the aim to create a more comprehensive picture about the offenders' experiencing supervision, the data were gathered from a small convenient sample of respondents, with different backgrounds and characteristics. The sample was created through the assistance of the offender supervisors, who provided the contact between researchers and respondents available in the moment of conducting of this pilot study. The respondents were included in the study on a voluntary basis.

The sample comprises 22 persons who have been imposed one of the following alternative sanctions: 1) conditional sentence with protective supervision including protective measures (4 persons, 18%), 2) execution of imprisonment in the premises of offender's permanent or temporary residence with electronic surveillance (7 persons, 32%), 3) execution of imprisonment in the premises of offender's permanent or temporary residence without electronic surveillance (11 persons, 50%). Altogether 17 persons (77%) are male and their average age is 39 ($SD=9.58$, $Range=22-57$ years). When it comes to education, 16 persons (73%) have graduated from high school, 4 (18%) have graduated from elementary school, 2 (9%) have got higher, i.e. high education and 2 (9%) were attending school when this survey was conducted. When employment is concerned, 7 (32%) persons were employed at the time when the survey was conducted. Out of them, 6 had a full-time job (at least 35 hours a week). Only 1 person was a social services beneficiary. In total, 10 persons (45%) live alone – either as singles (8.35%) or as divorced (2.10%), whereas 12 persons (55%) live in a family, out of which 9.41% are married and 3.14% are not. One-half of the surveyed persons (11) have children – 6 of them have got 1 child and 5 have 2. When housing is considered, 13 persons (59%) live in the apartment or the house of

their family members, 8 (36%) live in their own apartment, and 1 person lives in a rented apartment. When it comes to the history of offending when they committed the first offense they were, on average, 25.8 years old although the age range of the first offense varies between 16 and 46 years. The majority of them (10.45%) have been arrested only once in their life, but 4 of them (18%) have been arrested for more than 10 times. Moreover, 10 persons (45%) have not previously been sentenced to imprisonment, whereas 2 persons (10%) have been imprisoned twice or more. They have been sentenced for committing the following offences: illegal production, keeping and circulation of narcotics, crimes against property such as theft, aggravated or compound larceny, grand larceny, and robbery, family (domestic) violence, failure to provide maintenance, mediation in prostitution, criminal offences against road traffic safety and abuse of office. In total, 8 persons (35%) have not previously been under the supervision, 10 (45%) have been once, and 4 (18%) have been under the supervision for more than 2 times.

RESULTS

The Perception of Current Sanction

The alternative sanctions on the participants have mostly been imposed for the following criminal offences: illegal production, keeping and circulation of narcotics, crimes against property such as theft, aggravated or compound larceny, grand larceny, and robbery, family (domestic) violence, failure to provide maintenance, fraud, accepting bribery, various forms of falsifying and criminal offences against road traffic safety. In average, the imposed punishment lasts for 12.95 months ($SD=9.01$). The shortest punishment imposed lasted for 4 months and the longest for 36 months. Most common punishments are those of 12 months (7 persons, 32%) and 6 months (5 persons, 23%). At the moment when the survey was conducted, the average duration of supervision was 6.24 months ($SD=4.74$). The shortest duration was 2 and the longest 22 months. The participants said that they were obliged to spend time in their house or apartment with limited free time (maximum of 2 hours), to answer the calls of the probation officer, to write appeals in case they wanted to leave the premises of their residence, to respect the obligations of "house prison". Their alternative sanctions comprised some other measures as well, including obligatory psychiatric treatment, i.e. sessions with the psychiatrist once in two months and meetings with the probation officer once a month. In total, 79% of the participants claimed that they fully agreed with their obligations within alternative sanctions. Altogether 4 persons (18%) stated that they did not find the enforcement of punishment difficult. Nevertheless, they emphasized the following as the hardest aspects of their sanctions: not being able to work and provide the same amount of financial income as they used to prior to the sanction, limited freedom of movement and spending a lot of time at home –

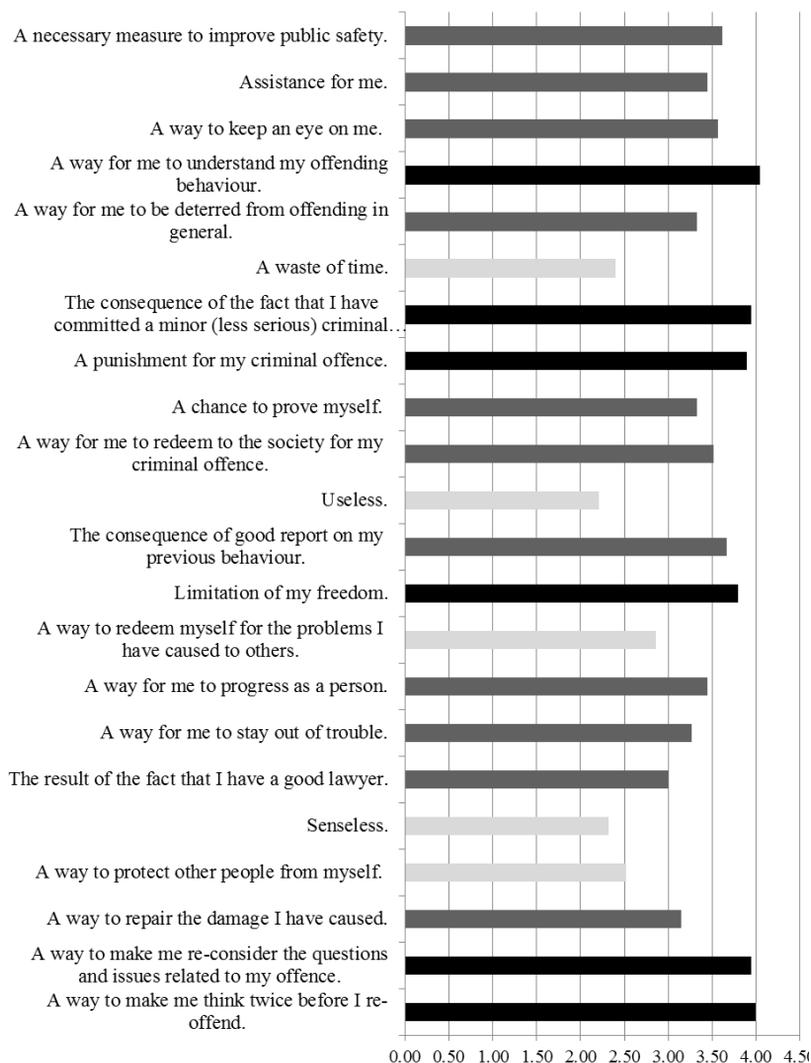
as one of them said: “*I can’t take my children to the park*”. Loneliness was also mentioned as one of the issues therein.

On the other hand, being able to spend their time at home with their families, having 2 hours of spare time and not being in prison were pointed out as the best aspects of the alternative sanctions. It is also important to mention that many participants highlighted the relationship with the probation officer and, as one of them stated, “*Unexpected kindness of the staff, i.e. the probation officer*”, as an easing aspect of the sanction. Moreover, it should be underlined that 3 participants did not find any aspect of their sanction difficult. Only one participant admitted that he missed the meeting with his probation officer without any justification. Also, another participant admitted that he breached his obligations related to the enforcement of sanction. In both cases, the probation officer warned the offenders about the possibility to re-initiate the criminal procedure against them.

When it comes to the inclusion of the offenders in the process of the enforcement of alternative sanctions, 76.4% of them claimed that they were involved with the development of the supervision program, 62.5% stated that they participated in the setting of supervision goals, 76.5% said that they were participating in the decision-making process pertinent to the final content of supervision program, whereas only 52.9% admitted that they were taking part in the planning of the frequency of meetings with the probation officer. It is important to mention that 29% of the offenders (i.e. 6 of them) responded they were informed about their legal right to participate in the planning of the frequency of their meetings with the probation officer. In spite of some improvement efforts in accordance with the recommendations of the European Commission, the Ombudsperson, and the non-governmental sector, the current situation in Serbian prisons including overpopulation, inappropriate physical conditions, recidivism, a high percentage of prisoners sent to closed sector etc. is still not on an appropriate level. The fact that the prisoners are isolated from their family and broader social environment, as well as their inferior position in the strict system of prison hierarchy indicate that there is a need for an extensive application of innovative alternative forms of sentencing. This particularly refers to minor (less serious) offenses and primary offenders. New forms of treatment and supervision are supposed to follow social changes and the characteristics of each individual offender such as his or her personal qualities, age, gender, educational level, type of criminal offense, family status etc. They are expected to minimize the number of harmful consequences of the conviction and enable the offenders to continue their lives without re-offending.

The data from Figure 1 show that offenders have a positive attitude towards the supervision, which they expressed through the following statements: “*a way to make me think twice before I re-offend*”; “*a way to*

make me reconsider the questions and issues related to my offence”; *“the consequence of the fact that I have committed a minor (less serious) criminal offence that does not require imprisonment”* and *“a way for me to understand my offending behavior”*. On the other hand, a part of the offenders considers supervision useless, a waste of time and a limitation of freedom.

Figure 1. Perception of Supervision

The fact that 10 participants (45%) have not previously been imprisoned, should be used as a motivation to make the supervision their

“last” sanction (Figure 2). This can be achieved with the assistance and support of professionally trained probation officers and through well-designed programs, especially when it comes to education, obtaining and upgrading of professional skills and qualifications, finishing various online courses and expanding their knowledge. Probation services should be more closely connected with the partners on the national and local level, including educational, non-governmental and employment services. That would improve the social integration of the offenders.

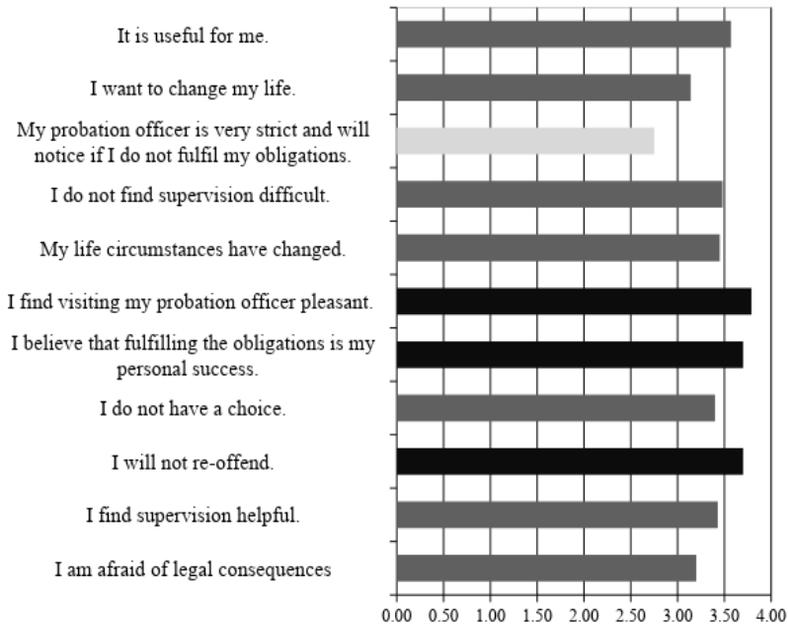

Figure 2. *The Reasons for Fulfilling the Obligations within the Sanction*

The Perception of the Relationship with the Probation Officer

The offenders stated that they were under the supervision of their probation officers for averagely 6.07 months ($SD=4.89$). The shortest period lasted for 2 and the longest for 22 months. The majority of them – 15 (68%) were under the supervision of the same probation officer throughout the entire period of the sanction enforcement, 5 persons (22%) changed the probation officer twice and 2 (10%) more than twice. 8 persons (36%) had to meet their probation officers once a month, 9 (41%) twice a month and 1 once a week. But, 4 offenders (18%) admitted that they had not met their probation officers in the past month. When it comes to the duration of the meeting with the probation officer, 7 persons (32%) said that their meetings usually lasted between 30 and 60 minutes, whereas 68% of them claimed that their meetings lasted less than 30 minutes. Offenders expressed a high level

of satisfaction when it comes to their relationship with their probation officers (AS=4.73, SD=.46, Min=4.00, Max=5.00). They perceive the role of the probation officer as advisory and supportive (10 persons or 45%) and 5 persons (23%) saw their probation officer as a friend. Some of them (4 persons or 18%) perceived the probation officer as a member of the prison staff or supervisor (2 persons or 10%). One person said that he perceived his probation officer as his counselor.

Table 1. Perception of the Role of Probation Officer

My probation officer:	M	SD
1 Dedicates to me a reasonable amount of time during our meetings.	4.27	.88
2 Works with me to help me to complete the supervision successfully.	4.23	.97
3 Treats me with respect when we meet.	4.32	.94
4 Is informed.	4.27	.98
5 Listens to me.	4.27	.98
6 Informs me about my progress during supervision.	4.00	1.02
7 Helps me to stay out of trouble.	3.82	1.40
8 Has been working together with me on defining the things I should change.	4.18	.96
9 Compliments me when I make a good decision.	4.14	.96
10 Takes care of me.	4.14	1.08
11 Understands me.	4.22	1.07
12 Is a person one can trust to.	4.32	.94
13 Is optimistic about my future.	4.41	1.18
14 Greets me in a kind and professional manner.	4.36	.95
15 Helps me with finding appropriate services.	4.32	1.09
16 Does not leave me waiting too long when visiting me.	4.16	1.34

The perception of the probation officer's role (Table 1) is more than encouraging in comparison to the attitudes of prisoners towards prison staff. It is enough to mention that in Serbian prisons, one educator sometimes has to work with around 100 prisoners, which limits his or her possibilities to implement treatment programs in a correct manner. Many prisoners do not even get the opportunity to meet their educators. In that context, statements such as: "*treats me with respect when we meet*", "*is a person one can trust to*", "*is optimistic about my future*", "*greets me in a kind and professional manner*" and "*helps me with finding appropriate services*" should be seriously considered and used as directions when it comes to the successful treatment of this category of offenders. A positive, honest and friendly relationship with the probation officer based on trust and cooperation should be treated in the same manner (Figure 3).

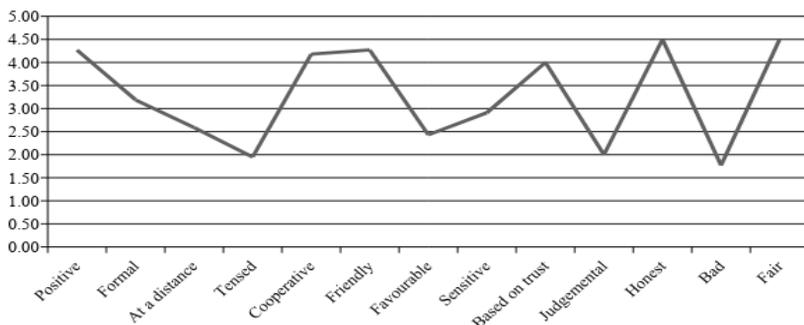

Figure 3. Relationship with the Probation Officer

Table 2 shows the needs of the offenders and the types of assistance and help that the probation officers can provide for them: to search for, find or keep a place to live, a job or a professional training or education, to avoid troubles, to resolve problems with money or debts, to obtain or maintain certain benefits such as social welfare service's help and deal with legal problems.

Table 2. The help of Probation Officer

Relationship with the Probation Officer has helped me:	f _{positive}	%
1 To search for, find or keep a place to live.	7	31.8
2 To search for, find or keep a job.	7	31.8
3 To search for, find or keep professional training or education.	8	36.4
4 To deal with legal problems.	10	45.5
5 With money or debts related problems.	7	31.8
6 To obtain or maintain certain benefits such as social welfare service's help.	7	31.8
7 To deal with legal problems.	10	45.5
8 To start or continue an appropriate rehabilitation treatment for the abuse of psychoactive substances (narcotics/alcohol).	9	40.9
9 To start or continue an appropriate psychological treatment.	11	50.0
10 To endure or control anger or other feelings.	10	45.5
11 To manage the problems with my family/partner/children.	10	45.5
12 To manage the problems with my friends or associates.	9	40.9
13 To handle my other personal issues.	11	50.0

Also, they can help with starting or continuing with an appropriate rehabilitation treatment for the abuse of psychoactive substances (narcotics/alcohol) or psychological treatment, anger management and resolving some family and personal issues.

Perception of Current Impact of the Sanction on Various Social Life Aspects

How others perceive the offenders who are serving alternative sanctions is also of great importance and can affect different aspects of their social life. Offenders themselves said that, from the beginning of

servicing alternative sanction, family members and close friends perceived them more positively (Figure 4). Toward their opinion, persons in charge of law enforcement also showed relatively positive attitudes toward them. It is very important that they do not know what their employers' and/or teachers' attitude toward them after committing the crime is and the beginning of servicing alternative sanction - this finding is very important in the context of their reintegration and social inclusion after servicing the sanction.

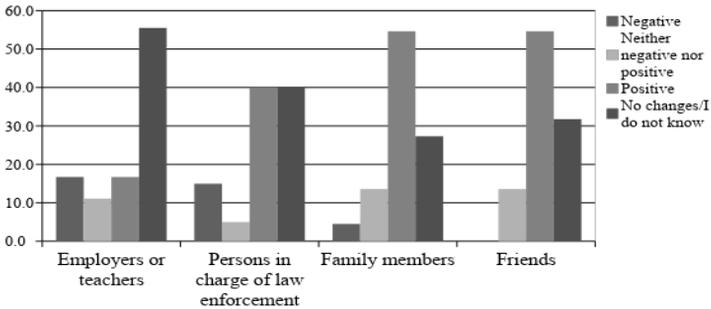

Figure 4. Perception of other people's attitude towards the offenders serving alternative sanction (%)

Offenders reported impacts of alternative sanctions on various aspects of their social life as both - positive and negative (Figure 5). They stated that relatively positive impact of servicing alternative sanctions is on their future, primarily in improved family relationships and their health status, whereas more than half of participants (62%) confirmed the negative effect of servicing alternative sanctions in terms of their financial and economic situation. These findings could be very important in the context of their reintegration and the potential risk of recidivism, as well as the organization of servicing the alternative sanctions generally.

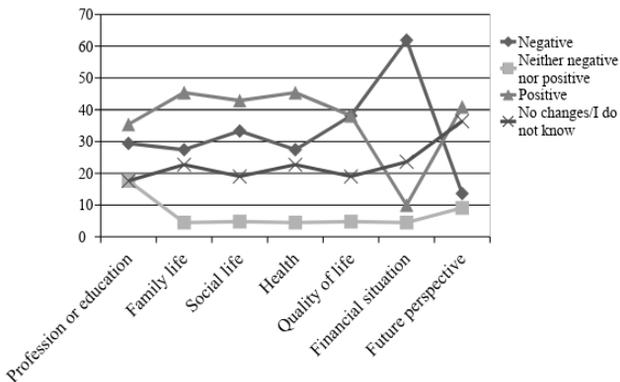

Figure 5. Perception of the impact of Current Sanction on Various Social Life Aspects (%)

DISCUSSION

Why is Probation Necessary?

There are several reasons indicating that alternative sanctions, including probation, are not only preferable but necessary measures for crime and recidivism suppression. The reality of Serbian prisons inappropriate living conditions, overpopulation, lack of professional staff members, particularly in the services for treatment, education, and employment diminishes the chances of implementing successful rehabilitation and treatment programs (Batrićević, 2011, p. 149). This contributes to a very high recidivism rate (around 60%) that has been increasing since the 1990's (Knežić, 2017, p. 191). Another factor contributing to a high percentage of re-offenders is the fact that those who have committed minor criminal offenses are often kept together with serious offenders, which increases the risk of so-called "criminal infection" (Joseph, 2013; Rosenblum, 2008; Voss, 1995).

The overpopulation of prisons is constant and the incarceration of persons serving short prison sentences only makes the prisons even more crowded. At the same time, alternative sanctions reduce the number of imprisoned persons, do not lead to the disintegration of the family, loss of friends and contacts with the social environment. Another problem affecting Serbian prisons is the fact that the number of staff members in charge of enforcing supervision is insufficient due to lack of financial resources. Furthermore, their competences and professional qualifications for working with offenders are not always appropriate. Namely, not all of them are lawyers, psychologists, andragogists or social workers. This pilot study suggests that probation officers, as well as other persons involved with the process, should treat offenders with respect, earn their trust, support and assist them in order to successfully complete the process of supervision. Without this kind of help, the majority of offenders would be exposed to the same impacts and circumstances that had led them to offending. The fact that 10 participants in this pilot study had not previously been imprisoned and that alternative sanction was their first sanction is encouraging. Namely, these persons were not and will not be exposed to "criminal infection", which, according to many researchers represent one of the key factors contributing to the increase in crime and recidivism.

The frequency of meetings between the offenders and their probation officers and the fact that the offenders are satisfied with their probation officers' approaches represent a positive example. It becomes even more important if compared with the prisoners' attitudes towards their educators, who are prison staff members. The prisons are overcrowded and the number of educators is insufficient, so there is no opportunity for prisoners to develop such relationships with their educators. The way in

which the offenders perceive their probation officers is very important for the success of their re-integration, the change of their free time activities, their professional training etc. The attitude of other persons towards alternative sanctioning and offenders who are serving them is also of great importance and can affect different aspects of their social life. This especially refers to the stigmatization or labeling of former offenders, who often face barriers to community reintegration including negative attitudes of the members of the public (Rade, Desmarais, & Mitchell, 2016). A study conducted in 2008 showed that male prisoners' (N = 450) perceived stigma was correlated with the anticipated withdrawal from society (Winnick & Bodkin, 2008). Another more recent study confirmed the positive correlation between the former prisoners' (N = 229) perceived stigma and the number of lifetime probation violations and a violent felony conviction (LeBel, 2012). This suggests that the perceived stigma is linked to the maladaptive behaviors of offenders (Moore, Stuewig, & Tangney, 2016).

Supporting the offenders to participate in various professional trainings and taking online courses during the enforcement of alternative sanction would be a very useful measure and could deter the offenders from re-offending by enabling them to obtain legal financial incomes. It is something that should be further improved and implemented in the future (Knežić, 2017, p. 170). Another problem refers to the number of probation officers and their professional qualifications. Due to the lack of prison staff and probation officers, some of them are forced to spend one part of their working hours in the prison and the other outside of the prison, with offenders under supervision. Although some of the probation officers have passed preparation training, their education should be extended, with constant upgrading of their knowledge and skills. It should also include the exchange of knowledge and experiences between colleagues on national but also on international level.

In conclusion, even though a limited number of offenders participated in this pilot study, the results are promising in terms of alternative sanctions in the criminal justice system in Serbia. The Eurobarometer is a useful tool which can capture the offenders' supervision experience and give insight into the supervision process itself, as well as provide a greater understanding of the relationship and its importance for the offenders included in the process of rehabilitation. However, future studies should try to understand the offenders' perspective and experience in the supervision process from a qualitative perspective which will definitely provide a better understanding of the areas that should be improved in the supervision process.

REFERENCES

- Batričević, A. (2011). Zaštitnik građana i poštovanje prava zatvorenika u Republici Srbiji [Ombudsperson and the Respect of Prisoners' Rights in the Republic of Serbia]. *Branitelj*, 124(1–2), 135–156.
- Canton, R. (2016). Yes, no, possibly, maybe: Community sanctions, consent, and cooperation. *European Journal of Probation*, 6(3), 209–224. doi: 10.1177/2066220314549522
- CM/Rec(2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules. Retrieved from https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cfbc7
- Criminal Code of the Republic of Serbia, Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 85 (2005), 88 (2005), 107 (2005), 72 (2009), 111 (2009), 121 (2012), 104 (2013), 108 (2014), and 94 (2016)
- Ćopić, S. (2015). Alternativne sankcije i mere restorativne pravde u Srbiji: analiza početnog stanja [Alternative Sanctions and the Measures of Restorative Justice: the Analysis of Initial State]. In V. Nikolić-Ristanović, & N. Vučković, (Eds.), *Stavovi građana i stručnjaka o alternativnim sankcijama i restorativnoj pravdi* [Attitudes of Citizens and Experts on Restorative Justice] (pp. 7–49). Belgrade: Fondacija Centar za demokratiju.
- Durnescu, I., Kennefick, L., Sucic, I., & Glavak Tkalic, R. (2018). Experiencing offender supervision in Europe: The Eurobarometer – Lessons from the pilot study. *Probation Journal*, 65(1), 7–26. doi: 10.1177/0264550517748360
- Durnescu, I. (2013). Community sanctions. In S. Body-Gendrot, M. Hough, K. Kerezi, R. Lévy & S. Snacken (Eds.), *The Routledge Handbook of European Criminology* (pp. 409–421). New York: Routledge.
- European Commission (2016). *Serbia 2016 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2016 Communication on EU Enlargement Policy*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf
- Flynn, N., & Little, R. (2016). Community Justice Files 38. *British Journal of Community Justice*, 14(1), 139–145.
- Joseph, M.M. (2013). *Seven Laws of Successful Correction and Rehabilitation: A Case against Prison*. Bloomington: Author House.
- Knežić, B. (2017). *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan* [Education of Convicts: a Way to be Free]. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Law on Special Measures for the Prevention of Criminal Offences against Sexual Freedom Committed against Juvenile Persons, Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 32 (2013)
- Law on the Execution of Non-custodial Sanctions and Measures, Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 55 (2014)
- LeBel, T.P. (2012). Invisible stripes? Formerly Incarcerated Person's Perceptions of Stigma. *Deviant Behavior*, 33(2), 89–107. doi: 10.1080/01639625.2010.538365
- McIvor, G., Beyens, K., Blay, E., & Boone, M. (2010). Community service in Belgium, the Netherlands, Scotland and Spain: a comparative perspective. *European Journal of Probation*, 2(1), 82–98. doi: 10.1177/206622031000200106
- McNeill, F. (2013). Community Sanctions and European Penology. In T. Daems, S. Snacken, & D. Van Zyl Smit (Eds.), *European penology* (pp. 170–192). London: Hart Publishing.

- Mears, D. P., Cochran, J. C., Bales, W. D., & Bhati, A. S. (2016). Recidivism: Time served in prison. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 106(1), 81–122. Retrieved from <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7581&context=jclc>
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia (2016). Serbia opens negotiating chapters 23 and 24. Retrieved from <http://www.mfa.gov.rs/en/press-service/statements/15531-serbia-opens-negotiating-chapters-23-and-24>
- Mitchell, O., Cochran, J.C., Mears, D.P., & Bales, W.D. (2016). Examining Prison Effects on Recidivism: A Regression Discontinuity Approach. *Justice Quarterly*, 34(4), 571-596. doi:10.1080/07418825.2016.1219762.
- Moore, K.E., Stuewig, J.B., & Tangney, J. P. (2016). The Effect of Stigma on Criminal Offenders' Functioning: A Longitudinal Mediation Model. *Deviant Behavior*, 37(2), 196–218. doi: 10.1080/01639625.2014.1004035
- Phelps, M.S. (2013). The Paradox of Probation: Community Supervision in the Age of Mass Incarceration. *Law & Policy*, 35(1–2), 51-80. doi: 10.1111/lapo.12002
- Protector of Citizens of the Republic of Serbia (2016). Regular Annual report of the Protector of Citizens for 2015. Retrieved from <http://www.ombudsman.rs/attachments/article/1431/Annual%20Report%202015.pdf>
- Rade, C.B., Desmarais, S.L., & Mitchell, R.E. (2016). A Meta-Analysis of Public Attitudes Toward Ex-Offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 43(9), 1260-1280. doi: 10.1177/0093854816655837
- Rosenblum, W. (2008). *Beyond the Prison Gates: Punishment and Welfare in Germany, 1850-1933*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Voss, M. (1995). Efficiency interests and the “rule of law” in informal proceedings. In G. Albrecht & W. Ludwig-Mayerhofer (eds), *Diversion and Informal Social Control* (pp. 353–367). New York: De Gruyter.
- Winnick, T.A., & Bodkin, M. (2008). Anticipated Stigma and Stigma Management among those to be Labeled “Ex-Con”. *Deviant Behavior*, 29(4), 295–333. doi: 10.1080/01639620701588081
- Želeskov Đorić, J., & Batrićević, A. (2014). Offender Supervision in Europe – General Trends and Serbian Experience. *Nauka Bezbednost Policija*, 19(2), 75–94.
- Želeskov Đorić, J., Batrićević, A., & Kuzmanović, M. (2014). Probation in Europe: Serbia. Available at: <http://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/2015/03/Final-chapter-Serbia1.pdf> (accessed 18 May 2018).
- Želeskov Đorić, J., Batrićević, A. & Petrović, B. (2015). Experiencing community service in Belgrade – Normative framework and general impressions. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 53(2–3), 185–196.

ИЗ УГЛА ПРЕСТУПНИКА: ПИЛОТ-СТУДИЈА О ИСКУСТВУ НАДЗОРА У КРИВИЧНОПРАВНОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

Ана Батрићевић¹, Јелена Желесков Ђорџић,
Бобан Петровић¹, Бранислава Кнежић¹

¹Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, Србија

²Аустралијски колеџ за примењену психологију, Сиднеј, Аустралија

Резиме

Пробација представља алтернативу казни затвора, која је намењена само осуђеницима за које је процењено да ће се сврха кажњавања у смислу специјалне и генералне превенције спровести и без лишења слободе. У том смислу, ови алтернативни видови кажњавања вишеструко су корисни – доприносе смањењу преоптерећења пенитенцијарних институција, умањењу трошкова њиховог функционисања, спречавању искључења осуђених лица из свакодневних животних токова и смањивању њихове социјалне стигматизације. Ове алтернативне санкције по правилу подразумевају вршење неког облика надзора над преступником, било уз употребу електронске опреме, било без ње, и одређени контакт са повереником као лицем задуженим да прати његово понашање и напредак на пољу ресоцијализације социјалне реинтеграције. Осим мишљења експерата и заједнице, у различитим правним системима у Европи истраживања су указала на значај посматрања надзора из перспективе осуђеника. То се односи на различите аспекте надзора, укључујући: однос са повереником, мишљење о поверенику, однос према обавезама које су осуђеном лицу наметнуте у оквиру надзора, однос према сопственом кривичном делу, али и очекивања и планове за будућност. Међутим, треба истаћи да допринос разумевања начина на који осуђеници перципирају надзор и однос са својим повереником још увек није сасвим јасан нити довољно истражен. У овој студији истражено је на који начин преступници доживљавају процес надзора, и то на основу искуства 22 осуђеника. Како би се разумело на који начин они доживљавају различите аспекте надзора, коришћен је новоосмишљени инструмент – Еуробарометар, који мери осам кључних домена надзора преступника. Пилот-студија спроведена је у Београду и представља део Европске иницијативе за сарадњу у науци и технологији (ЦОСТ), која је примењена у осам европских правосудних система. Резултати истраживања потврдили су да начин на који преступници перципирају надзор може бити значајан у различитим доменима њиховог живота, као и да Еуробарометар може допринети остваривању увида у то њихово искуство.

DOES ARTICLE 2 OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS PRESCRIBE AN ABSOLUTE PROHIBITION OF THE DEATH PENALTY? THE IMPACT OF RECENT PRACTICE OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Ivan Ilić*, Saša Knežević

University in Niš, Faculty of Law, Niš, Serbia

* ivan@prafak.ni.ac.rs

Abstract

In paragraph 1 of Article 2 of the European Convention on Human Rights (ECHR), the imposition of the death penalty is permitted, as a departure from the right to life. In the last decades there has been a tendency for the absolute abolition of the death penalty, in times of war and peace. As a result of this effort, almost all European countries abolished the death penalty. In addition, the Council of Europe adopted Protocol 6 and Protocol 13, which completely abolished the death penalty. The European Court also, in its practice, using the principle of "convention as a living instrument", has changed its approach to the scope of the ban on the application of the death penalty. The authors deal with a critical interpretation of the case-law of the European Court of Human Rights, trying to answer the question, of whether there has been an abrogation of the provision of paragraph 1 of Article 2, so that according to that provision, there is an absolute ban on the application of the death penalty in the Council of Europe member states.

Key words: right to life, ECHR, ECtHR, death penalty, Protocol 6 and 13.

ДА ЛИ ЧЛАН 2 ЕВРОПСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ О ЉУДСКИМ ПРАВИМА ПРЕДСТАВЉА АПСОЛУТНУ ЗАБРАНУ СМРТНЕ КАЗНЕ? – УТИЦАЈ НОВИЈЕ ПРАКСЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Апстракт

У ставу 1 члана 2 *Европске конвенције за заштиту људских права (ЕCHR)* је, као одступање од права на живот, допуштена примена смртне казне. Последњих деценија дошло је до тенденције за апсолутним укидањем смртне казне, у доба рата и мира. Као резултат тог настојања готово све европске државе су укинуле смртну казну. Уз то, Савет Европе је усвојио Протокол 6 и Протокол 13, којим

је потпуно укинуо смртну казну. Европски суд је такође у својој пракси, користећи се начелом „конвенција као живи инструмент”, мењао приступ према опсегу забране примене смртне казне. Аутори се у раду баве критичким тумачењем праксе Европског суда, покушавајући да одговоре на питање да ли је дошло до аброгације одредбе става 1 члана 2, тако да сада и према тој одредби постоји апсолутна забрана примене смртне казне у државама чланицама Савета Европе.

Кључне речи: право на живот, ECHR, ECtHR, смртна казна, Протокол 6 и 13.

INTRODUCTION

Death penalty is, undoubtedly, the toughest criminal sanction. It derogates the most important human right, the right to life. The use of the death penalty undermines human dignity. Today there is a tendency in the world to abolish the death penalty which contributes to the enhancement and progressive development of human rights. In addition to the right to life, imposition of the death penalty derogates other rights relating to human dignity. Most often, the death penalty is associated with the right not to be subjected to torture or cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, which has traditionally been depicted as at the core of the notion of human dignity. In this paper, the authors will deal with the impact of the movement to abolish the death penalty on the scope of the right to life. Bearing in mind that the tendency towards the gradual abolition of the death penalty stems from the United Nations approach, it is necessary to start from legal instruments of this organization and the practice of the courts under its auspices.

DEATH PENALTY IN THE UN – NORMS AND PRACTICE

From the early 1960s, when a majority of countries still used the death penalty, the drafters of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) had already begun moves for its abolition. Article 6 of the ICCPR permits the use of the death penalty in limited circumstances. In par. 2 of Article 6 ICCPR is prescribed “in countries which have not abolished the death penalty, sentence of death may be imposed only for the most serious crimes in accordance with the law in force at the time of the commission of the crime and not contrary to the provisions of the present Covenant and to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. This penalty can only be carried out pursuant to a final judgment rendered by a competent court”. It is clear that imposition of the death penalty is limited to “most serious crimes”. However, it also provides that “nothing in this article shall be invoked to delay or to prevent the abolition of capital punishment by any State Party to the present Covenant.” Also, in theory, there has been the opinion that the death sentence is a sanction which is contrary to the protection of human's right. In 1962, Marc Ancel, in his study *Capital punishment*, stated that the

death penalty was a form of cruel and inhuman punishment (Ancel, 1962, p. 227). Amnesty International played an important role in the abolition of the death penalty. In 1977, this NGO convened a major international conference to promote the abolition of the death penalty and a moratorium on the already imposed sentences. Amnesty International had no hesitation in invoking both the right to life and the prohibition of cruel and inhuman punishment. Amnesty International later lobbied strongly for the adoption of the ECHR Protocol, which abolishes the death penalty.

Later, in 1984, the UN Economic and Social Council adopted Safeguards for protection of the rights of those facing the death penalty. In 1989, UN General Assembly adopted the Second Optional Protocol to the ICCPR, and Member States which became parties to the Protocol agreed not to execute anyone within their jurisdictions. There was no obligation for states to abolish the death penalty, but to subject that sanction to certain restrictions. It was stated that abolition is a progress in the enjoyment of the right to life (Rodley, 2015, p. 208). In a series of four resolutions adopted in 2007, 2008, 2010, 2012 and 2013, the General Assembly urged the States to respect international standards, that protect the rights of those facing the death penalty, to progressively restrict its use and reduce the number of offences which are punishable by death. In resolutions there also was request for states to establish a moratorium on executions.

The United Nations Human Rights Council (UNHRC) in Resolution 2005/59 called upon all states that still maintain the death penalty to abolish it completely and, in the meantime, to establish a moratorium on executions. In addition, the UNHRC has called for the commutation of the death sentences of all prisoners whose final appeals have been exhausted in a country where no executions had been carried out for more than 10 years (Concluding observations of the Human Rights Committee: Kenya, UN document CCPR/CO/83/KEN, 2005). In resolution 32/61, the UN General Assembly (UNGA) stated that the main objective to be pursued in the field of capital punishment is that of progressively restricting the number of offences for which the death penalty may be imposed. The UNHRC has stated that extension of the scope of application of the death penalty is not compatible with Art.6 of the ICCPR (Concluding observations of the Human Rights Committee: Peru, UN document CCPR/C/79/Add.67, 1996).

UN General Comment No.6 on Art.6 of ICCPR proscribes that the expression “most serious crimes” in Art.6 (2) of ICCPR must be read restrictively to mean that the death penalty should be a quite exceptional measure (General Comment 6 on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, 1982). Also, as the UN Human Rights Committee held, applying the death penalty in response to a crime not constituting the most serious crime would violate both the right to life and the right to freedom from torture guaranteed under Art.6(2) and Art.7 of the ICCPR (Human Rights Committee, General Comment, No. 36, 2018). The UNHRC

has stated that the expression “most serious crimes” must be read restrictively to mean that the death penalty should be a quite exceptional measure. Also, applying the death penalty in response to a crime not constituting the most serious crime would violate both Art.6 (2) and Art.7 of the ICCPR. At last, UNHRC holds that States parties may not transform an offence, which upon ratification of the ICCPR, or at any time thereafter, did not entail the death penalty, into a capital offence.

UN’s Safeguards guaranteeing the protection of the rights of those facing the death penalty exclude the possibility of imposing death sentences for crimes of religious or political nature, including acts of treason, espionage and other vaguely defined acts usually described as crimes against the State (Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, UN document E/CN.4/1999/39). General Comment no.36 on Art.6 of ICCPR states that “crimes not resulting directly and intentionally in death, although serious in nature, can never justify the imposition of the death penalty”. In resolution 2005/59, the UNCHR urged all states that still maintain the death penalty to ensure that the death penalty is not imposed for non-violent acts such as financial crimes, religious practice or expression of conscience. The term “most serious crimes” must be read restrictively and appertain only to crimes of extreme gravity (*Chisanga v. Zambia*, Comm. 1132/2002, U.N. Doc. A/61/40). Crimes not resulting directly and intentionally in death (Concluding Observations: Iran, 1993, para. 8) such as drug offences (Concluding Observations: Thailand, 2005, para. 14), or abduction and sexual offences (Concluding Observations: Guatemala, 2001, para. 17), although serious in nature, can never justify, the imposition of the death penalty. Also, The UN Special Rapporteur has stated that the death penalty should be eliminated for crimes such as drug-related offences (Report of the Special Rapporteur on the extrajudicial, summary or arbitrary executions, UN document E/CN.4/1997/60). The UNHRC has stated that economic offences, including embezzlement by officials and political offences cannot be characterized as the most serious crimes under Art.6(2) of the ICCPR and that the imposition of the death penalty for these offences therefore violates that article (Concluding observations of the Human Rights Committee: Libyan Arab Jamahiriya, UN document CCPR/C/79/Add.101, para. 8). Also, Art.4(4) of the ACHR states: "In no case shall capital punishment be inflicted for political offences or related common crimes".

In all cases involving the application of the death penalty, the personal circumstances of the offender and the particular circumstances of the offence, including its specific attenuating elements, must be considered by the sentencing court (*Lubuto v. Zambia*, Comm. No. 390/1990, U.N. Doc. CCPR/C/55/D/390/1990). UNHRC held that those who have refused to obey orders, regarding torture, inhuman or degrading treatment, must not be punished or subjected to any adverse treatment. The imposition of such a punishment is contrary to all above-mentioned principle. Finally, States

should also refrain from executing individuals who have suffered in the past serious human rights violations, such as torture victims (*Pratt and Morgan v Jamaica*, Communication No. 210/1986).

The UNHRC stated that the imposition of death sentence after a trial, where the provisions of the ICCPR have not been respected, was a violation of Art.6 of the ICCPR (*Khalilova v. Tajikistan*, Comm. 973/2001, U.N. Doc. A/60/40). In *Reid v. Jamaica*, UNHRC explicitly stated that there is a violation of Article 6 of ICCPR if provisions of Covenant have not been respected in proceedings where the death penalty has been imposed. Minimal guarantees in the proceedings are right to a fair trial before independent tribunal, presumption of innocence, right to defense and right to appeal (*Carlton Reid v. Jamaica*, Communication No. 250/1987, U.N. Doc. CCPR/C/39/D/250/1987). Similar ascertainment has been given by Inter-American Court in the case of *Hilaire, Constantine and Benjamin et al. v. Trinidad and Tobago*, where it is highlighted that guarantees from due process are the most important when human life is at stake (*Hilaire, Constantine and Benjamin et al. v. Trinidad and Tobago*, case 12.269, par. 146). The rights of anyone charged with a crime for which capital punishment may be imposed to adequate legal assistance at all stages of the proceedings, goes above and beyond the protection afforded in non-capital cases (Implementation of the safeguards guaranteeing protection of the rights of those facing the death penalty, Resolution 1989/64). For example, violation of Art. 14 of the ICCPR would occur in cases of inadequate legal representation (*Saidova v. Tajikistan*, Comm. 964/2001, U.N. Doc. A/59/40), or trial before a military court (*Kurbanova v. Tajikistan*, Comm. 1096/2002, U.N. Doc. A/59/40).

Art. 14 (5) of the ICCPR states that everyone convicted of a crime shall have the right to his conviction and sentence being reviewed by a higher tribunal according to law. The UNHRC has stated that the imposition of death sentences without the possibility of appeal is incompatible with the ICCPR (Concluding observations of the Human Rights Committee: Uganda, UN document CCPR/CO/80/UGA, para. 13), and would represent a violation of the right to life in death penalty cases. Also, proceedings must guarantee the right of review of both actual and legal aspects of the case by a higher tribunal (Report of the Special Rapporteur on the extrajudicial, summary or arbitrary executions, UN document E/CN.4/1997/60).

THE EUROPEAN CONVENTION AND DEATH PENALTY

Article 2 of the Convention guarantees the right to life, one of the most fundamental provisions and absolute right, without exceptions or provisions, or the possibility of derogation (*Pretty v. The United Kingdom*, no. 2346/02 §49). In article 2 of the Convention is stated that "Everyone's right to life shall be protected by law. No one shall be deprived of his life

intentionally save in the execution of a sentence of a court following his conviction of a crime for which this penalty is provided by law. Deprivation of life shall not be regarded as inflicted in contravention of this article when it results from the use of force which is no more than absolutely necessary: (a) in defense of any person from unlawful violence; (b) in order to effect a lawful arrest or to prevent the escape of a person lawfully detained; (c) in action lawfully taken for the purpose of quelling a riot or insurrection.” The protection of the right to life includes the duty to refrain from unlawful taking of life (negative obligation), and the duty to provide an adequate legal framework protecting the right to life, and to take positive steps to prevent the violation of the right to life (positive material obligation) and to carry out and effective official investigation when an individual has been killed as a result of the use of force or other fatal incidents (positive procedural obligations).

The first exception to right to life concerning the death penalty, is expressly permitted by the original text of Article 2 (1) of the European Convention on Human Rights. The use of the death penalty had to be allowed back when the Convention was drafted. This is due to the fact that, at that time, in the 1950, capital punishment was generally provided for and applied in Western Europe. The possibility of imposing the death penalty provided when the European Convention on Human Rights (ECHR) opened for signature in 1950 (Article 2 § 1: “No-one shall be deprived of his life intentionally save in the execution of a sentence of a court following his conviction of a crime for which this penalty is provided by law”). In Europe since the late 1960s, consensus has been slowly emerging that the death penalty is unacceptable in civilized society and is incompatible with the rule of law and respect for human rights. The first legally binding instrument providing for the unconditional abolition of the death penalty during peacetime, Protocol no. 6 of the ECHR, was adopted by the Council of Europe in 1983. The Protocol is currently ratified by 46 of the 47 Council of Europe member states. In October 1997 the Council of Europe Heads of State and Government called for the “universal abolition of the death penalty”. Resolution II adopted at the European Ministerial Conference on Human Rights on 3 to 4 November 2000 invited the Committee of Ministers “to consider the feasibility of a new additional protocol to the Convention, which would exclude the possibility of maintaining the death penalty in respect of acts committed in time of war or of imminent threat of war”. Protocol no. 13 with the ECHR, adopted by the Council of Europe in 2002, abolished the death penalty in all circumstances, both in times of war or imminent threat of war. The Protocol entered into force on 1 July 2003. It is not possible to derogate from this, nor can the States put reservations into its implementation. The Protocol has so far been ratified by 42 Council of Europe member states and signed in 3 more countries. Thanks to the legal and political mechanisms in place, the process of complete abolition of the death penalty is irreversible. The case law of the European Court of Human

Rights shows that the Court has also recognized the development of the legal status of the death penalty.

Accordingly, the wording of Art.2 explicitly permits capital punishment in those states which have not abolished it, either by domestic legislation, or by the ratification of Protocol 6 and 13 to the Convention. However, the practice has changed radically since, right to the point where the Council of Europe has become an almost death penalty free zone. The 6th Protocol to the Convention requires the abolition of death penalty in peacetime, while this partial prohibition was made total by the 13th Protocol which requires the abolition of capital punishment in the time of war as well. However, Art. 2 remains the governing provision for the State parties to the Convention who are not parties to these Protocols.

THE EVOLUTION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS PRACTICE

The first significant case, which concerned with death penalty was *Soering v United Kingdom* (*Soering v. the United Kingdom*, app. no. 14038/88). It was about the potential extradition of the applicant to the USA by the UK of a West German national to face trial in Virginia on a murder charge. The applicant argued that if he were found guilty of murder and sentenced to death, that he would experience the ‘death row-phenomenon’ which would lead to the violation of his rights, provided in the Convention.

Jens Soering is a German national, who at the time of the alleged offence was a student at the University of Virginia. He and his girlfriend were wanted in Virginia for the murder of his girlfriend’s parents. The couple disappeared from Virginia in October 1985, and later were arrested in England for committing another offence. Soering was interviewed by police in the UK, which led to his indictment on charges of capital murder. The USA started extradition proceedings with the UK, under the Extradition Treaty between the USA and UK. The applicant applied to the European Court on Human Rights (ECtHR) alleging the breach of Article 3, 6 and 13 ECHR.

In *Soering v. the UK* European Court held that it would have been possible for the parties to the Convention to have abrogated the exception provided for in Article 2(1) by generalized abolition of capital punishment in their national law and practice. Nevertheless, given the case was decided only 6 years after the adoption of 6th Protocol, the Court considered that this had not occurred at the time. The Court in this case highlighted that the Convention is a living instrument which must be interpreted in the light of present-day conditions. It was also stated that de facto there was no longer death penalty in the peacetime. But, the Court pointed out that there was no intention of the drafters of the Convention to include a general prohibition of the death penalty, since that would nullify the clear wording of Article 2

§ 1 (art. 2-1). Finally, the Court stated that the general abolishment of the death penalty could be established as an agreement of the states to abrogate an exemption from the article 2 par 1 of the Convention. However, the Court claimed that the adoption of Protocol 6 shows that Contracting States chose the method for abolishing the death penalty. Thus, the Court concluded that there is no prohibition of the death penalty in the text of the Convention. States that intend to expel a person must require strong assurances from the United States and other retentionist countries that those extradited or expelled will not be sentenced to death. (*Soering v. the United Kingdom*, app. no. 14038/88). The Court added that imposition of the death penalty may give rise to an issue under Article 3 of the Convention. It refers to the method of imposition or execution, personal circumstances of condemned person, disproportionality of the sanction with the crime committed and condition in detention.

Having in mind the abolitionist trend in Contracting states, in the period that follows, the question about the death penalty again was the topic before the Court in the case of *Ocalan v Turkey*. The applicant had been detained in Kenya. He had allowed himself to be taken by Kenyan officials to the Nairobi airport in the belief that he was free to leave for a destination of his choice, but they took him to an aircraft in which Turkish officials were waiting for him and he was arrested after he had boarded the aircraft. In this case, the applicant requested from the Court to conclude that the States had abrogated from of the provision in Article 2 § 1 of the Convention, and that the death penalty constituted inhuman and degrading treatment within the meaning of Article 3 (*Ocalan v Turkey*, app. no. 46221/99, § 157). The Court firstly called in the case of *Soering*, and repeated the statement that Article 2 of the Convention permit the death penalty, and that in Article 3 there is no prohibition of the death penalty. However, the Court recognized changes in the Contracting States after the decision in *Soering* cases. Namely, at that time forty-one State ratified Protocol 6, which means that there is almost complete prohibition of the death penalty in the peacetime, excluding Turkey, Armenia and Russia. Such occasion leads to the conclusion that there is an agreement between Contracting States to modify Article 2 par. 1 of the Convention. The court asks the question, if it is necessary to wait for the three remaining states to ratify Protocol 6, to conclude that Article 2 has been modified. The Court explicitly stated that capital punishment in peacetime is unacceptable under Article 2 (*Ocalan v Turkey*, app. no. 46221/99, § 163). Grand Chamber in the case of *Ocalan* partly dissociated from the chamber statement. It stated that Contracted States choose other way to amending the Convention, by the adoption of Protocol 13, which completely prohibits death penalty. Grand Chamber found unnecessary to conclude about the abrogation of the Article 2, stated that it would be contrary to the Convention, to implement the death sentence following an unfair trial.

Additionally, this matter was considered again in *Al-Saadon and Mufdhi v the UK*. This case concerns a complaint by two Iraqi nationals that the British authorities in Iraq had transferred to Iraqi custody in breach of an interim measure indicated by the European Court under Rule 39 of the Rules of Court, so putting them at the real risk of an unfair trial followed by execution by hanging (*Al-Saadon and Mufdhi v the UK*, app. no. 61498/08). The Court pointed out that by the adoption of Protocol 13 there has been an evolution toward *de iure* abolition of the death penalty in any occasion. The Court further stated that all of member States ratified Protocol 6, and that in the Council of Europe there was initiative for “universal abolition of the death penalty”. The Court concluded that the situation evolved from the time when the Court decided in the case of *Ocalan*. The Court explicitly stated that, bearing in mind that two of Contracting States only signed Protocol 13, there is consistent practice of moratorium to the death sentence. It can be concluded that Article 2 is now amended as to prohibit the death sentence in any circumstances. It is interesting that the Court pronounced such a claim at a time when several states had never ratified Protocols 6 and 13 (Harris, O’Boyle, Ed Bates, Buckley, 2014, p. 226). Finally, the Court stated that Article 2 §1 is no longer a bar to its interpreting the words “inhuman or degrading treatment or punishment” in Article 3 as including the death penalty (*Al-Saadon and Mufdhi v the UK*, app. no. 61498/08, § 120). Thus, the court has established an evolved Article 3 threshold. Since the Court has found that Article 2 has been amended, the application of the death penalty is itself considered to be a violation of Article 3 (Behrmann, Yorke, 2013, p. 22).

The second group of cases include those in which the Court considered the violation of Article 2 of the Convention, due to the applicant's deportation to a State in which he was threatened with the imposition and execution of the death penalty. In general, the Court does not rule out the possibility of violating Article 2 of the Convention in cases of deportation of an alien to a State in which are threatened with the imposition of the death penalty (*S.R. v. Sweden* (dec.), app. no. 62806/00, *Ismaili v. Germany* (dec.), app. no. 58128/00, *Bahaddar v. the Netherlands*, app. no. 25894/94, §§ 75-78). A violation of Article 2 of the Convention may also occur in the case of the imposition of the death penalty after an unfair proceeding. In the case of *Bader and Cambor in Sweden*, it was concluded that the expulsion of the applicant in Syria would constitute a violation of Articles 2 and 3 of the Convention, because of the summary nature and total disregard for the rights of defense in the proceedings before Syrian authorities that must be regarded as a flagrant denial of a fair trial (*Bader and Kanbor*, app. no. 13284/04, § 42). If we carefully analyze the position of the Court in this case, we note that the key argument is the reasonable belief that the applicant will be subjected to the death penalty, and therefore, fear and anguish arise in him. However, fear and anguish are

constitutive elements for the violation of Article 3 and the Court finds that the expulsion would lead to a violation of Article 2. For the violation of Article 2, the existence of the risk to life is necessary. Therefore, although the Court contends otherwise, the risk to life, in the case of expulsion, is just the basis for a violation of Article 2. If there is a risk to life (due to the death penalty), then the existence of a violation of Article 2 should be established, and if there is a risk of torture or inhuman or degrading treatment, then the Court should establish a violation of Article 3 of the Convention. The Court is approaching such a position in the case of *Al Nashiri v Poland*. The Court found a violation of Article 2, together with Article 1 of Protocol No. 6, as a violation of Article 3 of the Convention. The Court observed that the execution of the death penalty, regardless of the method of execution, constitutes the premeditated destruction of a human being by government bodies. Regardless of the manner of execution, deprivation of life causes physical pain. In addition, the realization that death is coming, on the side of a person in the hands of the State, inevitably produces intense psychological suffering. The Council of Europe member states have recognized the fact that the imposition and use of the death penalty denies basic human rights. In the Preamble to Protocol No. 13 the Contracting States describe themselves as “convinced that everyone’s right to life is a basic value in a democratic society and that the abolition of the death penalty is essential for the protection of this right and for the full recognition of the inherent dignity of all human beings” (*Al Nashiri v. Poland*, app. no. 28761/11 § 577).

Moreover, the imposition of the death sentence on a person after an unfair trial would generate, in circumstances where there exists a real possibility that the sentence will be enforced, a significant degree of human anguish and fear, bringing the treatment within the scope of Article 3 of the Convention. The Court has also acknowledged that an issue might exceptionally be raised under Article 6 of the Convention by an extradition decision in circumstances where the fugitive has suffered or risks suffering a flagrant denial of a fair trial in the requesting country (*Mamatkulov and Askarov v. Turkey* [GC], app. nos. 46827/99 and 46951/99, § 88, *Soering v. the United Kingdom*, app. no. app. no. 14038/88, § 113). However, if the state has obtained a firm guarantee that the applicant will not be subjected to the death penalty, the risk is eliminated, and the application will be rejected as manifestly ill founded (*Einhorn v France*, app. no. 71555/01 (dec.)). In such cases, the Court appreciates the quality of the guarantees provided. In principle, in international relations, diplomatic notes carry a presumption of good faith. The Court considers that, in extradition cases, it is appropriate that that presumption be applied to a requesting State which has a long history of respect for democracy, human rights and the rule of law, and which has longstanding extradition arrangements with the Contracting States. The assurances given must be specific, clear and

unequivocal (*Rrapo v Albania*, app. no. 58555/10, §72,73). In the case of *Demir v Turkey*, the Court also pointed out that the applicant's unfounded fear of the reaffirmation of the death penalty was not sufficient to violate Article 3 of the Convention. In this case, the submission of the applicant was also dismissed as manifestly ill-founded (*Demir v Turkey*, app. no. 55373/00 (dec.)).

According to the Courts case law, it can be concluded that the penalty for the crime must be provided by law, which is accessible and foreseeable. The death penalty should be permissible only for “the most serious crimes”. A death sentence should be imposed only by the independent and impartial tribunal, in the sense of Article 6 of the Convention, and in the proceedings which fulfill all of the standards of fairness.

CONCLUSION

The relentless trend of universal abolition of the death penalty has, in recent decades, been reflected in the growing number of international and national legal instruments adopted, as well as in the increasing recognition by state governments that the death penalty has no place in the contemporary democratic society. Although abolition of the death penalty is not expressly required, the prohibition of the death penalty is established under the Second Optional Protocol to the ICCPR aiming at the abolition of the death penalty, Protocol No. 6 ECHR concerning the abolition of the death penalty in the peacetime, Protocol No. 13 concerning the abolition of the death penalty in all circumstances and the Second Protocol to the American Convention on Human Rights to Abolish the Death Penalty. Following the reasoning of the ECtHR, we argue that at the present time it could be said that capital punishment is in itself a breach of the right to life, guaranteed under Article 2 of the Convention, regardless of whether a particular State ratified Protocol 13. It could be said that Article 2 of the Convention has been amended so as to prohibit the death penalty in all circumstances. In support of that claim, comes the Council of Europe's General Secretary statement from July 2016. He made clear, at the time when Turkey was striving to reintroduce the death penalty for terrorists and murderers of women and children, that, in accordance with the duties and obligations of the state, they should not under any circumstances derogate Article 2 of the Convention (Exchange of views on the question of abolition of capital punishment, Human Dimension Implementation Meeting, 2017). This means that capital punishment in any form is now a violation of the right to life. In addition, the imposition of the death penalty is undoubtedly contrary to the prohibition of torture, inhuman and degrading treatment. Together with the abrogation of Article 2 of the Convention, there is an evolution of the concept of the right to life on the international level. This evolution goes to the maxims that the right to life cannot be taken away intentionally, unless in this way the right to life of the

other is saved. This concept is referred to in literature as "protect life" (Heyns, Probert, 2015, p. 215-216). Such a trend, through international regulations, imposes an obligation for states to abolish the death penalty. This position has been reinforced by important initiatives, taken by regional organizations, which can play a significant role in the promotion and protection of the right to life around the world.

REFERENCES

- Al Nashiri v Poland, app. no. 28761/11;
 Al-Saadon and Mufdhi v the UK, app. no. 61498/08,
 Al-Saadon and Mufdhi v the UK, app. no. 61498/08;
 Ancel, M, (1962) *Capital Punishment*, New York, United Nations, Department of Economic and Social Affairs;
 Bader and Kanbor, app. no. 13284/04;
 Bahaddar v. the Netherlands, app. no 25894/94;
 Barno Saidova v. Tajikistan, Communication No. 964/2001;
 Behrmann, C, Yorke, J, (2013) The European Union and abolition of the death penalty, *Pace International Law Review Online Companion*, 4(1), 1-78;
 Capital Punishment, UN General Assembly A/RES/32/61 (1977);
 Chisanga v Zambia, Communication No. 1132/2002;
 Concluding observations of the Human Rights Committee: Kenya, UN document CCPR/CO/83/KEN, (2005);
 Concluding observations of the Human Rights Committee: Libyan Arab Jamahiriya, UN document CCPR/C/79/Add.101, (1998);
 Concluding observations of the Human Rights Committee: Peru, UN document CCPR/C/79/Add.67, (1996);
 Concluding observations of the Human Rights Committee: Sudan, UN document CCPR/C/79/Add.85; (1997);
 Concluding observations of the Human Rights Committee: Uganda, UN document CCPR/CO/80/UGA, (2003);
 Concluding Observations: Guatemala, UN document CCPR/CO/72/GTM, (2001);
 Concluding Observations: Iran, UN document CCPR/C/79/Add.25, (1993);
 Concluding Observations: Thailand, UN document CCPR/CO/84/THA, (2005);
 Demir v Turkey, app. no. 55373/00 (dec.);
 Einhorn v France, app. no. 71555/01 (dec.);
 General comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life, (CCPR/C/GC/36), (2018);
 Harris, D, O'Boyle, M, Bates, E, Buckley, C, (2014) *Law on the European Convention of Human Rights*, Oxford University Press;
 Heyns C, Probert, T, (2015) *The right to life and the progressive abolition of the death penalty*, in: *Moving Away from the Death Penalty: Arguments, Trends and Perspectives*, 214-227.
 Hilaire, Constantine and Benjamin et al. v. Trinidad and Tobago, case 12.269;
 Ismaili v. Germany (dec.), app. no. 58128/00;
 Luboto v Zambia, Communication No. 390/1990;
 Mamatkulov and Askarov v. Turkey [GC], app. nos. 46827/99 and 46951/99;
 Maryam Khalilova v. Tajikistan, Communication No. 973/2001;
 Ocalan v Turkey, app. no. 46221/99;
 Pratt and Morgan v Jamaica, Communication No. 210/1986;

- Pretty v. The United Kingdom, app. no. 2346/02;
 Reid v. Jamaica, Communication No. 250/1987;
 Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, E/CN.4/1999/39, (1999);
 Report of the Special Rapporteur on the extrajudicial, summary or arbitrary executions, E/CN.4/1997/60, 24. (1996);
 Implementation of the safeguards guaranteeing protection of the rights of those facing the death penalty, Resolution 1989/64, The Economic and Social Council, (1989);
 Rodley, N, (2015) *The death penalty as a human rights issue*, in: *Moving Away from the Death Penalty: Arguments, Trends and Perspectives*, 204-214;
 Rrapo v Albania, app. no. 58555/10;
 S.R. v. Sweden (dec.), app. no. 62806/00;
 Safarmo Kurbanova v. Tajikistan, Communication No. 1096/2002;
 Soering v. the United Kingdom, app. no. 14038/88;
 Soering v. the United Kingdom, app. no. app. no. 14038/88;
 The Question of the Death Penalty, UN Commission on Human Rights, Human Rights Resolution 2005/59, E/CN.4/RES/2005/59, (2005);
 CCPR General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life), UN Human Rights Committee (HRC), 30 April 1982;

ДА ЛИ ЧЛАН 2 ЕВРОПСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ О ЉУДСКИМ ПРАВИМА ПРЕДСТАВЉА АПСОЛУТНУ ЗАБРАНУ СМРТНЕ КАЗНЕ? – УТИЦАЈ НОВИЈЕ ПРАКСЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Иван Илић, Саша Кнежевић
 Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш, Србија

Резиме

Последњих деценија дошло је до тенденције за апсолутним укидањем смртне казне, у доба рата и мира. Та тенденција снажно је подржана од најзначајнијих међународних организација. Као резултат тог настојања, готово све европске државе укинуле су смртну казну. Уз то, Савет Европе усвојио је Протокол 6 и Протокол 13, којим је потпуно укинуо смртну казну. Европски суд је такође у својој пракси, користећи се начелом „конвенција као живи инструмент”, мењао приступ према опсегу забране примене смртне казне. Од првобитног приступа, израженог у случају *Soering v UK*, који негира аброгацију члана 2, преко случаја *Ocalan v Turkey*, где је Суд отворио такву могућност, па до случаја *Al-Saadon and Mufdhi v the UK*, где је Суд експлицитно истакао да је дошло до аброгације става 1 члана 2 Конвенције. Аутори се у раду баве критичким тумачењем праксе Европског суда, покушавајући да одговоре на питање да ли је заиста дошло до аброгације одредбе става 1 члана 2, тако да сада и према тој одредби постоји апсолутна забрана примене смртне казне у државама чланицама Савета Европе. Судаћи по образложењу ЕСЉП, тврдимо да се у овом тренутку може рећи да је смртна казна сама по себи кршење права на живот, гарантовано чланом 2 Конвенције, без обзира на то да ли је одређена држава ратификовала Протокол 13.

Могло би се рећи да је члан 2 Конвенције измењен и допуњен тако да забрањује смртну казну у свим околностима. То значи да је смртна казна, у било којем облику, сада кршење права на живот. Поред тога, изрицање смртне казне несумњиво је у супротности са забраном мучења, нехуманог и понижавајућег поступања. Заједно са аброгацијом члана 2 Конвенције, постоји еволуција концепта права на живот на међународном нивоу. Ова еволуција иде до максиме да се право на живот не може одузети намерно, осим ако се на тај начин не спаси право на живот другог. Таква тенденција, путем међународних прописа, намеће обавезу државама да укину смртну казну. Ова позиција је ојачана важним иницијативама, које су предузеле регионалне организације, које могу играти значајну улогу у промоцији и заштити права на живот широм света.

ПРАВО НА ПРИСТУП СУДУ – РОДНА ПЕРСПЕКТИВА ^a

Анђелија Тасић

University in Niš, Faculty of Law, Niš, Serbia

andjelija@prafak.ni.ac.rs

Апстракт

Право на приступ суду представља основно људско право, признато на међународном и националном нивоу. Иако начелно доступно свима, резултати различитих истраживања показују да се жене, са једне стране, теже одлучују на покретање судских поступака, укључујући и поступке пред међународним судовима, а са друге стране се на путу заштите својих права сусрећу са већим бројем потешкоћа од мушкараца. Анализом релевантних међународних и домаћих аката и проучавањем доступне праксе ауторка настоји да да одговор на питања: Шта је узрок томе у времену када се постизање равноправности мушкараца и жена поставља као идеал коме се тежи и у оквирима међународних организација и на националном нивоу?; Какав је положај жена које покрећу судске поступке, а какав сведока, судија, јавних тужитеља женског пола, као и која је улога стереотипа и предрасуда на ток судског поступка и одлуке које се у њему доносе, те који су механизми за њихово превазилажење?.

Кључне речи: приступ правди, право на приступ суду, родна перспектива, CEDAW Конвенција, стереотипи и предрасуде.

ACCESS TO JUSTICE – THE GENDER PERSPECTIVE

Abstract

Right of access to justice is a fundamental human right, guaranteed on both the international and national levels. Even though generally available to everyone, the right of access to justice is not equally exercised by men and women. On the one hand, women are less likely to bring a claim, including the application in front of international courts; on the other hand, women more frequently face challenges if they decide to protect their rights in the court of law. The author analyzes relevant international and national documents and the available case law, and tries to answer the following questions: what prevents women to exercise the right of access to justice

---

^a Рад представља резултат истраживања на пројекту „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору” (број пројекта 179046), који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

at the time when the equality of men and women is an ideal pursued, supported and promoted both at the national and the international levels; what is the procedural position and treatment of women who bring the claim, and what is the position of female witnesses, judges and public prosecutors; what is the role of stereotypes and biases in court proceedings, and what are the mechanisms for overcoming these issues?

Key words: access to justice, gender perspective, CEDAW, stereotypes and prejudices.

ПРАВО НА ПРИСТУП СУДУ

Право на приступ суду, као елемент права на правично суђење,¹ представља основно људско право, гарантовано међународним и националним документима. Иако је ово право прописано Универзалном декларацијом о људским правима (усвојена и проглашена резолуцијом Генералне скупштине УН 217 (III) из 1948, чл. 10) и Међународним пактом о грађанским и политичким правима (*Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и политичким правима*, 1971, чл. 14, ст. 1), најширу заштиту доживело је кроз чл. 6 и 13 *Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода* (*Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода* 2003, 2005, 2010, 2015, у даљем тексту и Европска конвенција) и праксу Европског суда за људска права.

На националном нивоу, право на приступ суду прокламовано је Уставом Републике Србије (Устав, 2006, чл. 32–36), а конкретизовано правилима процесних закона, пре свих *Закон о парничном поступку* (2011, 2013, 2014, 2018, 2020) и *Законика о кривичном поступку* (2011, 2012, 2013, 2014, 2019).

Иако се примарно односило на кривичне поступке, право на приступ суду се, кроз праксу Европског суда, недвосмислено проширило и на грађанскоправну материју, што је потврђено одлукама *Dewer v. Belgium* (Application No. 6903/75) и *Kart v. Turkey* (Application No. 8917/05).

Праву на приступ суду посвећено је пуно пажње у домаћој и иностраној литератури, а пракса најпре Европске комисије, а сада и Европског суда – дала је одговоре на бројна питања. Посебну пажњу заокупило је питање активне процесне легитимације. Одлучујући о прихватљивости представке, на основу чл. 34 (појединачне представке) Конвенције, Европски суд је у својим одлукама образложио ко све може поднети представку (*Van Der Tag v. Spain*, Application No.

¹ Право на правично суђење садржи низ процесних гаранција, које се могу поделити на опште (право на приступ суду, право на суђење у разумном року и једнакост у оружју) и посебне (претпоставка невиности и посебне гаранције одбране) (Илић, 2012, стр. 213).

19382/92); ко има статус непосредне жртве (*Tanase v. Moldova*, Application No. 7/08), а ко посредне жртве (*Varnava and Others v. Turkey*, Application No. 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90 and 16072/90); да ли чланови породице имају право на подношење представке и наставак поступка након смрти жртве (*Ciobanu v. Romania*, Application No. 52414/99, *Hristozov and others v. Bulgaria*, Application No. 47039/11 and 358/12); да ли представку може поднети лице лишено пословне способности које не заступа његов законски заступник (*Zehentner v. Austria*, Application No. 20082/02) и какав је статус потенцијалних жртава (*Klass and others v. Germany*, Application No. 5029/71).

Када се сагледа број питања на које је Европски суд дао одговор, али и круг лица која имају активну легитимацију, хипотеза која се може поставити јесте да је право на приступ суду доступно у пуном обиму, а да је Европски суд за људска права отклонио, макар формално, већину препрека за уживање овог права. Међутим, истраживање спроведено увидом у одлуке Европског суда за људска права показује да су мушкарци далеко чешћи подносиоци представке поводом повреде неког права заштићеног Европском конвенцијом него жене (Report on cases brought before the European Court of Human Rights by women prepared in April 2010). Чак и када подносе представку, жене је неретко подносе као индиректне жртве, због смрти (мушког) члана породице. Са друге стране, у периоду од 1998. до 2006. године, само су тројица мушкараца покренула поступак због смрти женске особе, блиског члана породице. Резултати истраживања показују да жене ретко покрећу поступке поводом повреде чл. 4 и чл. 5 Конвенције. У погледу чл. 4, то чине поводом „домаћег ропства” (иако врло ретко), а у погледу чл. 5, поводом незаконитог задржавања у психијатријској установи. Жене су, истраживање даље показује, и ређе подносиоци представке поводом чл. 6 и чл. 7 Конвенције. Ако се изузму права која су неутуђиво везана за личност жене, попут права на прекид трудноће, и представке поводом чл. 8 чешће подносе мушкарци. Жене најчешће покрећу поступке поводом повреде права која се тичу деце (повера и издржавање детета), личног имена и пола (сексуална оријентација и родни идентитет). Ситуација је иста и у погледу осталих права из Европске конвенције, укључујући и чл. 12 (ниједан случај није покренут поводом принудних брака, на пример), па чак и чл. 14 Конвенције, који се тиче заштите права на недискриминацију. Једини изузетак да поводом повреде неког права жене чешће покрећу поступке од мушкараца јесте повреда права на образовање, прописаног чланом 2 Протокола 1. То се објашњава чињеницом да се право на образовање примарно тиче деце, па се мајке јављају у својству законских заступника деце.

Док се о приступу правди уопште пуно писало и говорило, о женској перспективи остваривања овог права нема пуно литературе, а посебно не у последњих неколико година, када је овај проблем препознат на нивоу значајних међународних организација као есенцијални, те када су, кроз различита документа, понуђени модуси за његово превазилажење. Начелно, сматра се да женама на путу остваривања права на приступ суду стоје две врсте препрека – нормативне, са једне стране, а социо-економске и културне препреке, са друге стране. Из тог разлога, први део рада биће посвећен нормативном оквиру за остваривање права на приступ суду, док ће се други део тицати права на бесплатну правну помоћ и проблема стереотипа и предрасуда, као баријера које треба савладати.

ПРАВО ЖЕНА НА ПРИСТУП СУДУ – НОРМАТИВНИ ОКВИР

Имајући у виду наведено истраживање поводом праксе Европског суда, Савет Европе представио је нову *Стратегију за постизање родне равноправности* за период 2018–2023. (Council of Europe Gender Equality Strategy 2018–2023, 2018, у даљем тексту: Стратегија). Основни циљ ове стратегије јесте постизање суштинске једнакости и оснаживање мушкараца и жена у државама чланицама Савета Европе, кроз повећање ефикасности постојећих инструмената и јачање права на равноправност, под надзором Комисије за родну равноправност. У средишту пажње биће следеће области: превенција и борба против родних стереотипа и сексизма; превенција и заштита против насиља над женама и насиља у породици; обезбеђивање равноправног приступа правди женама; уравнотежено учешће мушкараца и жена у доношењу политичких и одлука од јавног интереса; заштита права девојчица и миграната женског пола, избеглица и азила; постизање родне равноправности у свим сферама.

Да би се обезбедио равноправан приступ правди женама,² Савет Европе ће урадити следеће: подржаће имплементацију мера за

² Иако резултати различитих истраживања говоре о неповољнијем положају жена у судском поступку, занимљиво је поменути и истраживање које има за циљ упоређивање казнене политике према мушкарцима и женама. Конкретно истраживање, које обухвата период од чак 200 година, потврђује резултате сличних истраживања да су казне које се досуђују женама, по правилу, мање од оних које се досуђују мушкарцима. Примера ради, у зависности од врсте преступа, мушкарци ће између 1,1 и 3,2 пута чешће бити осуђени на затворску казну него жене. Просечна дужина затворске казне за мушкарце дужа је за 0,9 до 1,6 од оне која се досуђује женама. Постоји низ теорија којима се покушава објаснити ова појава, али ниједна не даје коначан одговор на питање шта је узрок оваквог поступка судова: „девојачка теорија”, по којој се жене, у случају саучесништва са мушким саучесником, не доживљавају као оне које одлучују у погледу

унапређење родне равноправности у државама чланицама, као и Препоруку 33 CEDAW Комитета; промовисаће и подржаће остваривање препорука Бернске конференције (2016) „У сусрет гарантовању једнаког приступа правди женама”; идентификовати, објединити и упознати јавност са примерима добре праксе у државама чланицама; охрабрити истраживања и стварање јединствене стандардизоване базе података, која ће укључити и учешће жена у обављању правосудних функција; наставиће да скреће пажњу на штетност родних стереотипа по доношење судских одлука; развиће материјале и средства за обуку учесника у правосуђу и осталих који се баве применом права; пратиће доношење судских одлука у циљу подизања свести о штетности родних стереотипа и заштите од родно заснованог насиља; подржаће рад независних тела за заштиту од дискриминације; идентификоваће и упознаће јавност са постојећим мерама за подршку женама и са добром праксом оснаживања жена; развиће систем у циљу информисања и подршке женама у посебно осетљивим ситуацијама – жртава насиља женског пола, тражитељки азила, мигранткиња, избеглица, жртава родно мотивисаног говора мржње и Ромкиња, о инструментима Савета Европе који им стоје на располагању (Стратегија, р. 24–25).

Генерална скупштина Уједињених нација 1979. године усвојила је Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена (*Закон о ратификацији Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена*, 1981, у даљем тексту: CEDAW Конвенција)³. Имплементацију CEDAW Конвенције прати Комитет за елиминацију свих облика дискриминације жена (у даљем тексту: CEDAW Комитет или Комитет), састављен од 23 експерта. Међу надлежности CEDAW Комитета, а на основу чл. 21 CEDAW Конвенције, спада и доношење општих препорука. Питање приступа правди од стране жена заокупљало је пажњу Комитета и пре доношења Препоруке 33⁴ (*General Recommendation on women's access to justice*, 2015, у даљем тексту: Препорука 33), али је она први документ који се на целовит и

извршења кривичног дела, разлике у случајевима које се не могу приметити (непознат узрок), узимање у обзир материнства као олакшавајуће околности, патернализам који се испољава према женама (Bindler, Hjalmarsson, 2017).

³ За ову конвенцију се каже и да је „узорни модел међународног права”, који даје „оквир и импулс државама и владама чланицама да стварају родно освешћене националне политике” (Жунић, 2017, стр. 187).

⁴ Препорука 19 о насиљу над женама, Препорука 24 о женама и здрављу, Препоруке 21 и 29, које се тичу брака и породичних односа, Препорука 30 о женама у конфликтним ситуацијама, Препорука 31 о обичајима који су штетни по здравље (донета заједно са Комитетом за права детета) и Препорука 33 о женама, азили и апатридима (The story behind GR No. 33, <https://tm.coe.int/1680631f5a>, приступљено 1. 2. 2019).

свеобухватан начин бави овим питањем. Препорука се темељи на шест суштински важних, а међусобно повезаних, принципа: подршка и оснаживање жена да, као правни субјекти, неометано затраже заштиту својих права гарантованих CEDAW Конвенцијом; доступност, која подразумева оснивање, одржавање и финансирање правосудних институција на територији целе земље; приступачност, у смислу стварања безбедног, приуштивног и физички доступног правосуђа, отвореног и за жене жртве вишеструке дискриминације; такав квалитет правне заштите који подразумева да су све карике правосудног система у складу са међународно достигнутим стандардима стручности, ефикасности, независности и непристрасности; прописивање правних средстава који обезбеђују делотворну правну заштиту и одговарајућу надокнаду; поузданост правног система, која се остварују кроз стални надзор над радом правосудних органа и одговорност у случају кршења правних норми. У тачки 17, која се управо односи на приступ правди, државама се препоручује да уклоне економске баријере правди пружањем правне помоћи и осигурањем да су судске таксе и трошкови поступка умањени за жене са ниским приходима, а у потпуности укинута за жене које живе у сиромаштву; уклоне језичке препреке увођењем независних и професионалних преводилаца, као и индивидуалне помоћи за неписмене жене, а у циљу њиховог пуног разумевања судских и осталих поступака; на одговарајући начин информишу жене о правним механизмима, процедурама и правним лековима који им стоје на располагању; обезбеде приступ интернету и другим инфомационим и комуникационим технологијама, у циљу поспешивања приступа правди женама на свим нивоима; учине да просторни капацитети и локација правосудних и других институција буду приступачни, безбедни и пријатни женама; оснују јединствени „Центар за приступ правди”, који би објединио различите правне и социјалне услуге, те тако смањио женама број корака које треба да предузму у циљу остваривања сопствених права; посебно поведу рачуна о могућностима за приступ правди женама са инвалидитетом. Препоруке у погледу приступа правди даље су разрађене и подтачком Б: *Дискриминаторски прописи, процедуре и пракса*. Државама чланицама препоручује се укидање следећих штетних прописа или праксе: обавезе жене да пре предузимање одређене правне радње добије сагласност породице или заједнице; стигматизације жена које се боре за своја права; прописа којима се од сведока женског пола, или жена у позицији тужиоца или туженог/оптуженог очекује већи степен доказивања него што се очекује од мушкараца у истој ситуацији; давање мањег значаја сведочењу жена; недостатак једнаке подршке женама пре окончања поступка, током и након њега; одсуство механизма којима се омогућава прикупљање доказа за насиље над женама учињено онлајн или путем друштвених мрежа. Пажња се, такође, посвећује по-

ложају девојчица у судским процесима, у складу са међународним стандардима, а нарочито Конвенцијом о правима детета. Указује се, даље, и на штетност стереотипа и предрасуда по доношење законитих и правичних одлука, а нарочито предрасуда које судије и тужиоци имају у погледу тога шта се сматра „пристојним” понашањем жена. У том смислу се, и од правне помоћи која се од државе очекује, очекује да буде доступна, одржива, али и осетљива на потребе жена. Од јавних тужилаца и бесплатних пуномоћника очекује се да буду стручни, обучени за родно осетљиве случајеве, поштују приватност и имају довољно времена на располагању да се посвете потребама и интересима клијенткиња⁵.

ЖЕНЕ И ПРИСТУП СУДУ У СРБИЈИ – СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Закон о забрани дискриминације (*Закон о забрани дискриминације*, 2009, чл. 15, у даљем тексту и *ЗЗД*) прописује да свако има право на једнак приступ и једнаку заштиту својих права пред судовима и органима јавне власти. Дискриминаторско поступање службеног лица, односно одговорног лица у органу јавне власти, сматра се тежом повредом радне дужности, у складу са законом.

Без обзира на наведену законску регулативу, резултати истраживања (*Serbia Judicial Functional Review*, 2014, р. 24) показују да жене у Србији у већој мери него мушкарци доживљавају правосудни систем неприступачним. За жене, чешће него за мушкарце, трошкови адвоката су превелики, а чињеница да судски систем сматрају неефикасним објашњава се тиме да поступци у којима најчешће учествују, а који се тичу насиља у породици и породичних односа, јесу подложни злоупотребама процесних овлашћења и одуговлачењу⁶. На основу резултата овог истраживања, донете су следеће препоруке: поједностављење обрачуна судских трошкова, у циљу њихове предвидивости и стандардизација поступка за ослобођење од сношења трошкова поступка (Препорука 16); промена система наплате адвокатских трошкова, чиме би се поспешила тржишна утакмица (Препорука 17); усвајање *Закона о бесплатној правној помоћи* (Препорука 18); олакшан приступ суду онима који сами предузимају радње у поступку, кроз публикавање водича и брошура о основним законима и поступцима (Препорука 19).

⁵ Препорука 33 даје и конструктивне предлоге за поједине гране права, попут уставног, грађанског, породичног, кривичног или радног права.

⁶ Посебно је питање због чега жена нема више у поступцима који се односе на друге врсте спорова, рецимо привредне, а одговор лежи у незавидном економском положају жена у Србији.

Република Србија дуго је носила неславан епитет „једине земље у Европи која нема *Закон о бесплатној правној помоћи*” (*Људска права у Србији* 2017, 2018, стр. 95). Иако је Влада Републике Србије усвојила *Стратегију развоја система бесплатне правне помоћи* још 2010. године (*Стратегија развоја система бесплатне правне помоћи у Републици Србији*, 2010, стр. 5), којом се потенцира и обавеза Републике Србије да законом уреди и операционализује пружање правне помоћи, укључујући и бесплатну правну помоћ⁷, као последица чланства Србије у Савету Европе, *Закон о бесплатној правној помоћи (Закон о бесплатној правној помоћи*, 2018, у даљем тексту и *ЗБПП*) усвојен је тек 2018. године. Стога међународна документа, попут Резолуције 76 (5) о правној помоћи у грађанским, комерцијалним и административним стварима, Резолуција Р (78) 8 о пружању правне помоћи и савета, Препорука Р (81) 7 Комитета министара државама чланицама о мерама које омогућавају приступ суду и Препорука (93) 1 Комитета министара државама чланицама о ефективном приступу праву и правди за веома сиромашне – дуго остају без законске конкретизације. Правни основ усвајања ЗБПП лежи у чл. 67 Устава Републике Србије. У контексту теме овог рада, чланом 4, ст. 3, т. 4. ЗБПП прописано је да се бесплатна правна помоћ може пружити и лицу које остварује правну заштиту од насиља у породици. Она се, међутим, овом лицу може пружити „ако оно има права на бесплатну правну помоћ према другом закону или потврђеном међународном уговору”. Имајући у виду да су жене далеко чешће жртве насиља у породици, а самим тим и тужиље у поступцима за заштиту од насиља у породици, апострофирање ове врсте поступака може, на први поглед, охрабрити жене да у већој мери учествују у судском поступку. Чињеница пак да то лице, као и било које друго, треба да испуни услове за пружање бесплатне правне помоћи – отвара питање због чега је ова врста спорова уопште издвојена посебним ставом ЗБПП. Имало би смисла да је законодавац појединоставео критеријуме за пружање бесплатне правне помоћи или ослободио лица која покрећу поступак за заштиту од насиља у породици плаћања такси или им обезбедио бесплатног пружаоца услуга, макар увео и додатни критеријум, попут, на пример, околности да већ нису покретале поступак о истој правној ствари, па повлачили тужбу/кривичну пријаву, чиме би се спречиле могуће злоупотребе процесних овлашћења. Исто би важило и за поступак законског издржавања, развода или поништаја брака, или случајева дискриминације. *Закон о парничном поступку* садржи правила о претходном ослобође-

⁷ О генези права на бесплатну правну помоћ пред Европским судом за људска права опширније: Димовски, 2017.

њу од сношења трошкова поступка⁸, којим се не препознаје специфичан положај жена, а никакве специфичности које би одредиле положај жена у парници нису садржане ни у *Закону о судским таксама* (*Закон о судским таксама* 94, 95, 97, 2001, 2002, 2004, 2005, 2008, 2009, 2011, 2012, 2014, 2015, 2018).

УТИЦАЈ ПРЕДРАСУДА И СТЕРЕОТИПА НА КРЕДИБИЛИТЕТ УЧЕСНИЦА У СУДСКОМ ПОСТУПКУ

Сматра се да је кредибилитет учесница у судским поступцима и данас под знаком питања,⁹ а издвајају се три врсте кредибилитета: групни, контекстуални и последични (Schafran, 1995, 5–42, наведено према Halilović, Watson, Huhtanen & Socquet-Juglard 2017, p. 154). Први се односи на припадност жена групи (полу) чији се положај, кроз историју, поистовећивао са положајем малолетника, лица лишених пословне способности и старијих лица, а којој су се ускраћивала различита права, попут права својине или права гласа. Други се тиче разумевања спора који је по среди, а трећи санкције која је за учињено дело прописана.

Кредибилитет жртве се посебно доводи у питање у случајевима насиља у породици и случајевима силовања. Околност да жене повремено одустану од кривичног гоњења или повуку тужбу доприноси томе да јавни тужиоци оклевају приликом процесуирања ових кривичних дела (Halilović, 2015, p. 83).

Учешће жена у судским поступцима не треба сагледати само из перспективе оних које покрећу судски поступак. Врло важан аспект

---

⁸ Праксом Европског суда за људска права потврђено је да трошкови парничног поступка могу бити један од фактора који утичу на остваривање права на приступ суду (*Jedamski and Jedamska v. Poland* (Application No. 73547/01, ECHR), *Kniat v. Poland* (Application No. 71731/01, ECHR)). Стога је потребно постићи равнотежу између потребе државе да наплати трошкове поступка, са једне стране, и права странке да јој се пружи правна заштита (о трошковима парничног поступка опширније видети у: Тасић, 2018).

⁹ Истраживање спроведено у Босни и Херцеговини 2004. године показало је да су испитаници – представници правосуђа у почетку одбацили могућност да пол утиче на кредибилитет жртве/сведока. Међутим, опис појединих ситуација које су дали показује другачије: „Све се узима у обзир, посебно ако је сведокиња млада жена; уколико сведочи о злочину који се догодио током ноћи, чују се коментари шта је радила ван куће тако касно. Питају је да ли често мења момке. Адвокати се труде да на тај начин доведу у питање њену поузданост. Поједина понашања толеришу се младим мушкарцима, али не и младим женама. Због тога оне избегавају да сведоче на суду. Коментарише се и њихов изглед, што се не чини у погледу млађих мушких сведока” (Halilović et al., 2017, p. 154).

суђења чине и оне жене које се у поступку појављују у улози сведока^{10,11}, јавних тужилаца или судија.

Питање кредибилитета учесница у судским поступцима у најужој је вези са стереотипима и предрасудама који се везују за жене уопште или припаднице одређених група. Стереотипи представљају широко прихваћене поједностављене идеје о одређеним људима, односно „генерализована уверења, паушалне ставове, унапред створена негативна мишљења о одређеној групи, при чему се свим припадницима групе приписују иста обележја и негирају њихове индивидуалне карактеристике” (Петрушић, Обрадовић, Раичевић, Миладиновић-Стефановић & Тасић, 2017, стр. 11). Подржавање стереотипног понашања сматра се једним видом дискриминације на основу пола, према *Закону о забрани дискриминације (ЗЗД, чл. 20, ст. 2)*. У складу са овим ставом *ЗЗД*, забрањено је физичко и друго насиље, експлоатација, изражавање мржње, омаловажавање, уцењивање и узнемиравање у односу на пол, као и јавно заговарање, подржавање и поступање у складу са предрасудама, обичајима и другим друштвеним обрасцима понашања који су засновани на идеји подређености или надређености полова, односно стереотипних улога полова.

На међународном плану, државе потписнице су чланом 5 CEDAW Конвенције преузеле обавезу, наглашену у Препоруци 33, да предузму одговарајуће мере ради измене друштвених и културних обичаја у погледу понашања мушкараца и жена да би се отклониле предрасуде, као и уобичајена и свака друга пракса заснована на схватању о инфериорности или супериорности једног или другог пола или традиционалној улози мушкараца, односно жена. Ово правило потврђено је и у пракси CEDAW Комитета, одлуком *V.K. v. Bulgaria* (Communication No. 20/2008), у којој се наводи да је:

¹⁰ Кредибилитет сведока женског пола доводи се у питање од памтивека. У чл. 18 Винодолског законика из 1288. године наводи се да се сведочење жене са „добром репутацијом” треба узети у обзир само ако су кумулативно испуњени следећи услови: нема мушких сведока, спор је настао међу женама и преступ се тиче проклињања, рањавања или пребијања (Vinodolski zakonik, 1288, https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Vinodolski_zakonik.pdf, приступ сајту 17. 2. 2019). Сведочење жене је, дакле, супсидијарно (када нема мушких сведока), релативно (не делује према свима, већ само у спору између две жене), али и потпуно (примењује се на све три врсте деликта) (Zoričić, 2011, стр. 145).

¹¹ Оспоравање њиховог кредибилитета и кредибилитета сведока уопште – представља део легитимне адвокатске тактике, нарочито у земљама англосаксонског права. Истраживање спроведено у Босни и Херцеговини показује да се, приликом процене кредибилитета сведока, адвокати превасходно усредсређују на чињеницу да ли је сведок раније лагао на суду, да ли је психички способан да сведочи, да ли има интерес да не говори истину (супружник или пословни партнер оптуженог, на пример) и да ли је раније осуђиван (Halilović et al., 2017, p. 153).

„Више пута потврђено [је] да традиционално схватање по коме су жене подређене мушкарцима доводи до породичног насиља... те да државе имају обавезу не само да мењају и укидају постојећа правила и праксу већ и да предузимају све мере којима могу да утичу на штетне обичаје и праксу којима се подстиче дискриминација жена... Комитет, такође, наглашава да се увреженим стереотипима угрожава право жена на приступ суду”.

Осим што је исти став раније заузео и у случају *Karen Tayag Vertido v. The Philippines* (Communication No. 18/2008), CEDAW Комитет је нагласио да:

„Стереотипи утичу на право жена на фер и правично суђење, а да држава мора бити опрезна приликом утврђивања нефлексибилних правила о томе какве жене и девојке треба да буду, те на који начин треба да се понашају у случајевима силовања јер су овакви стандарди засновани на унапред створеним представама о томе шта дефинише жртву силовања или жртву родно заснованог насиља уопште”.

Разматрајући представку која се тицала листе послова забрањених за жене као једног од механизма за ограничавање права жена на рад, Комитет у случају *Svetlana Medvedeva v. Russian Federation* (Communication No. 60/2013) закључује да:

„Доношење оваквих прописа (којима се ограничава врста послова које жене могу да раде, а без научно утврђеног доказа да они представљају опасност по њихово репродуктивно здравље, прим. *аут*) јесте одраз уврежених стереотипа који се тичу положаја и улоге жена и мушкараца у породици и друштву, а којима се учвршћује схватање о традиционалној улози жене као мајке и супруге и потцењује њен друштвени статус и тежња ка образовању и стварању каријере”.

Обавеза државе да предузме све неопходне мере у циљу промовисања промене социјалних и културних образаца понашања мушкараца и жена у циљу искорењивања предрасуда, обичаја, традиције и свих осталих видова понашања који су утемељени на идеји инфериорности жена или стереотипних улога мушкараца и жена – прописана је и тзв. Истанбулском конвенцијом (*Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици*, 2013, чл. 12, ст. 1)¹². Овом конвен-

¹² У литератури се наводи да, и након новеле из 2016. године, и даље постоје поједина питања по којима наше законодавство није усаглашено са Истанбулском конвенцијом. То се приписује чињеници да се, приликом ратификације међународних докумената, недовољно пажње посвећује њиховој садржини, а да у

цијом се, између осталог, стране обавезују да предузму неопходне законодавне или друге мере и обезбеде да током сваког парничног, односно кривичног судског, поступка, докази који се односе на сексуалну прошлост и понашање жртве буду прихваћени само уколико је то релевантно и неопходно (чл. 54 Истанбулске конвенције).

Имајући у виду да се само под окриљем независног и непристрасног судства могу доносити законите и фер одлуке, Савет Европе усвојио је *План акције за јачање независности и непристрасности судија (Council of Europe Plan of action on strengthening judicial independence and impartiality, CM (2016)36 final)*. Мером 2.4. предвиђене су обуке и тренинзи за судије да би се осигурало да предрасуде и стереотипи које судије гаје не угрозе право рањивих група на приступ непристрасном суду. Потребно је подстицати родну равнотежу и усмерити напоре ка борби против родних стереотипа у самом правосуђу.

Едукација судија, тужилаца и адвоката о идентификовању (родних) стереотипа и њиховој штетности за процес доношења одлука у Републици Србији представљала би значајан корак ка стварању непристрасног правосуђа. Увођење обавезне сталне обуке за све носиоце правосудних функција представљало је једну од стратешких смерница за унапређење стручности, као једног од кључних начела реформе правосуђа, предвиђене *Националном стратегијом реформе правосуђа (Национална стратегија реформе правосуђа за период 2013–2018, стр. 34)*. Ова смерница, међутим, остала је мртво слово на папиру¹³.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Имајући у виду највише стандарде заштите права на приступ суду, као компоненте права на правично суђење, може се на први поглед закључити да не постоје формалне препреке за приступ жена суду, као друштвене групе којој је у овом раду посвећена посебна пажња. Анализом резултата спроведених истраживања, међутим, може се доћи до закључка да се жене, у мањем броју, одважују да потраже правну заштиту, а да им на путу остваривања овог права стоје бројне препреке.

поступку ратификације углавном нема расправе (Миладиновић Стефановић, 2017, стр. 249).

¹³ Република Северна Македонија усвојила је *Стратегију реформе правосудног система за период 2017–2022*, којом је предвиђена обавезна едукација не само за судије и тужиоце већ и за адвокате. Сматра се да увођење обавезних тренинга за адвокате није неуставно (*Стратегија за реформа на правосудниот сектор за периодот 2017–2022 година со акциски план, 2017*).

У раду је анализиран национални правни оквир за остваривање права на правну заштиту, а закључак до кога се дошло јесте да, упркос чињеници да формалних правних препрека које само жене треба да савладају нема, домаће законодавство није родно сензитивно, не препознаје рањив положај жена, посебно припадница маргинализованих друштвених група и жена у тешкој социо-економској ситуацији и не уважава препоруке међународних тела које иду у правцу уклањања баријера. Околност да *Закон о бесплатној правној помоћи* не представља квалитативни напредак у погледу заштите права жена – не охрабрује. Напоследку, ни чињеница да учесници у правосуђу немају обавезу непрестане едукације показатељ је да држава не препознаје у потпуности важност унапређења квалитета но-сиоца правосудних функција.

REFERENCES

- Београдски центар за људска права. *Људска права у Србији 2017*. 2018. (Human Rights in Serbia 2017).
- Bindler, A., Hjalmarsson R. (2017). *The Persistence of the Criminal Justice Gender Gap: Evidence from 200 Years of Judicial Decisions*, http://conference.iza.org/conference_files/Gender_2018/hjalmarsson_r4824.pdf, приступ 20.2.2019.
- Ciobanu v. Romania*, Application No. 52414/99
- Council of Europe Gender Equality Strategy 2018–2023. (2018). Council of Europe. Council of Europe Plan of action on strengthening judicial independence and impartiality, CM (2016)36 final.
- Dewer v. Belgium*, Application No. 6903/75
- Димовски, Д. (2017). Право на бесплатну правну помоћ – пракса Европског суда за људска права и Република Србија. *Мобилна правна клиника – пружање правне помоћи у условима теренског рада*. Ниш. [Right to Legal Aid: Jurisprudence of the European Court of Human Rights and the Republic of Serbia].
- General recommendation on women's access to justice*, 2015.
- Halilović, M., Watson, C., Huhtanen H., & Socquet-Juglard, M. (2017). *Gender Bias and the Law: Legal frameworks and the practice from Bosnia & Herzegovina and beyond*. Sarajevo.
- Halilović, M. (2015). *Survivors speak: Reflections on criminal justice system responses to domestic violence in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo.
- Hristozov and others v. Bulgaria*, Application No. 47039/11 and 358/12
- Илић, И. (2012). Путеви и странпутице права на правично суђење. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 59 (2012). 211–227 [The Right to a Fair Trial].
- Karen Tayag Vertido v. The Philippines*, Communication No. 18/2008
- Kart v. Turkey*, Application No. 8917/05
- Klass and others v. Germany*, Application No. 5029/71
- Миладиновић Стефановић, Д. (2017). Истанбулска конвенција и кривичноправна заштита жена од насиља у Републици Србији. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 76 (2017) стр. 231–252. [The Istanbul Convention and Criminal Law Protection of Women against Violence in the Republic of Serbia]

- Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia. *Serbia Judicial Functional Review*. 2014.
- Национална стратегија реформе правосуђа за период 2013–2018. 2013. Београд.
- Петрушић, Н., Обрадовић, Г., Раичевић Н., Миладиновић-Стефановић Д., Тасић, А. (2017). *Антидискриминационо право - прописи, пракса и стварност*. Ниш (Anti-discrimination Law: regulations, case law and reality).
- Recommendation No. R (81) 7 of the Committee of Ministers to member States on measures facilitating access to justice (14. 5. 1981).
- Recommendation No. R (93) 1 of the Committee of ministers to member states on effective access to the law and to justice for the very poor (8. 1. 1993).
- Report on cases brought before the European Court of Human Rights by women prepared in April 2010, <https://rm.coe.int/1680597b1b>, приступ сајту 13. 2. 2019.
- Resolution (76) 5 on legal aid in civil, commercial and administrative matters (18. 2. 1976).
- Resolution (78) 8 on legal aid and advice (2. 3. 1978).
- Schafran L.H. (1995). Credibility in the Courts: Why Is There a Gender Gap? *The Judges' Journal* 34, no. 1 (1995). p. 5-42
- Стратегија за реформа на правосудниот сектор за периодот 2017–2022 година со акциски план. (2017). Скопје.
- Svetlana Medvedeva v. Russian Federation*, Communication No. 60/2013
- Tanase v. Moldova*, Application No. 7/08
- Тасић, А. (2018). Парнични трошкови у поступцима поводом породичних односа. *Правни живот – Право и заповест разума*, 10 (2018), 45–56. [Costs of Proceedings related to Family Matters].
- The story behind GR No. 33, <https://rm.coe.int/1680631f5a>, приступљено 31. 1. 2019.
- Универзална декларација о људским правима, резолуција Генералне скупштине УН 217 (III) из 1948.
- Устав Републике Србије, Сл. гласник РС, бр. 98 (2006).
- Van Der Tag v. Spain*, Application No. 19382/92
- Varnava and Others v. Turkey*, Application No. 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90 and 16072/90
- Vinodolski zakonik, 1288, преузето са https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Vinodolski_zakonik.pdf, приступ сајту 17. 2. 2019
- V.K. v. Bulgaria*, Communication No. 20/2008
- Закон о бесплатној правној помоћи. Сл. гласник РС, бр. 87 (2018).
- Закон о забрани дискриминације, Сл. гласник РС, бр. 22 (2009).
- Законик о кривичном поступку, Сл. гласник РС, бр. 72 (2011), 101 (2011), 121 (2012), 32 (2013), 45 (2013), 44 (2014), 35 (2019).
- Закон о парничном поступку, Сл. гласник РС, бр. 72 (2011), 49 (2013) – одлука УС, 74 (2013) – одлука УС, 55 (2014), 87 (2018), 18 (2020).
- Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, Сл. гласник РС – међународни уговори, бр. 12 (2013).
- Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, Сл. лист СЦГ – међународни уговори, бр. 9 (2003), 5 (2005), 7 (2005) – испр. и Сл. гласник РС – међународни уговори, бр. 12 (2010) и 10 (2015).
- Закон о ратификацији Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, Сл. лист СФРЈ – међународни уговори, бр. 9 (1981).
- Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и политичким правима, Сл. лист СФРЈ, бр. 7 (1971).

- Закон о судским таксама, Сл. гласник РС, бр. 28 (94), 53 (95), 16 (97), 34 (2001) – др. закон, 9 (2002), 29 (2004), 61 (2005), 116 (2008) – др. закон, 31 (2009), 101 (2011), 93 (2012), 93 (2014), 106 (2015) и 95(2018).
- Zehentner v. Austria*, Application No. 20082/02
- Zoričić, G. (2011). Kazneno procesno pravo по Vinodolskom zakonu. *Pravnik*, 45, 1 (90), 2011. 135–152. UDK: 343.14(497.5)(091) [Criminal procedure by Vinodol Statute].
- Жунић, Н. (2017). Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена и њена улога у артикулацији концепта дискриминације и афирмацији политичких права жена. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 76 (2017). 169–192. [The Convention on the Elimination of all forms of Discrimination against Women, and its role in defining the concept of discrimination and promoting women’s political rights].

ACCESS TO JUSTICE – THE GENDER PERSPECTIVE

Andelija Tasić

University of Niš, Faculty of Law, Niš, Serbia

Summary

The right of access to justice is widely recognized and exercised by various subjects. However, recent studies show that there are some specifics related to women’s access to justice. According to them, women are less likely to exercise their right of access to justice, even in front of international courts, such as the European Court of Human Rights.

There are two types of barriers standing between women and the decision to seek justice: normative, and socio-economic and cultural barriers. For that reason, in the first part of the paper, the author analyzes the most significant international documents related to the access to justice and women’s rights. The author also presents the latest recommendations brought by international bodies, such as the CEDAW Committee, aimed at overcoming the existing problems. The second part of the paper focuses on the socio-economic barriers, particularly the right to legal aid. In that context, the author discusses stereotypes and prejudices, as the “invisible” obstacles standing in women’s way. The author emphasizes the importance of life-long education of judges, prosecutors and advocates, especially in the field of human rights and vulnerable groups.

Even though there are no formal barriers for women’s access to justice in the Republic of Serbia, the author concludes that the national legislation and the procedures are not gender sensitive as they do not recognize the vulnerable position of women coming from marginalized groups and do not follow the recommendations of international bodies.

Прегледни рад <https://doi.org/10.22190/ТЕМЕ180728044R>
Примљено: 28. 7. 2018. UDK 342.534.2(497.11)
Ревидирана верзија: 19. 10. 2018.
Одобрено за штампу: 15. 4. 2020.

EVASION IN SERBIAN PARLIAMENTARY QUESTIONS

Aleksandra Radovanović

University of Kragujevac, Faculty of Hotel Management and Tourism
in Vrnjačka Banja, Vrnjačka Banja, Serbia
aleksandra.radovanovic@kg.ac.rs

Abstract

The current study seeks to investigate evasion in Parliamentary Questions in the National Assembly of Serbia. The objectives of the research are to determine whether and how frequently the members of the Government provided evasive responses and how they did it. The analysis comprising a qualitative and a quantitative method was conducted on the data that comprised the transcripts of three Parliamentary Questions. The responses were classified into answers, intermediate responses and evasive responses. Each identified evasive response was analysed in terms of its level of evasion, the practices involved and the agenda shifts that occurred. The results reveal that evasion did occur in the investigated data. As described and exemplified in the study, the medium level of evasion was the most prominent, and the Government members employed overt and covert practices, as well as three types of agenda shifts in evading answers. These results match those observed in previous studies on evasion in Question Time in other parliaments.

Key words: evasion, Parliamentary Questions, answer, agenda shifts.

ЕВАЗИВНОСТ У ПОСЛАНИЧКИМ ПИТАЊИМА СКУПШТИНЕ СРБИЈЕ

Апстракт

Намера аутора овог рада је да истражи евазивност током посланичких питања у Народној скупштини Србије са циљем да испита да ли су и колико често чланови Владе избегавали одговоре на питања и како су то чинили. Квалитативна и квантитативна анализа спроведена је на материјалу сачињеном од транскрипта посланичких питања са три седнице Скупштине. Одговори су класификовани као „прави одговори”, посредни одговори и евазивни одговори, а сваки идентификовани евазивни одговор је потом даље анализиран у погледу нивоа евазивности, примењених техника и промена тема до којих је дошло. Резултати показују да евазивност јесте била присутна у испитиваном језичком материјалу. Као што је у раду описано и поткрепљено примерима, одговори средњег степена евазивности били су најучесталији, а чланови Владе су при избегавању одговора примењивали отворене и прикривене технике, као и три типа промена тема. Ови резултати су у сагласности са резултатима претходних студија о евазивности током посланичких питања у другим парламентима.

Кључне речи: евазивност, посланичка питања, одговор, промене теме.

INTRODUCTION

Politicians are frequently perceived as “the sort of people who will not give a straight answer to a straight question” (Bull, 2003, p. 130). Hence, the phenomenon of giving “responses that do not answer the questions” (Rasiah, 2007, p. 9) in political discourse has been the matter of substantial scholarly research under different designations such as *equivocation*, *non-reply*, *evasion*. Numerous studies have provided ample empirical evidence on the occurrence of evasion in political discourse. Yet, as pointed out below, not much research has been done on evasion in parliamentary discourse and question time as one of its representative subgenres. In view of this, this topic is the focus of the current research.

This study seeks to investigate this linguistic feature in Parliamentary Questions, the question time in the National Assembly of Serbia, with the aim to address the following: *whether* and *how frequently* the members of the Government provided evasive responses and *how* they did it. The analysis was conducted on the data that included the transcripts of three Parliamentary Questions. It largely adopted the procedural methods of the previously tested models in similar analyses.

THEORETICAL BACKGROUND

Investigating political language dates back to the Ancient Greeks and has been a matter of continuing concern within various theoretical frameworks. The research on the phenomenon of evasion in political discourse within the field of social psychology has largely paved the way for subsequent linguistic studies. The researchers have illuminated the phenomenon and stated different causes for the occurrence of equivocation, i.e. evasion. Bavelas et al. (Bavelas, Black, Bryson & Mullett, 1988, p. 138) view equivocation as “non-straightforward communication”, i.e. a situationally imposed departure from essential elements (*sender*, *content*, *receiver*, *context*) of clear communication, which occurs due to “communicative avoidance-avoidance conflicts”. Bull (2003, 2008), on the other hand, embraces the pragmatic notion of face and identifies face management as responsible for equivocation. Far more significant for this study is Bull’s contribution on the ways of equivocating.

Based on eight televised political interviews, Bull and Mayer (1993) developed a typology of non-replies that included 12 superordinate categories subdivided into subordinate categories, altogether 35 different ways in which politicians fail to reply to questions. This typology, subsequently slightly altered (Bull, 2003), in some respects overlaps with Partington’s (2003) overview of the mechanisms of evasion, which outlines 16 ways of evasion organised in 9 categories. Another noteworthy contribution comes from Clayman (1993, 2001) who provided a valuable in-depth overview of the dynamics of evading questions. Starting from the fundamental distinctions

between answering and evading by reserving the latter term for “actions that are treated as inadequately responsive by the interview participants” (Clayman, 2001, p. 406-407), Clayman identified two dimensions (a negative and a positive one) and two sets of practices (overt and covert) in ‘resisting’ questions. These works highlighted the evasiveness in political talk in English-speaking countries (British (Bull & Mayer, 1993; Bull, 2003), American (Clayman, 2001; Partington 2003)) and heavily influenced the subsequent research that compared evasion practices of politicians of different nationalities (e.g. British, American and Montenegrin (Vuković, 2013a); American and Malaysian (Hanafe & Thani, 2016)). However, the research has been largely confined to the context of political media interviews, whereas evasion in parliamentary discourse remains largely unexplored.

Parliamentary discourse, as a genre of the wider field of political discourse (Ille 2015) that represents its most formal and institutionalised variety (Bayley, 2004, p. 1), was not a matter of much linguistic concern until the 1980’s (Bayley, 2004; Ille, 2006). As Ille (2015, p. 1113) points out, parliamentary discursive practices not only reflect political, social, and cultural configurations, but they also contribute to shaping these configurations discursively, cross-rhetorically, and cross-culturally. Hence, the analyses of usages and functions of parliamentary language can, in a way, enlighten political behaviour, on the one hand, and enable cross-cultural comparisons of (pragma)linguistic features, on the other.

As regards the major scholarly contributions to this field, one has to name the work of Ille (2004a, b, 2006, 2010, 2015), van Dijk (2000, 2004, 2005) and Bayley (2004) who have inspired further studies. The research has been mostly set within the fields of pragmalinguistics, cognitive linguistics, discourse analysis and critical discourse analysis frequently adopting interdisciplinary perspectives. Studies have addressed diverse pragmalinguistic features and notions (insulting (Ille, 2004a), interruption patterns (Ille, 2004b), political implicatures (van Dijk, 2005) politeness (Murphy, 2014), as well as the pragmalinguistic use of grammatical categories (epistemic modals (Vukovic, 2014)) frequently in a cross-linguistic perspective. Although the greatest attention has reasonably been given to the UK parliament (Ille, 2004b; Murphy, 2014; Vukovic, 2014), the parliamentary language in other settings has also found in the focus of the research (Swedish (Ille 2004a, 2010). As for Serbia and the region, the mention should be given to the extensive research carried out by Vuković who has shed new light not only on the phenomenon of modality (weak epistemic modality (Vuković, 2013b), deontic modality (Vuković Stamatović, 2016)) in parliamentary discourse, but also on evasion in political discourse of a neighboring country (Vuković, 2013a). The speech acts of apologies in Serbian Parliament have also appeared in the focus of one study (Векарић Јелић, 2014).

Parliamentary discourse complies with specific rules and conventions of a particular setting (Ille, 2006). Since it is meant to serve various institutionally specific purposes, several subgenres can be identified. According to Ille (2015), these are the “procedure based communicative interactive tools that are subordinated to specific parliamentary goals,” the most representative of which are: ministerial statements, interpellations, parliamentary speeches, parliamentary debates, parliamentary (oral and written) questions, and question time. Question Time, the questioning procedure in the UK parliament, is one of the prototypical forms of parliamentary questioning. Although in comparison to the other subgenres, question time has caught the significant scholars' attention, the research on evasion in this subgenre lacks.

A reference to the politics of evasion in the UK House of Commons was made by Crystal (1997) in his seminal Encyclopedia. Beard (2000) also provided some informative insights on evasion in Parliamentary Question Time. The first systematic study on this topic was undertaken by Rasiah (2007, 2010) who set out to investigate evasion practices in parliamentary Question Time in Australia, the case of the Iraq war.¹ In addition to generating informative results, the major contribution of her research has been the formulation of the comprehensive, unified framework for the study of evasion based on the combination of theoretical frameworks and models proposed in the relevant literature. Recently, the same subject came under scrutiny, but this time evasion was examined alongside hedging in both the UK and Australian Question Time (Nevrkla, 2017) applying Partington's (2003) model.

Therefore, this study is expected to contribute in several respects. On the one hand, it can provide additional insight into evasive practices in parliamentary discourse and, on the other, extend our understanding of the political discourse in Serbia. Furthermore, it can fill obvious research gaps since, to the best of my knowledge, no previous study has addressed either evasion in Serbian political discourse or the Serbian Parliamentary Questions language.

METHODOLOGY

Parliamentary Questions and the Data

Prime Ministers Questions in the British House of Commons is said to show democracy at its best (Beard, 1999, p. 105). Accordingly, this parliamentary practice from the “mother of parliaments” (Bayley, 2004, p. 7) has spread to other countries. Since February 2009, the members of Serbian

---

¹ The studies addressing parliamentary discourse frequently focus on the topical issues discussed in the parliaments.

Parliament (MPs) have been entitled to pose questions to the Prime Minister (Pr. Min.) and Government ministers (Min.). In accordance with the Rules of Procedure, Parliamentary Questions shall be posed to the Government once a month between 16:00 and 19:00 hours during an ongoing parliamentary sitting (National Assembly of the Republic of Serbia). The course of communication is heavily regulated with imposed time limits. Every MP is entitled to pose verbal questions within one question turn of up to three minutes. A competent Government member immediately replies verbally for five minutes at most, after which the enquirer is entitled to comment on the response, or ask another two follow-up questions. Upon hearing the response, the questioning MP can declare their opinion on the reply received.

The publicly available Parliamentary Questions stenographic transcripts (unregistered and unauthorised) during three sessions of the National Assembly in October 2017, March and April 2018² comprised the data for this study. These parliamentary questions were posed verbally and regarding the current issues of general interest. The structure of the data is outlined in Table 1.

Table 1. Data

Session	Parliamentary Questions		
	2 nd session of 2 nd regular sitting	2 nd session of 1 st regular sitting	4 th session of 1 st regular sitting
Date	26/10/17	29/3/18	26/4/18
Word count	22 539	24 227	23 494

Procedure

The question-reply exchanges in the data did not follow the same structure and considerably diverged in terms of the number of the questions they contained, length and additional accompanying speech. Therefore, the special attention was paid to single out the core part of the question(s) within the question blocks. In case the identified question was immediately followed by explanatory sub-questions, they were not considered. Follow-up questions were also included in the analysis.³ Since each question can elicit more than one response by the Government members, all reply turns were then analysed to identify responses matching the posed questions.

The responses were classified into answers (if the answer was provided by at least one Government member), intermediate responses

²http://www.parlament.gov.rs/активности/народна-скупштина/посланичкапитања/посланичка_питања.86.html

³ These were counted as new questions.

and evasions based on the criteria set forth below. They were manually categorised and separately analysed. Given the focus of the study, each identified evasive response was further scrutinised. First, its level of evasion was determined. Secondly, the practices employed were investigated. The agenda shifts (shift the subject/topic) were considered a specific feature so that evasive responses were finally analysed in terms of the shifts that occurred if any.

The study employed both quantitative (questions and distribution of responses) and qualitative methods.

Analytical Framework

The framework applied in this study drew on the models previously successfully applied to investigate evasion in the political discourse, notably from Rasiah's (2010) framework with some modifications. The following operational definitions were used as a benchmark from which the utterances of relevance were assessed.

Questions are utterances which require information and opinions that the questioner does not know (Beard, 1999, p. 98). They were classified into: *yes-no* questions (typically starting with a two-word question particle (*da li*) or with the auxiliary or main verb followed by the particle *li* to which the expected answers are affirmation or negation (Bull, 2003, p. 102)) and content questions⁴ (that contain an interrogative word (*kada* (*when*), *ko* (*who*) etc.) and expect an answer from an open range of replies (Bull, 2003, p.p. 102-105)).⁵ In addition, indirect requests for information and opinions were analysed since the criteria for constituting answers can also be applied to these non-interrogative questions (Bull, 2003, p. 103). However, the questions in the form of general commentaries containing declarative utterances were excluded as they lacked any identifiable focal point so that the criteria set forth below were inapplicable.

Whatever follows the question is a *response*, while *answers* are the responses that fully satisfy the questioner (Partington, 2003, p. 234) by providing all the necessary information to the request. Within the discourse analysis of politicians talk, an answer is considered an action that addresses the agenda of topics and tasks posed (Clayman, 2001, p. 407). Thus, an answer to a *yes-no* question is a response which clearly confirms or negates the proposition or the one that provides "information to the questioner, which helps him/her locate the answer within a slot in

---

⁴ Otherwise termed as *content questions* or *interrogative word questions*.

⁵ *Alternative* (Beard, 2000) or *disjunctive questions* (Rasiah, 2010) were not found in our data.

the yes/no continuum” (Rasiah, 2010, p. 666).⁶ As regards the content questions, an answer “supplies a missing variable”, (Partington, 2003, p. 105; Rasiah, 2010, p. 668), i.e. the information needed to a questioner to complete the proposition truly. The following exchange provided by Rasiah (2010, p. 668) illustrates Minister Downer’s implicit answer to a yes/no question:

1) MP: . . . do you recall saying . . . ?

Downer: I appreciate the honourable member quoting what I said in my answer last week . . .

Intermediate responses were regarded as an intermediary category between answers and evasions. In brief, they include refusals to answer on grounds of inability, because of national security and the responses directed towards question's presuppositions (Rasiah, 2007, 2010). Rasiah (2010, p. 669) offers the following example to illustrate one type of the intermediate response: “in response to MP’s question on whether the Government had been informed of detailed plans for a ‘US military administration of Iraq’, the minister replied that the full details were ‘yet to be settled’”. Intermediate responses also comprise other responses to the questions that could not be answered based on objective grounds as specified below. In this respect, this framework largely complies with Rasiah’s (2007, 2010) approach, yet it departs from some previous proposals (Bull & Meyer, 2003; Partington, 2003). Therefore, some types of intermediate responses in this study can be considered evasive strategies within other approaches to the phenomenon.

The responses that do not satisfy these criteria were considered *evasions* (evasive responses). The following is one example of the exchange containing an evasive response provided by Rasiah (2010, p. 670):

2) MP: When Prime Minister Howard meets President Bush later today in Washington, will he be telling the President that there will be no Australian military participation in any action against Iraq without a second UN resolution?

Acting Pr. Min.: The Prime Minister will be taking this opportunity to express Australia’s strong preference for a new Security Council resolution . . .

Since evasion is a multidimensional concept (Bull, 2008), following Rasiah’s (2007, 2010) approach three dimensions served as the cornerstones of the analysis: level, practices and shifts. As regards the *levels of evasion*, each evasive response was categorised as one of the following: full evasion

---

⁶ Unlike Rasiah's framework (2007, 2010), we did not distinguish between direct and indirect answers.

(when a question is neither answered nor acknowledged (Rasiah, 2010), substantial evasion (which involves a significant change in the topic by the respondent (Clayman, 2001)), medium level of evasion (a response within the parameters of the topic but that performs a task entirely different from that required by the question (Clayman, 2001)), and subtle evasion (the instances involving a subtle shift that changes the terms of the question so slightly that it appears the respondent is answering the question (Rasiah, 2007)). Further, evasive responses can include covert and/or overt *practices* identified by Clayman (2001). Finally, based on the classification proposed by Rasiah (2010), which is mainly derived from Bull and Mayer's (1993) typology of non-replies, the respondents can resort to three types of *agenda shifts*, one of which contains three subtypes.

RESULTS AND DISCUSSION

Questions and Responses

During the observed Parliamentary Questions sessions, 103 questions were posed. The vast majority were clearly formulated direct ones framed after introductory “my question is” or similar clauses. Only a few questions were presented as polite requests for information containing verb *zamoliti* (*ask*) preceded by a volitional verb *želeti* (*want*), usually additionally mitigated by verbal mood. Questions were more frequently framed as content questions (58; 56.31%), as shown in Table 2 which presents the results of the quantitative analysis.

Table 2. Questions and responses

	Questions			Responses		
	Content Qs	Yes-no Qs	Total	Answer	Intermediate r.	Evasion
26/10/17	21	10	31	14	3	14
29/3/18	16	17	33	21	2	10
26/4/18	21	18	39	7	17	15
Total	58	45	103	42	22	39

As Table 2 shows, more than a fifth of all responses were considered intermediate (22; 21.36%). A possible explanation for this might be the choice of methodology. For instance, *attacking the question* is a frequent form of non-reply (Bull & Meyer, 2003) and, hence, one of the ways of evading answers (Partington, 2003). These instances were, however, not classified evasions for “it would have been unfair to expect a politician to respond to a question with a straightforward/direct answer if the presupposition(s) of the question itself was/were incorrect” (Rasiah, 2010, p. 669). Thus, intermediate responses comprise the instances of not providing answers on the grounds of *an incorrect premise* of the question,

an incorrect presupposition of the question, and *the wrong facts* included in the question, as the following examples illustrate respectively:

- 3) Ja ne znam više kako da odgovaram na ovakve neistine? /I do not know anymore how to respond to such falsehood? (Prim. Min. A. B. 26/4/18),
- 4) Meni je kao prvo jako zanimljiva formulacija ... /First of all, it's a very interesting formulation to me... (Prim. Min. A. B. 26/10/17),
- 5) Što se ovih podataka o BDP tiče, ... nisam sigurna da razumem o čemu on priča... /As for these data on GDP, ... I'm not sure I understand what he's talking about... (Prim. Min. A. B. 26/10/17)

Also, this category includes the special cases of refusing to answer, although it might be claimed that they constitute another practice in not answering a question. For instance, faced with incompetence to answer due to the *lack of knowledge* of the issue being addressed, *claims of ignorance* in Partington's (2003) terms, the Ministers typically acknowledged this and promised to deliver the answer as soon as possible. These were classified as intermediate responses and so were the responses claiming that the question was *outside the responsibility scope* such as:

- 6) Policija ne vodi istragu, to radi tužilaštvo i oni mogu dati informaciju... /The Police are not conducting an investigation, the Prosecution is doing it, and they can provide the information... (Min. N. S. 26/10/17)).

A relatively high proportion of the intermediate responses can also be attributed to the adversarial nature of the questions, which applies not only to the questions directed towards Government members but also to the ones explicitly hostile against Opposition. Namely, 7 questions posed in one question turn by the MP belonging to the governing coalition were not, in fact, genuine requests for information, but rather a means of attacking opposition by accusing them of corruption. The Prime Minister's response concurrently addressing them all by promising that "everything will certainly be investigated" (Prim. Min. A.B. 26/4/18), hence implying the lack of information at hand, accounted for 7 intermediate responses in the study.

Evasion

As the findings presented in Table 2 revealed, evasion did occur in the language of Serbia's Parliamentary Questions. In view of the results of previous studies (Nevrklá, 2017; Rasiah, 2007, 2010), this should come as no surprise. When compared to the data obtained by Nevrklá (2017), evasion rate was significantly lower in Serbian (39; 37.86%) than in the UK and Australian Question Time (84.03% and 66.67% respectively), whereas in comparison to Rasiah's (2007, 2010) findings, evasions in Parliamentary

Questions significantly outnumbered those in Australian Parliament (21.83%)⁷.

The reasons underlying such discrepancy in the results on the evasion rate could be at least twofold. For one thing, it can be best accounted for by the chosen methodology, as evidenced by the results obtained from the analyses carried out in the same Question Time setting (Rasiah (2010) and Nevrkla (2017) in Australia's Parliament). Nevrkla's (2017) study relied on Partington's (2003) methodology so that evasion comprised some types of responses that were categorised as intermediate ones in Rasiah's (2010), as well as in this study. Further, the discrepancy could be possibly explained by the differences between the samples analysed. Nevrkla's study analysed the textual material from three sessions unrelated to any specific topic held in February 2015, whereas Rasiah's (2010) analysed sample included transcripts of the sessions held in February and March 2003 dealing with the Iraq war, a quite sensitive topic of interest to the wider audience, i.e. the prospective voters. It is worth noting that according to the rules and regulations, there is not much difference among the questioning procedures in the three investigated question times: MPs and/or Ministers are posed oral questions without notice. Since questions are not known in advance, the possibility of pre-prepared responses is minimised. However, whether it is non-existent is highly debatable, especially given that "there is a certain amount of skepticism towards parliaments and their activities" (Bayley, 2004, p. 9). Hence, the observed discrepancy in the results would be best explained from the standpoint of a political scientist. From a point of view of a linguist, the results are valuable as they show evidence of evasion as a notable feature of the question time discourse.

Levels. The level of evasion ranged from full to middle evasion. *Full evasion* was not a highly employed means by Serbian Ministers: 7 (6.8%) questions were fully evaded, 3 of which were repeated. For instance, the MP M.Z. repeated the ignored question regarding a turning point or a change in the Government's policy on the issue of abductions and murders in Štrpce, Sjeverin and the response obtained is a good illustration of *substantial evasion*. After expressing her sympathy and understanding for the MP's frustration, the Prime Minister went on to give examples of the "easy things the Government had done" including the compilation of an address register, accomplishments in the healthcare mentioning the data on the provided jobs and specialisations, and ended up commenting on the percentage of the irrigated land in Serbia (Pr. Min. A. B. 26/10/2017). This type of moving to an entirely different topic or area of discussion occurred in only 4 (4.25%) responses.

---

⁷ The percentages are given based on the calculation of the data provided in the studies.

On the other hand, *medium level of evasion* was the most frequent among the evasive responses. The response to the question whether it was true that DES (a company for professional rehabilitation and employment of persons with hearing impairments) would be closing in May and what the employees should do is an instance of a response that performs a task entirely different from that required by the question. Namely, Minister Z. Đ. (29/3/2018) shifted from the question's task, which required him to confirm the truth of the proposition and address the potential closure of the company and the specific date, to expressing Government's eagerness to help the disabled and the companies employing them. The instances involving a *subtle evasion* were not observed in our data.

Practices. The analysis revealed two practices covert in nature in evading answers. *Officialese/diplospeak*, including *generalisation and vague language*, is one way of evading a question (Patrington, 2003). It is, in fact, closely related to the general observations on politicians talk that is at times opaque, unspecific, or empty (Crystal, 1997, p. 378). This could be noticed during question-answer sessions in Serbian Parliament as example 7) illustrates. Having been asked whether she was ready to sign a legally binding agreement with Priština, the Prime Minister responded:

7) ...boriću se svaki dan da nađemo najbolje moguće rešenje iz teške situacije za sve građane .../...I will fight every day to find the best possible solution from a difficult situation for all citizens ....". (Pr. Min. A. B. 26/4/18)

Another covert practice used by politicians to conceal the fact that they are shifting away from the questions (Rasiah, 2010, p. 671) is *operating on the question* illustrated by example 8). Faced with the question of whether and when pensions would be restored to the full amount, the Prime Minister adjusted the question to fit the intended response, i.e. justifying the measures of fiscal consolidation. Hence, explicit 'question reformulation' was used to shift the topical agenda (Clayman, 1993).

8) *Zašto? To je pravo pitanje. Zašto su morale da budu obuhvaćene penzije? /Why? That's the real question. Why did the pensions have to be included?* (Pr. Min. A. B. 26/10/17)

The Government members also applied open practices in evading answers. *Token request for permission* occurs "when the respondent appears to be asking for permission to shift the topic but does not wait for the permission to be granted before proceeding with his/her response" (Rasiah, 2010, p. 671). Example 9) illustrates this practice.

9) *Ispričaću jednu anegdotu, ako mi dozvolite. /I'll tell an anecdote if you allow me.* (Min. B. N. 29/3/2018)

Arguably, it also illustrates *evasion by humour*. Although humour is not typically used in the Parliamentary Questions, here the Minister

resorted to it after a token request for permission. Thus, example 9) also reveals one important aspect of evasiveness: the occurrence of practices in combination.

Two evasive practices combined in one sentence can also be noticed with the response 10) in which the adverb *samo* downgrades what is about to be said, i.e. serves to minimise the digression from the question's agenda. Hence, in agenda shifting the Minister applied *minimising the divergence* whereby the respondent “downplays or gives the perception of minimising the departure from the question's agenda” (Rasiah, 2007, p. 90). To further minimise the divergence, the temporal minimiser was also used (*samo kratko /just briefly*).

10) Shodno tome, *dozvolite mi samo da navedem* nekoliko podataka... /Accordingly, *let me just give* you some data... (Min. I. D. 26/4/2018)

Another covert practice revealed was *justifying the shift*. Occasionally the respondents justified or explained their shifts from the question's agenda on the grounds of subjective desire to share their views or information as in:

11) *Imala sam veliku želju* da dođem ovde odgovaram na pitanja ... a isto tako da kroz odgovore predstavim šta smo uradili u prvih 100 dana ... /I had a great desire to come here to answer the questions ... and also to present through the responses what we have done in the first 100 days ... (Prim. Min. A. B. 26/10/17)

More commonly the shifts in responses were justified by attributing the importance on the part of the public as the following illustrates:

12) *Izneću vam samo nekoliko fakata i mislim da je to jako važno da se zna i zbog celokupne javnosti.* /I'll just give you a few facts and I think it's very important to know them for the entire public as well (Min. B. N. 26/10/17).

Agenda shifts. So far, it is clear that making agenda shifts, or topic management (Nevrkla, 2017), was a frequent means in Serbian Parliament. What follows is a list of topics the Ministers shifted to in their attempts to avoid answering questions.

As expected, one shift observed involved *attacking the questioner*. However, given the structure of the Parliamentary minority and the fact that all the attacks noted were directed at the questioners belonging to the Opposition parties, a boundary between this shift and *attacking opposition* seems rather blurred. Attacking opposition or other rivalry groups, *external attacks* (Rasiah, 2007), was a prominent shift.⁸ By way of illustration, in a

---

⁸ Apart from the opposition, i.e. previous government, there were no instances of attacking others.

previously stated response to the question about the DES company, the Minister shifted from the question's task to point to "one bad and a catastrophic situation in these companies" that they had inherited due to "irresponsible policy that had been pursued until 2011" which had led them "to the verge of existence" (Min. Z. Đ. 29/3/18). This example clearly illustrates the prominent practice of attacking the previous "incompetent government" (Min. Z. Đ. 26/10/17) and "irresponsible politics" due to which in 2012, "the country was devastated" (Prim. Min. A. B. 26/4/18) and "found in a catastrophic state" (Min. N. S. 26/10/17).

Occasionally, the complexity of the questions put to Ministers accounts for this agenda shift. In cases when questions contained multiple presuppositions and assertions, typically of adversarial nature, a straight and simple answer was rarely an option. To illustrate, in his response to the question enquiring when the Government would begin to obey the laws that it had adopted including the media law, the Minister responded:

13) Ovo što se medija tiče, to ste nas pomešali sa Đilasom. To je tako bilo onda. /As regards the media, you confused us with Đilas. That's how it was at the time. (Min. N. S. 26/10/17)

Although it was a content question, the straight answer, e.g. next month, could hardly have been expected as the presuppositions carried by the question were the accusations of corruption. The negative tone was retained in the Minister's response as he resorted to a counter-attack aimed at the MP's accusations. This also confirms the confrontational nature of the discourse in which question-response sequences often display exchanges of mutually accusatory replies between opposition MPs and government MPs (Ilie, 2015).

Along with external attacks, *making political points* as a broader shift also comprises *talking up one's side*. Typically, Government members made agenda shifts to presenting Government in a positive light. The shifts frequently focused on portraying the Government as a successful, "open, democratic and responsible" (Pr.Min. A. B. 26/4/18) and on presenting everything that had been done and achieved on "the successful recovery path of Serbia that began in 2012" (MP Đ. K. 26/10/17). Comparisons with the previous Government and current Opposition were often supported by the ample statistical data. The above-stated instance of substantial evasion illustrates three shifts made within a single response to a positive portrayal of the Government.

Rasiah (2010) identified the shift to *presenting policy* as a third way to make political points. In our data, clear instances of its occurrence were not found as it was usually combined with the shifts and practices previously discussed.

As regards the third type of agenda shifts, *stating the question had already been answered*, only one instance was found:

14) Što se tiče ubistva Olivera Ivanovića, mislim da *ste dobili jasan odgovor od MUPa*. /As for the murder of Oliver Ivanović, I think you *received a clear answer from the MIA*. (Prim. Min. A. B. 29/3/18).

In all identified evasive responses, at least one agenda shift occurred either singly or in any combination with the above-discussed practices. As regards the types of agenda shifts, the findings are in line with those on evasion in Australia's Question Time that the most prominent shifts made included 'positive self-presentation' and 'negative other-presentation' (van Dijk, 2005), frequently co-occurring (Rasiah, 2010). However, in our data, they did not appear only as a form of evasion but alongside a provided answer as well. As Rasiah (2007, p. 60) noted, the term is derived from the phrase agenda-shifting procedures introduced to denote means by which a politician may change the topic of conversation either before or after giving their reply. This accounts for the noticeable occurrence of agenda shifts in the majority of responses irrespective of the numbers of answers provided to a question. For instance, the question asking how it was possible that in the 21st century Novi Pazar had no railway, no gas, and the worst roads in the whole country elicited 4 responses all of which involved agenda shifts to making political points. In this regard, Serbian Parliamentary Questions share features with the UK Question Time in which after answering the question the podium uses the remaining allocated time to make political statements or to attack political opponents (Nevrkla, 2017, p. 94).

Our data also confirm the claim that 'departures from the question's agenda' may not necessarily be treated as inadequate by enquirers (Clayman, 2001, p. 407) since in numerous instances MPs did not express their dissatisfaction with the evasive responses obtained. Furthermore, in some instances, the very questions seemed to be much more about attacking the opposition, as mentioned previously, and political points scoring rather than obtaining an unbiased response on a significant subject. This supports Rasiah's (2010, p. 673) observation that politicians indirectly use Question Time as a forum to further their own agendas.

CONCLUSION

The study set out to determine whether Government members evade questions in Serbian Parliamentary Questions. As regards the set aims, the study has revealed the following:

- evasion occurred recurrently at Parliamentary Questions, the evasion rate being of 37.86%;
- evasive responses ranged in terms of level from full to middle level of evasion, the latter being the most prominent one;
- various practices were employed by Ministers in evading answers (generalisation and vague language, operating on the question,

token request for permission, minimising the divergence, justifying the shift);

- agenda shifts were a typical feature of the evasive responses (attack the questioner and make political points (external attacks, talk up one's side, present policy))
- the practices and shifts identified were not mutually exclusive and tended to co-occur within a single response.

We can conclude that the results have provided further support to the stereotype of politicians as evasive, even in question time settings. The results on the evasion style in Parliamentary Questions match those observed in similar studies (Nevrkla, 2017; Rasiah, 2010). In this regard, the study has contributed to the field of parliamentary discourse research and added up to the rare studies on evasion in this political setting.

Although the study has offered some new insights, its possible limitations need to be acknowledged. Possibly the most important one lies in the quantitative analysis given the complexity of the data and the chosen methodology. In this respect, a limitation could be not using several raters to assess the level of evasion, so as to reduce possible subjectivity and enable the calculation of interrater reliability.⁹ The analysis based on another theoretical framework could yield different results. Nonetheless, the study has pointed to an under investigated area of research, delineated the most prominent issues involved and paved the way for future studies. Future research could focus on evasion in other genres and subgenres of Serbian political discourse and enable comparison of the results.

REFERENCES

- Bavelas, J. B., Black, A., Bryson, L., & Mullett, J. (1988). Political Equivocation: A situational explanation. *Journal of Language and Social psychology*, 7, 137-145.
- Bayley, P. (2004). Introduction. The whys and wherefores of analysing parliamentary discourse. In P. Bayley (Ed.), *Cross-Cultural Perspectives on Parliamentary Discourse* (pp. 1-44). Amsterdam: John Benjamins.
- Beard, A. (2000). *The Language of politics*. London: Routledge.
- Bull, P. & Mayer, K. (1993). How not to answer questions in political interviews. *Political Psychology*, 14 (4), 651-666.
- Bull, P. (2003). *The Microanalysis of Political Communication: Claptrap and Ambiguity*. London: Psychology Press.
- Bull, P. (2008). Slipperiness, evasion and ambiguity: Equivocation and facework in noncommittal political discourse. *Journal of Language and Social Psychology*, 27(4), 333-344.
- Clayman, S. E. (1993). Reformulating the question: a device for answering/not answering in news interviews and press conferences. *Text - Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, 13(2), 159-188. doi:10.1515/text.1.1993.13.2.159

---

⁹ I am greatly indebted to an anonymous reviewer who has pointed to this limitation.

- Clayman, S. E. (2001). Answers and evasions. *Language in Society [Online]* 30 (3), 403–442. Retrieved 15 May, 2018 from <http://journals.cambridge.org/bin/bladerunner>
- Crystal, D. (1997). *The Cambridge encyclopedia of the English language*. 2nd ed. Cambridge, New York: CUP.
- Greatbatch, D. (1986). Aspects of topical organization in news interviews: the use of agenda-shifting procedures by interviewees. *Media, Culture & Society*, 8(4), 441-455.
- Hanafe, N. Z. & Thani, S. R.M. (2016). Evasion Strategies by Politicians in News Interviews. *Malaysian Journal of Languages and Linguistics*, Vol 5, No 1, 10-30. Retrieved 5 May, 2018 from <http://www.journals.mymla.org/index.php/MJLL/issue/view/7>
- Ilie, C. (2004a). Insulting as (un)parliamentary practice in the British and Swedish Parliaments: A rhetorical approach. In P. Bayley (Ed.), *Cross-cultural perspectives on parliamentary discourse* (pp. 45–86). Amsterdam: John Benjamins.
- Ilie, C. (2006). Parliamentary discourses. In K. Brown (Ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd ed., Vol. 9 (pp. 188-197). Oxford: Elsevier.
- Ilie, C. (2010). Strategic uses of parliamentary forms of address: The case of the UK Parliament and the Swedish Riksdag. *Journal of Pragmatics*, 42(4), 885-911. doi:10.1016/j.pragma.2009.08.017
- Ilie, C., (2015). Parliamentary Discourse. In K. Tracy (Ed.), *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction (Volume 3)* (pp. 1113–1127). London: Wiley Blackwell. Retrieved 15 May, 2018 from https://www.researchgate.net/publication/303459695_Parliamentary_Discourse
- Ilie, Cornelia. (2004b). Interruption patterns in British parliamentary debates and in drama dialogue. In A. Betten and M. Dannerer (Eds.) *Dialoganalyse IX - Dialogue in Literature and the Media* (pp. 311-326). Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Murphy, J. (2014). (Im)politeness during Prime Minister's Questions in the UK Parliament. *Pragmatics and Society*, 5(1), 76-104.
- National Assembly of the Republic of Serbia. *Rules of Procedure of the National Assembly*. Retrieved 6 June, 2018 from [http://www.parlament.gov.rs/national-assembly/important-documents/rules-of-procedure-\(consolidated-text\)/the-national-assembly-service.1370.html](http://www.parlament.gov.rs/national-assembly/important-documents/rules-of-procedure-(consolidated-text)/the-national-assembly-service.1370.html)
- Nevrkla, L. (2017). Evasion and hedging in the language of parliamentary Question Time. *Linguistica Pragnesia*, (27) 2, 83-95. Retrieved 28 March, 2018 from https://linguisticapragnesia.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/12/2017/10/LP_2017-2_Nevrkla_83-95.pdf
- Partington, A. (2003). *The Linguistics of Political Argument: The Spin-doctor and the Wolf-pack at the White House*. London and New York: Routledge.
- Rasiah, P. (2007). *Evasion in Australia's Parliamentary Question Time: The case of the Iraq war* (Unpublished PhD thesis). University of Western Australia, Perth. Retrieved 6 May, 2018 from <https://research-repository.uwa.edu.au/en/publications/evasion-in-australias-parliamentary-question-time-the-case-of-the>
- Rasiah, P. (2010). A framework for the systematic analysis of evasion in parliamentary discourse. *Journal of Pragmatics*, 42, 664-680. doi:10.1016/j.pragma.2009.07.010
- Van Dijk T. A. (2005) War rhetoric of a little ally: Political implicatures and Aznar's legitimatization of the war in Iraq. *Journal of Language and Politics*, 4(1), 65-92
- Van Dijk, T. A. (2000). On the analysis of parliamentary debates on immigration. In M. Reisigl & R. Wodak (Eds.), *The semiotics of racism. Approaches to Critical Discourse Analysis* (pp. 85-104). Vienna: Passagen Verlag.
- Van Dijk, T. A. (2004). Text and context of parliamentary debates. In P. Bayley (Ed.) *Cross-cultural perspectives on parliamentary discourse* (pp. 340-372). Amsterdam: John Benjamins.

- Vuković, M. (2013a). Adversarialness and evasion in broadcast political interviews. *International Journal of Language Studies*, Vol. 7, No. 4, 1-24.
- Vuković, M. (2013b). Slaba epistemička modalnost u crnogorskom parlamentarnom diskursu [Weak epistemic modality in Montenegrin parliamentary discourse]. *Filolog*, 7, 65-76. doi:10.725 1/FIL1307065V)
- Vuković, M. (2014). Strong epistemic modality in parliamentary discourse. *Open Linguistics*, 1(1), (Online) 37-52. doi:10.2478/opli-2014-0003
- Vuković Stamatović, M. (2016). Scaling deontic modality in parliamentary discourse. *Logos & Littera: Interdisciplinary Approaches to Text*, 3(2), 131-149.
- Векарић, Г. & Јелић, Г. (2014). Језички изрази говорног чина извињења у српском парламентарном дискурсу. У Мишић Илић Б. и В. Лопичић (Ур.). *Језик, књижевност, дискурс: Језичка истраживања*. (315–326). Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.

ЕВАЗИВНОСТ У ПОСЛАНИЧКИМ ПИТАЊИМА СКУПШТИНЕ СРБИЈЕ

Александра Радовановић

Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам
у Врњачкој Бањи, Врњачка Бања, Србија

Резиме

Политичаре неретко сматрамо људима који „неће дати директан одговор на директно питање” (Бул, 2003, стр. 130). Стога не чуди да је евазивност у политичком дискурсу предмет бројних истраживања у области социјалне психологије која су потом инспирисала и језичка испитивања овог феномена. Анализе су, међутим, у великој мери ограничене на контекст политичких интервјуа у медијима, док је евазивност у парламентарном дискурсу недовољно истражена. Имајући то у виду, евазивност током посланичких питања, као једном од репрезентативних поджанрова парламентарног дискурса, налази се у средишту истраживања овог рада. Намера аутора је да истражи евазивност током посланичких питања у Народној скупштини Србије са циљем да испита да ли су и колико често чланови Владе избегавали одговоре на питања и како су то чинили.

Квалитативна и квантитативна анализа спроведена је на материјалу сачињеном од транскрипата посланичких питања са три седнице Народне скупштине одржане у октобру 2017, марту и априлу 2018. године. Аналитички оквир заснован је на моделима који су претходно успешно примењени за испитивање евазивности у политичком дискурсу, посебно на моделу који је предложила Разија (2010). Језички материјал је анализиран на основу постављених критеријума за одређивање питања и типова одговора. Одговори су класификовани као „прави одговори”, посредни одговори и евазивни одговори, а сваки идентификовани евазивни одговор је потом даље анализиран у погледу нивоа евазивности, примењених техника и промена тема до којих је дошло.

Резултати показују да се у испитиваном материјалу више од петина одговора може сматрати посредним (22 од 103; 21,36%), као и да евазивност јесте присутна код значајног броја одговора на питања посланика (39 од 103; 37,86%). Када је реч о нивоу, најучесталији су одговори средњег степена евазивности, а уочено је и потпуно одсуство давања одговора на постављено питање. Као што је у раду описано и

поткрепљено примерима, чланови Владе су примењивали различите технике у избегавању одговора, како прикривене (уопштавање и нејасан језик, преформулисање питања) тако и отворене (захтев за дозволу за промене теме, минимизирање одступања и оправдавање промене). Промена теме представља типичну одлику евазивних одговора. Три теме су уочене у материјалу: напад на испитивача/опозицију, стицање политичких поена (спољни напади, заговарати нечију страну, садашња политика) и тврдња да је на питање већ одговорено. Уочене технике и промене тема нису међусобно искључиве. У свим идентификованим евазивним одговорима појављује се најмање једна промена тема, самостално или у било којој комбинацији са горепоменим техникама.

Ови резултати су у сагласности са резултатима претходних студија о евазивности током посланичких питања у другим парламентима.

ПРИКАЗ
REVIEW

ПРОЖИМАЊА КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ И НАРАТИВА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: РАЗМАТРАЊЕ ПОЗИЦИЈЕ СРБИЈЕ ^а

Милан Ђорђевић

Универзитет уметности у Београду, Факултет драмских уметности,
Београд, Србија
djordjmilan@gmail.com

Књига *Културна дипломатија: уметност, фестивали и геополитика*¹ (*Cultural Diplomacy: Arts, Festivals and Geopolitics*) објављена је 2017. године на енглеском језику као заједничко издање Деска Креативна Европа Србија и Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду. Уредница публикације је Милена Драгићевић Шешић у сарадњи са Љиљаном Рогач Мијатовић и Нином Михаљинац.

У књизи је заступљен двоструки приступ истраживању културне дипломатија као кључне компоненте савремене културне политике. С једне стране, истражује се потенцијал културне дипломатије за искорак из националних интереса, док се, са друге стране, анализирају постојеће (и могуће) праксе културне дипломатије у оквиру њених социјалних, полититичких и идеолошких контекста. Иако се данас односи на скоро сваку активност која осликава сврсисходну културну сарадњу народа или националних група, у књизи је појам најпре сагледан кроз извођачке уметности. Та одлука објашњена је у уводном поглављу зборника, у којем уредница Милена Драгићевић Шешић говори о БИТЕФ-у (Београдски интернационални театарски фестивал) као једној од важних тачки на мапи савременог позоришта током турбулентног XX века, о антитрадиционалном феномену који успешно спаја експерименталне форме и класична достигнућа, као и политички конфронтиране културе.

Приказани текстови, подељени у пет поглавља, настали су као резултат две различите конференције – *БИТЕФ* и *културна дипломатија: позо-*

---

^а Овај рад настао је у оквиру пројекта *Идентитет и сећање – транскултурални текстови драмских уметности и медија* (бр. пројекта 178012).

¹ *Културна дипломатија: уметност, фестивали и геополитика* (*Cultural Diplomacy: Arts, Festivals and Geopolitics*), ур. Драгићевић Шешић Милена, са Рогач Мијатовић Љиљана и Михаљинац Нина, Деск Креативна Европа Србија и Факултет драмских уметности у Београду, 2017.

риште и геополитика и *Форум Креативна Европа 2016*.² Конференција БИТЕФ и културна дипломатија: позориште и геополитика покренута је темом разумевања улоге фестивала и извођачких уметности у деловању културне дипломатије, њиховог потенцијала и доприноса развоју интеркултурног дијалога унутар специфичних геополитичких контекста. Објављени радови учесника конференције усложњавају приступ теми. Указују на многоструко спровођење наведеног подручја рада, идеолошке и политичке утицаје који условљавају њен облик, са фокусом на значај БИТЕФ-а у репозиционирању Београда и Југославије (данас Србије и региона) на културној мапи света.

Паралелно, у оквиру *Форума Креативна Европа 2016*, организован је низ радних столова чији је задатак био давање системских препорука за развој међународне културне сарадње Србије у посебним областима културе: уметничка игра и позориште, аудио-визуелно стваралаштво, визуелне уметности, књижевност и издаваштво, креативне индустрије, културно наслеђе, музика, наука и теорија културе и уметности. Стога се и приказане SWOT анализе потенцијала међународне сарадње односе на дефинисање решења проблема који погађају сцену, кључних могућности и препорука њеног развоја кроз међународно повезивање, као и начина на које се програм Креативна Европа може искористити у том смислу.

У уводном есеју *Културна дипломатија у пракси: Мира Траиловић, БИТЕФ и геополитике (Cultural Diplomacy in Practice: Mira Trailović, BITEF and Geopolitics)*, уз преглед структуре публикације, уредница књиге Милена Драгићевић Шеших посебно указује на допринос Мира Траиловић³ културној дипломатији и међународној сарадњи кроз вишегодишње руковођење БИТЕФ-ом. Њене визије, идеје и методе у раду превазилазиле су оквири институција које је представљала, предводећи друштвене и културне промене у земљи кроз изградњу нових наратива фестивала и међународних културних односа. Књигу отварају ставови истакнутих научника, професора, практичара и активиста о улогама, могућностима и одговорностима професионалаца у култури у контексту савремене политичке и економске кризе. Заинтересовани за актуелне проблеме и контроверзе глобалне политике, сведочећи о разним видовима и степенима прожимања културне дипломатије и наратива глобализације, отварају дијалог о историји, наслеђу и савременим концептима културне дипломатије. Уводне расправе вођене су питањем на које вредности треба ослонити принципе спровођења културне дипломатије и ко, заправо, има моћ да је спроводи.

Џонатан Викери (Jonathan Vickery) у тексту *Од интернационализације: дипломатија, идеологија и политичко посредовање у култури (Since Internationalism; Diplomacy, Ideology and a Political Agency for Culture)* тумачи савремени дискурс културне дипломатије у циљу дефинисања кључних проблема у међународном разматрању, пропагирању и интервенционистичким приступима култури. У којој мери и у којим условима уметност и

² Део публикације реализован је у оквиру научноистраживачког пројекта Факултета драмских уметности *Идентитет и сећање: транскултурални текстови драмских уметности и медија*.

³ Мира Траиловић је један од оснивача Атељеа 212 и покретачка снага БИТЕФ-а, као дугогодишња руководитељка.

култура утичу на друштвене процесе унутар друштвених заједница и између њих – кроз анализу савремених политичких ситуација говори Рафаела Хензе (Raphaela Henze) у тексту *Зашто морамо надвладати патернализам у времену популизма* (*Why we have to overcome paternalism in times of populism*). Са растом популизма, култура бива коришћена као средство етничке, економске диференцијације – успостављања дихотомије „нас” и „њих”, „осталих”, те је, према ауторкиној тврдњи, подстицање учествовања добар вид супротстављања стрепњи и анксиозности, којима се популизам храни. Моника Мокре (Monika Mokre) у свом тексту *Културна дипломатија одоздо* (*Cultural Diplomacy from below*), кроз преглед званичних политика у неколико историјских тренутака XX (и XXI) века, указује на специфичности политичког контекста миграција и азила у Аустрији кроз уметност и пројекте интеркултурног дијалога који су се одвијали унутар њега.

Да ли је културна размена усмерена ка јачању националне економије, политичких интереса и обезбеђивању моћи (културни империјализам) или је то двосмерна улица која уважава оне с којима комуницирамо? – питање је од којег полази Аника Хампел (Annika Hempel) у тексту *Коректна сарадња? Сарадња заснована на партнерству у културној политици и менаџменту* (*Fair Cooperation? Partnership based Cooperation in Cultural Policy & Cultural Management*). Дискусију о новим оквирима и *bottom-up* стратегијама за будућност међународне сарадње, другачијих у односу на актуелне дипломатске поступке условљене геополитичким интересима и званично успостављених иностраних политика, затвара поглавље Мелисе Нисбет (Melissa Nisbett) *Ко има моћ у мекој моћи?* (*Who holds the Power in Soft Power?*).

Приступ разумевању и представљању слојевите улоге позоришних фестивала у изградњи конструктивног дијалога у савременим геополитичким односима, најпре БИТЕФ-а као изразито резонантног с изазовима интеркултурне сарадње у глобално, политички и економски подељеном свету, наставља се и продубљује другим поглављем. Вишеструким преламањем тема у овом поглављу, кроз искуства директног доприноса изградњи фестивалских чворишта као платформи за сусрет и размену у текстовима Хуга де Грифа (Hugo de Greef), Ивана Меденице, Александра Јовићевић, Ксеније Радловић, Ање Суше, Дарка Лукића, Ане Жувеле, Мајка ван Грана (Mike van Graan) и Иване Стефановић – остварују се преплети међународних и локалних токова уметности и културе једног периода.

Насупрот претходном, у трећем делу књиге, уређеном у сарадњи са Љиљаном Рогач Мијатовић, дат је преглед модела културне дипломатије кроз њена различита лица. У приказаним чланцима можемо увидети чињенице које потврђују тезу да ће се културна дипломатија, уколико не представља политички идеал уважавања различитих мишљења, концепата, идеја, метода и приступа заснованих на разбијању концентрације моћи, укључивању нових актера (дијалогу са цивилним друштвом) и нових инструмената деловања (гастродипломатија, креативна/модна индустрија), несумњиво кретати у обручима аутонегације.

У четвртом поглављу (ур. Нина Михаљинац) говори се о системским препорукама за унапређење међународне сарадње Србије у области културе. Посебан допринос овог поглавља је обједињен став кључних актера из осам области културе и окупљене стручне јавности у вези с питањем препознавања кључних снага, слабости, прилика и претњи за развој потенцијала

интернационализације рада домаћег културног система. То је почетни корак, неопходан за даље свеобухватно стратешко промишљање међународног деловања.

Поред приказаних поглавља, књига садржи и статистички анекс о подацима о европској и међународној сарадњи у Србији. Истраживање су спровели Милан Ђорђевић и Нина Михаљинац с циљем обједињавања резултата трогодишњег учешћа Србије у програму Креативна Европа. Подаци су систематизовани по различитим параметрима: оствареним сарадњама са другим земљама, износима остварене подршке, језицима књижевних преводилаца и др. Такође, део истраживања био је усмерен ка евалуацији петогодишње подршке Министарства културе и информисања Републике Србије домаћих пројеката међународног карактера (мобилности уметника и професионалаца у култури и циркулације уметничких дела, учешћа у европским и међународним програмима).

У публикацији *Културна дипломатија: Уметност, фестивали и геополитике* разматрани су разноврсни културолошки феномени уско везани за облике међународног деловања у култури – културне односе, јавну, културну дипломатију или „меку моћ”. Пружајући увид у постојеће концепте и идеје за даљи развој дипломатских пракси, преко јасно дефинисаних смерница и препорука произашлих из потреба уметника, практичара и других професионалаца у култури, до очигледних података о успеху успостављања међународне сарадње у оквиру европског програма за културу – публикација је од интереса за научну и стручну публику из области политикологије, студија културе, културне политике и менаџмента у култури. С обзиром на то да књига представља прво зборничко издање на енглеском језику на тему културне дипломатије у Србији, очигледан је њен значај у међународном представљању БИТЕФ-а, у његовој тематској, геополитичкој и историјској ситуiranости.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS ON PAPER PREPARATION

Formatting. Papers should be sent as *Microsoft Office Word* files (version 2000, 2003, 2007), font *Times New Roman*, font size 12. Page setup margins should be 2.5 cm (top, bottom) and 2.5 cm (left, right), paper size A4 (210 mm x 297 mm). Paragraphs should be formatted with line spacing 1.5, and justified (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Alignment, Justified). Do not break words at the end of the line.

Paper length. Research papers should not exceed 37.000 characters (spaces included), and reviews should not be longer than 8.000 characters (spaces included).

Language, alphabet. The languages of publication in the TEME is English (font *Times New Roman*). Contributions be rejected if the language is not at the appropriate level of correctness and style. If the authors wish to increase the visibility of their papers, they are supposed to submit Serbian version of the article as well (as Supplementary file - Word format, using the Cyrillic alphabet).

PAPER

The author should remove from the text of the paper all the details that could identify him/her as the author. Authors must enter all the necessary data during the electronic submission of the paper.

PAPER STRUCTURE

- **Paper title in English**
- **Abstract in English** 100 to 250 words, followed by 5 key words.
- The title and the abstract of the paper should be directly linked to the paper content, with no information that would identify the author(s) of the paper.
- **Paper title in Serbian**
- **Abstract in Serbian**, followed by 5 key words.
- The paper should follow the **IMRAD** structure (Introduction, Methods, Results and Discussion), when it presents an empirical study
- **Paper body** should not contain more than three levels of subdivision into *sections* and *sub-sections*. Level one sections should be introduced by headings printed in *Italic* and in **CAPITAL LETTERS**, formatted as centred. Level two sections should be introduced by headings in *Italic*, with the initial capital letter, formatted as centred. Level-one and level-two headings should be separated from the previous text by one line. Level three sections should be introduced by a heading printed in *Italic*, but placed as a regular paragraph, separated by a full-stop from the text that follows.

Each paragraph should have the first line indented (1 cm).

In-text citations: Whenever referring to a source (monograph, article, statistical source), the author should cite the source in the text, using the

author-date system (Surname, year of publication, pages referred to, all in brackets) – Please, refer to the table at the end of these *Instructions*.

- When referring to several works by the same author, provide all the years of publication chronologically after the author's name. If there are several works by the same author published the same year, provide further specification using letters (a, b,...) after the year of publication: "...confirming this hypothesis (Wuthnow, 1987a, p. 32)...".

- When referring to several works by different authors, provide the authors' names in brackets following the alphabetical order, separating authors by semi-colon: "... several studies were central to this question (Jakšić, 1993; Iannaccone, 1994; Stark and Finke, 2000)."

Direct quotations can be included in the text if not longer than 20 words. Longer quotations should be given as separate paragraphs, spaced-out from the previous and following text, and with the following formatting: Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1 cm, Right 1 cm, Line spacing – Single; for instance:

To explain how “culture through language affects the way we think and communicate with others of different background” (Gumperz, 2001, p. 35), Gumperz states:

“Conversational inference is partly a matter of a priori extra-textual knowledge, stereotypes and attitudes, but it is also to a large extent constructed through talk” (Gumperz, 2001, p.37).”

It is crucial that the in-text citations and references should match the literature listed at the end of the paper. All in-text citations and references must be listed in the References, and the References must not contain sources not referred to or cited in the text. The bibliography listed at the end of the paper should contain author names and source titles in original languages and alphabets, without translation.

Tables, graphs, and figures. Tables, graphs and figures should be numbered (sequentially), with captions explaining their content. Captions should precede tables, but follow graphs and figures. Graphs and figures must be clearly visible in the text, so they should be provided in 300dpi resolution. Graphs and figures must be single objects (no Drawing elements added). Where necessary, mathematical formulas should be added to the text using Microsoft Equation Editor.

Appendices. should be marked by *letters* (sequentially), e.g. Appendix A, Appendix B etc., and should contain a title describing the content of the appendix. When there is only one appendix, no letters are necessary in its title (only "Appendix").

➤ **Literature (References).** A complete list of references should be provided as a separate section at the end of the paper. The references should be listed in accordance with the **APA Style**. The references should be listed alphabetically, by the authors' last (family) names. For publication titles in Serbian, the English translation should also be

provided in brackets. The works by the same author should be listed chronologically (from the most to the least recent ones). Wherever possible, provide the DOI number, too, in addition to other reference data.

➤ **Summary in Serbian.** Please provide a summary at the end of the paper, after the References section. The summary should not be longer than 1/10 of the paper (i.e. 2,000 to 3,700 characters). The summary should be formatted as *Italic*, with single line spacing.

EXAMPLES OF SOURCE QUOTING AND REFERENCING:

Journal papers and articles – 1 author

In-text citation:

(Manouselis, 2008), i.e. (Manouselis, 2008, p. 55)

In ‘References’:

Manouselis, N. (2008). Deploying and evaluating multiattribute product recommendation in e-markets. *International Journal of Management & Decision Making*, 9, 43-61. doi:10.1504/IJMDM.2008.016041

Journal papers and articles – 2 to 6 authors

In-text citation:

First reference: (Uxó, Paúl, & Febrero, 2011)

Subsequent references: (Uxó et al., 2011)

In ‘References’:

Uxó, J., Paúl, J., & Febrero, E. (2011). Current account imbalances in the monetary union and the great recession: Causes and policies. *Panoeconomicus*, 58(5), 571-592.

Journal papers and articles – more than 6 authors

In-text citation:

(Cummings et al., 2010, p. 833)

In ‘References’:

Cummings, E., Schermerhorn, A., Merrilees, C., Goeke-Morey, M., Shirlow, P., & Cairns, E. (2010). Political violence and child adjustment in Northern Ireland: Testing pathways in a social-ecological model including single-and two-parent families. *Developmental Psychology*, 46, 827-841. doi: 10.1037/a0019668

Book – 1 author

In-text citation:

(Heschl, 2001, p. 33)

In ‘References’:

Heschl, A. (2001). *The intelligent genome: On the origin of the human mind by mutation and selection*. New York, NY: Springer-Verlag.

Book – edited volume

In-text citation:

(Lenzenweger & Hooley, 2002)

In ‘References’:

Lenzenweger, M. F., & Hooley, J. M. (Eds.). (2002). *Principles of experimental psychopathology: Essays in honor of Brendan A. Maher*. Washington, DC: American Psychological Association.

Paper or chapter in an edited volume**In-text citation:**

(Cvitković, 2007)

In ‘References’:

Cvitkovic, I. (2007). Katolicizam [Catholicism]. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik [Dictionary of Sociology]* (str. 226-227). Beograd: Zavod za udžbenike.

Encyclopaedia entry**In-text citation:**

(Lindgren, 2001)

In ‘References’:

Lindgren, H. C. (2001). Stereotyping. In *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, pp. 1617-1618). New York, NY: Wiley.

Papers in Conference Proceedings**In-text citation:**

(Bubanj, 2010)

In ‘References’:

Bubanj, S., Milenković, S., Stanković, R., Bubanj, R., Atanasković, A., Živanović, P. et al. (2010). Correlation of explosive strength and frontal postural status. In: Stanković, R. (Ed.): *XIV International Scientific Congress FIS Communications 2010 in Sport, Physical Education and Recreation* (191-196). Niš: University of Niš, Faculty of Sport and Physical Education.

PhD Dissertations, MA Theses**In-text citation:**

(Gibson, 2007)

In ‘References’:

Gibson, L. S. (2007). *Considering critical thinking and History 12: One teacher’s story* (Master’s thesis). Retrieved from <https://circle.ubc.ca/>

Institutions as authors**In-text citation:**

(Републички завод за статистику, 2011)

In ‘References’:

Републички завод за статистику. *Месечни статистички билтен*. Бр. 11 (2011).

Laws**In-text citation:**

(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3.)

In ‘References’:

Закон о основама система васпитања и образовања, Службени гласник РС. Бр. 62 (2004)

Legal and other documents

In-text citation:

(Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, 1971)

In ‘References’:

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, (1970), ICJ Reports (1971) 12, at 14

Please refer to:

Publication Manual of the American Psychological Association, 6th Edition, 2009;

<http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>

NOTES

- TEME publishes original research papers and scientific and review papers which have been approved by at least two reviewers in the blind peer review procedure.
- For papers with more than 2 authors (for theoretical papers) or 3 authors (empirical papers), please attach a written statement of each author’s individual contribution to the paper.
- TEME will publish only one paper by the same author in one year (except for book reviews and commentaries).
- Submitted papers which do not comply with these Instructions will not be included in the blind peer review procedure.
- Papers which have received positive reviews with suggestions for changes/improvements will be sent to the authors together with the anonymous reviewers' comments.
- Positive or negative reviews are not sent to the authors, whether their paper has been rejected or accepted for publication.

Electronic Submission

Papers for consideration should be submitted to the Editor in electronic form via the Journal's home page:

<http://teme2.junis.ni.ac.rs/index.php/TEME/login>

Author's statement. Together with the submission, the authors should send a signed Author's statement form (signed and scanned, in the pdf format, as Supplementary file).

ТЕМЕ БРОЈА

ОБРАЗОВАЊЕ И ЈЕЗИК

З. Станковић, Н. Лазаревић, Н. Радусин-Бардић,
Т. Глушац, В. Пилиповић, М. Милић

КУЛТУРА И СПОРТ

Ј. Петковић, И. Ђурић, Д. Поповић, А. Анђелковић,
И. Бојић, З. Валдевит, М. Величковић

ЕКОНОМИЈА

Д. Златановић, Ј. Николић, З. Неделко, А. Анђелковић, Г. Миловановић
М. Лакићевић, М. Костић, С. Милићевић, И. Ерић, З. Ђурић, О. Ђурић
С. Влаовић Беговић, Љ. Бонић, С. Јовин, В. Михајловић, Г. Марјановић
Ј. Петровић, Н. Станишић, С. Черовић
Ж. Глигоријевић, Е. Ђоровић, А. Манасијевић

ПРАВО И ПОЛИТИКА

А. Батрићевић, Ј. Желесков Ђурић, Б. Петровић, Б. Кнежић,
И. Илић, С. Кнежевић, А. Тасић, А. Радовановић
